

А 2016

1087₁₀

Зияда Ижанов

АСЫЛ
ҚАЗЫНА

ЗИЯДА ИЖАНОВ

АСЫЛ ҚАЗЫНА

2015

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)
И 29/

Құрастырушы: Д. Ижанова

*Кітап «БАГИС» ЖШС-нің қаржылай
көмегімен шығарылды*

И 29 **Ижанов З.**

Асыл қазына: / З. Ижанов – Алматы: Экономика, 2015. –
352 б.

ISBN 978-601-225-835-6

З. Ижановтың «Асыл қазына» кітабына Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты құжаттарының негізінде жазылған қолжабаларымен қатар әр жылдарда жарық көрген мақалалары, араб әрпінен аударылған мұрағат құжаттары мен көшірмелері, сұхбаты берілген.

Бұл кітапқа енген Жәңгір хан, Ыбырай Алтынсарин, Абай, т.б. тарихи тұлғалардың өмірінен, Қазан төңкерісіне дейін және Кеңес үкіметінің алғашқы орнаған кезіндегі елімізде шығып тұрған бірқатар газет пен журналдардан, «Исатай батыр» драмасы, әліпби жайында бағалы мағлұматтар береді.

«Асыл қазына» кітабы елдің рухани қажетін өтейді деген ойдамыз.

ӘОЖ 94 (574)

КБЖ 63.3 (5 Қаз)

ISBN 978-601-225-835-6

© Ижанова Д., 2015.

© «Экономика» баспасы» ЖШС, 2015.

Бұл еңбекті немесе бөліктерін автордың келісімісіз таратуға және авторлық құқық жөніндегі нормаларға қайшы келетін басқа да әрекеттерге тыйым салынады; әрі заң бойынша жазағанады.

Құнарлы топыраққа түскен дән

*немесе Бөкей ордасындағы мектептердің
карта бетіндегі мән-мағынасы қақында*

Тарихқа зер салсақ Қазақстанның жас ұрпаққа білім беру ісінің тұсауын алғаш кескен Жәңгір хан екендігіне ешкім дау айтпаса керек. Бірақ отаршыл әкімшілік оның ұсынысына бірден қолдау көрсетпеді. Сондықтан Жәңгір халқым қалайда қараңғылықта қалмасын деп өз құзырындағы әрбір 170 үй есебінен Уфа, Қазан, Орынбор діни оқу орындарына қазақ жастарын жіберіп, Ішкі ордаға 139 молда даярлаған.

Жәңгірдің бұл саясатына отарлаушылар қарсы болды. «Ішкі орда халқын орыстандырудың жолын кесті», - деп шулады.

Жәңгір хан

Оны Бөкей ордасында мектеп инспекторы болған А.Е.Алекторовтың: «...Жәңгір хан молдалар мен қожалардың көмегіне сүйеніп, Орда халқы арасында ислам дінін кеңінен енгізе бастады. Шамамен бұл оның жас күнінен бойына сіңген өмірлік тәжірибесі және сенімі болуы керек. Міне, осы жағдайдан Орда қазақтарын айналасындағы орыс дініндегілермен қатынас жасаудан айырды. Өте өкініштісі сол Ордада қай жерде молда болса, сол жерде мектеп ашты. Ол мектептерде балалар татар тілінде оқиды, жазады. Осыдан олардың арасында мұсылман фанатизмі кеңінен алуа. Мұсылманшылықтың бұл зиянды ықпалынан халқын қандай жағдай болса да құтқару керек», - деген ызғарлы сөзінен айқын көруге болады.

Осындай дабылдың әсері болса керек, 26 наурыз 1870 жылы Император «Бұратаналар мектептері туралы» ереже мен бұратаналар мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқуды енгізді. Бұған Ішкі ордадағы мұсылман мектептерінің молдалары елеулі қарсылық көрсетті. Ол қарсылықтың үнін өшіру үшін Орынбор мүфтиі Ішкі ордадағы мектептерде міндетті түрде орыс тілін оқыту жөнінде арнайы қаулы алып, оларға жіберді. Осыдан кейін Ішкі орданың барлық мектептерінде орыс тілі оқытыла бастады.

Халықтың діни сауатын ашу жөніндегі Жәңгірдің ойына өмірдің өзі ғана емес, отарлаушылар өзгеріс енгізді.

Сондықтан да Жәңгір хан «Заман аунап барады. Жатыңмен жақыныңдай сөйлессең ғана кеуденді бастырмаасың. Ол үшін оның тілін білген абзал», - деп 1841 жылы 6 желтоқсанда Хан ордасында

УПРАВЛЕНИЕ
ОРЕНБУРГСКОГО
ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРА.

Господину Генр. гол. Губернатора Тургай-
ской Области.

Заведующий.

Областное Управление.

27 Июня 1878 года.

№ 1000

Г. Оренбург.

Въ прошломъ 1877 г., я, по повеленію Св. Синода
Губернатора Уренской Области, доводилъ до
свѣдѣнія г. Генерала Губернатора, что по
мнѣнію моему едва ли удобно участію
Оренбургскаго мущина въ присоединеніи въ
мѣстности Высочайшей воли о введеніи
русскаго языка въ мѣстныя школы, по
этому прошилъ освобожденіи означенной Вы-
сочайшей воли для надлежнущихъ регио-
наженій.

Вслѣдствіе сего мною по этому пред-
мету г. Генералу Адъютантамъ Крайне-

Ваше в. в. новосильскія сношенія, г. Уренбургской Ма-
гистратуры и мѣстнаго Интенданта Ордена, что
289 учебн. учрежденій, въ томъ числѣ 100 отъ открытых
при мѣстн. русскихъ массахъ при мѣстн. лектис-
и мѣдрессе составили по Высочайше. пр.
Ваше в. в. 289 учебн. учрежденій, въ томъ числѣ 100 отъ
Каминнаго Свѣдѣнія Министра Народнаго Просвѣщенія
по сему отвлеченію отъ такой Высочайшей
повеленія и въ томъ числѣ 100 отъ Каминнаго Свѣдѣнія

новосильскія: а., не дозволять открытія новыхъ
лектисъ и мѣдрессе иначе какъ въ областель-
ствѣ имѣть при нихъ мѣстнаго русскаго
языка на счетъ мѣстнаго общества,
и в., личныи надзоръ за русскими массаши
при лектисе и мѣдрессе возложить на
Многотворецъ начальныи мѣстнаго.

ашылған мектепте мұсылман діні, арифметика, тарих, география, т.б. пәндермен бірге орыс тілін оқуды да енгіздірді.

Жәңгір хан өзі өмірден өткенше мектепті жөндеу, оқушыларға қажетті оқу, жазу, сызу құралдарының қаржысын, мұғалімдердің еңбекақысын хан есебінен төледі. Жыл сайын оқушылардың емтихандарына қатысуды, олардың білім дәрежесін, мұғалімдердің сабақ беру сапасын анықтауды, оқушылардың дәптерін алып тексеруді дағдылы іске айналдырды. Жәңгірдің бұл қасиеті үлгі аларлық-ақ іс. Жәңгір сепкен дән құнарлы топыраққа түсті. Кезінде Жәңгір хан мектебінде оқып Орынбор, Саратов, Уфа, Қазан, Санкт-Петербург қалаларындағы университеттер мен гимназияларға, Неплюев атындағы кадет корпусына барған оқушылардың ішінен білікті де білімді мамандар, мемлекет, қоғам қайраткерлері өсіп шықты. Олардың қатарында: күйші Дәулеткерей Сығайұлы, ақын Шәңгерей Бөкейұлы, генерал-лейтенант Ғұбайдолла Жәңгірұлы, Орыс императорлық қоғамының мүшесі, Ш.Уәлиханов пен Семенов-Тянь-Шанскийдің досы, ғылымға еңбегі сіңгені үшін күміс медальмен марапатталған тұңғыш қазақ Мұхамедсалық Бабажанұлы, дағыстандықтарға «Әліппе» жазып берген Мақаш Досмұхамедұлы, Тарғын, Қалмақ, Қамыс-Самар бөлімдерінің билеушілері – О.Атаниязұлы, Мендіғали Мұқанұлы, Мұқанғали Шынтемірұлы, Жаһанша Досмұхамедұлы, Халел Досмұхамедұлы, Ғұмар Қараш секілді әйгілі тұлғалар бар.

Ішкі ордадағы халық ағарту жұмысын Ішкі орданы басқару жөніндегі Уақытша кеңестің төрағасы, этнограф, коллеж-кеңесшісі И.Иванов¹ мынадай үш кезеңге бөлген:

Бірінші, 1841 жылғы 6 желтоқсанға дейінгі² Ішкі ордадағы мұсылман мектептері. Бірақ бұл мектептер және онда оқыған оқушылар туралы нақты дерек жоқ.

Ал екінші кезің, 1841 жылғы Жәңгір мектебінен (училище) 1868 жылғы қазан айында Ішкі ордада орыс-қазақ мектебінің ашылуына дейінгі мерзім.

Үшінші, 1868 жылдан кейінгі Ішкі орданың әр бөлігіндегі мектептерде орыс тіліндегі сыныптардың ашылып, орыс тілінің етек алуы.

Жәңгір мектебі халықтың көзін ашты. Сондықтан олар жергілікті жерде мектеп санын көбейтуді талап етті. Мектеп құрылысына қаржы жинады.

¹ Коллеж-кеңесші – ҮІ сынып азаматтық шен.

² Жәңгір мектебі ашылғанға дейін – 3.И.

Халықтың тегеуірінді талабына тосқауыл қоюдың зиянын сезген Уақытша кеңес төрағасы полковник Герн Орданың әр бөлігінде мектеп ашу мәселесін үкімет алдына қойды. Бұл ұсыныс 1866 жылы 17 қазанда қолдау тапты. Орданың жеті бөлігінде 7 мектеп ашуға шешім қабылдады, қаржы бөлді. Ол мектептер: Шолақ қопа өзені жанында (Тарғын), Шоңғай маңында (Қалмақ), Талов форпостысы жанында (Талов), Глининск форпостысы тұсында (Қамыс-Самар), Ұялы құмында (Нарын), Кокорев кордоны төңірегінде (I-Примор округі), Бакалеев кордоны маңында (II-Примор округі) салынғаны біз әңгіме етіп отырған карта бетінде көрсетілген.

Картада тағы бір назар аударарлық дерек Ішкі ордада 1883 жылдан бастап ашылған орыс-қазақ қыздар мектептері мен 1894 жылы 14 қарашада Қараой мен Шоңғайда (Қалмақ), Толыбайда (Нарын), Қарасу мен Тоқбас көлде (Талов), Қоспақ айдынында (Қамыс-Самар), Ұзынқұлақта (II-Примор) старшындық мектептердің ашылғаны белгіленген.

Бұлармен қатар Ішкі ордада 1892 жылы Хан ордасында ашылған татар мектебі, Жаңа Казанкадағы орыс сыныбы бар медресе, 1894 жылы желтоқсанда қазақ қыздары үшін ашылған Хұсни Нұралыханованың мектебі, Жақып Бұзауовтың, Ганюшкино және Хан ордасында екі сыныпты орыс-қазақ мектептерінің, Қамыс-Самардағы орыс-қазақ қыздар мектебі мен орыс тілін оқытатын сыныбы бар медреселер мен мектептердің орналасқан жерлері картада айқын көрсетілген.

Карта бетіне жазылған деректердің қай-қайсы да назар аударуға тұрарлық деп білеміз. Өйткені, Ішкі орданың жеті бөлігі бойынша әр бөліктің жер көлемі, ондағы үй және жан саны (барлық қазақ 229445), жерінің пайдалы, пайдасыз (тау, көл, сортаң) мөлшері нақты жазылған.

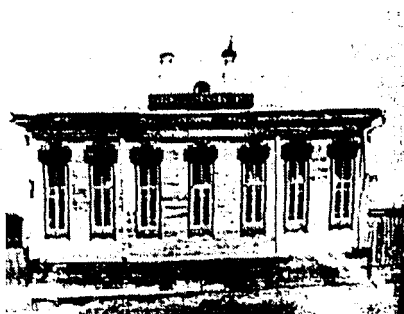
Бір ескертпесінде: 1890 жылы Хан ордасы айналасынан Тарғын бөлімінің №1, 2, 3, 4, 5, 7, 12 старшындықтарынан 120 мың дес. жерді Нарын орман шаруашылығына кесіп берді деген сөз қажетті деректің бірі екендігі сөзсіз. Ол жер арнайы белгімен берілген.

Картада 2 приход мектебі, 2 сыныпты орыс-қазақ мектебі, 1 сыныпты 3 орыс-қазақ мектебі, 1 сыныпты 2 орыс-қазақ қыздар мектебі, старшындық 11 мектеп, 49 медресе мен мектеп, орыс сыныбы бар 4 медресе белгіленген.

Бұл деректі мектептердің жайы туралы жоғарыда айтқан зерттеушілер «Ішкі ордада 1393 адамнан 1 оқушы оқығанын, 32857 халыққа бір мектеп ашылғанын» тілге тиек еткен.

Хан ордасындағы
I сыныпты
I-ші орыс мектебі

Хан ордасындағы
I сыныпты
I-ші қыздар мектебі

I сыныпты Тарғын
мектебі

Хүснi Нұралыханованың
мектебі

Жәңгір мектебі

Нақты жағдайға талдау жасасақ Ішкі орданың Уақытша кеңес төрағасы көрсеткен мерзімде Ішкі орданың мектептеріне төрт инспектор басшылық жасаған. Оларға қызметке тағайындарал алдында басты үш міндет қойылған. Біріншісі, қазақ тілін білуі. екіншісі, қазақтар арасындағы оқу жүйесін жетік меңгеруі, үшіншісі. қазақтар арасындағы училище, мектеп жұмысын басқару, бақылау кезінде кездейсоқ болатын жағдайды жеңу, қиындыққа төзу. Міне, осы міндеттерді орындауға лайықты деп 1879 жылы қыркүйек айында Қазан дін академиясы Н.А.Муравьевті тағайындаған. Оның орнына 1 желтоқсан 1883 жылы А.Н.Альбанов инспектор болып тағайындалған. Ол 1886 жылдың 6 қазанына дейін еңбек еткен. Оның орнына 1886 жылғы 6 қазаннан 1894 жылдың 1 тамызына дейінгі аралықта А.Е.Алекторов, оның орнына 1894 жылдың 1 тамызынан бастап А.А.Воскресенский инспектор болып тағайындалған.

Біз осы Воскресенскийдің Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған, 1898 жылғы деректер бойынша жасаған, бұрын еш жерде жарық көрмеген картасын әңгімеізге арқау еттік.

Жоғарыдағы ойларды тиянақтағанда бұл картадан Жәңгір хан ашқан жалғыз мектептен кейін 60 жылға таяу мерзім ішінде 60-қа жуық оқу орны ашылғанын білдік. Бір қарағанда бұл көңіл қанағаттандырады.

Бірақ, біріншіден, тарихи деректерге жүгінсек Ішкі орда халқына білім беру ісіне отарлаушы басшылардың ынталы болмағаны байқалады. Оған дәлел Ішкі ордамен суы да, жері де шекаралас, шаруасы да шамалас Астрахан облысы Қалмақ даласында 760 адамға бір оқушыдан, 22 мың адамға бір мектептен келсе, Ішкі ордада 1393 адамға бір оқушыдан, 32857 кісіге бір ғана мектептен келгенін жоғарыда айттық.

Екіншіден, Ішкі орда мектептері де қажетті педагогикалық маманмен қамтамасыз етілмеді. 60-қа жуық мектеп пен училищеле тек 2 ғана педагогикалық білімі бар мұғалім болды.

Үшіншіден, 1864 жылдан бастап бұрын оқытылып келген араб. парсы тілдерін оқу бағдарламасынан шығартып тастады.

Төртіншіден, Тарғын училищесін Хан ордасындағы училищеге, Нарын мектебін Қамыс-Самар мектебіне, I-Примор мектебі мен II-Примор мектебін қосып жіберді. Бірнеше учаскелік мектептерді жауып тастады. Барына шүкіршілік деуге еріксіз көндірді.

*Қолжазба
«Ана тілі» газеті
19 маусым 2003 ж.*

Ақ патша заманындағы қазақша іс қағаздарының бастауы

1876 жылы Ресей Халық ағарту министрі граф Дмитрий Андреевич Толстой Орынбор округіне қарайтын оқу орындарын аралауды мақсат етіп, Уфаға аттанды. Одан Қазан қаласына соғып, сондағы бұратана мұғалімдер мектебінің директоры, шығыс тілінің маманы Н.И.Ильминскийді жолсерікке алып, Орынбор округі оқу орындарын аралады. Осы сапардың қорытындысы бойынша Орынбор генерал-губернаторы мәжіліс өткізді. Мәжіліске губернатордың кеңсе ісін басқарушы, Торғай облысының меңгерушісі, округтің оқу ісі жөніндегі қамқоршысы³ және Н.Ильминский де қатысты. Осы мәжілісте граф Д.А.Толстой «мемлекеттің шешімдерін, іс қағаздарын қырғыздардың⁴ өздері оқи алмайтын, түсіне білмейтін татар тілінде емес, орыс алфавитімен, таза қазақ тілінде жүргізуді» ұсынды.

Д.А. Толстой

Орыс әліпбиін енгізіп, қазақ тілінде іс қағаздарын жүргізуде мүмкіндіктің бар екендігіне мәжіліске қатысқандардың көзін жеткізу үшін генерал-губернатордың жанындағы ғалым татар мен Н.И.Ильминский екеуіне орыс әліпбиімен қазақ тілінде бір мақаланың мәтінін дайындатты да, Орынбор гимназиясында оқып жатқан бірнеше қазақ жастарын шақырып оқытты. Одан кейін сол жастардың өздеріне басқа бір дайындалған мәтінді қазақша орыс әріптерімен жаздырды. Балалар бұны да шапшаң және жеңіл түрде жазып шығып, қазақ тіліне орыс әліпбиін қолдануға болатындығына мәжіліске қатысқандардың көзін жеткізді. Орынбор генерал-губернаторы Крыжановский мәжіліс үстінде «Кеңсе істерін қазақ тілінде, нағыз, қазақ тілінде жүргізу үшін облыстар жанында айрықша үкіметтік орган құру керек», - деп шешті.

Д.А.Толстой Орынбор округінен нәтижелі іс тындырып оралғаннан кейін, Орынбор сапары жөнінде Императорға есеп берді. Бұл есепте, «...2 миллион қазақ фанатик мұсылман емес, оларды фанатик мұсылман болуға итермелеп отырған – татарлар. Қазақтардың өз ана тілінде жазбасы, әліпбиі жоқ. Өздері жек көретін, түсінбейтін татар тілінде жазылған үкіметтің шешімдерін қазақтар түсінбейді.

³ Бұлардың аттары көрсетілмеген – З.И.

⁴ Бұдан әрі қазақ деп жазылады – З.И.

Оның үстіне мұсылман діні орыстар үшін зиянды, татарлардың қазақтар арасында аудармашы, хат жүргізуші қызметтерін атқаруы қазақтардың келешек фанатик мұсылман болуына әкеліп соғады». Сондықтан, біріншіден, қазақтарды мұсылмандыққа итермелейтін татарлардан қорғау және орыс әліпбиімен қазақ тілінде іс қағазын жүргізу, екіншіден, осыдан кейін қазақ арасындағы татарлар мен башқұрттарды хат жүргізуші және аудармашы қызметінен шығарып, оларды нағыз табиғи⁵ қазақтармен ауыстыру мәселесін Императордан сұраған. Император осы ұсыныстың тұсына өз қолымен «Келісемін» деп бұрыштама соққан. Граф Д.А.Толстой «Мен бұл мәселе жөнінде Ішкі істер министрімен де түсіністім», - деген.

Көп кешікпей Ресей Ішкі істер министрі болып тағайындалуына байланысты, әрі Императордың «келісемін» деген шешімі болғандықтан, іс қағаздарын қазақ тіліне көшіруге батыл кірісті.

Сонда да, 1879 жылы Ішкі істер министрлігіне әлгі генерал Крыжановский әліптің артын бағып, «қазақтар орыс тілін жете білмейтіндіктен әзірге тек орысша сауаты бар, орыстары көп Николаевск (Қостанай), Елек уездерінің бірсыпыра болыстарында ғана іс қағаздарын қазақ тілінде бастап отырмын», - деп сылтауратты. Алайда, Ішкі істер министрі тарапынан талап күшейгеннен кейін, Торғай облысының генерал-губернаторына ол: «...доставьте мне Ваше заключение о том, к какому сроку, с соблюдением необходимой осторожности, можно обязательно ввести киргизский язык. вместо татарского во всех деловых бумагах...с изображением киргизского текста русскими буквами», - деп мөтендей бастады (ҚРОММ 1 тізімдеме, 25 қор. 2022 іс, 3 п.).

Н.А.Крыжановский

Орынбор округіне Крыжановскийден кейін генерал-губернатор болған Константинович те іс қағаздарын қазақ тіліне көшіруге ықыласты болмады. Бірақ, Ішкі істер министрінің тегеурініне ол да төтеп бере алмады. Оны 1882 жылы тамыздың 1-інде Константиновичтің Ы.Алтынсаринге жазған мына хаты айқын дәлелдейді:

Мархабатты мырза!

Менің Қостанай мекенінде болғанымда Сіздің тамыздың аяғында Орынборға келермін деген ойыңыз бар еді. Таяуда мен Ішкі істер министрінен жарлық алдым. Онда менен барлық іс қағаздарында орыс әліпбиімен қазақ тіліне қолдану жөнінде толық есеп, тиянақты

⁵ Құжатта «природный киргиз» деп жазылған – З.И.

мәлімет беруді талап етіпті. Оның үстіне бұл мәселені кейінге қалдыруға ешбір мүмкіндіктің жоқтығын да көрсетіпті. Сондықтан Сіздің бұл айтылған мәселені талқылауға қатысуыңыздың пайдалы екендігін мойындап, мүмкіндігінше, айдың аяғына қарамай Орынборға тезірек жетуіңізді ізеттілікпен сұраған болар едім.

Сізге құрметпен Константинович
(ҚРОММ 25 қор, 1 тізімдеме, 2022 іс, 36-37 п.)

«Осы хатты қазақ мектептерінің инспекторы Алтынсаринге қолма-қол тапсыр» деп Николаевск (Қостанай) уезінің бастығына міндеттеген.

Осыдан бастап іс қағаздарын қазақ тіліне көшірудің түйіні біртіндеп шешіле бастады. Константиновичтің өзі Елек уезінде өтетін үш болыстың билер съезіне қатысып, 1876 жылы граф Д.А.Толстой жасаған тәсілді бұл да қолданды. Съезге қатысқан болыс басшылары мен аудармашыларға, орыс тілін шала білетін беделді қазақтарға, орыс қарпімен дайындаған қазақ тіліндегі мәтіндерді оқытты. Істің нәтижелі болғандығы сондай, Елек уезінің бастығына «Енді қалған болыстарға осы тәсілмен өзің іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізесің», - деп тапсырма берді. Оның үстіне 1883 жылы ақпанның 17-інде (№889) «Мұнан былай қажет болған жағдайда мекемелер мен ұйымға, жалпы қауымға қатысты мәселелерде нағыз қазақ тілінде орыс әліпбиін қолданып, жазба түрде сөйлесемін», - деп жазды (ҚРОММ 25 қор, 1 тізімдеме, 2022 іс, 128 п.).

Сөйтіп, қазақ тілінде іс басқару жұмысына пайдалану үшін Орынбордағы Неплюев кадет корпусында, Орынбор азаматтық гимназиясында, Троицкі гимназиясында және Ырғыз, Торғай қалаларындағы екі класты орыс-қазақ мектептерінде оқығандардың тізімін жинастырды. Осыдан кейін уез басшылары іс қағаздарын қазақ тіліне көшіруге жаппай кіріскен. Олар да генерал-губернатордан көрген тәжірибелерін, әдістерін қайталапты. Тіпті, істің тезірек аяқталуы үшін, Червицкий секілді құпия істерді жүргізушілердің өзі де бұл жұмысқа белсене қатысты.

Соның нәтижесінде, 1883 жылы сәуірдің 24-інде (№1889) генерал-губернатор Ішкі істер министрлігіне: «Мен өз тарапымнан орыс оқу орнын бітірген қазақ жастарын облыстың барлық уездеріндегі кеңсе ісін жүргізу жұмыстарына дайындауға және хат жүргізу ісіндегі татарлар мен башқұрттарды, шала сауатты, өмірде шала мас жүрген орыстарды ауыстыру шарасын қолдандым», - деп хабарласа, 1883 жылы маусымның 24-інде «Торғай облысының барлық уездерінде орыс әліпбиімен қазақ тілінде кеңсе іс қағаздарын жүргізу енгізілді. Қазір болыстарда хат жүргізетін бірде-бір татар,

не башқұрт қалған жоқ. Ол қызметтердің бәріне орыстар немесе қазақтар орналастырылды», - деп рапорт берді (ҚРОММ 25 қор, I тізімдеме, 592 іс, 17-19 п., 2121 іс, 162 п.).

Соның үстіне 1883 жылы ақпанның 19-ында Елек уезінің бастығы «Маған Ақтөбе болысы №7 ауылдың қазағы Ақмырза Пұсырманов арызын орыс қарпімен қазақ тілінде тапсырды. Бұл үкімет тапсырмасының халық тарапынан орындалып жатқанын көрсетеді» деп Торғай облыстық генерал-губернаторына хабарлады (ҚРОММ 25 қор, I тізімдеме, 2022 іс, 133 п.).

Ал енді, сол кездегі іс қағаздарынан қандай құжаттар қазақ тілінде жазылды, олардың ішінде халқымыздың тарихына қатысты құжаттар бар ма дегенге келсек, 1879, 1882, 1883 жылдары көтерілген мәселенің қорытындысы болып табылатын 1891 жылдың I қаңтарынан бастап қазақ тілінде орыс әліпбиімен «Торғай облысы ведомосының» жарық көргенінен бастау жөн.

Генерал-губернатордың 1891 жылы Императорға жазған есебінде «1891 жылғы қаңтардың I-інен бастап «Торғай облысының ведомосы» шыға бастады. Онда қазақ тілінде орыс әліпбиімен қазақ халқына қатысты маңызды жарлықтар басылады» деп көрсеткен (ҚРОММ 25 қор, I тізімдеме, 966 іс, 22 п.).

Бұл «Ведомостың» оңайлықпен өмірге келмегенін тарихи құжаттар айқындайды. Орынбор генерал-губернаторы Ресей Ішкі істер министрлігіне жазған 1879 жылғы желтоқсанның 11-індегі №4507 санды қатынасында: «Орыс әліпбиімен қазақтарды оқыту жөнінде өзім басқарып өткізген кеңесте...құпия кеңесші Лавровский «орыс әліпбиімен қазақ тілінде газет шығарылса, қазақтарға патша үкіметінің жүргізіп отырған саясатын олардың тезірек түсінуіне күшті әсер еткен болар еді» деген ұсыныс енгізді. Бұл ұсынысты осы кеңесте Орал, Торғай облыстарының генерал-губернаторлары да қуаттап, өздерінде баспа органдарының жоқтығы іс басқаруға елеулі қиындық келтіріп жүргендігін тілге тиек етті. Шындығында қазақтардың өз праволарын білуіне, тұрмыс, әл-ауқатының жақсаруына патша үкіметінің жасап отырған қамқорлығын түсінуіне, бос хабарға әуес қазақтардың өсекке сенбеуіне, тыныштық сақтауға облыстардың жанында ведомостының ашылуын мойындаймын. Осыған байланысты екі бөлімді: орыс тілінде және орыс әліпбиімен қазақ тілінде шығатын ведомостының үлгісін жолдаймын», - деп Крыжановский хабарлаған. Ал, бұған дейін мұндай өтініштерге Ішкі істер министрлігінің баспа бөлімі «Ішкі істер министрі мырза «Торғай облысы ведомосын» шығаруды қазіргі жағдайда қолайлы деп таппайды» деп жауап беріп отырған.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты қорында қазақ тілінде орыс қарпімен жазылған құжаттардың бірі – патшаның таққа отыру салтанатына байланысты 1883 жылы 16 мамырда Орск мұғалімдер мектебінің оқушылары Смағұл Тоқмұхамедов пен Шотаевтың (есімі көрсетілмеген – З.И.), Бөлебай Сарыбатыров пен Садақбай Айымқұловтардың 97 жол патшаға арнау өлеңдері. Осы екі өлеңді орысшаға аударып, қазақ және орыс тілдеріндегі мәтіндерін мектеп директоры Г.Бессонов Орынбор губернаторына, ол Ішкі істер министріне, министр патшаға табыс еткен. Патша өз қолымен өлең бетіне «Алғыс» деп жазған. Ішкі істер министрі өлең авторына «патшаның алғысын жеткізіндер» деп Торғай облысының генерал-губернаторына 4.IX.1883 жылы №18378 қатынаспен хабарлаған.

Торғай облысының генерал-губернаторы Константинович: «Жағардың патшаға бұл арнау өлеңі бүкіл қазақтың ой-пікірі, ықылас-сезімі. Сондықтан бүкіл облыс көлеміндегі қазақтарға таратып, оқытыңдар», - деп 90 дана етіп көбейтіп, Николаевск (Қостанай), Елек, Торғай, Ырғыз уездерінің бастықтарына жіберді (ҚРОММ 25 қор, I тізімдеме, 2022 іс, 166-169, 173-174 п.).

Қазақ тілінде орыс қарпімен жазылған республикамыздың тарихына қатысты тағы екі құжат бар.

Оның біріншісі, Ы. Алтынсариннің 1883 жылы Орынбордың әскери генерал-губернаторы қызметін уақытша атқарушы вице-губернатор В.Нльинге тапсырған өзінің 1868 жылғы жаңа Ережеге байланысты орыс тілінде жазған «Қазақ зары» деген пікірі және 171 жол өлең. Бұл өлеңді Ы.Алтынсарин өз қолымен жазған. Бірақ өз туындысы емес. Авторы белгісіз.

Екіншісі, 1883 жылы шілденің 1-інде патша үкіметі тарапынан Есет Көтібарұлына жылына 300 сом зейнетақы тағайындалғандығы жөніндегі шешімді хабарлаған Ырғыз уезінің басшысы Редькинге Есеттің ізгі ниеті мен ықыласын білдіргені туралы құжат.

Ал енді граф Толстойдың іс қағазын қазақ тіліне көшірудегі қазақ арасында жүрген хат жүргізуші, аудармашы татарлар мен башқұрттарды қызметтен қууының сыры неде дегенге келсек, бұл біріншіден, қазақтарға жасалған шынайы қамқорлығы емес. Бұл Д.А.Толстойдың өз сөзімен айтқандай, басты мақсат – қазақтарды мұсылман дінінен шығару, орыстандыру болды. Оған дәлел, қазақ арасында (өңгіме болып отырған Орынбор округі бойынша) хат жүргізушілер мен аудармашылардың жалпы саны мемлекеттік дәрежеге көтеріп, патшадан келісім алатындай көп емес және олардың қазақтарды мұсылмандыққа еріксіз итермелегендігі жөнінде

дерек жоқ. Торғай облысына қарайтын 4 уездегі 37 болыстың хат жүргізушілерінің басым көпшілігі орыстар (31), қалған 6 болыста – 2 қазақ, 3 татар, 1 башқұрт болған.

Екінші, татарлардың фанатик мұсылман еместігін дәлелдейтін дерек Торғай облысындағы қазақ ісін басқарушысының 1884 жылғы 8 ақпанда Ресей Ішкі істер министрлігіне жолдаған №2065 санды мына қатынасы да айғақ: «...Орск қаласында 878 татар бар. Ол жалпы тұрғындардың 29%-ін құрайды. Оның мұсылман мектептеріне қауіп төндіруі мүмкін емес. Ал, Қазандағы татар оқытушылар мектебінің оқытушысы Багауетдинов дін саласында белгілі молда. Бұл оқу орны оқушыларын тікелей медреседен алады. Оқу орнынан татар фанатизмінің аз да болса белгісі еш уақытта сезілген емес. Мектеп басшылығына күні бүгінге дейін жоғары класс оқушылары немесе бұрын бітіріп кеткен оқушылар тарапынан фанатизмінің ізі білінген жоқ».

Д.А. Толстойдың арам ойы тереңде. Оған 1883 жылы наурыздың 8-інде Торғай облысы генерал-губернаторына жолдаған мынадай сөзі дәлел: «Конечная цель правительства состоит в том, чтобы этим чисто административным распоряжением пресечь мусульманской пропаганде путь в среду киргизов, и что для этого прежде всего необходимо безотлагательно заменить в местных управлениях переводчиков и письмоводителей из татар и башкир природными киргизами, воспитавшимися в русских заведениях или настолько знающими русскую письменность, чтобы с пользой занимать эту должность» (ҚРОММ 25 қор, 1 тізімдеме, 2022 іс, 144 п.).

Ол Торғай облысы генерал-губернаторына жіберген №136 санды қатынасында да ойын ашық айтқан, «...что главнейшая цель правительства в отношении киргизских степей заключается в том, чтобы принять возложенные меры к охранению киргизов от татаривания, составляющего первый шаг на пути к мусульманскому фанатизму... удержать киргизское население от татаривания, могущего иметь весьма неблагоприятные для России последствия, в политическом отношении, необходимо было, не теряя времени принять все нужные противу сего меры».

Бұл саясатты жүзеге асырудың бірден-бір жолы қазақ тіліне орыс қарпін енгізу, орыс оқу орындарында қазақ балаларын оқыту, мұсылман медресе, мектептерін бірте-бірте ығыстыру екенін орыс саясаткері жақсы біледі. Қазақтың зиялы қауымы да бұл саясаттың түпкі мақсатын сезбей қалған жоқ. Алайда, араб қарпіне қарағанда, орыс қарпі жеңіл, балалары тезірек сауаттанатынына қазақтардың көзі жетті. Сондықтан балаларын орыс мектептеріне бере бастады.

Эндәи казакъ аумары, пүтти жулманынъ
кзыль уйлары конуръ утрганъ уренбарда,
а умарынынъ казынынъ круиси кооъ жакка умарынынъ.

Эндәи умары круиганъ сунъ, казы уйлары кыс
караманъ, агаъ конманда сунъ Анжыан урен
барда туртурунъ умары иш.

Эндәи умары кру ушунъ кезилганынъ жердинъ
конуръ утрганъ икенъ сунъ, икенъ жерге
жарыны уренбарда сунъ, тушине сунъ, икенъ
да икенъ икенъ икенъ утрганъ жердинъ жерди
булу тиш.

Капы уренбарда барынынъ сунъ тишдинъ, иш
сунъ, сунъ болынган, сунъ икенъ сунъ жердинъ, сунъ сунъ
иштинъ сунъ, конуръ жердинъ кыс, такъ сунъ,
сунъ конъ круиганъ умары, умары казынынъ кышынъ
сунъ икенъ сунъ, сунъ круи казынынъ конка иштинъ
сунъ сунъ, иштинъ сунъ сунъ сунъ сунъ сунъ сунъ
иштинъ казынынъ сунъ сунъ сунъ сунъ сунъ.

Икенъ ушунъ, а казы ушунъ, а казы
кру ушунъ жер кезилганынъ туртурбарда,
казынынъ круи жердинъ икенъ сунъ сунъ
иштинъ икенъ сунъ жердинъ утрганъ икенъ сунъ
иштинъ иштинъ сунъ сунъ сунъ сунъ сунъ.

Торғай облысы бастығынын ауыл, болыс бастыларына жерді қалай пайдалану, ағаш егу туралы орыс әрпімен қазақ тілінде жазған нұсқау хаты

Қазақтарды орыстандыру саясатында отарлаушы саясаткерлер қазақ қыздарына үлкен үміт артты.

«...Орыс мектептерінде қазақ қыздарын оқыту жоғары нәтижелі жемісін береді...Себебі, қазақ қыздары орыс мектебінен алған орыс тәрбиесімен өз отбасына, кейін баласына әсер етеді», - деп жазды генерал-губернатор Барабаш 1888 жылғы Императорға жазған есебінде (ҚРОММ 25 қор. I тізімдеме. 2121 іс, 190 п.).

Бұл ойды толықтыратын тағы бір дерек – Торғай облысы генерал-губернаторының 1894 жылғы есебіндегі «...мұсылман фанатизмі – Ресей үкіметінің қас жауы. Сол үшін жалпы жауға бірлесіп күресу үшін қазақ қыздарына Ресей заңы көмекке келуі керек... Қазақ қыздарын орыс-қазақ гимназиясына оқуға тарту жөніндегі қолайлы жағдайда жарты жолда қалмай, оларға білім бере беруіміз керек. Өйткені олар мұсылман фанатизмімен күресу жөніндегі біздің бірден-бір тірегіміз» деген сөз (ҚРОММ 25 қор, I тізімдеме, 966 іс, 59 п.).

Орыс отарлаушылары әуел бастан-ақ қазақтарды орыстандыру үшін қазақ медреселері мен мектептерінің, мешіттерінің өріс алуына мүмкіндік бермеді. Үнемі тосқауыл қойып отырды.

1891 жылғы Торғай облысы генерал-губернаторының есебінде «...жалпы мұсылман оқу орындары деп аталатын медресе, мектеп дегендер орыс көзқарасымен қарағанда зиянды, қажеті жоқ», - деп мәлімдеді.

1883 жылдың басында Торғай уезінің Наурызым болысының тұрғыны Хұсайын Өтеубаев өз қаржысына мешіт салу жөнінде облыс генерал-губернаторына арыз берді. Ол тәртіп бойынша арызын Ішкі істер министріне жолдады. Бұл өтінішке Ішкі істер министрі 1883 жылы желтоқсанның 7-інде №5831 қатынаспен Толстой «...ввиду постоянного стремления правительства к ограничению дальнейшего развития исламизма среди киргизов, находят построение для них новых мечетей нежелательным», - деп жауап берген.

1890 жылы Николаевск уезінің (Қостанай) Меңдіғара болысының №1 ауыл азаматы қажы Мұхамед Кешубаевқа да дәл осы жауапты қайтарған. 1899 жылғы наурыздың 3-інде Торғай қаласында өзінің үйін медресе жасап, балаларды тегін оқытқан молда Байту Асановты «мемлекеттің рұқсатынсыз бала оқытуың заңсыз», - деп жауапқа тартқан.

Отарлаушылар қазақтарды орыстандыру жолында әр түрлі тәсілді пайдаланды. Қазақ даласында көшпелі мектептер ұйымдастырды. «Орыс тілін коршілеріңе, туған-туыстарыңа, руластарыңа үйрет», - деп тапсырма да берді. Қызықтыру үшін ақша сыйлады.

«Қазақ даласында, - деп көрсетті Д.А.Толстой, - орыс тілін білетін адамдардан арнаулы контингент ұйымдастыру жөн. Ондай қызметте ерекше көзге түскендердің, орыс тілін игеруге ынта білдіргендердің біршамасын 1876 жылғы Заңның (I-том) 786 және 794 баптарын басшылыққа алып медальға ұсыну керек. Мұндай жағдайда менің тарапымнан ешқандай қарсылық болмайды» (ҚРОММ 25 қор, I тізімдеме, 592 іс, 17-19 п.).

Патша үкіметі кезінде орыстан әйел алған қазақтардың бағын жандырып, лауазымын өсірді. Тіпті, қылмысты болған жағдайда оларға жеңілдіктер берді. Отарлаудың отбасына жеткендігі соншалықты, патша заманында қазақ қызметкері үйлену үшін генерал-губернатордың атына арыз жазып, сонан рұқсат алғаннан кейін ғана үйленуге құқылы болды.

1868 жылғы жаңа Ереже бойынша қазақ болыстарының барлығына бір-бір орыстан өкіл қойылды. Бөкей ордасындағы кеңес, барлық округтердегі приказдар жанындағы аға сұлтандардың басшылары қазақ болғанымен, олардың орынбасарлары орыстан тағайындалды.

Патша үкіметінің қазақтарға орыс тілін ендіру жөніндегі арманын Коммунистік партия асыра орындап, дiттеген максатын орындады. Қазақстан Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесі 1938 жылы сәуірдің 5-інде қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқу туралы (№65) қаулы алды. Ол кейін мектеп оқу жоспарларынан қазақ тілі мен әдебиетін біртіндеп ығыстыруға, қазақ тіліндегі бала-бақшалар мен мектептердің жабылуына, жиналыстар мен кеңестердің орыс тілінде өтуіне, қатынас, арыз-шағым, жеделхаттар орыс тілінде жазылмаса қабылданбайтын жағдайға әкеп соқты.

Ендігі жерде бір-ақ нәрсе керек. Ол – биліктен үміткерсің бе, билік тұтқасын ұстағың келе ме, онда мемлекеттік тілде сөйлей біл, жаза біл, мемлекеттік тілде істі жүргізе біл, мемлекеттік дәрежеде ойлай біл деген талап қойылуы керек. Сонда мемлекеттік тілге деген қажеттілік туады. Қажеттілік тумай нәтижеге қол жету мүмкін де емес.

*«Ана тілі» газеті
22 қазан 1998 ж.*

Алтынсарин – білікті заңгер

Қазақтың тұңғыш ағартушы-ғалымы, белгілі әдебиетші, тарихшы-этнограф Ыбырай Алтынсаринді оқырман қауымға таныстырып жату артық болар.

Мектеп оқулықтарын былай қойғанда ол жөнінде жазылған әдебиеттер де, ғылыми зерттеу еңбектер де аз емес. Соның ішінде тек 1955, 1957 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, профессор Б.Сүлейменовтің құрастыруымен Алтынсариннің таңдамалы шығармалары, 1975-1978 жылдары А.Нүсіпбековтің, С.Кенесбаев пен Б.Сүлейменовтің редакциялық тобымен оның үш томдығы, сондай-ақ 1975 жылы Ташкенттің Ғафур Гулям атындағы әдебиет және өнер баспасынан К.Жұмағұловтың «Ыбырай Алтынсарин» атты көлемді зерттеу еңбегінің жарық көргендігін айтсақ та жетіп жатыр.

Алайда, Ы.Алтынсарин кең жұртшылыққа тек педагог, тарихшы, этнограф ретінде ғана танымал болғанымен, оның Торғай уезінде төрт рет сот қызметін атқарғандығын екінің бірі біле бермейді. Ара-тұра кейбір еңбектерде «Торғай уезінде сот қызметін атқарды» деген қысқа жолдар ғана ұшырасып калатыны болмаса, бұл туралы басқа ешбір нақты дерек айтылмайды.

Таяуда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві қорынан Торғай уезінің бастығы А.П.Яковлевтің Ыбырай Алтынсарин тұлғасының жана қырларын айқындап, айшықтай түсетін, 1875 жылғы 24 ақпанда Орынбор генерал-губернаторына және 9 наурызда Торғай облысы әскери генерал-губернаторы мен вице-губернаторына оны сот қызметіне тағайындауға ұсыну жөнінде жазған хаттары табылды.

Әрине, бұл хаттарда Ыбырайдың сот істерін жүргізудегі тағлымды тәжірибесі мен білім-біліктілігіне, іскерлігі мен қабілетіне жоғары баға беріле тұрса да, Алтынсарин бұратана халықтың өкілі болғандықтан ғана оны Торғай уезінің соты қызметіне тұрақты бекіту жөніндегі уез бастығының өтінішін патшалы Ресейдің Заң министрі аяқсыз қалдырғанына таңдануға болмас.

Десек те, мұның өзі ұлы ағартушы өмірінің жарқын беттерін ашып, ыбырайтану ғылымына елеулі үлес болып қосылары анық. Сондықтан бұрын-соңды жарық көрген еңбектерде бұл хаттар

Ы. Алтынсарин

жарияланбағандықтан және Ыбырайдың білікті заңгерлік қызметінің айғағы ретінде оларды оқырман назарына ұсынуды жөн көрдік.

Орынбор генерал-губернаторы
Ұлы мәртебелі мырзаға

Далалық облыстарды басқарудың жаңа Ережесі шыққаннан бері Торғай уездік сот қызметін атқарып келген Кориннің екі айға демалыс алып кетіп, онан кейін Түркістан өлкесіне қызметке ауысқан кезінде бұл қызметті Торғай уездік басқармасының хат жүргізушісі, хорунжий Алтынсарин атқарды.

Онан кейін сот Плотников мырзаның алдымен екі айға демалыс алып, онан кейін алты ай науқастанып қалуына байланысты мамыр айынан бері сот жұмысын хорунжий Алтынсарин жүргізіп келеді. Жалпы алғанда Алтынсарин мырза ұзақ мерзімді үш рет уездік сот қызметін ешбір сыйлық талап етпестен, негізгі жұмысының еңбекақысымен атқарды.

Алтынсарин уездік сот қызметін атқару кезінде істі жан-жақты, жете білетіндігімен, өзіне тапсырылған қызметті ынта-жігерімен, асқан жауапкершілікпен сезініп, үлгілі атқаратындығымен ерекше көзге түсіп танылды. Іс жүргізу, тергеу, тексеру, үкім шығару саласында облыстық басқарма, сот палатасы, бітістіруші сот және басқа да құқық қорғау мекемелері тарапынан оның жұмысына бірде-бір ескерту болған жоқ.

Ұлы мәртебелі мырза, Алтынсариннің елеулі қызметін, зор қабілетін, ерен еңбегін бағалауды өзімнің міндетім деп санай отырып, Сізден Торғай уезінің бос тұрған сот қызметіне Алтынсаринді тағайындауға тілектестік білдіріп, ізгі ниет көрсетуіңізді және ықпал етуіңізді Сізге бас ие отырып сұраймын. Өйткені бұл жан-жақты білімді, дарынды Алтынсариннің атқарған қызмет ісіне, оның мансапқа жету жолына жасалған зор сыйлық болып табылар еді.

Торғай уезінің бастығы
полковник А.П.Яковлев

24 ақпан 1875 жыл

(ҚРОМА 25 қор, 5 тізбе, 2 байлам, 34 іс, 1-2 б.)

Торғай облысының әскери вице-губернаторы
Статтық кеңестің толық мүшесі және кавалер
Н.П.Георгиевскийге

Жоғары мәртебелі Николай Петрович!

Торғайда уездік басқарманың іс жүргізушісі Алтынсарин мырза 1860 жылдан бері тұрады. Ол бұрын қырғыз (*қазақ – З.И.*) мектебінде мұғалім, уез құрылғаннан бастап уездік басқармада хат жүргізуші қызметін атқарды. Аталған офицер өзіне тапсырылған іске адал, ақ ниетімен, асқан ақылдылықпен, саналылықпен, еңбек сүйгіштікпен, батыл жігермен кірісетіндігімен танылды. Ол алған рет қырғыз балаларының орысша сауатын ашып, бұл істе жергілікті халыққа баға жетпес қызмет көрсетті. Оның ыждағаттылығы нәтижесінде көптеген қырғыздар орыс тілін сауатты әрі жақсы біледі. Бірсыпыралары ғылымды жан-жақты меңгерген. Бұл адамдар жан-жақты білімді, сауатты, түсінік ұғымы мол болғандықтан уезге пайдалы қызметкер болғандығы сөзсіз.

Далалық өңірде қиын да күрделі іс – жана Ережені орындау кезінде жалғыз адам атқара алмайтын осы ауыр жұмысты жеңілдеткен, маған ең пайдалы, түптеп келгенде, ең жақын жалғыз көмекшім, жәрдемшім осы Алтынсарин мырза болды.

Уезді басқарудың тиімді жүйесі жасалмағандықтан жаңа Ережені енгізудің алғашқы 2-3 жылы өз бетімен еркін өскен халықты басқару оңай болған жоқ. Бұл шама жетпес, қолдан келмес іс болды. Ел арасында өсек-аяң, алып-қашпа қауесет туғызбай, заңды жүзеге асыру көптеген шеберлік пен қамқорлықты, ақылды қажет етті. Несін жасырайын, Алтынсарин мырза жергілікті жағдайды жетік білетіндігімен және екінші жағынан патша үкіметінің ойы мен ниетін жақсы сезінетіндігімен маған ең пайдалы көмекші бола білді. Оның іскерлігі мен қабілеті кейін бастықтарға да белгілі болды. Сондықтан да оны бірнеше рет маған аға көмекші және уездік сот қызметін атқаруға жіберді. Қазір ол уездік сот қызметін он айдан бері атқарып келеді. Меніңше, оның сот істерін жүргізу жөніндегі білімі мен тәжірибесі аз деп облыстық басқарма айта алмайды.

Алтынсарин мырзаның қадірін білгендіктен оның қызмет дәрежесін көтеру, жалпы оның келешекте қызмет бабында өсуіне жол ашу жөнінде басшыларға бірнеше рет талап қойып, ізденушілік ниет білдірдім. Бастық та менің өтінішіме барлық уақытта ізгі ниетте болғанымен, оның еңбегіне және қабілетіне лайық дәрежелі қызмет бермеді.

Өткен жылы Алтынсарин басқа қызметке ауыстыру жөнінде сұрай бастаған соң осы жағдайларды әскери губернатор мырзаға айрықша хат арқылы баяндадым.

Ұлы мәртебелі мырза, келешекте босаған қызмет орны болса ең бірінші Алтынсаринді еске алу жөнінде уәде берген. Қазір бізге қадірлі Плотников мырзаның қайтыс болғандығы туралы мәлімет алып отырмын. Оның қызмет орны қазір бос. Осыған байланысты жоғарыда айтылғандардың барлығын Лев Федорович мырзаға жазып баяндауды, өтініш жасауды өзімнің міндетім деп санадым.

Мәртебелі мырза, Алтынсарин мырзаны Торғай уезінің соты қызметіне тағайындау жөніндегі бас иіп сұраған менің өтінішімді қайсыбыр тиісті жоғары лауазымды басшылардың алдына қойып шешуге көмектесіп, нақты кірісуіңізді сұраймын.

Алтынсарин дербес жауапкершілігі бар қызметке тағайындалса, ол онан сайын пайда келтіретіндігіне, бүкіл Торғай облысы уезіндегі басқару орындарында отырған лауазымды қызметкерлердің қай-қайсысынан да кем болмайтындығына және олардың ең соңғысы болмайтындығына, Мәртебелі мырза, Сіздің алдыңызда кепілдік беремін. Нәтижесі жөнінде мені хабардар етуге қарсылық жасамсыз.

Жоғары мәртебелі, Сізге шын беріліп, қызмет көрсетіп бас июші қызметшіңіз полковник А.П.Яковлев.

9 наурыз 1875 жыл
(ҚРОМА 25 қор, 5 тізбе, 2 байлам, 34 іс, 3-4 б.)

Ұлы мәртебелі Торғай облысы әскери губернаторы
Генерал-майор Лев Федорович Баллюзек мырзаға

Ұлы мәртебелі Лев Федорович!

Мәртебелі мырза, өткен жылдың басында мен басқарған Торғай уездік соты қызметін атқарып келе жатқан уездік хат жүргізуші Алтынсарин мырзаға дербес қызмет беру жөнінде өтініш жасаған едім.

Мәртебелі мырза, менің бұл өтінішімді жақсы ниетпен қабылдап, Алтынсарин мырзаның жан-жақты білімі мен көп жылғы еңбегін ескеріп алғашқы босаған қызмет орны болса оны еске алуға игі ниет білдірген едіңіз. Қазір бізге қадірлі Плотников мырзаның қайтыс болғандығы жөнінде мәлімет алып отырмын. Менің Сізге жазған хатыма байланысты үзіліп қалған ізгі ниетіңізді жалғастыруға

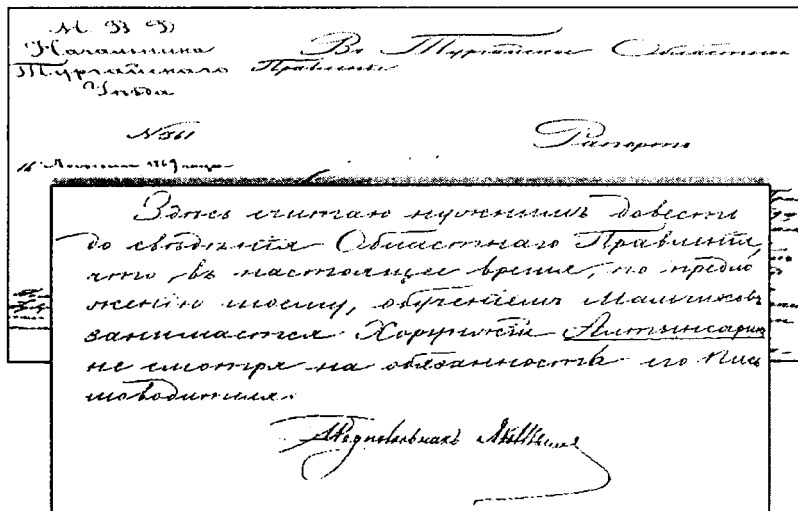
уездегі сот қызметінің бос орны ашылды. Осы қызмет орнына Алтынсарин мырзаны тағайындауға, Мәртебелі мырза, Сізге бас иіп, алғыс айта отырып, енді еркін сұрауға батылдығым жетіп отыр. Бұл қызметте Алтынсарин мырзаның пайда келтіретіндігі жөнінде Сізге менің баяндап жатуымның өзі артық. Себебі ол Сіздің жеке өзіңізге бұрыннан белгілі және сот қызметін атқаруы бұл тек бірінші рет ғана емес, оның үстіне сот істерін жүргізу жөнінде тәжірибесіз еместігі облыстық басқармаға мәлім.

Тек қосымша айтарым, сеніп тапсырылатын бұл қызмет оған бұрыннан таныс болғандықтан, әрі елдің тұрмыс жағдайын, жалпы пайдалы бағыт-бағдарын жетік білетіндіктен Алтынсарин дербес қызмет атқарғаннан кейін Сіз басқарған облыс көлеміндегі ең пайдалы азаматтардың бірі болатындығын мәлімдеймін.

Сіздің қайырым шапағатыңыз бен кішіпейілдігіңізден үміт ете отырып, жоғарыдағы ойымды жинақтай келе нәтижесімен мені хабардар етуіңізді бас иіп өтінемін.

Ұлы мәртебелі мырза, Сізді зор құрметтеуші және Сізге шын берілген қызметшіңіз полковник Яковлев.

9 наурыз 1875 жыл
(ҚРОМА 25 қор, 5 тізбе, 2 байлам, 34 іс, 6 б.)

Торғай уезінің бастығы А.П. Яковлевтің
Торғай облыстық басқармаға жазған рапорты, 1869 ж.

«Ақиқат» журналы
№12, 1996 ж.

Ыбырайдың кесімі

Халқымыз «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ», - деп бекер айтпаған. Сондай тура бидің бірі Балқожа би немересі Ыбырайдың қабілетін, зеректігін ерте сезіп, осындай билікке жасынан баулыған. Табан астында ұтымды, өткір шешім айтуға тәрбиелеген. Топқа салып, қанатын қатайтқан. Ыбырай да атасы Балқожа бидің сенімін ақтайды. Тура билік айтуымен көп құрметіне ие болады. Ол биліктері, әсіресе Торғайда сот істерін жүргізу кезінде айқын көрінеді. Алайда, Ы.Алтынсариннің бұл қыры зерттеушілер тарапынан қағыс қалып келеді.

Халқымыздың белгілі ақыны Мәриям Хакімжанованың Ғылым академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған жазбаларынан Ыбырайдың биліктерін жұртшылық назарына ұсынуды жөн көрдік. Мәриям Хакімжанова бұл сөздерді 91 жастағы Әбдірахман Жанаевтың айтуынша жазған (К-397 қор, №2 дәптер, 1947 ж.):

«Алтынсарин Ыбырайдың ұлы атасы Балқожамен бірге туған Ханқожа деген кісі болған. Ханқожадан Ақдәулет, Қылышбай деген екі бала туады. Қылышбай бері келгенде еліне болыс болады.

Қылышбайдың болыс кезінде ағасы Ақдәулет інісіне өкпелеп Бағаналы Байырға көшпек болыпты. Елдің бас адамдары жиналып көшпе десе, Ақдәулет көнбепті. Сол кезде Ыбырай оқуды жаңа бітіріп келген кезі екен. Ақдәулеттің хабарын естіп Ыбырай келеді. Келе Ақдәулетке сәлем беріп жай-күйін сұрап отырғанда айтқан өлеңі екен дейді:

Мұнан барсаң барарсың,
Бағаналы Байырға.
Нарынды берген тамырға.
Жаяменен жал салып
Берерсің тоқал қабырға.
Төсекті қалың төсерсің
Өтпестей қылып сауырға.
Ағаңнан өзің барған соң
Жая менен жал түгіл
Зар боларсың қарынға.
Малыңа азық жинауға
Жарамассың шабынға.
Түбек тимей өзектен,
Малыңды қыс күн бағуға.
Қона алмассың қалыңға

Жазғытұры болғанда,
Жаялмайсың малыңды,
Жайсаң бар қағылға.
Асығарсың сонда аға,
Көшемін деп қайтадан
Ағайын-туған бауырға.
«Өз тұяғы тұлпардың,
Өзіне дәрі» деген бар
Қайтыңыз аға ауылға!

Ыбырайдың сөзіне тоқтап, Ақдәулет көшін түсіріп, қайта қонады. Мал сойып қонақасы әзірлеп жатқанында Ыбекең Қылышбайға сәлем бере барып айтқаны:

Уа, Қылыш-еке, Қылыш-еке!
Бақыт қонды басыңа.
Көтере алмай бақытты
Аққан судай тасыма.
Қастасқаның Ақаң ба,
Білгендігің осы ма?
Ағаң қонды қасыңа
Ерулікке тай сойып,
Шақырыңыз асыңа.
Қоса шақыр Жүзбайды.
Жүзекем келсін жиынға
Іштің сырын қозғайды.
Жүзбайдың айтқан билігін
Ешкім сынап бұзбайды.
Әр ауылдан бір кісі ал,
Сөз тыңдарлық саналы,
Сонда халқың азбайды.
Ысқыра берсең сұрланып,
Өсек-аяң қоздайды.
Жаннан жанның артығы жоқ,
Сендегі артық тек бақыт
Бағыңа ешкім қолын созбайды, - депті.

Қылышбай сөзден жеңіліп, тайын сойып, Жүзбайды, Ақдәулетті шақырып татуластырған екен.

Бір бұл емес, Ыбырай дауды осындай әдіспен бітіретінін жұртшылық көп айтады, оған дәлел мынау төмендегі екі сөзі.

Балқожаның жақын ағайыны Айтоқа, Байтоқа деген ағайынды екі кісі болыпты. Мұның Айтоқасы душной болыпты. Байтоқа ит жүгіртіп, құс салыпты. Атақты аңшы болыпты.

«Ұрыспайтын іні болмайды, керіспейтін келін болмайды» дегендей бір күні осы ағайынды екеуі болмашы жерден керісіп, Байтоқа ағасына өкпелеп, Қарабалық Наурызбай биге көшпек болады. Дәл сол кезде Балқожа би ел аралап келе жатып ағайындарына келсе, жоғарыдағы жанжалдың үстінен шығады. Балжекеңнің қасында жасөспірім балаң Ыбырай (жазғы демалысқа келген кезі екен) бар екен. Үйге түсіп жай-күйді білгеннен кейін Балжекең: «Ыбырайжан, мына Байтоқаға бірдеңе деші», - депті. Сонда Ыбырайдың айтқаны екен:

Уа, бай-еке, тындасаң,
Біздің сөзді ұғарсың.
Итің менен құсыңды
Сонарда алып шығарсың.
Аңыңды алған байласаң
Наурызбай биге ұнарсың.
Жекіріп айтса бір сөзді
Құлағыңды мықтап тығарсың.
Бөденедей бұғарсың
Ішіңнен судай тынарсың.
Нұралы ердің ұрпағы ең
Оған қалай шыдарсың?
Қой аға-еке, көшуді
Дұшпаның күйіп ішінен,
Достарың естіп қуансын, - депті.

Сол жерде Байтоқа ашуын тоқтатып, Айтоқамен табысып, Ыбырайға бір жорға тай мінгізіпті.

Осы жолы Балжекең көп дауларды Ыбырай арқылы бітірген. Бірақ басқаларын біз таба алмадық».

*«Ана тілі» газеті
24 сәуір 2003 ж.*

Өсиет

Ыбырай Алтынсариннің бұл өлеңін ақын Мәриям Хакімжанова Қазақстан Ғылым академиясының мұра жинаушылары құрамында 1947 жылы Қостанай, Торғай өңірлеріне барған сапарында Сейтқали Төлегенұлынан жазып алып, академияның сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорына тапсырған екен.

Сейтқали текті тұқымнан шыққан, көргені мен түйгені мол, құйма құлақ қарттардың бірі болған. «Сейтқалидың ұлы атасы Көтібар, - дейді Мәриям Хакімжанова, - Балқожамен бірге туады. Балқожаның тоқал шешесінен туған. Екеуінің әкесі Жаңбыршы деген кісі. Сейтқалидың айтуына қарағанда, Ыбырайдың көпшілікке ұсынылып отырған бұл өлеңін «Қостанай, Торғай өңіріндегі елдер «Өсиет» өлең деп атайды екен. Менің бар білетінім осы. Бұл өлең ұзақ еді. Өлеңнің мұнан кейінгі аяқ жағында Арғын мен Қыпшақтың бас адамдарының жауыздығын, жемқорлығын қатты сынап, сөккен жерлері бар еді. Аяқ жағын ұмытып қалыппын», - депті қолжазбада.

Бұл өлең – бұрын баспа бетін көрмеген, Ыбырайдың жаңа бір қырын ашатын құнды еңбек. Сондықтан араб әрпі таңбасынан көшіріп, оқырмандарға ұсынып отырмын.

Құдай-ау, сыйынамын, иә Рахман,
Сыйынған құдіретінде исі хайуан.
Қасіретсіз бұл дүниеде пәнде болмас
Керек бай, керек жарлы, би менен хан.

Құдай-ау, рахым айла бұл пәндеңе
Шырмалған пітпаңмен шермендеге.
Хан болсын, хакім болсын бұлай болса
Бір адым мен біреуден кеммін деме.

Жарлы ойлар бір бес қара болмады деп,
Тартсамда қанша мехнат оңбадым деп.
Қарызға патшаларға миллион берген
Өлшенет (Нарун Рашид) жаһит айтқан
толмадым деп.

Дүниеге патша болған Зұлқарнайын
Не алса көңіліне болған дайын.
Хакімі бұл дүниенің болсадағы
Мәңгіге қалмадым деп қылған уайым.

Бір адам дәулетке бай, бақ тілейді
Бір адам бөтені сай, бас тілейді.
Жан жоқ деп менен сорлы болар айтса,
Не дейміз миллиондаған көп кедейді.

Ақ көңіл алаң-бұлаң адамдар көп
Бір қасық бере көр деп ас тілейді.
Сырғыма, сумандаған адамдар көп,
Өтірік айтып, ар сатып адам жейді.

Жаратқан осылайша ғазаужчал⁶
Адамзат осыларға ілтипат сал.
Әрқашан көңіліңді басса қайғы
Осындай өткендерден ғибрат ал.

Тұтқасы байшылықтың бірауыз сөз,
Жамағат, ынсапсыздан қашыңыз тез.
Шатасқан қиялменен бір жүһит
Ғалидың құзырына келіпті кез.

Сен де көп Ғали қайрат, айла, - деді
Не нәрсе қиялыңа пайда, - деді.
Дүниеде һешбір көңілім тына алмады
Көрсетші дәулет деген қайда? - деді.

Ғали айтты: – Қанағат ретпенен ете білсең,
Асылына айтқан сөздің жете білсең.
Сол болар дәулет деген, ей жүһит,
Қанағат бар нәрсеге ете білсең.

Һешбір бай қанағатсыз баймын демес,
Мұрадым хасыл болды, жаймын демес.
Семірген бұл нәпсіңіз табысымен
Жисаң да күніне мыңнан пайда бермес.

Азбаған тамиғи іске бұрынғы ерлер
Таныған Құдай жолын кемеңгерлер.
Адамзат хакім болса өнері сол,
Біріне-бірін соғып қақысын жер.
Солардағы Құдайды таныдым дер
Бар болса Құдай оған қалай сенер.
Ғаріп – қасер, нашарға қамқор болсаң
Сол нашарлар күндерде көмек берер.

⁶ Ғазаужчал – арабша «құрмет иесі, Алла» - деп, түсінік беріпті М.Хакімжанова.

Қайырлы болар ақыры енше Алла,
Бес күнгі рахатты есепке алма.
Ақыры кемдікті көрмей қалмас
Осылай ете келген Хақ Тағала.

Үміт бар тәубе еткен мұсылманға
Рахматты жалғыз Тәңірім ісі жанға.
Туралық, риясыз жолға түссең
Қалдырмас ілтипатсыз сені Алла.

Құдай-ау, ете алмадым қызметіңді,
Білмедік бізге берген құрметіңді.
Жазығым адамзатқа көп жоқ еді
Етпедім өзіме хас міндетіңді.

Жүрмекке ылайық емес ер азықсыз
Құдай-ау, рахмет айла жол жазыппыз.
Тәңірге жазсаң жазғыр деген сөз бар
Жүре ме несіне құл жазықсыз.

Ғафу етсе ғажап емес құдіретке
Жаратқан шарапатпен жер мен көкті.
Пәниден неше қатар ерлер өтті
Соның қайсысы мұратқа тәмам жетті.

Данышпан кешегі өткен Ахмет сұлтан
Хан еді екі жүзде қадыр сұбхан.
Жан таппас, ақыл жетпес әрбір ісі
Таңданды орыс, қазақ қалды қайран.
Халиқсан⁷ сол сұлтанның заманында
Қайғы деген бар ма еді хабарыңда.
Билері, ханы ғаділ, түзік болса,
Ол халықтың кемдік көрмес жаманы да.

Арғыннан ол күндерде Шеген шықты,
Халайық айбынынан қойдай ықты.
Азуы алты қарыс сан Арғынның
Қойдырды тентектігін, бұзықтықты.

⁷ Халиқсан – арабша «егерде» деген сөз.
М. Хакімжанованың ескертпесі.

Өткізді қылышынан талайларды
Дегендер неше менмен сығайларды.
Мың үйін ақүйлеткен тоздырыпты
Атанған хан Жәке деп Жанайдарды.

Бірімжан, Қазыбек би балалары,
Арғынның атбасындай даналары.
Жігіттер болған ерге тасыр етпе
Жақсының жер менен көк аралары.

Жазы би Төмен шекті Обағанда
Ақылмен жол көрсетті би мен ханға.
Орынбор, Сібірменен жерін бөлді
Ісіне орыс, қазақ қалды таңға.

Ол кезде біздің Қыпшақ заман еді
Ханымыз Ахмет сұлтан аман еді.
Ту алып, тұлпар мінген сол ерлердің
Бұл қазақ басқан ізін табар ма енді.

Қыпшаққа би Балқожа аға болды,
Ағасы Ханқожа би дана болды.
Айбыны аш арыстан секілді еді
Көрсетті сан қазаққа тура жолды.

Үш жүзге Құсмұрында билік айтты
Әр сөзін хатқа жазып, бетіне айтты.
Тоқтатып жалғыз ауыз сөзбен жұртты
Қалайық риза боп, елге қайтты.

Деуші еді Ахмет сұлтан қылман уайым
Би бергелі Балқожадай бір Құдайым.
Мен түгіл үш алашты сүйреп өтер
Тар жолда, тайғақ кешу болған сайын.

Жеткен соң билігінің кемеліне
Халықта тоқтап болған шақта өтерінде:
Қыпшаққа Наурызбайым аға болсын, -
Деп еді ғазиз атам өлерінде.

Ол еді Танабұға Наурызбай би
Осындай бір-біріне істеді сый.
Кемеңгер Наурызбай би дүлдүл еді
Ақылын шамалауға жетпеді мый.

Ол күнде Найман болды Көлденеңде
Құс ұшып қонар еді сөйлегенде.
Көп тентек Көлденеңде басын қосып
Жеткізді сол кемеңгер қатар елге.

Көршіміз қашаннан-ақ Керей руы
Көп болды заманында сұм мен қуы.
Бекентай, Шотай болып бір күндерде
Себеппен азғана күн алды туды.

Туыпты Бекентайдан Жүсіп мырза
Жігіттер, туысына халқы риза.
Адамдық, мырзалығы қатар болды
Көркейтті Керей елін неше жылға.

Жігіттен бақыт ұшса халыққа жақпас,
Береке кетер шақта ақыл таппас.
Бір інідей Арғын, Қыпшақ болып еді,
Ежелден мынау жатқан Алтын, Жаппас.

Жаппастан әуел шықты Алтыбайы
Мықтыбай, дәулеті асқан Жарасбайы.
Баласы Төлегеннің Жанқабыл ер
Жар болған тар жерлерде бір Құдайы.

Құданың Кенеханға берген бағы
Қан тамып қылышынан тұрған шағы.
Жанқабыл жүз кісінің бірден қырып,
Жалғыз-ақ сол кісіден сынды сағы.

Мұнан соң шықты Алаша Бермұхамет
Салтанат Сұлтан ерді етті құрмет.
Мырзалық, жомарттығы қатар болды
Көрсетті Жаппасына артық қызмет.

Осындай ерлер өтті жігіттерім,
Сендерге үлгі етіп реттедім.
Өздерің өз жұртыңа дұшпан болып
Бозбала, жараспайды жүрістерің.

Жігіттер дүние кең, тарылмаңыз,
Даулы болып көрінгенге жалынбаңыз.
Ғұмырдың бас-аяғы қаншама жер
Өзіңіз есепте де шағындаңыз.

Ғаріпке мейірбан бол, зор болмаңыз,
Алысып бір-біріңмен қор болмаңыз.
«Дұшпанға қоспа Құдай» деген сөз бар
Аз күнгі петнаға еріп өр болмаңыз.

Бір жүрсең қор болмайсың, һеш болмаса,
Ар, намыс, ақыл, ойың кем болмаса,
Береке халықта болса сізде болар,
Талығын Тәңірім беріп, өзі оңдаса.

Осындай ерлер өтті, ойлап қара,
Петналық ойламаңдар екеу ара.
Ерлердің ғұмыры өтті, бізден де өтер
Таупиқ қыл, енсап етіп, ей бишара.

Сахара Арғын, Қыпшақ жайлар еді,
Сан малды Сары арқаға айдар еді.
Ақ орда аккүмбездей қатар тігіп
Биені шалқар көлге байлар еді.

Айнала мал жайылып қыбырлаған,
Көлінде қаз бен үйрек жыпырлаған.
Қымызға қызып алып, қызық іздеп
Бозбала атқа мініп қырындаған.

Шаруалар Сары өлеңге малды салып,
Ұмтылған талапты ерлер найза қағып.
Шығушы ед қыз, бозбала серуенге
Кеш болса тамашалап әнге салып.
Бозбала үлкен айтса ұғар еді
Қорыққансып, әдеп сақтап бұғар еді.

Ишарат ақсақалдар еткен жерде,
Жақұттай жарқырасып шығар еді.
Ол күндер қайтіп келмес біздің жүзге
Үш-төрт-ақ би бар еді Орта жүзде.
Саны көп, сапасы жоқ, сапырылысқан
Он үйге бір би болған келді кезге.

Ұмтылып оқу, білім, өнер іздеп
Халыққа қарап тұрсам бізден өзге.
Замана бір де тұлкі, бір де қасқыр
Нәр нәрсе болды ылайық пиғылымызға...

Мәриям, 1947 жыл.

(ҚР ҰҒА кітапханасы К-397 қор, №2,
Ыбырайдың баспаға шықпаған өлеңдері,
3-12 беттерінен)

Қолжазба
«Ана тілі» газеті
13 ақпан 2003 ж.

«Шоқынды», «крест тақты», «әйкәпір» деп...

Жақында біз Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімінен (К-372, №2, 23 б.) Ы.Алтынсариннің бұрын еш жерде жарияланбаған төрт шумақ өлеңін таптық. Өзін жөнсіз «шоқынды», «кәпір» деген жел-ауыздарға ағартушы қатты қапаланып, ішкі назасын өлеңмен төгіпті:

...Аласы ағайынның алаңдатты,
Көре алмай көп ішінен
жамандатты.
«Шоқынды», «крест тақты»,
«әйкәпір» деп,
Аузына келгенді айтып бақты...

Надандық қандай «қызық» қарап
тұрсаң,
Көңлі соқыр көрмейді көзге ұрсаң,
Бабын қалай табарсың бұл
қазақтың,
Басқа тебед жаныңды құрбан қылсаң.

Бар айыбым баласын оқытқаным,
Орыстың біліміне тоқытқаным,
«Білімсіз кеңілмейді кереген» деп,
Айтқанымнан атандым
«кәпір-залым»...

Білдірген де сен едің білім жолың,
Шалқыған жалындай боп көкірегім,
Қаларсың өзің жанып, өзің сөніп,
Ғұмырдың аяқтасаң текірегін...

Сирек кездесетін қолжазбалар бөлімінде сақталған құжатқа қарағанда, Қазақ КСР Ғылым академиясы 1947 жылы арнайы экспедиция ұйымдастырып, Торғай өңірінен Ыбырай Алтынсариннің мұралары мен оған қатысты деректерді жинаған. Бұл ғылыми экспедицияның құрамында ақын Мәриям Хакімжанова да болған.

Жоғарыдағы өлеңді де М.Хакімжанова жазып алған. Өлең толық емес. Бұл жөнінде М.Хакімжанова былай дейді: «Өлеңнің басы, аяғы жоқ. Айтушының есінде қалғаны осы». М.Хакімжанова бұл өлеңді Мендікара ауданы, Қарақоға ауыл кеңесіне қарасты «Күзек шок»⁸ колхозында тұратын Ахмет Жансақалұлының айтуынан жазып алған. Ахмет Жансақалұлы мұны кезінде Жақып ақынның (руы – Балта керей) айтуынан жаттаған екен. Жақып ақын 1941 жылы соғысқа аттанған да, қайтып оралмаған.

*Түсініктемені жазып,
өлеңді араб харпінен көшірген З.Ижанов*

*«Жас Алаш» газеті
15 қазан 2002 ж.*

⁸ Мәтінде осылай – З.И.

Алтынсарин өмірінің кей сәттері

Ыбырай Алтынсарин туралы бұл естелік Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорынан алынды (К-397). Оны ақын Мәриям Хакімжанова 1947 жылы Қаз КСР ҰҒА-ның ұйымдастырған экспедициясы құрамында болғанында жинап, араб таңбалы әріппен жазып, қорға тапсырған екен. Естелікті Ыбырайды көрген, бірнеше рет үйінде, елге шыққанында сапарлас болған. кезінде араласып, дәм-тұзы жарасқан 91 жастағы Хасен Сәбитов қарттың өз аузынан жазып алған.

Естеліктің артықшылығы сол – Хасен өз көзімен көріп, араласқандықтан, Ыбырайдың жұртшылыққа беймәлім тұстарын қолға ұстатқандай нақты деректейді. Ыбырайдың үйін, әйелін, ояздың Ыбырайды қонақ етіп күтуін суреттейді.

Ы.Алтынсариннің ояз Крейсмерді қонақ етуі

Мен Ыбырайды 22 жасымда көрдім. Ол кезде Қостанай қаласында Крейсмер деген ояз болды. Мен сол ояздың атын жегіп жүрдім. Одан кейін сенімді болған соң бір жаққа шыққанда салт атпен қасында жүрдім. Соның қарамағында көп уақыт қызмет еттім. Ол ояздың ұлты орыс емес, қошқар тұмсық, қарасұр адам еді. Осы күнде ойлаймын, сол еврей болар деп. Бірақ анық еврей деп айта алмаймын.

Мен сол оязда істеп жүргенімде Ыбырай оязды үйіне қонаққа шақырды. Ыбырайдың үйі Қостанай қаласынан 3 шақырымдай жоғары тұратын, 12 болмелі әдемі ағаш үйі бар екен. Есіктің басқышына дейін сырлап тастаған. Терезенің алдына еккен ағашы бар екен. Сол ағаштың бұтағының бәрі құстың ұясы екен. Мен өзім соған таң қалдым. Қаптап жатқан адамнан қорықпай қалай ұялады екен деп. Ұядан ағаштың бос жері жоқ. Ыбырайдың Тобылдың жағасында еккен ағашы бар екен. Ояз оған да барды. О да сондай құстың ұясымен майысқан. Біз көрген ағаштардың бәрінің де айналасы кертеленген қоршалып. Сол кертенің бәрін де көк сырмен сырлатқан екен. Адам кіріп шығатын есіктері бар. Далаға шыққанында, Тобыл бойына барғандарында мен бірге жүрдім.

Ал, үйге келгенде олар залда болатын да, мен – көшір, басқа қонақтар қонақ үйде болдық. Ыбырайдың барлық бөлмесін көрдім. Бір бөлмесін қарасам, жайнатып кілем төсеп тастаған. Шайы көрпе

төсеп, ақ жастықтар дiңкиген. Бiр бөлмесiн ашып қарасам, қыз, келiндерi отырған бөлме екен. Ол кезде қыз, келiндер отырған бөлмеге әуес кезiмiз ғой. Бөлменiң iшi сондай жасаулы. Граммофон дегендi тұңғыш рет сол Ыбырайдың үйiнде көрдiм. Аузы кең бiр машина, бiрде күлiп, бiрде өлең айтты, бiрде айқайлап сөйлеп тұрды. Онда бiздiңше оның iшiнде шайтан бар деймiз. Граммофон мен тұрған оязной үйiнде де жоқ едi. Онда болса көремiн ғой. Бiрiнше рет сол Ыбырайдың үйiнен көрдiм.

Осыдан кейiн ұзамай арғын Сақау болыс қонаққа шақырды. Ояз сонда бармақшы болды. Ол кезде Тобыл тасып, сабасына түспеген кез едi. Бұл замандағы паром дегендi онда бiлмеймiз. Ондағы паромымыз он бес шақты үлкен бөшкенi арқанмен тiзiп, соның үстiне үлкен қайықты қойып, сонымен өткiздiк оязды. Сол жылы ояздың осындай жүрiсiне деп қыстай 60 атты семiртiп шыққанбыз. Сол 60 аттан таңдап, 6 атты екi пауескеге жегiп, оязды алып жүрдiк. Осы жүрiстi басқарып, ұйымдастырған мен едiм.

Ояздың қасында Қаржастың Хамзасы бар. Хамза оязда письмолдаушы болып iстейтiн, әрi Ыбырайға құда болатын. Хамзаны да, менi де сүйреп жүрген Ыбырай. Өйткенi, Ыбырайды оязной бағалайды. Қазақ арасындағы дауды Ыбырайсыз бiтiрген емес. Ал, Хамза екi бастан құдасы. Ыбырай оязға екеуiмiздi тапсырады. Менi «шала қазақ» деп күлетiн. Олай дейтiнi, менiң сөзiмнiң көбi орысша жүредi бiлем.

Ояз Қостанайдан шыққан күнi Араның iшiндегi Қожық Елубай деген байдың үйiне конды. Жердiң жаңа көктеген кезi едi. Ояз келедi деп 5-6 ерте құлындаған биесiн байлап, қымызын жинап отыр екен. Бiр кезде ет келдi. Жас қойдың етiнiң үстiне қос қазы, жая салып асқан екен. Еттi мен турадым. Мен еттi турап болғаннан кейiн жұрт ет жеуге кiрiстi. Сонда ояз Елубайға: «Ет жақсы, еттi қаладағылар да жақсы көрет. О да есiңiзде болсын», - дедi қарқылдап күлiп. Ояздың сөзiн Хамза қазақшалап Елубайға түсiндiрдi. Елубай: «Әбден, тақсыр, әбден», - деп, қолын қусырып, басын идi. Ояз, Хамза, Елубай үшеуi ет жедi. Еттiң артынан қымыз iшiп барып жатты. Түнде ұзақ уақыт сөйлестi олар. Келесi күнi ертенгi шәй келгенде күмiс табакпен әдемі қуырдақ қуырып әкелдi. Содан кейiн сәске кезiнде жүрiп кеттiк. Сақау болыстың қонысы Обаған бойында болатын. Барған соң онда бiр жетi жаттық. Сақаумен болыстыққа таласқан Сауытбай дейтiн Шақа болатын. Осы сайлауда Сақау болыс болды. Сондықтан, Сауытбайдың елiнен шақыратын адамдарға мен барып тұрдым. Бiрақ тек жауап алғаны болмаса, бұл жолы ешқандай сиез болған жоқ. Сол кезде ояздың жасы 60-қа келген кiсi едi. Ал, Хамза

45 шамасында болар. Өйткені, самайына бірен-саран қылаң боз кіре бастаған сияқтанды.

Алтынсаринді ояз Крейсмердің қонаққа шақыруы

Ыбырай Алтынсаринді алғаш рет ояздың үйінде көрдім. Алтынсарин келеді деп ояздың үйі дүрлікті кеп бір күні. Қораның іші-сыртын, басқыштарды жудырды. Ат қораның тақтайларын жудырып, әбден састы. Мен келетін кісіні қазақ деп жүргенім жоқ.

Бір кезде үш күрең төбел жеккен ақ пауескемен қоңыраулатып келе қақпаға кірді. Ояздың қатын, баласы, өзі бәрі далаға жүгіре шықты. Пауескеден көтеріп алатындай жабырласып жатыр. Ыбырайдың алдындағы әдемі еркек баласын ояздың өзі көтеріп алды. Ыбырайды баласы сүйеп түсірді. Әйелін қызы сүйеп түсірді. Ыбырайдың әйелі кәдімгідей сол кездегі орыс халқының киімін киген. Басында жерге сүйретіліп жатқан ақ шәлісі бар екен.

Әйелімен екеуінің қатар отырғандағы қияпатын қандай шешендердің тілі суреттеп жеткізе алмас мен түгіл. Бізге олардың үстіне кіру қайда онда, кешке дейін қонақ болды. Ояздың үйі бес-алты қаз, үйрек сойдырды маған. Неше түрлі тамақтар әзірледі. Ыбырайдың әйелінің екі көзі тостағандай, екі беті алмадай, екі иығына екі кісі мінгендей зор адам екен. Бір кезде тысқа шығып, еркек баласын қақпаның алдына қарай жетелеп жүрді.

Мен құдықтан су тартып жатыр едім, бала су сұрады шешесінен. Содан кейін менің қасыма баласын жетектеп келіп, «шырағым, сен қазақпысың?» - деді. Мен олардың қазақ екенін сонда ғана білдім. Содан былайғы жерде баласы менің қасымда жүрді. Мен кешке дейін ояздың баласы мен екеуін ояздың ат арбасына мінгізіп алып, Тобылды жағалаттым. Олар сол күні кешке қайтты.

Мен содан бастап олармен араласып жүрдім. Жаз қымыз алуға жалғыз барып, келіп жүрдім. Сөйтіп, араласып жүріп Ыбырайға әбден жақтым. Содан бір жылдары сайлау болғанда ауылнай болдым. Биге кандидат болдым. Жарықтық, Ыбекең қайдағы нашар адамды сүйейтін еді ғой. Міне, сол жақсылардың арқасында кісі қатарына кіріп отырғанымыз мынау...

Ыбырай мен Ахметбек

– Шырағым, мен Қылышбайдың Әлімін де көрдім. Оған да жолдас болдым. Бір бала сол Әлімдей-ақ туар. Көңілі түскенді жарылқау қолынан келетін еді. Қаны қарайған кісісін қарғау да қолынан

келетін еді. Ол өмірде екі айтпайтын адам еді. Ыбырай өлгенде Қараман Көбектің үйі құлағандай болды. Қараман Көбек емес, бүкіл Орта жүз боп қайғырды ғой. Ыбырай қайтқанда. Намазға арнап шақырылған ел былай тұрсын. Қостанайдың орыс казактары мен татарлары қала мен Ыбырай ауылының екі арасына сыймай кетті ғой. Сонда Әлім, Омар қажы дегендеріңізді кісі танымай қалды. Ең жанашыр ағайындары ғой. Сабаздың екеуіндей күйінген адам болмаған шығар. Ыбекең қайтты деп қалаға хабар келгенде сол кездегі орыс төрелерінің қайысқанын көрсеніздер. Қашан Ыбырайды жерлеп болғанша, кеңседе қызмет істеген адам кем болған-ақ шығар.

Ыбырайдан кейін жұлынып шығып келе жатқан ол тұқыма Ахметбек деген жігіт болды. Ахметбек заң оқуын бітіріп, содия болды. Қошқар деген қалаға. Онда тұрғанда денсаулығы кеми бастап Клушевой поселкесіне келіп тұрды. Онда да содия болды. Сол кезде әжептәуір сырқат еді. Олардың тұқымына сондай сырқат душар болды. Сол Ахметбектің сүйегі осы Орынбор қауымында қалды. Ахметбек дертке шипа іздеп, Қазанға кетті. Жылға жақын Қазанда жатып содан каралып, әбден жанынан күдер үзгенде қайтады. Қазаннан келе жатып өзімен бірге бітірген, бірге оқыған бір орыс жолдасына тоқтайды.

Сапа молда деген кісі болады. Сол Сапаның кімнің баласы екені есімде жоқ, әйтеуір Алтыбас дейді. Сапаны үйіне жібереді де, барып кел деп, өзі сол досының үйінде қалады. Сапа елге барып, қайтып келерінен үш күн бұрын Ахметбек қайтыс болады. Бірақ өзі орыс жолдасына барлық жағдайды айтып түсіндіріп, Сапа келгенше қойма деп сұрайды. Сапа келгеннен кейін әлгі орыс жайлап ескертіп, содан кейін өзінің айтуынша мұсылманшылап татар қауымына қояды, сонан жазған Сапаның өлеңі бар еді. Ол өлең кезінде елге түгел жайылған болатын. Бірақ ұмытып қалыппын. Сапаның сол өлеңінде Ыбырайды да әдемі, орынды атап кетеді.

Алтынсары өлгеннен кейін Ыбырайдың шешесі Айман деген бәйбішені Қошан деген кісі алады, Қошаннан Оспан деген бала туады. Сол Оспанның баласы болатын Ахметбек. Ахметбектің бір көзі қысықтау еді.

Ерлердің бәрін аттандырып, тоқсаннан асып отырған жәй бар, шырағым. Бізге берген зайғы жасты кешегі Ыбырайларға берсейші, жасаған. Қайран сабаз 46 жасында өлді. Ер адамға ол жас па? - деп Хасен қарт әңгімесін аяқтады.

Өз аузынан жазып алған Мәриям

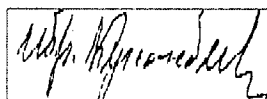
«Ана тілі» газеті
21 қараша 2002 ж.

Абайдың қолтаңбасы

Жақында біз Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатынан (ҚРОММ 369 қор, 1 тізімдеме, 871 іс) Абайдың өз қолтаңбасын таптық.

1903 жылы 25 сәуірде сол кездегі Семей уезінің шенеуніктері Навроцкий және тағы басқалар Абайдың үйіне тінту жүргізіп, артынан акт жасапты. Міне, осы актының соңына Абайдың өзіне қол қойғызыпты. Акт орысша жасалғандықтан Абай да өз қолын орысша қояды.

Абай өз қолын «Ибр. Кунанбаев» («Мих. Лермонтов» деген сияқты) деп қойған. Және кәнігі қол қойғыштар секілді фамилиясының соңын шиырып тастапты.

*«Қазақ әдебиеті» газеті
24 қараша 2000 ж.*

Тағы да Абайдың қолтаңбасы туралы

Абайдың қолтаңбасы туралы осы жылы 24 қарашада «Қазақ әдебиетінде» және 27 қарашада «Хабар-2» телеарнасындағы сұхбатымда халыққа жариялап хабардар еткен едім. Ол игілікті істерді жүзеге асыруға мүмкіндік жасағаны үшін «Қазақ әдебиеті» газеті мен «Хабар-2» ұжымына алғыс ниетімді білдіремін.

Бірақ, «Қазақ әдебиетінің» 1 желтоқсанындағы №48 санында «Суретінің астына қолтаңбасы қойылды» деген мақаладағы «Абайдың атынан басқа біреу қойған емес пе?» деген күдік те бар» деген сөз бұл тақырыпқа қайта оралуға мәжбүр етті. Әділдігін айтқанда, Абайдың қолтаңбасын еріккеннен, не кездейсоқ мақтан үшін көпшілікке ұсынған жоқпыз. Өркениетті елдерде ел басқарушылардың әлемге есімі танымал ақындар мен жазушылардың қолтаңбасын зерттеу бұрыннан қалыптасқан. Бұл тарихи, құнды құжаттар қатарында есептеледі.

Императорского
Общественного

ВОЕННАГО КУРСА

И
КАВАЛЕРИИ

ОТДЕЛА

ОБЩЕСТВЕННАГО КУРСА

Канцелярия

Кисти Коллежника

1874 г.

в Оренбурге

5 Августа, 1874 г.

№ 874.

Оренбургской Покровской
иоан. Коллегии.

В удостоверение отмене
наша на имя Г.о. Коллежника
Генерал-лейтенанта Писарева
предложена Оренбургской Колле-
гии в 1874 г. в том, что при
исполнении при представлении
на имя 31го принятого 21 мая 1874
г. № 3652, в котором указу бывшей
Государственной Коллегии Ново-
стрельцевской (ныне на имя Орен-
бургской Судебной Палаты) и
о воспрещении Канцелярии и
Оренбургским магистралью
и Башкирскими войсками во
Брацком союзе с Киргизии,
воспрещены истребитель,

от 28 31го принятого 21 мая 1874
№ 3652, в котором указу бывшей
Государственной Коллегии Ново-
стрельцевской (ныне на имя Орен-
бургской Судебной Палаты) и
о воспрещении Канцелярии и
Оренбургским магистралью
и Башкирскими войсками во
Брацком союзе с Киргизии

Ал, бізде, Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында, арғы жағын айтпағанда, Жәңгір ханнан бастап ел басқарушылардың (жергілікті болыстар мен билердің) қолтаңбалары мен мөр бедерлерінің көпшілігі сақталған. Оны зерттеу, халыққа таныстыру, насихаттау қолға алынбай отыр.

Абайдың болыс, төбе би болып ел басқарған кездеріндегі құжаттарда қолтаңбалары қалмады ма екен деген ой бізді де мазалады. Сонымен іздеуге кіріскенде 1885 жылы мамыр айында өткен Павлодар, Қарқаралы, Семей, Өскемен, Зайсан дуандарының жақсылары мен жайсаңдары жиналған Қарамола съезінде қабылданған қазақ тарихындағы тұңғыш Ереже-Заңға кездестік. Оған патша шенеуніктерінен басқа 45 адам қол қойған деп көрсетілген. Өкінішке орай, бұл құжат көшірме болғандықтан, ол әлгі 45 зиялы азаматтардың қолтаңбалары болмай шықты (ҚРОММ 64 қор, 1 тізімдеме, 2093 іс, 7-45 п.).

Оның үстіне Абайдың болыс, төбе би болған кездеріндегі құжаттар қолда болмағандықтан оның араб әрпінде қойылған қолтаңбасы да кездеспеді. Тек Семей уезінің бастығы Навроцкийдің 1903 жылы 25 сәуірде Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың үйіне тінту жасаған кезіндегі қаулыда ғана оның «Ибр.Кунанбаев» деп ширатып қойған қолы көзімізге ыстық көрінді.

Ал енді, оқырмандарға түсінікті болуы үшін «Ибр.Кунанбаев» деген қолтаңбаның орысша қойылу себебіне келсек, оны былайша ұзатыңқырап әңгіме етеміз.

Тарихи деректерге, мұрағат мәліметтеріне қарағанда патша үкіметі әу бастан-ақ қазақтарды мұсылман дінінен бездіруді өздерінің басты саясатына айналдырғанына көз жетеді. Қазақтарды жекелеп емес, үй-ішімен, ауылымен шоқындыруға кірісті. Башқұрттар мен татарлардың қазақтармен қыз алып, қыз беру рәсімдеріне тыйым салды.

Қазақтарды мұсылман дінінен бездіру үшін 1876 жылдан бастап қазақ болыстарындағы татар, башқұрт тілмаштар мен хатшыларды еріксіз ығыстырып, олардың орнына орыстарды қойды. 1876, 1877 жылдары қазақ болыстарының іс-қағаздарындағы араб графикасының орнын орыс графикасымен ауыстырды. Іс қағаздарын жоғары орындарға тек орыс тілінде ғана жазуды міндеттеді. Мектептер мен мешіттерді салуды, қажылыққа баруды шектеді. Діни мекемелер жабылды.

Бұлардың барлығы халықтың намысына тиді. Намысты, жігерлі, қызу қанды азаматтар бұған шамданды. Оның бірден-бір дәлелі 1903 жылы Көкшетау уезінен Ресей Ішкі істер министрлігіне жазылған

В. П. И.

ОРЕНБУРГСКАЯ
ДУХОВНАЯ
КОНСИСТОРІЯ.

Ст. № 3

26 Октября 1880 г.

№ 1204.

г. ОРЕНБУРГЪ.

*Где бывши священником
Стефаном Казанским.*

Мужа 1880 года.

*Мужа Стефаном
Казанским*

Стефаном Казанским

Присутствующий

*В Тургайское Областное
Правление!*

Оренбургская Духовная

Консисторія к сему имеет честь

дошито в Областное Правление,

что курьер Оренбургскаго губернскаго

ауна Стефаном Турей Ивановичем,

к сему, в следствие прошения его, 4го

января сего 1880 года просвещенъ

св. священником протоиереем Оренбургскаго

Кафедральнаго Собора Стефаном Степановичем въ на

реченіи имени Георгия.

р. А. Г. Секретаря И. М. Е.

мына арыз-шағым: «...1901 жылдан бастап тыныштықтан айырылды, бәлеге душар болдық. 19 сентябрь күні Троицкий дейтін ояз Көкшетау өңіріндегі жеті болыс елдің болыстары мен билерін жинап алып, мынадай жарлықты оқыды: «Сендер, қырғыздар, бұрын мұсылман дінінің заңы – шариғат бойынша өмір сүріп келген едіңдер. Мұның өзі әбден ескірген устав... Енді шариғат заңын уағыздаушы молдалар жауапқа тартылады» дегенді айтты» (ҚРОММ 64 қор, 1 тізімдеме, 938 іс, 137 п.).

Міне, осындай қатыгез саясатқа қарсы үн көтергендердің бірі Шәймерден Қосшығұлов еді. Ол өзінің үкімет алдына қойған ұсынысын қолдатқызу, мұсылман дінін қорғау үшін мұсылмандардың жиынын өткізу жөнінде ақылшы, қамқоршы болады деп Абайға, Садуақас Шормановқа, Кеншинге хаттар жазды.

Бұл хаттар Ақмола, Семей облыстарының әскери генерал-губернаторлары мен полицмейстері тарапынан елеусіз қалмады. Оларға хаттың қай күні жазылғаны, қай жерге барғаны, кімге тапсырылғаны белгілі болып тұрды. Мәселен, Семей полицмейстері қызметін атқарушы Бухартовский Семей облысы әскери губернаторының 1903 жылғы 10 сәуірдегі №97 жолдауы бойынша Ақмола облысынан 7 наурызда жіберілген хаттың Ибраһим Құнанбаевтың атына «№802 хат келді. Ол 18 наурызда Аркатқа жеткізілді» деп мәлімдеді (ҚРОММ 369 қор, 1 тізімдеме, 871 іс, 144 п.).

Ал уез бастығы Навроцкийге Семейдің генерал-губернаторы 1903 жылы 18 сәуірде №111 хатпен Құнанбаев Абайдың тұратын үйіне тезірек аттанып, оның үйіне мұқият тінту жүргізуді, онан алынған барлық хаттарды өзіне жеткізуді тапсырды (Аталған істің 42 п.).

Міне, осы тапсырманы алған Семей уезінің бастығы Навроцкий сәуірдің 25 күні Ибраһим Құнанбаевтың қыстауы мен үш киіз үйін және Абайдың балалары Мағауия мен Тұрағұлды, Шыңғыс болысының болысы Рызыкбай Құдайбердинді, уез басқармасының бастығының хат жүргізушісі Оспановтарды куә есебінде қатыстыра отырып, тінту жүргізді. «Көкшетаудан алған хаттар қайда?» - деген Навроцкийдің сұрағына ақылман Абай: «Осыдан екі күн бұрын Тұрағұлға бердім», - деп жауап берген. Ал, Тұрағұлға: «Әкеп берген хат қайда?», - дегенде, ол: «Шылым орау үшін Шыңғыс болысының болысы Рызыкбай Құдайбердинге бердім», - деген. Сол жерде Рызыкбайды тінтігенде оның бешлегінің жан қалтасынан хат табылған.

Ш. Қосшығұлов

Абай (Ибраһим)

Тұрағұл

Мағауия

Семей уезінің бастығы Навроцкий осы жағдайдың бәрін анықтап, сол үйдің ішінде сол күні, яғни, 25 сәуір 1903 жылы, тінтудің қорытындысына қаулы шығарады. Оған тінтуге қатысушылар әрі куәгер ретінде Абай, Тұрағұл, Мағауия және Рызыкбай мен Навроцкийдің өзі қолдарын қойған.

(ҚРОММ 369 қор, 1 тізімдеме, 871 іс, 145-146 п.)

Біздің Абайдың қолтаңбасы деп танығанымыз осы тінтудің қорытынды қаулысына қойған Абайдың өз қолы. Бір ескеретін жай қолтаңбалардың бәрі анық.

Абай – «Ибр.Кунанбаев» деп шиырса,

Мағауия – «Магавий Ибрагимов»
деп сұлу жазған,

Тұрағұл – «Турагуль Ибрагимов» деп,

Рызыкбай – «Құдайбердіұғлы» деп, арабша
қол қойған.

Шатыстыратындай, не көміскіліктен күмән келтіретіндей еш нәрсе жоқ. Абайдың өз қолтаңбасы деуіміздің тағы бір дәлелі Семей әскери генерал-губернаторының тікелей тапсырмасымен келіп тінту жүргізіп отырған Навроцкийдің Абайдың орнына екінші біреудің қолын қойдыруы мүмкін емес. Бұл ой ақылға сыймайды. Қарға

қарғаның көзін шұқымайды. Генерал-губернатордың тапсырмасына жалғандық араластыруға, облыстық бастықтың көзін бояуға баруға уез басшысы еш уақытта бармайды. Оның үстіне хат иесі бұл кезде абақтыда жатыр. Хаттың арты тергеу, сот болатынын Навроцкий білмейді емес.

Міне, осыларға сүйеніп қаулыға қойылған қол Абайдың өзінің қолы деп берік айта аламыз. Ал, Абай неге «Ибр.Кунанбаев» деп орысша қойды дегенге келсек, ол түсінікті жағдай. Абай болыс, төбе би болған кезде іс қағаздары орыс тілінде, ал қазақша іс қағаздары орыс графикасымен жүргізілді. Оның үстіне жоғарыдағы қаулы орыс тілінде. Сондықтан Абай бұл қаулының уезден асып, облыстық әскери губернатордың қолына тиетіндігіне зердесі жетті. Оның үстіне Абай 1876-1877 жылдан бастап қазақ болыстарының іс қағаздарының орыс графикасына көшкендігінен толық хабардар. Сондықтан бұл жерде Абайдың бұл қолтаңбасын орысша емес, қазақша қойылған қолтаңба деп ұғуымызға толық негіз бар.

Айналып келгенде айтарымыз, бұл қолтаңбаға күмәнданатын негіз жоқ. Біз әңгіме етіп отырған құжат 353 парақтан тұрады. Ол 1903 жылы 16 наурызда басталып 1905 жылы 7 желтоқсанда аяқталған.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында 97 жыл сақталған бұл құжатты 1969 жылға дейін қанша адамның қарап пайдаланғаны бізге белгісіз. Өйткені ол жөнінде дерек жоқ. Ал 1969 жылдан бері 19 адам қараған екен. Олардың ішінде профессор да, ғылым кандидаты да, жазушылар да, тілшілер де, зерттеушілер де бар. Бірақ көру бар, көрсету бар. Жазу бар, жариялау бар. Пайдалану бар, пайдаға асыру бар. Бұл сөздердің айырмашылығын жұрт жақсы біледі.

Рас, жоғарыда аталған құжатты пайдаланушылардың ішінде С.Байжанов та, Б.Байғалиев те қолдарын қойған. Марқұм Сапар Байжанов өзінің «Абай және архив» («Ғылым», 1995 ж.) кітабында: «Абайдың «Ибр.Кунанбаев» деп орысша жазған қолтаңбасы ...өз кезінде орыс тілінде шығып тұрған көптеген газет-журналдарын жаздырып алып оқыған Абайдың орысша сауатты, орысша әріптерді әліптеу мәнері жайында бұлтартпас дәлел болатын тарихи, ғылыми баға жеткісіз дерлік айғақтың бірі», - дейді. Бұған қосымша жоғарыдағы пікірімізді толықтырып дәйектеу үшін С.Байжановтың осы кітабынан тағы бір деректі келтіруді жөн санадық. Ол Абайдың 1898 жылы 18 маусымда Мұсажан Әкімғожиннен көрген забіріне байланысты Сенатқа жазған шағым хатының Петербург мемлекеттік тарихи мұрағатынан табылғанын айта келіп: «Мұндағы қолтаңба да

Республика архивінде сақталғаны бізге мәлім Абай қолтаңбасына өте-мөте дәл келеді» деген пікірі (86 б.). Міне, көріп отырсыздар, «Ибр.Кунанбаев» Абайдың өз қолтаңбасы екендігін осы деректер толық дәлелдейді деп білеміз.

Бір сөзбен айтқанда, Абайдың қолтаңбасына күмәнданудың орнына бізге мұра болып қалған бұл қолтаңбаны тәу етіп, оған қуанып, марқайып, мақтануымыз, насихаттауымыз керек.

*«Қазақ әдебиеті» газеті
8 желтоқсан 2000 ж.*

Махаббатсыз – дүние бос емес, дос

Осы жылдың 26 маусымында Н.Рсалиеваның «Ана тілі» газетінде жарияланған «Баспа мен баспасөзге сөз» деген көлемді мақаласындағы 2002 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан Абай шығармаларының екі томдық толық жинағының 1-том 120-бетіндегі тілге тиек еткен екі шумақ өлеңге байланысты пікір айтуды жөн көрдік. Автордың сілтемесі бойынша «Ұлы Абайдың толық жинағы да бір көзін қысып шығыпты» деуге итермелеген сөздерге көз жеткізу үшін деректер іздестірдік.

Оларды Абайдың әдеби хатшысы Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбасымен салыстырдық. Сонда мына жағдайларға көз жетті. 1961 жылғы Абай шығармаларының біртөмдік жинағында (алғы сөзін жазған Мұхтар Әуезов, редакциясын карап, түсініктерді, жаңа материалдарды толықтырып баспаға дайындаған Әбіш Жиреншин):

...Махаббат – өмір көркі рас

Өлген ол да үндемес.

Махаббатсыз – дүние бос

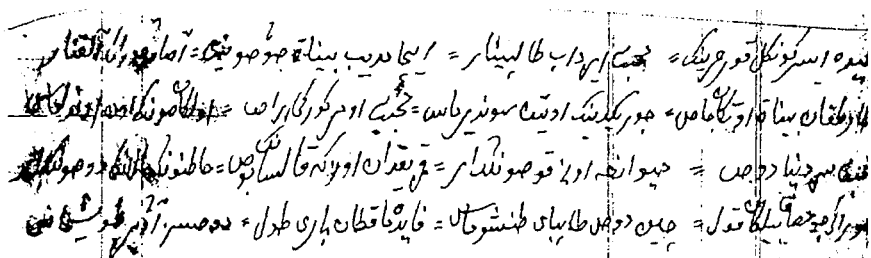
Хайуанға оны қосыңдар. - деп жазылған.

(Аталған жинақтың 170 б.)

Осы жерде ескеретін бір мәселе Ә.Жиреншин «Кейде есер көңіл құрғырың» өлеңіне берген түсініктемесінде: «1909 жылғы жинақ және Мүрсейіт қолжазбалары негізінде басылып отыр» (590 б.) дегенімен жоғарыда біз астын сызған сөздерді өзінше өзгертіп, кәте жазған. Ә.Жиреншиннің осы кәтелері 1976 жылы «Жазушы» баспасынан шыққан «Абай өлеңдер жинағына» да (алғы сөзін жазған М.Әуезов, редакторы А.Ахметов) түзетілместен, түсінік

берілместен енгізілген. Оның үстіне бұл қателер 1987 жылғы Абай өлеңдерінің «Мектеп кітапханасы» айдарымен «Мектеп» баспасынан шыққан (алғы сөзін жазған М.Әуезов, пікір жазған С.Мақыров, редакторы Нұрпейісова) Абай өлеңдері жинағында жоғарыдағы екі басылымда «Кейде есер көңіл құрғырың» қалай жазылса сол күйінде көшірілген.

Баспаларға да, зерттеушілерге де, жұртшылыққа да әділ қазы, жүгінерлік нақты нысана Абайдың әдеби хатшысы Мүрсейіттің қолжазбасы. Жоғарыдағы айтқан ойымызды нақтылау үшін енді Мүрсейіттің қолжазбасын қаз-қалпында тындап көрейік:

Кейде есер көңіл құрғырың = Махаббат іздеп талпынар =
 Ішем деп бейнет сусынын = Асау жүрек алқынар =
 Тартқан бейнет өткен жас = Жүректің отын сөндірмес =
 Махаббат өмір көркі рас = Өлген соң ол да үндемес =
 Махаббатсыз дүние дос = Хайуанға оны косындар =
 Қызықтан өзге қалсаң бос = Қатының, балаң, досың бар =
 Жүрегі жұмсақ білген құл = Шын дос таппай тыншымас =
 Пайда мақтан бәрі тұл = Доссыз ауыз тұшымас =

Абай өлеңіне тыныс белгі қойылмаған әрі әр тармақ алдына = белгісін қойып жоғарыдағыдай тізбектеліп жазылған. Бұл Абай шығармаларының кейінгі жинақтарында қалыпқа түскен, тармақтар бойынша орналастырылған.

(ҒА кітапханасы, 1395. Абай өлеңдерінің қолжазбалары. 1905 ж. 1920 сейф. Абай Құнанбайұғлының өлеңдері. «Кейде есер көңіл құрғырың» өлеңінің соңына (37 бет) «1890 г.» – орысша, «1890» – арабша мерзімі көрсетілген.)

Мүрсейіттің қолжазбасындағы әңгімеге арқау болып отырған өлеңдегі «Өлген соң ол да үндемес», «..Махаббатсыз – дүние дос» тармақтары өзгертілместен біз караған Абай жинақтарының 1948 жылғы Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының толық жинағында (редакциясын карағандар: филология ғылымының доктор-

лары Н.Сауранбаев, М.Сильченко, проф. М.Әуезов, Е.Смаилов, жазушылар: С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин, жауапты редактор Н.Сауранбаев); 1954 жылғы жинағында (текстерін қолжазбамен салыстырып, зерттеп, шығармаларға комментарий жазғандар: З.Ахметов, И.Дүйсенбаев, Ғ.Әбетов); 1957 жылғы Абай өлеңдері (1-том) жинағында: (редакторы М.Әуезов, мүшелері: С.Кеңесбаев, З.Ахметов, И.Дүйсенбаев); 1986 жылғы жинағына (шығарушылар З.Ахметов, М.Қаратаев) енгізілген. Тек 1986 жылғы жинақта «Махаббатсыз – дүние бос» деген сөзге «дүние қоныз» деп түсініктеме берілген. Дау тудырып отырған бұл екі тармақ Абай энциклопедиясына және 2002 жылғы жарық көрген 1-томға да қаз-қалпында алынған.

Сондықтан Абайдың 150 жылдық мерейтойына арналып шыққан Абай энциклопедиясында «Кейде есер көңіл құрғырын» өлеңіне берілген түсініктемені жұртшылық назарына ұсынудың артықшылығы болмас. Өйткені «Махаббатсыз – дүние дос» болуы сонда толық түсіндірілген. Тыңдап көрелік:

«Абайдың 1890 жылы жазған өлеңі. Туынды ақынның кемеліне келген кезінде жазған, махаббат тақырыбындағы шоқтықты шығармаларының бірі. Оның пайымдауынша адам «қартайып, қайғы ойлаған» заманда да махаббат адам көркі, оны көңіл құрғырдың іздеуі заңды. Қазақ қоғамының бар бітімін бажайлап, жақсылық-жамандықтарын байсалды парықтаған ақын адамды қуаныш-бақытқа бастар бір жол – махаббат деп біледі.

Ақын қырық жастың жуан ортасына шықса да бастықпаған асау көңілді есерге теңейді. Мұнысы әдемі жарасым тапқан, жағымсыз әсер туғызбайды. Қайта «тартқан бейнет, өткен жас жүректің отын сөндіре алмайды» деген қорытындыға келеді. Махаббатсыз адам хайуанмен бірдей, оған дүние ғана дос. Өмірдегі екінші бір қызығың – «қатының, балаң, досың». «Пайда, мақтан бәрі – тұл, доссыз ауыз тұшымас» деген қорытынды ойды жөн көрдік.

(Абай энциклопедиясы, 274 б.)

Осындай деректерге, тұжырымдарға сүйеніп «Жазушы» баспасынан шыққан Абайдың бірінші томына енген жоғарыдағы өлеңге берілген түсініктемеде «өлеңнің басылуында кеткен қатесі түзетілді» дегені дұрыс, мақалада айтылған «күмәнді» сөздер түпнұсқамен сәйкес, оған өкініш білдіретіндей еш нәрсе жоқ, жұртшылықты адастырып жүрген жоғарыда аталған басылымдар демекпіз.

Махаббатсыз – дүние «бос» емес, «дос» болғаны дұрыс.

*Қолжазба
21 шілде 2004 ж.*

Мұрағатта 100 жыл жатқан мұра

Ақат Қарымсақов санаулы зиялы қауым болмаса елімізге жеткілікті танылмаған есім. Оның бірнеше дастандары, өлеңдері кезінде баспа орындарынан жарық көрсе де, бірнеше тілді жетік меңгерген діни ғұлама болса да Семей, Қарқаралы, Шығыс Қазақстан, Алтай өңірлерімен шет елдегі қандастарымыздан басқаларға әлі күнге кең тарамаған.

Сондықтан Ақат өмірінен оқырмандар хабардар болуы үшін У.Қыдырханұлының дерегін толық келтіруді жөн көрдік.

«Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов (А.Алтайский) 1866 жылы Шыңжаң өлкесі, Алтай аймағы, Көктоғай ауданында туған. Араб, парсы, түрік, орыс, моңғол тілдерін білген ақын. 1907 жылы Меккеге барған. 1912 жылы Керей еліне қазы сайланған соң мешіт салдырып медресе ашқан. 1939 жылы Гоминьдан үкіметі тұтқынға алып, мешітін талқандап, кітаптарын өртеген. Өзін 1940 жылы түрмеде азаптап өлтірген...1891-1914 жылдары Санкт-Петербург, Қазан баспаларынан Ақыттың «Жиһанша», «Сейфіл-Мәлік-Бәдігүл-Жамал», «Абият-ғаһидия», «Сейіт батталғазы», «Ишан Махмуд» аталатын кітаптары жарық көрген. Оның шығармалары «А.Алтайский» деген бүркеншік атпен «Айқап» журналына да жарияланып тұрған. Ақыт өлеңді алуан ырғақта насихат, назира, ғақлия түрінде жазған. Ой толғауда Абай мәнеріне ден қояды. Абай өлеңдерін үлгі ете отырып «Ақыл түбі» өлеңдер топтамасын жазып шыққан. «Адамның жасы», «Асан ата», «Керей шежіресі» кезінде ел арасында кеңінен тараған».

(«Қазақстан» энциклопедиясы, 236 б.)

Бұл деректерге карағанда Ақаттың қазақтың әдебиет тарихында күні бүгінге дейін есімі аталмауы мүмкін емес. Амал не, танымал болмаған. Оның бірнеше себебі бар.

Біріншіден (ең бастысы да осы болуы мүмкін), Ақат Қарымсақов орыс отарлаушыларына қарсы өлеңдер жазған. Бірден-бір дәлелді дерек оның 1892 жылы жарық көрген «Сейіт Жағыпар қиссасы мен ғазалы» деп білеміз. Бұл пікірімізді осы қисса мен ғазалыға байланысты Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында «Ішкі істер полиция департаментінің құпия циркуляры» деген 1901 жылдың 15 қаңтарында ашылған іс дәлелдейді (ҚРОММ 15 қор, 2 тізімдеме, 359 іс).

А. Қарымсақов

Мұрағатта 100 жылға жақын сақталса да беті ашылмаған бұл қиссаға байланысты бұл іспен танысқанымызда «Сейіт Жағыпар қиссасы мен Ақат Алтай ғазалы» кітапшасы Қарқаралы уезінің сол кездегі бастығы капитан фон Киництің қолына кездейсоқ түседі. Себебі, Киниц жергілікті халықтың тілін оқып жаттығу үшін өз кеңсесіндегі аудармашы Бекметовке қазақ тілінде басылған кітаптарды тауып беруді тапсырады. Бекметов Киницке қазақ тілінде, араб әрпінде жазылған 22 кітап әкеліп береді.

Соның ішінде патша цензурасының рұқсатынсыз басылған Ақат Қарымсақовтың жоғарыда аталған кітабы Киництің назарына ілігеді. Ол бірден Бекметовке, кейін аудармашы Д.Шевелевскийге осы кітаптың мазмұнын аудартады.

Д.Шевелевский: «Кітапша 1892 жылы 7 августа жарық көрген. Кітап Өр Керей руынан шыққан Ақат Қарымсақовтікі. Ол – мұсылман дінін, қазақтар арасындағы әдет-ғұрыптарды түсіндіруден бастап қазақ даласында кәпірлердің (орыстардың) қалалары мен селоларының көбеюі, олардың үстемдік етуі, билеп-төстеушілігі, малды, жанды, мүлікті тізімге алуы халықты еркінен айырады, дінінен, тілінен, әдет-ғұрпынан бездіреді. Сондықтан мұсылман дінін қалпына келтіріп, кәпірлердің (орыстардың) үстемдігінен құтылу үшін барлық ру болып күреске шығуымыз керек деген үндеу кітап» деп аударып берген (ҚРОММ 15 қор, 48 б.).

Отқа май құйған бұл сөздер Ішкі істер полициясының департаментіне, Қарқаралы уезінің бастығы капитан фон Киницке, Семей облыстық генерал-губернаторы Ницкевичке жай оғындай әсер етті. Жаны шығып, жер-жерге тыңшы жіберді. Сезіктілерді іздестіруге кірісті. Ницкевич 1901 жылы 18 қазанда Қарқаралы уезінің бастығы Киницке №165 санды құпия хат жазып: «Бұл кітапшаны кімнен, қашан тәркіледіңіз, авторын жауапқа тарту үшін оның кім екендігін, кітапшаның қазақтар арасында таратылу тәсілін маған тез хабарла» деп бұйрық береді (аталған істің 49 б.).

Онан шұғыл түрде қанағаттанарлық жауап ала алмағаннан кейін генерал-губернатор сол жылғы 11 желтоқсанда (№197) қайталап сұрауға мәжбүр болды.

Бірақ, генерал-губернатор қаншама зәрін тігіп, іздестіруді тездетуді тапсырғанымен, Киниц ешбір нәтиже шығара алмады. Ақыры 1901 жылы 20 желтоқсанда Семей облыстық әскери генерал-губернаторға: «Шығыстан келетін барлық зат дүкендерін, Ботов жәрмеңкесіндегі кітап сататын лавкаларды өзім тікелей ақтарып қарадым. Бірақ цензураның рұқсатынсыз басылған қазақ, татар тілдеріндегі кітап табылмады. Мүмкін менен бұрын оларды тығын

тастаған болар. Қаржы тапшылығынан тыңшылар арқылы іздестіруге мүмкіндік жоқ. Тыңшылыққа бұрынғы поручик Бекметовті пайдалануға болар еді, бірақ ол, өкінішке орай, фанатик мұсылман. Ол сенімді ақтайды деп айту қиын» деген өте құпия рапорт тапсырады.

Бекметов те бұл кітапшаның саяси астарын кезінде түсінбей Киницке тапсырғанмен, оның аяғы жақсылыққа апармайтынын сезген және оның барысынан қауіптенген болар. Сондықтан ол берген барлық жауаптарында «туысқандарымның, таныстарымның бәрін аралап шықтым, кітапты шашылып жатқан жерден жинадым. Кімнен, қандай жағдайда алғанымды білмеймін» деген сөзден танбаған. Сондықтан: «...Бекметовтың сыртынан тыңшы қойдым. Қазақ болыстарындағы қазақ тілін білетін орыс хатшылары мен тілмаштарына арнайы тапсырмалар берілді», - деп хабарлады Киниц генералға. Бұл кітапшаны іздестіру мұнымен тынған жоқ. 1902 жылы Қоянды жәрмеңкесіндегі кітап дүкендеріне арнайы тыңшы шенеуніктің тінту жүргізгені тегін емес (КРОММ 15 қор. 53 б.).

Ақаттың қазақ арасына есімі кең тараман деуіміздің бұл бірінші себебі болса, екінші себебі – бұл кітапша, У.Қыдырханұлы айтқандай, Ресей баспаларында басылмаған.

Олай дейтініміз – Ә.Жиреншиннің «Қазақ кітаптарының тарихынан» (Алматы, 1971 ж.) Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Ташкент, Уфа, Бұхара қалалары мен Қазақстан аймағындағы баспалардан шыққан кітаптардың қашан, қайда шыққаны, олардың авторлары, баспа иелері, кітапты жинаушылардың тізімінде Ақат туралы деректің берілмеуі деп білеміз. Өйткені, У.Қыдырханұлы айтқандай, «Сейітбаттал» Қазан баспасында басылған болса, жоғарыда аталған тізімдерге енгізілмеуі мүмкін емес. Ол тізімдермен қазақ әдебиетінің тарихын зерттеушілер де, оқырмандар да хабардар.

Сондықтан У.Қыдырханұлының «Сейітбатталғазы қиссасы Ресей баспасынан шықты» деуі ағаттық. Олай дейтініміз – «Семей әскери генерал-губернаторы Ницкевичке Қарқаралы уезінің бастығы Киниц 1901 жылы 20 желтоқсанда жазған құпия рапортында: «...Бұл кітапша Константинопольде басылған болуы керек» деп көрсеткен. Оның үстіне Ақаттың бұл кітапшаны бастыру жөнінде қайта-қайта есіне алып отырған ноғайы Ыбырайхан Сапарғалиұлы Санкт-Петербург, Қазан баспа қызметкерлерінің тізімінде кездеспеді.

Тағы бір дәйекті дәлеліміз: 1865 жылғы 6 сәуірдегі Баспа жөніндегі заңның III-тарауының 12-бабы және цензура жөніндегі 79-бабы мен 1865 жылғы 10 тамыздағы Баспа ісі жөніндегі Бас басқарманың циркуляры. Бұл құжаттарда баспадан шыққан кітаптар

(тек кітаптар ғана емес, жарнама, хабарландыру, афишалар да – З.И.) Ішкі істер министрлігінің Бас басқармасына жіберу міндеттелген.

1870 жылы 20 қазанда бұл заңдардың баптарымен баспаларға өзгеріс енгізілді. Ресей Ішкі істер министрінің Баспа ісі жөніндегі бас басқармасының меңгерушісі генерал-майор Шидловский: «...Баспа бастығы бұдан былай кітап басылмастан бұрын қолжазбаны цензураға жіберсін. Цензура тексеріп рұқсат бергеннен кейін ғана басылатын болсын», - деп Ресейдің барлық губернаторларына тапсырма берді.

Олай болса, бұл кітапша Ресей құзырындағы баспаларда жарық көрсе, ол баспаның, цензураның назарынан тыс қалуы, не тәркіленбеуі, басшыларының жауапқа тартылмай қалуы және кітапша жарық көргеннен кейін 9 жылға дейін цензураның көзіне түспеуі мүмкін емес. Сондықтан кітапша шетелде басылып, қазақ даласына жеткілікті тарамаған деп ойлаймыз.

Оның үстіне қазақ арасына Ақат мұрасының бірлі-жарым таралғанына, әсіресе Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында бір ғасыр бойы жатқан бұл кітапшаның жұртқа белгісіз болуының басты себебі Коммунистік партияның саясаты екенінде ешбір дау жоқ. Себебі, жоғарыдағы аталған істе көрсетілгендей, бұл кітапша орыс отарлаушыларына, дінді қудалаушы коммунистерге тікелей қарсы жазылғандықтан, зерттеушілерге де, оқырмандарға да жарылуға дайын тұрған қауіпті бомбадай әсер еткендіктен оған назар аударылмаған.

Ақат Қарымсақовтың есімі елімізге жете таныс болмағандықтан, «Қазақстан» энциклопедиясындағы (Алматы, 1998 ж., 1 т.) У.Қыдырханұлының деректеріндегі кейбір ағаттықтарды да айта кетуді жөн көрдік.

Атап айтқанда, У.Қыдырханұлы «Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов 1866 жылы туған» деп көрсетеді.

Бізше, бұл жаңсақ. Оған Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатындағы «Сейд Жағыпар Әулие Сұлтан Сеид қиссасы мен Ақат Алтай ғазалын» тілге тиек етеміз.

Себебі, біріншіден, Ақаттың өзі жоғарыда аталған қиссасының ең соңғы бетінде:

...Қолыма алдым қаламды,
Үлгі қылдым заманды.
Ғайып етпе жараңдар,
Жиырма алты жасымда жазылды.
Румияның 1894 жылы 7 августында, - дейді.

Бұған қарағанда Ақат 1866 жылы емес, 1868 жылы өмірге келген.

Екіншіден, Семей полиция департаментін, Қарқаралы уезінің басшысы Киницті, Семей генерал-губернаторы Ницкевичті де алатайдай бүлдіріп, артына қызыл бұрыш қыстырған Ақаттың бұл қиссасы жөніндегі 1901 жылдың 15 қаңтарында ашылған іске қарағанда, кітап 1892 жылы Константинопольде басылған. Сонда Алтай мен Константинополь арасы атшаптырым, не айлық жер емес, қиырдағы Константинопольге қолжазба 1892 жылы жетіп, бірден баспа бетін көруі екіталай. Бізше, Ақат қолжазбасы 1892 жылдан бұрын жеткізілген. Өйткені, Ақат бірде қиссаны «жиырма-ақ жасымда», бірде «жиырма алты жасымда жаздым» дейді. Жиырма жасында қисса жазса, Ақат 1864 жылы туған болады.

Осы жерде айта кетерлік бір кереғарлық – Ақаттың «Қиссаны Румиянның 1894 жылы 7 августында жаздым» деуі. Олай болса, қисса баспадан шыққаннан екі жыл кейін жазылған болып шығады. Бізше, бұл 2-ні 4 етіп жазған әріп терушінің қатесі болуы керек. Кітаптың қолжазбасынан екі жыл бұрын Константинопольде басылуы ақылға сыймайды.

Тағы бір айта кетерлік мәселе – У.Қыдырханұлы жоғарыда аталған «Қазақстан» энциклопедиясында «Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов» деп көрсетуінде де дәлдік жоқ дейміз. Бізше, есімі Ақыт емес – Ақат, әкесінің аты – Қарымсақ, атасы – Үлімжі деп білеміз.

Оған дәлел мынау: біріншіден, қиссада да, ғазалда да өз есімін *أقَات* деп жазған. Олай болса, бұл есімде «І» емес, «А» әрпі оқылуға тиісті.

Екіншіден, біз әңгіме етіп отырған «Қисса Сейіт Жағыпар» кітапшасының 12-бетінде:

...Ұрығы ер Ғалидың Сейітбаттал
Жазарға Ақат фақыр болар жүйрік.
Ғарібің мұны жазған Ақат атты
Баубекте Үлімжі атам муақы затты,

- деп Үлімжі оның әкесі емес, атасы екенін айқындап тұр.

Үшіншіден, осы кітапшаның «Ақат Алтай ғазалы» атты бөлімінде:

...Мұны жаздым бір күні
Үш жүз он үш бұ жылы
Атым Ақат Өр Керей
Қарымсақ байдың ұғылы,

- деп әкесінің кім екендігін соқырға таяқ ұстатқандай етіп көрсеткен.

Төртіншіден, Д.Шевелевский: «Кітапшаның авторы Өр Керей руынан шыққан қазақ Ақат Қарымсақов» деп дәлдеп нақты жазған.

У.Қыдырханұлы жоғарыдағы мақаласында: «ой толғауда Абай мәнеріне ден қояды» деп жазады. Әрине, біз Ақаттың барлық туындылары қолымызда болмағандықтан кесіп пікір айта алмаймыз. Ақат шығармасына жан-жақты баға беру – зерттеушілердің үлесіндегі іс. Тек қолда бар ғазалына қарағанда. Абайдан гөрі Ақаттың Шортанбай мен Дулатпен сарындас екені айдан анық екенін айтуды жөн көрдік.

Қорыта айтқанда, бұлардың барлығы Ақаттың шығармашылығын зерттеуге дүре тимегендігін, егемен елімізге оның есімі әлі жете тарамағандығынан туып отырған жай. Ол – қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, зерттеуді қажет ететін мол қазына, халықтық мұра, ауқымы кең дүние. Сол мол қазынаның бірі – «Сейд Жағыпар Әулие Сұлтан Сеид қиссасы мен Ақат Алтай ғазалы»...

«Ана тілі» газеті
8 қараша 2001 ж.

«Шын қазақ ұлы» – Орынтай Құрымбайұлы кім?

Біз әңгіме еткелі отырған кісі ағайынды Кәрімовтердің Қазандағы баспаханасынан қазақ тілінде жарық көрген 115 кітаптың бірі – 1900 жылы «Насихат әл қазақия» деген атауымен шыққан еңбектің авторы – Орынтай Құрымбайұлы.

1924 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының №4 санында «Қазақ баспасөзінің тарихынан» деген мақалада: «Насихат әл қазақия» кітабы, оның авторы Орынтай Құрымбайұлы туралы...» деп келеді де: «...Орынтай жасында оқыған. Сол оқуының арқасында Меккеге де барып дүние көрген адам. Заманына қарағанда кітап әдемі харіппен, түзу емлемен, көрнекі болып басылған. Кітапты жазушы «Шын қазақ ұлы». Қазақ болғандықтан сөз түзілуін тәуір шығарған...Қазақты дүние жинауға, өнер-білім алып, жұрт қатарына қосуға көп күш жұмсаған», - деген жақсы баға берген.

Бірақ сол «шын қазақ ұлы», қазақтың өнер-білім алуына көп күш жұмсаған есіл ер Орынтайдың есімі бүгінге дейін ескерусіз қалып келеді. Өкінішті-ақ, өйткені кітаптың жарық көргеніне 100 жылдан асса да күні бүгінге дейінгі жазылған қазақ әдебиеті тарихының

очерктерінде, әдебиет тарихында, оқулықтарында «Насихат әл қазақия» кітабы да, оның авторы да аталмайды. Ә.Жиреншиннің 1800 жылдан 1917 жылға дейін Ресей мен Қазақстан аймағында қазақ тілінде жарық көрген 400 атаумен шыққан кітаптардың қашан, қай жерде басылғанына, қай баспахананда кімдердің шығарғандарына, авторларына талдау жасаған «Қазақ кітаптары» ғылыми-зерттеу еңбегінде де (1971 ж.) бұл кітап пен оның авторы жөнінде ләм-мим сөз жоқ.

Кітап ат сабылтып іздейтін жерде емес, Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында сақталып тұр. Ол жоғарыда айтылғандай көркем, әдемі харіптермен «Насихат әл қазақия» деп жазылған да оның астындағы жақша ішінде «Қажы Орынтай бин Құрымбай Қыпшақ» деген сөз тұр. Онан кейін «Петербург цензурасы тарапынан 1900 жылы 26 маусымда басуға рұқсат етілген, кітап Қазан қаласында ағайынды Кәрімовтердің баспаханасында 26 желтоқсан 1900 ж., Хижа есебімен 1318 ж. басылған», - деп көрсетілген. Жинақтың алғашқы беті: «Бисмилла эль рахмани рахим», - деп басталып Құдайға, Мұхаммед, Әбубәкір, Ғұмар, Ғұсман шатиярларға мадақ, құлшылық ету мұсылмандық парыз екендігін өсиет етеді. Сонан әрі автор өзі өмір сүрген заманды, оның саясатын:

Сенім жоқ бұ заманның адамына,

Басып жаншып салғандай табанына, - деп сипаттайды.

Секілді біздің қазақ жетім бала

Сен де бір оянсаңшы, ей бишара, - деп күйінеді.

Бұл күйіну М.Дулатовтан он жыл бұрын ел басқарушы би, болыстарға: «Бар болса көңілінде адамшылық, халықтың қамын ойлау адамшылық» деген сөздермен «жұртыңды өрге сүйре, қамқоршы бол, өнер-білімге ұмтылдыр», - деп үндейді.

Би, болыс, мырзалар сізге айтамын

Халқыңа қызмет қыл ашпай-талмай...

Жан ашып зарлап айтқан сөзді тыңда,

Тұрғанда қимылдап қал қызмет қолда, - деп ел ағаларының намысын қайрайды.

Халықтың ауыр халін айқын баяндайды. Қабырғасы қайысады. Ел мұңын жырлайды. Осы кемшілікке бірден-бір кінәлі ел басшыларын:

Ойлаған елдің қамын біреуің жоқ

Сіздерден бас адамдар күдер үздім, - деп түйіндейді.

«Насихат әл қазақияның» кей тұстары Абайдың ой-жүйесімен сарындас.

Мәселен:

Бай болып арманы жоқ тойса тамақ,
Бұ дүниеден мінез ғафіл біздің қазақ.
Мұншама қасиетсіз неден болды,
Өнері көп халыққа болып мазақ.
Мақтанған жалғыз пиғылы қонақасы,
Тоқтатты мұны дағы бір парасы.
Парызын бойындағы ада қылмай
Мақтанып ат шығармақ ықыласы. - деп сынайды.
Қазағым намыстансаң баланды оқыт,
Жақпайды құлағыңа айтқан үгіт.
Наделі туламақтан мөңки берсін
Сөйлемей тұра алмаймыз онан қорқып, - деп ашынады.

Орынтайдың табиғатты суреттеуі де Абаймен астасып жатқанын мына өлеңі дәлелдейді.

Адамзат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай,
Қой маңырап, сиыр мөңіреп, шат болады
Тасиды күркіресіп өзен мен сай.
Аяғын маң-маң басып түйе шығар,
Жаратқан мұнша паң ғып патша Құдай.
Аспаннан алуан-алуан жауар нөсер,
Нөсердің қуатымен несібе өсер.
Көкорай жердің жүзі шалғын болып,
Жан-жануар, адамзат бауырын төсер.
Һамма зат рахат тауып тұрмақ үшін,
Ұжмақтан хош иісті желдер есер.
Шығады киік, құлан тау мен қырға,
Қуанып ықыласымен келген жылға.
Алыстан мұнарланған ақ сағымдар
Шакырып күліп тұрар кел деп мұнда.
Қар кетіп, көл бұзылып, қойнын аша.
Қаңқылдап қонар оған қаз бен тырна.
Қуанар бұл шаттыққа жас пен кәрі,
Берді деп мұнша рахат жанға дәрі.
Ойда орман, жер жүзінде бәйшешектер
Шуылдап зікір айтар мұның бәрі.

Бізше, Орынтай өз дәуіріне сай көктем суретін табиғи қалпымен әдемі суреттеген.

Орынтай «Насихат әл қазақияда» түрік тарихына аз да болса талдау жасайды. Онда назар аударарлық деректер де баршылық.

Мақаласының аяғында өзінің қажы екендігін, руы – Қыпшақ, оның – Жантілес тармағы болатынын баяндайды.

Кітаптың соңында «Қазақтың қарттарынан қалған мақалдар» деп 118 мақалды тіркеген. Бұлардың ішінде күні бүгінге дейін қазақ мақал-мәтелдерінің ішінде кездесе бермейтін:

Шаруаның өмірі бес, жортуылшының ғұмыры неш;

Бай жарлының азығы, жарлы байдың қазығы;

Ел ірігенде досың болсын, жер ерігенде қосың болсын;

Кілемге бергісіз алаша бар, болысқанға бергісіз араша бар;

Көп жасаған құрдасынан айырылар,

- деген мақалдарды оқуға болады.

Қорыта айтқанда Орынтайдың «Насихат әл қазақия» еңбегі жалғыз болмауы керек. Жазылып басылмай қалғандары, ел арасында ауызша тарағандары да болуы мүмкін. Оларды еске алмағанда осы жалғыз кітабымен-ақ қазақ әдебиеті тарихына енуге құқы бар тұлға. Оның «Насихат әл қазақия» кітабы ноғай, башқұрт, татар сөздерімен шұбарланған. Кітап араб харпімен жазылған.

«Қызыл Қазақстан» журналы 1924 жылғы №4 санында: «Қостанай уезіндегі азаматтар Орынтайдың шежіресін жазып шығарар, басылмай қалған өлеңдері де бар шығар, хабарласар деп үміт етеміз» деп хабар салған. Сонан бері 77 жыл өтіпті. Бірақ әлі дерек жоқ. Оған ауылды кеңестендіру, байларды тап ретінде жою, мемлекеттен дінді бөлу, саяси қуғын-сүргін, 1941-1945 жылдардағы сұрапыл соғыс бұл есімді ел жадынан шығаруға елеулі әсер еткені сөзсіз.

Сондықтан еліміз егемендік алып, өшкеніміз жанып, өлгеніміз тіріліп жатқан кезеңде Орынтай есімін жұртшылық назарына қайта ұсынуды жөн көрдік. Елім деп еңіреп өткен ер іздеусіз қалмасын, ағайын.

*«Егемен Қазақстан» газеті
3 қыркүйек 2001 ж.*

«Нәзипаның өлімі»

Қазақ даласында Қазан төңкерісіне дейінгі жарық көрген әдеби жанрлардың көбісі ерлік пен махаббат тақырыбы болғаны даусыз. Олардың кейіпкерлері шығыс ертегілері негізінде, не жазушының, ақынның, жыршының өз қалауы бойынша алынғандығы анық.

Біз әңгіме еткелі отырған «Нәзипаның өлімі» деген поэманың оқиғасы бұларға кереғар. Ертегі емес. Оқиға ойдан шығарылмаған. 1912 жылы нақты болған. Поэманың кейіпкерлері – Нәзипа, оның ата-анасы Жұматай мен Ұмсындық, азулы бай Құлғара, дүмше молда Оспан, арамдығына найза бойламайтын болыс Ырысбек өмірде нақты болған адамдар. Нәзипа махаббат құрбаны емес, надандық құрбаны.

Осыдан 90 жыл бұрын жазылғанмен поэма да, оның авторы да күні бүгінге дейін халқымызға беймәлім. Сондықтан жұртшылыққа түсінікті болу үшін ең алдымен поэма мазмұны туралы баяндай кеткенді жөн санадық.

Оқиға Танабай руының белді де беделді, азулы ақсақалы Құлғара байдың 1912 жылы наурыз айы туысымен Телікөлдегі қыстауынан: «Қыстай мал тұяғы шиырлады». - деп қазақтың ырым-жырымын жасап, көктеуге көшуге дайындығынан басталады. Екі жерге от жағып, екі от арасынан: «Алас-алас, бәледен қалас», - деп бар малын айдап өткізеді. «Мал кешпеген, ит ішпеген, таза мөлдір суы бар, жерұйық жерге қондырамын». - деп Құлғара ауылын үдере көшіреді. Қас қылғандай, ондай жер Құлғараға кездеспейді. Ауыл адамдары ұзақ жүрістен қажиды. Малдары да қалжырайды. Айсыз қараңғы түнде қақ суынан пайда болған бір көлшік жағасына лажсыз тоқтайды. Күні бойы ұзақ жүрістен әбден шаршаған жұрт та, айдалған мал да сүре құлайды. Сол көлшіктің екінші басында қойдан қоңыр, жуас, аз ата Бадана руының екі ауылы отырғанын білмейді.

Ал Бадананың бұл екі ауылы шілдехана жасап, жастар өлең айтып, улап-шулап жүргенде үстеріне Құлғара бай ауылының қонғанын да сезбейді. Түнгі мал да дыбыс бермейді. Таң саз бере көңілді жастар тиісті жол-жоралғыларын алып, шілдеханадан тарайды. Еш нәрседен қаперсіз, шілдеханадан көңілденіп ел еркесі, айдарлы сұлу 15 жасар Нәзипа жалғыз келе жатады.

Малдан басқа тілегі жоқ Құлғара бай өмірде сәждеге басын иіп көрмеген жан. Тек құдасы дүмше молда Оспанның үйретуімен жасы алпыстан асқанда тақуа болған. Дәрет алуға шыққан Құлғара сыландап келе жатқан Нәзипаны көзі шалады. Сонда құдасы Оспанның: «Таң сәріде шайтан сұлу қыз болып, Құдай сүйген құлды азғырады. Егер сәті түсіп ондайды көрсең, бірден ұстап ал да шықшытын езіп, буындырып, жүзігін ал. Жүзігін алсаң, сен түгіл, сенің кейінгі тұқымына да шайтан жоламайды». - деген ақылы Құлғараның есіне сап ете түседі. Ол бұл сәті түскен іс болды деп аңдаусыз келе жатқан Нәзипаны шап беріп қолынан ұстайды. Құдасы Оспанның

үйретуі бойынша Нәзипаны жығып салып, қос бұрымын білегіне орап алып шықшытын еседі. Жұтқыншақтан буындырады. Бас-көзіне қарамай тепкі астына алады. Нәзипаның: «Әкежан», - деген жан дауысымен жылағанына қарамай: «Ей, шайтан, атаңа жүзігінді бер, ойбайың мен байбайың неге керек. Мені ұйықтатып азғыруға, намазымды қаза қылуға келдің ғой ертелеп», - деп екілене тепкілейді. Алпақ алқымын күшімен езгілейді. Ішіне тебеді. Басын тасқа соғады. Нәзипа:

...Әкетай, бұл не сұмдық, олдым ғой мен.

Мұндай күйге мен ұшырап қалдым неден?

Бұл қай жер, қайда келдім, қайда жүрмін?

Айналып аспан мен жер дөңгеленген, - деп зарлайды.

Оны тыңдайтын Құлғара ма? Қайта екілене, өршелене түседі. Ару Нәзипа талмаусырап жатып шілдехана иесі берген жүзікті Құлғараға: «Мә, алыңыз», - деп өліктей сылқ етеді.

Құлғара өз ісіне мәз. «Шайтанды ұстап, жүзігін алдым, келіңдер, көріңдер!» - деп ауыл-аймағына айқай салады. Жұрт жиылды. Алдарында шайтан емес, шашы жұлынған, басы жарылған арудың сұлап жатқанын жұрт көреді. Аң-таң күй кешті. Олар: «Осы қақта Бадана отыр деуші еді, болмасын соның қызы осы құрғыр», - деп шуласады. Болар іс болды. Құлғара састы. Қызды көтеріп апарып үйге тықты. «Көрдім, білдім демендер бірде-бірін», - деп Құлғара ауылына әмір қылды. Ол бұл «бәледен» құтылу, көзін жою жолын ақылдасты. «Бір амалын тапсын», - деп туысы болыс Бірысбек Қайбарұлына шұғыл кісі шаптырды.

Бірысбек ат сабылтып барған адамға:

...Қорықпа Баданадан, жеме уайым,

Жалғыз-ақ қызды құртып көм аулаққа.

Аузына бекем болсын ауыл-аймақ,

Түбінде жан иманға сөз байланса, - деп кеңес беріп, шабарманды кері қайтарады.

Жұрт Құлғараның арам ниетіне бас шайқағаннан басқа ештеңе дей алмайды. Өйткені Құлғараға ашық қарсы сөз айту өмірмен қоштасу екенін олар ұқты. Бірақ күнәдан пәк, он екіде бір гүлі ашылмаған өрімдей жастың Құлғараның жауыздығына ұшырағанына жандары ашыды, күйінді. Көздерінен жас сорғалады. Іштен тынды, жүректері елжіреп, езілді, егілді. Дыбысын шығаруға дәрмені жоқ. Күбірлесті, сыбырласты. Қас, қабағымен ымдасты. Ақыры Нәзипаның ауылына хабар жеткізуге сөз байласты.

Түйекеш түйесін жиыстырған, қайырған кісі боп жүріп, кездескен әйелге болған сұмдықты:

...Мен айтты дей көрме, қызың жатыр

Өлімші, жүк артында соры қайнап, - деп баяндады.

Нәзипаның әкесі – Жұматай да, анасы – Ұмсындық та «Бұл не сұмдық?» - деп ойбай салды. Бүкіл ауыл құлақтанды. Бадананың жасы-кәрісі, әйел-ері, жігіттері, телі-тентегі бірі қалмай Құлғара ауылына жүгірді. Құлғара: «Көрмедік те, білмедік», - деп безектеді. Ант-су ішті. Сұрланды. Қаны кашты.

Ұмсындық үйге кірді шыдай алмай. Ұмтылды кірген жерден жүкке қарай. Үйдің астан-кестенін шығарды. Жиюлы төсек-орындарды, кебеже, сандықтарды ашумен лақтырды. Нәзипа ыңырсып: «Апажаным!», - деген сөзді да айтуға шамасы келмеді. Ұмсындық қызын құшақтап зарлады.

Құлғара қарабет болды. Нәзипаның астына кілемін төсеп, үйіне апарып салды. Құлғара мұнан кейін «үһ» деп есін жиды. Баданаға қыздың жайын хабарлаушыны іздестірді. «Отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге жайылады». Баданаға хабарды жеткізген түйекеш екендігі анықталды. Ол аяусыз өз сыбағасын алды.

Құлғара берген қошқардың Нәзипаға септігі тимеді. Соққы жеген денеді дерт ұлғайды. Нәзипа алты-жеті ай сүзіліп, сүлесок жатты. Азапты күндер мен түндерді көз ілмей өткізді. Оңалудың орнына жүдеді. Ілгері баспады. Дерт меңдеді. Ақыры ару Нәзипа пәни өмірден аттанды. Қара жер аруды бауырына алды. Баданалықтардың белі бүгілді. «Ой, бауырымдап!» жыласты. Күңіренді. Нәзипаның ата-анасы ботасын жоқтап, аңырады. Нәзипа арудың қасіретті, азапты, қайғылы өлімі әлсіз, аз ата баданалықтарға ауыр тиді. Кектің оты тұтанып, маздады. Ел көтерілді. Намыс қозды. Боз қасқа сойылды. Құлғарадан Нәзипаның кегін қайтарып, құнын алуға ант-су ішісті. Бір түнде сойыл соғар 30 жігіт аттанып, Құлғараның 90 жылқысын қуып алды.

Танабай мен Бадана арасы жауықты. Екі рудың да ішкен асы бойға тарамалды. Бейсауат адам көрінсе: «Аттан!» - деп шабатын болды. Ел азаматтары ұйқыдан безді. Бозбала күн мен түнді ат үстінде өткізді. Құныкер құн іздеді. Құлғара мал даулады. Ел арасында сөз таситын текешіктер көбейді. Жұрт іргесі сөгілуге бет алды. Сондықтан екі руды бітімгершілікке келтіріп, дауды шешетін билер іздестірілді. Дау шешілетін межелі жер – Ақтасқа үй тігілді. Екі жақтан да қыруар мал сойылды. Құда-жекжат, ілік-шіліктің бәрі шақырылды. Құлғара билік айтуға өз туысы, Танабай руының болысы қиқар, елбездер Ырысбек Қайбарұлын әкелді. Баданалықтар тілге жүйрік, қара қылды қақ жаратын Шыңғысбай биге өкілдік берді.

Ырысбек болыс:

...Ежелден бұрын-соңды шықпаушы ма ед,
Төбеге би шыққанда, төскейге мал.
Әуелі малды қайтар, сөзден бұрын,
Артынан қыздың құны бола жатар, - деп кикарлыққа басты.
Жан беру керек болса, Шалабайым жан береді, - деп кергіді.

Сонда Шыңғысбай би:

...Бұл салған кергіш сөзің тимес оңай,
Қолға алып құнның сөзін бітірелік.
Құрыған малдар болса, келер орай.
Мұндай дау ел ішінде талай болған

Жолдары бәрінің де болған солай, - деп, бүйтіп қиғаш тарта берсең, ашынған Бадана Танабайды қансоқта жасайды. Мұндай кергудің аяғы соған апарары дегенді ескертті.

Билер ырғасты. Дау үш күнге созылды. Әрі итеріп, бері жықты. Ырын-жырың, күбір-сыбыр көбейді. Қорытындысында Ырысбек сөзден ұтылды. Шыңғысбай би билік жасады. Кесім айтты.

Нәзипаның құны – белі жуан қырық жылқы, он түйе, елу қой болып кесім жасалды. Құныкерге билік тимеді. Би шешімі бойынша қыз әкесіне жеті кара тиді. Қалған малдарды кесім жасаған би, ауыл ақсақалдары, бит терісінен кит терісін жасайтын пысықай, жаңдай-шаптар бөліп алды. Билердің кесімінде Нәзипаның тағдырын Бада-наға хабарлап, бір көзі шығып, басы жарылып, тісі сынған түйекеш байғұс атаусыз қалды. Ең болмаса, бір ауыз мүсіркеген сөз де айтылмады. Қайта: «Өз пейіліңнен тауыпсың, сазаң», - деген таба-лаған сөз естіді. Поэманың ұзын-ырғасы осы.

Шығарманың бетіне жазылған Мұстафа Оразаев шығарманың авторы ма, әлде өткізуші кісі ме, деген мәселені шешу үшін бір-сыпыра деректерді қарастырдық. Поэманы жазған Оразаев болса, кезінде сауатты адам болғандықтан, Алаш съездеріне қатыспауы мүмкін емес деген оймен делегаттар тізімін тексердік. Съезд делегаты Оразаевтың есімі басқа болып шықты.

Содан кейін Түркістан өлкесі құпия істер жөніндегі мекеме басшысы Сизихтың Ресей үкіметі полиция департаментіне, Түркістан генерал-губернаторына 1913 жылы 4 және 9 тамызда (№5809 және 6039) жолдаған қатынастарына көз салдық. Өйткені Сизих Уфа, Қазан, Орынбор медреселерінде оқып жатқан қазақ жастары мен Қазақстан, Өзбекстан жерлерінде діни орындардың адамдарының есімдерін сол қатынаста нақтылап жазған. Сизихтың қатынасында екі Оразаев көрсетілген. Екеуі де Ақмешіт уезінен, бірінің есімі – Мұхамедғали, екіншісі – Құлмағамбет.

Оразаев Мұстафа поэма жазған кісі болса, онда сол кездегі «Айқап» пен «Қазаққа» қатыспай жүруі мүмкін емес деген оймен «Қазақ» пен «Айқапты» да ақтаруға тура келді. Еңбек босқа кетпеді. Оразаев Мұстафаның «Досмайыл қажыға» хаты («Айқап», 1913 ж.,

М. Оразаев

№19). Оразаев Қожахмет, Оразаев Мұстафа, Бәйменов Жүсіпбектің «Жұрт жақсыларына ашық хаты» («Қазақ», 1916 ж., №172), т.б. материалдарының жарық көргеніне, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтармен пікірлес болғандығына, мұсылман фракциясына 2000 сом қаржы аударғандығына көзіміз жетті.

Сондықтан Алашорда басшыларымен пікірлес болған Оразаев Мұстафаның бұл поэмасына зерттеушілер батылдық жасамаған деген ойға келдік. Бұны Ү.Субханбердина да қуаттайды.

Ойымыздың түйіні – Алаштың белгілі азаматы, қазақ қаламгерлерінің алғашқы буындарының бірі – Мұстафа Оразаевтың «Нәзипаның өлімі» поэмасы – Қазан төңкерісіне дейінгі әдебиетіміздің тарихына қосылатын сүбелі мұра. Оның авторы да, әдеби мұрасы да зерттеуге, әдебиетіміздің тарихына енгізуге тұрады. Поэмаға ешбір кірме сөз енгізілмеген. Таза қазақ тілінде, қара өлең ұйқасымен жазылған. Тілі жатық.

«Нәзипаның өлімі» Мұстафа Оразаевтың біз білетін тұңғыш туындысы. Ол осы поэмамен шектеліп қалмаған болар. Басқа шығармалары болуы ғажап емес. Оларды іздестіру, толықтыру, мұраларын баспадан шығару, қаламгер есімін көпшілікке таныту шаралары қолға алынса, нұр үстіне нұр болар еді.

*«Егемен Қазақстан» газеті
29 қараша 2002 ж.*

Атадан қалған асыл ой

Қазан төңкерісіне дейін және Кеңес үкіметінің алғашқы орнаған кезінде елімізде «Қазақ», «Ауыл», «Бостандық туы», «Ұшқын», «Алаш», «Үш жүз», «Ақ жол», «Қызыл Қазақстан», «Тап», «Сана», «Темір қазық» атты және басқа да бірқатар газет, журналдар шығып тұрған.

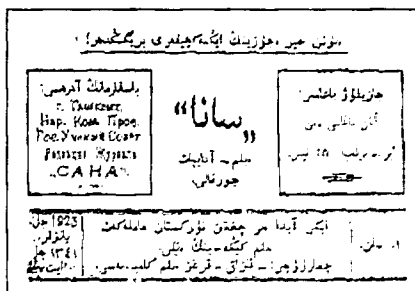
Бұлардың бәрі мемлекетіміздің тарихын толықтыратын, қоғам, мемлекет қайраткерлерінің өмірінен бағалы мағлұматтар, халқымыздың басынан өткен килы-килы замандардың айнасындай.

Сол басылымдардың бірқатарына қысқаша шолу жасар болсақ мынадай:

«Сана» журналы – екі айда бір рет Ташкенде шығатын Түркістан мемлекет білім кеңесінің тілі. Шығарушы – Қазақ-қырғыз білім комиссиясының төбе ағасы Халел Досмұхамедов, мүшелері: Мағжан Жұмабаев, Әбубәкір Диваев...

Халел Досмұхамедов «Сананы» «тәрбие, білім, әдеби мақалалар жинағы» деп санаған. Оның қамтыған мәселелері олқы емес. «Сананың» тәрбие, мәдениет майданы, ойын-сауық, мектеп, білім, тарихи тұрмыс, жалпы бөлім дегені жеті бөлімі, 130 беті болған.

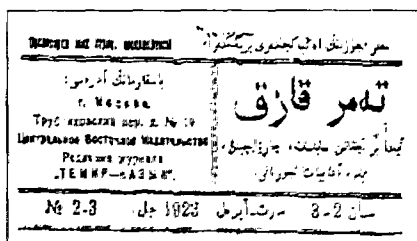
Кейін көркем әдебиет, халық әдебиеті деп екеуін ажыратып, тәлім-тәрбие бөлімі, білім, тарих бөлімі деп біріктіріп, сын бөлімін ашқан. Журналдың №1 санының сол жақ бұрышына «1923 жыл, январь» дегеннің астына жазылған «1341 жыл, ит жыл» деген сөз келесі сандарда жоқ. «Сананың» таралымы 1000 дана.

«Ақ жол» – шығарушы Токтыбайұлы. Бастырушы – Түркістан коммунистік партиясының кіндік комитеті һәм Түркістан кеңестік кіндік комитеті. Таралымы көрсетілмеген.

«Темір қазық» – айына бір рет Мәскеуде шығатын саясат, шаруашылық, білім, әдебиет журналы. Шығарушы – Нәзір Төрөқұлұлы. Бастырушы – Ұлт комиссариаты жанындағы Күншығыс баспасөзі. Таралымы көрсетілмеген.

«Таң» – Семей губ. РК(б)П комитеті мен губаткомының және кәсіпшілер комитетінің тілі. Журналдың шаруашылық бөлімі, білім,

тәрбие бөлімі, әдебиет бөлімі, аймақтану бөлімі, кейін Отантану бөлімі, ресми бөлімі ашылған.

Алғашқы шығарушылар: Тоқ-жігітов, Асғат Сайдалин. Шайхы Жантілеуов, кейін жауапты редактор болып Уали Забирұлы тағайындалған. Таралымы 700 дана.

«Жетісу әйелі» – Алматыда айына бір рет шығатын саясат, шаруашылық, әдебиет, білім журналы. Журналдың саяси бөлім, шаруашылық бөлім, әдеби бөлім, тәрбие бөлімі, жастар бөлімі деген бөлімдері болған. Таралымы 200 дана. «Журналдың һәр саны 1922 жылғы ақшамен санағанда 3 миллион, басқа сұраушыларға 4 миллион сом» деп бағасы көрсетілген. Тұрған жері – Алматы қаласының Гоголь көшесі мен Қапал көшесінің қиылысында.

Коммунистік партияның саясатына кәміл сенім артқан азаматтар Қазақстанда алғаш рет Кеңес үкіметі орнауын қызу қолдады. Халықтың сана-сезімін оятуға белсене кірісті. Осы мақсатта газеттер мен журналды көптеп шығарды. Онда өз мақсаттарын айқын көрсетті. Жарық көрген басылымның барлығын да ел қуана қарсы алды. Бұл жағдайды «Темір қазық» былай көрсетеді:

«...Біздің басқармаға елден, жергілікті азаматтардан журналымызға тілектестігін білдірген әдеуір хат келді. «Темір қазыққа» түгел басып оқушыларымызды таныстыруға, көптің сөзі де, көңілі де бір болғандықтан, лайық көрмедік. Сондықтан хаттардағы сөздерден іріктеп қана басып отырмыз.

Ел қазағы Ескендір Шынтасұлы хатында жазады:

Қайырлы құтты болсын «Темір қазық»,
 Саналы, аңсағанға бұл бір азық.
 Етеді жол басшылық, жөн көрсетіп,
 Адассақ бағыт ауып жолдан азып.
 Қазақтың кемдікте өскен айнасы бұл,
 Өз мінін өзіне айтар тергеп, қазып.
 Аз сөзбен елден көңіл білдіремін
 Сүйелді қолдарыммен өлең жазып.

Ахмет Жантілеуұлы, Мұқан Әлімбетұлы, Сабыр Жамантайұлы деген ел қазақтары да ел атынан осы сықылды сөздермен тілектестіктерін білдіреді. Тәшкен, Орынбор, Қызылжар, Көкшетау, Кереку, Қарқаралы, Омбы, Қостанай, Орда азаматтарынан келген

хаттардың сөздерінің қорытындысы ғып Керекуден жазылған Уәлихан Омарұлының сөзін келтіреміз: «...Темір қазықты» оқып, қуаныстық. Өмір жасы ұзақ болып, қадам жолы, ұстаған беті жұғымды болсын! Бар әлімізше барымызбен «Темір қазыққа» жәрдемдес болуға біз әзірміз».

Мұндай жүрек жарды тілектер Қазақстанда кеңес дәуірінде алғашқы жарық көрген баспасөздің бәрінде де айтылған. Бірақ, ол баспасөздердің өмірі ұзақ болмады. Кеңесшіл саясат олардың бірінен кейін бірін жауып, тек коммунистік саясатты жақтайтын, соның айтқанына көніп, айдауына жүретіндерін ғана ұстады. Алайда, сол жабылған газеттер мен журналдардың қай-қайсысы да тек ұлт мүддесін, ел тағдырын, оның мұң-зарын нақты көрсеткені болмаса, тікелей Кеңес үкіметіне қарсы саясат жүргізбегені айқын. Оны төмендегі мақаладан да айқын аңдауға болады.

Мәселен, «Сана» журналының (1923 жыл, №1) негізгі мақсатын Қазақ-қырғыз білім комиссиясы (төбе ағасы Халел Досмұхамедов) былайша айқындаған:

«...Заманымыз – мәдениет заманы. Мәдениетке білім жеткізеді. Білім оңайлықпен қолға түспейді. Білім алуға көп еңбек, аса сабыр керек. «Сарғайған жетер мұратқа» деп атамыз айтқан. Білім мысқалдап кіреді. Білімді болу үшін көп сарғаю керек. «Еңбек етсең – емерсің». Еңбек қылмай, білім жоқ. Еңбексіз ағартып тезден елді мәдениетті қыламын деген ой – ауысқандық. Мәдениетті боламыз десек, жолымызды дұрыстап түзеп алып, бетімізді бір бағытқа салып, азық-түлігімізді түгендеп, ұзақ сапарға шығу керек. «Асықпаған арбамен қоянға жетеді».

Анау бәлен болды, мынау түген болды деген күншілдікті де қою керек. Күншілдік мұрат емес. «Тайлының аттыға еріп таңы жыртылады». «Аяз, әліңді біл, құмырсақ, жолыңды білді» естен шығармай, айқайламай, шуламай білімді болып мәдениетке жетудің жолына белді байлау керек.

Білім алудың жолы көп, жолдың ішінде ең төтесі – жақсы мектеп, білімді мұғалім. Мұнан қалса, ел ішіне көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары. Мектеп жақсы болу үшін құралдары түгел, саймандары жеткілікті болу шарт. Құралды-сайманды, құралсыз да бізде мектеп жоқ. Сондықтан, мектеп түзеу ең бірінші жұмыс. Білімді мұғалім бізде тағы жоқ. Мұғалімдеріміздің шала-шарпы білімі бар. Бұлардың көбі ел ішінде бір-екі жыл тұрса осы шала-шарпысынан да айырылып қалады. Себебі, оқитын кітабы жоқ, алыстан барып білімін толықтыруға өзінің және халі жоқ. «Ауруын жасырған – жазылмайды». Мектеп пен мұғалімдердің нашар екен-

дігін ашық айтып, анық түсіну керек. Нашарларға жәрдем беріп, жоқты бар қылу бәріміздің міндетіміз. Мұны ұмытбасқа керек.

Жұртымыздың сөзге әуестігі бәрімізге мәлім, біздің жұрт сөз айтпай, сөз тыңдамай отыра алмайды. Бұрынғы заманда жұрттың айтатыны, тыңдайтыны өзінің ата сөздері еді. Ертегі, жұмбақ, өлең, толғау, терме, жыр, такбақ, айтыс, жылау, жоқтау, түрлі тарихи әңгімелерді бұрынғы уақытта екі кісінің бірі сөйлейтін еді.

Елдің салты, тіршіліктің қалпы өзгерген сайын сөз айтушылардың саны азайып сапасы кеміді. Ел ішіне молдалармен бірге жазу, сызу білетіндер пайда болды. Ел жазба сөзге мұқтаждана бастады. Бұл мұқтаждық дін кітабын оқу, ағайын түріктердің кітаптарын оқытқызды. Пайдакүнем саудагерлерге жұрттың өз сөзін түрлі шатастырып, бастырып, кітапқылып сатуға жол берді. Қазанда басылған қиссалар шықты. Арабтың «Мың бір түн» секілді ми кептіретін ертегілерінен алынған сөздер жайыла бастады. Елдің мұндай мұқтаждығы ескерілмеді. Ой жағынан, ел жағынан пайда беретін кітаптар таратуға саналының қолынан келмеді, санасыздың ойына келмеді. Түрлі себептерден ауыз сөз айтушылар тіл ішінде құрыды. Дін кітаптары да, қазір де қиссалар да бітті. Бірақ бұлардың орнына лайықты нәрселер тумады. Төңкерістің алғашқы кезінде баспасөздің төтенше екпінді жұмыстары болды, бұрылуға еркі болмады. Осы күні жұмысты мықтап, негізгі қылып істейтін заман туды. Халық ағарту жұмысы алға қойылды. Баспасөз надандықпен күреске салынды. Жайымыз бұлай болған соң баспасөзді елге жақындату, түсінікті қылу, мәдениет жолындағы ауыр жұмыстың бірі болып шығып тұр.

«Сананы» шығарғандағы мақсатымыз аз да болса жоғарғы айтылған кемшіліктерді жойып, аңсаған елге, алақтаған мұғалімдерге, жасөспірім шәкірттерге түсінікті сөз беру. Бұл өте ауыр жұмыс. Дегенмен де кіріспеске амал жоқ. Заман тоқтамайды, гулеп өтіп барады.

Журнал шығарғанда біздің ұстанатын жолымыз мынау:

1. Ең негізінен бастап әр пәндерден түсінікті қылып жалпы білім беру:

1) Ғылым-хисап (математика);

2) Физика, химия туралы түрлі мағлұматтар беру;

3) Дүниенің жаралу түзелісімен, аспандағы жұлдыздар мен жердегі болатын жауын-шашын секілді өзгерістермен таныстыру;

4) Жануарлармен жер жүзіндегі ағаш-шөп секілді түкпенен тас топырақпен таныстыру, жер қалай жаралғанын, неден түзелгенін білдіру;

5) Бұрынғы өткен халықтармен, олардың мәдениетімен, салтымен таныстыру, бұрынғыдан қалған тамтықтарды қалай іздеу жайымен. қалай пайдалану туралы баяндама беру;

6) Қай жұртта қандай шаруа бар, қандай заңы бар, қандай тұрмыс тіршілік бар – сонымен таныстыру;

7) Жер жүзіндегі елдермен. жерлермен таныстыру;

8) Санақ туралы баяндама беру, жер жүзіндегі елдердің туысының, өлімінің, оқуының, сауатсыздығының, түрлі қажетінше жұмсайтын бұйымдарының санағын беру;

9) Адамның, малдың аурулары туралы. саулық сақтау туралы мағлұмат беру;

10) Харіп түзу, баспахана түзеу, кітап бастыру, сүгірет туралы мағлұмат беру.

2. Қазақ-қырғыз жұртының тарихы мен салтын, әдетімен, тұрған жерімен таныстыру. «Жеті атасын білмеген мүртет» деген мақал бар. Өз еліміздің өткен, кеткені туралы, басынан кешкен дәуірлері туралы, бұрынғы. осы күнгі мекендері туралы қолдан келгенінше толық мағлұмат беру. Ата-бабаларымыздың істерімен танысып, өткен жаңылыстарына күйініп, жақсылықтарына сүйініп. ғибрат алмақ адамға сана береді.

3. Қазақ-қырғыз жұртының тілі мен әдебиетімен жақсы таныстыру. Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – жойылады. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды. Мәдениетке ұмтылған жұрттың алдымен тілі өзгермекші. тілі бұзылмақшы. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт... *(Осыдан кейінгі сөйлем түспей қалған – З.И.)*. Жұрт әдебиетінен, көркем әдебиеттен үлгілер көрсетіп өрнекті түрлерімен таныстыру.

4. Білім таратып елдің қолын мәдениетіне жеткізетін мектеп. Сондықтан мектептің тарихы, түрлері, түзелісі. оқу, оқыту реттері, мұғалімдердің, шәкірттердің күй-жәйі туралы, оқу құралдары, кітаптары туралы толық баяндама беріп тұру.

5. Адамның табиғаттағы бір мінезі ойын-сауық кылып, қызықтар көру. Ойнамайтын адам жоқ, күлмейтін адам – адам емес. Ойын-сауықтың пайдасы да зияны да көп. Салтымызға, тұрмысымызға қарай түзелген елімізде көп ойындар бар. Бұларды менсінбей ұмытып барамыз. Бұл жарамайды. Біздің кейбір ойындарымызға Европа *(Осыдан кейінгі сөйлем және келесі жеті қатар сөз түспей қалған – З.И.)* ...бір міндеті өз еліміздегі ойындармен бөтен елдердегі ойындармен ...таныстыру...

6. Бұ дүниеде адам баласы таңданатын іс кылып өткен ірі адамдар бар... адамдардың аттары атадан балаға ұмытылмай келе

жатыр. Түрлі данышпандар...шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар, билер тағы басқалар көп өткен. Осындай адамдар өзіміздің қазақ-қырғыз арасында аз болмаған. Өз жұртына жұмыс қылып еңбек сіңірген адамдарды қадірлеу елдіктің белгісі. Сондықтан ең алдымен өз жұртымызда болған, сонан соң шет елдерде болған ірі адамдармен таныстыру.

7. Мәдениет майданы деген «Санада» бір бөлім бар. Бұ бөлімде елдің мәдениеті туралы істелінген істі, үлгілі мектеп-медреселердің күйі-жәйін, мәдениет, білім ұйымдарының тірлігін, хукіметтің мәдениет-білім туралы бұйрық-жарлықтарын тағы сондай басқа нәрселерді жазып тұрмақпыз.

8. Қазақ-қырғыз тілінде, ия қазақ-қырғыз туралы бөтен тілде шыққан кітаптарды тізіп және де бұлар туралы сын беріп тұрмақшымыз.

Жоғарғы көрсетілген жолмен «Сананың» әрбір санында сиғанынша, қолдан келгенінше мағлұмат беріліп тұрмақшы. «Көңіл шабады, жүрек талпынады», бірақ қолда қуат кем. Жәрдем беретін, көмек қылатын кісі аз. Қанат, құйрық болмай...*(түспей қалған – З.И.)* тіреу болмай жұмыс көркеймейді.

Сондықтан білімі бар саналы азаматтарға, әсіресе, мұғалімдерге жәрдемші болып сүйендер деген өтініш айтамыз. Ақшамен болсын, жазумен болсын жәрдем беріңіз. Жазушыларға ескертетін нәрсе мынау: әрі болса қара халық үшін, бері болса ауыл мектептеріндегі мұғалімдер түсінетін сөздер жазуға, жазған сөздерің қойыртпақ болмай, таза, татымды болсын. Сырты бар, іші жоқ, құр тізілген харіптің керегі жоқ. Әрбір жазылған сөздің журналымызға лайық мағынасы болсын. Кей мағынаға оза жайылып кең сөйлеудің керегі жоқ.

«Сана» – шындығында, журнал емес, бөлек басылып шығатын уақ білім сөздерінің жиынтығы. Оқу кітабын жазу қиын жұмыс, ұзаққа созылатын жиі шығарып тұру қолымыздан келмегендіктен білім беретін уақ сөздерді жиып журнал ретінде шығарып тұруға ойладық. Журналымыз екі айда бір шығып, жылына алты кітап болып шығып тұрмақшы. «Сананың» бірінші саны нағыз ойлағанымыздай болмады. Біраз кемшіліктері бар.

Бұған бірінші себеп – істің жаңалығы, бұрынғыдан үлгі болмағандығы, екінші себеп мынау болды: көп адам сөз жазбақшы болып уәде берісті де, бірқатары уәдесінде тұрмады, бірқатары журналға лайықты сөз жаза алмады. Журналымызға сөз жазған кісілердің бірен-сараны болмаса ақы алғаны жоқ. Білім кеңесінің берген ақшасы журналдың техника жұмыстарынан артылған жоқ.

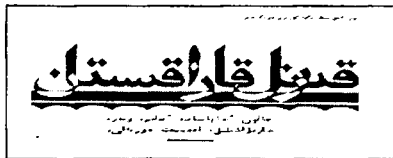
Халық ағарту комиссерлігінің жарлығын ойға алсақ, болашақта да ақша мол болады деген үміт аз. Бұл оқушы мен жазушының есінде болсын. Еңбегін сатпай, халық үшін бос қызмет қылған азаматтарға Алла жарылғасын айтамыз».

«Ана тілі» газеті
22 қаңтар 1999 жс.

Қазақ басылымын қолдау туралы құжат

«Ақиқат» журналының 75 жылдық мерекелік санын әзірлеу үстінде қажетті материалдарды, оның таралымына байланысты деректерді жинақтаған кезімде «Қызыл Қазақстан» журналының 1922-1924 жылдар аралығындағы сандары

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен, Ғылым академиясының кітапханасы мен Орталық Ұлттық кітапхана қорларынан да кездеспеді. Оны әр түрлі жорып, өзімізше топшылап жүріп, ақыры таяуда соның сырын ашудың да сәті түсті. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Президенті архивінде табылған дерек бойынша (139 қор, 1 тізбе, 266 іс, 177, 179 б.) білгеніміз – Кирибком (Қазатком – З.И.) төралқасының (№46, 28.XI.1922 ж.) қаулысымен қаржы мәселесінің тапшылығынан қазақ тілінде шығатын «Қызыл Қазақстан» журналын шығару уақытша тоқтатылған екен.

А. Асылбеков

Біздің назарымызды аударған мәселе обкомның қаулысы емес, сол қаулыға ашық қарсылық білдірген мемлекет қайраткері, журналдың алғашқы редакторы, Абдолла Асылбековтың ерекше батыл пікірі болды. А.Асылбековтың төралқа мәжілісі үстінде жазған бұл пікірі бүгінгі күнмен үндесіп жатыр.

Сондықтан да оны оқырман назарына ұсынып отырмыз. Оқырманға, әсіресе қазақ оқырманына бұл шағын дерек ой салар, сонау кеңестік жүйе бастауында да қазақ басылымын сақтап қалу үшін

күрескен зиялымыздың, өткен жылы туғанына 100 жыл толып, мерейтойы атаусыз қалған тұлғамыз алдындағы перзенттік парызымыздың бір өтеуі болар деген ойдамыз.

Ерекше пікір

«Қызыл Қазақстан» – бүкіл Қазақстан бойынша қазақ тілінде шығып тұрған партиялық жалғыз журнал. Тіпті аз уақытқа болса да қаржы жоқтықтан оны жабу – бұл соған деген кез келген партиялық сипаттағы жұмыстан бас тарту деген сөз.

Әрбір губком және губатком өздерінің газет, журналдарын орыс тілінде шығарып жатқанда обком қаржы тапшылығынан шығудың жолы деп қазақ тіліндегі өзінің жалғыз журналын шығаруды тоқтатып отыр. Осы өлкелік комитеті⁹ болып құрылған күннен бастап съездер мен халық комиссариаттарының кез келген есептері мен үндеулерін орыс тілінде жариялап, қазақ тілінде еш нәрсе, ең болмаса, партия бағдарламасын шығармаудың себеп-салдарын айқын да ашық көрсетуде.

Қазақ даласындағы саяси жұмыс бір жағынан тек қана баспасөз, ал екінші жағынан ауызша үгіт және практикалық жұмыспен жүргізілуі мүмкін. Бұлардың екіншісін қазақ қызметкерлерінің болмауынан, біріншісін қаржы жоқтығынан тиісті мөлшерде дамыта алмай отырғанда практикалық жұмыс жөнінде ойлаудың қажеті де жоқ. Мұндай жағдайға алда төзуге болмайды.

Осылардың негізінде мен, біріншіден, обком төралқасының қаулысына қарсылық білдіремін және журналдың шығуын тоқтатпай, оны басқа басылымдармен өзге жұмыстар есебінен шығаруды ұсынамын. Шаруашылық комиссариаттарына жалпы қазақ тілінде шығатын басылымдарды, оның ішінде мерзімді басылымдарды қолдауды ұсынамын. Саяси-партиялық сипаттағы әдебиеттерді басып шығару мәселесінде «қаржы жоқ» деген сылтаулармен қол сілтеуге мүлде тыйым салуды жолға қою керек.

Егерде мұны істей алмасақ, онда қазақ арасындағы барлық жұмыстарда өзімізді-өзіміз алдаумен айналыспай, дәрменсіздігіміз бен әлсіздігімізге қол қоюымыз керек.

А. Асылбеков

Орынбор қаласы, 28.XI.1922 ж.

«Ақиқат» журналы, №3, 1997 ж.

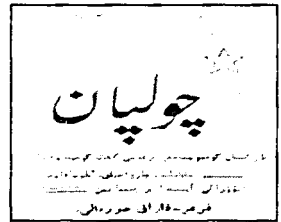
⁹ Обком деп ұғынған жөн, себебі өлкелік партия комитеті 1925 ж. құрылды – З.И.

Жанайқай

1922 жылы көктемдегі мәлімет бойынша Қазақ Республикасында (Түркістан АССР-іне қараған Сырдария мен Жетісу губерналарын қоспағанда) 2 830 000 адам аштыққа ұшыраған. Бұл мәселе туралы әлі де нақты зерттеу жасалған жоқ. Аштық пен жалаңаштық, елді жаймаған эпидемиядан қазақ қынадай қырылды.

Оған нақты дерек Денсаулық сақтау халық комиссариатының мәліметі бойынша 1921 жылдың аяғы, 1922 жылдың басында, былайша айтқанда 8 айдың ішінде Қаз АССР-не қарасты жеті губерненің төртеуінде (Орынбор, Орал, Ақмола және Ақтөбе) аштықтың салдарынан 37657 адам өлген. Ал, Қостанай губернесінде аштыққа, эпидемияға ұшырағандар саны 264900 адамға жетіп, оның 75%-ке жуығы өмірмен қоштасты, сүйектері көмусіз қалды. Жүруге халі жеткендер ел кезіп, босқындыққа ұшырады, қайыр сұрады. Ата-ана бауыр еті баласынан безді. Бір үзім нан үшін өмірін киды. Қазақ халқын қара шыбындай қырған, қолдан жасалған бұл апатты «Байғұс неғып жүр?» деген өлеңнен айқын көруге болады.

Өлең «Шолпан» журналының 1922 жылғы санынан (№2-3, 106 б.) араб әрпінен көшіріліп ұсынылып отыр.

Құйрығы жоқ, жалы жоқ
Құлан байғұс неғып жүр?
Аяғы жоқ, қолы жоқ
Жылан байғұс неғып жүр?

Мың сан малдан айрылып
Малсыз байғұс неғып жүр?
Ішер астан айрылып
Әлсіз байғұс неғып жүр?

Көлеңкеден қорқатын
Қоян байғұс неғып жүр?
Алдырып қолдан мал, затын
«Оян» байғұс неғып жүр?

Уыс астық үнем жоқ
Тамағы аш байғұс неғып жүр?
Іліп алар киім жоқ
Жалаңаш байғұс неғып жүр?

Қам көңілді, қайғылы
Зарлы байғұс неғып жүр?
Қайықтай қалмай қалтылы¹⁰
Жарлы байғұс неғып жүр?

Қонар көлге мұз қатып
Сұңқар байғұс неғып жүр?
Төрт тұяққа мұз қатып
Тұлпар байғұс неғып жүр?

Балақадыр

Қолжазба

«Ауыл тілі» газеті

Жалау Мыңбаев Қазақ Өлкелік орталық атқару комитетінің төрағасы болып сайланғаннан кейін, 1926 жылы «Ауыл тілі» газетін Қазақстан өлкелік партия, Кеңес комитеттерінің, Кәсіпшілер одағының, Сырдария губком мен губаткомының атынан шығаруға кірісті. Қиындықтар мен жоқшылыққа карамастан ол мемлекеттікті зор жауапкершілікті қызметінің үстіне осы газеттің редакторлық міндетін де өз мойнына алған.

«Ауыл тілі» оқырмандарына түсінікті, нағыз қарапайым қазақы тілмен жазылды. Ол тек Қазақстанның ішіндегі ғана емес, бүкіл Кеңес Одағындағы, шетелдердегі болып жатқан жаңалықтармен, өнер-білім жетістіктермен оқырмандарын жан-жақты хабардар етіп отырған...

«Ауыл тілі» өмірлі бола ма? (Мыңбайұлы Жалау жолдаспен сөйлесу)

Жалпы Қазақстан Ақсақалы Мыңбайұлы Жалау жолдастан «Ауыл тілі» газеті өмірлі бола ма? «Еңбекші қазақ» сықылды

¹⁰ Мәтінде осылай жазылған – З.И.

Ордада күн сайын бір үлкен газет шығып тұрғанда, жетіде 2-3 рет шығатын губерне газеттері барында жетіде бірақ шығатын «Ауыл тіліне» жұрт ұмтыла ма екен? - деп сұрадым.

– Біз бұл газетті көрсе қызарлықпен шығарып отырғанымыз жоқ, күн бұрын ойлағанбыз. Сіз айтып отырған газеттерде міні болған. Бірақ, «Ауыл тілінің» орны басқа.

Әуелі әңгіме газеттің жиі-сирек шығуында емес, оның маңызында, мазмұнында. «Еңбекші қазақты» алсақ ол жалпы саясат жөнінде жетекші – басшы газет. Губернелік газеттер болса, олардың әрқайсысы өз губернесінің аймағынан асып кете алмайды.

Ж. Мынбаев

Ал, бүкіл Қазақстанның қалың қара бұқарасына ортақ, кілең ауыл шаруашылығы тіршілігі жайынан үлгі-өрнек беріп, ауылды кеңес-партия құрылысы жайынан бірыңғай жөн сілтеп отыратын, түсінікті, жеңіл тілде жазылған, өзі шаруаның қалтасына да ауыр соқпайтын бір газет керектігі белгілі еді.

Газетіміз әбден төселіп алғаннан кейін бұдан гөрі жиірек те шығар. Әзірше, «ақырын жүріп, анық бас, еңбегің кетпес далаға» дегендей өзімізге-өзіміз келіп алғанша жетіде бір рет ғана шығара тұрмақпыз.

– «Ауыл тілі» қалалық жерлерде де тарар деп ойлайсыз ба?

– Әбден тарайды. Бұл газетті қалың шаруа алуының үстіне орталықтағы ірі қызметкерлерден бастап, аяғы ауыл кеңестің мүшелеріне шейін алып отырады деп сенемін. Өйткені біз ауылдың жайын, ауылда не болып жатқанын білмей отырып, еңбекші елге түк пайда келтіре алмаймыз.

«Бетті ауылға бұрудың» мәнісі ауылдың қымызын, қырдың таза ауасын көксеу емес, ауылдың мұң-мұқтажын біле отырып, кемшілігін түзетуге кірісу, шаруашылығын ілгері бастырып, ауылда шын кеңес жұмысын жүргізу деп түсінеміз. Олай болса біз ауылмен «Ауыл тілі» арқылы хабарласып отырамыз.

Сондықтан «Ауыл тіліне» оқушы табылады да, «Ауыл тілі» өмірлі де болады деп сенемін.

Мадьяр (М.Дулатов)

«Ауыл тілі» газеті
№1, 27.07.1926 ж.

«Ана тілі» газеті
24 маусым 1999 ж.

«Маңғышлақ» журналын кім біледі?

Мен жақында Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивінен уездік «Қосшы» одағының төрағасы Сейтқазиевке жазған Адай уездік ревкомының төрағасы Ахмедовтың хатын таптым. Ол хаттың жазған мерзіміне зер салсақ, қазақ халқының басындағы ең ауыр кезеңде жазылғаны анық. Адай уезіндегі халықтың дәстүрлі жүйесі күйреп, ашаршылыққа, жұтқа ұшырап, естілердің өзін есеңгіретіп, қайғы-қасіреттің шаш етектен келіп жатқан шағында ақша, қағаз тапшылығына, қымбатшылыққа қарамай, халықтың келешегін ойлап «Маңғышлақ» атты журнал шығаруды ұйымдастыруды ойластырудың өзі ерлік. Жасыратыны жоқ, ол кезде жұрттың езуінен май ағып, ішкені алдында, ішпегені артында тұрған кез емес. Қайта бар қымбатшылықтың белең алған заман екені аға ұрпаққа да, тарихқа да белгілі.

«Қосшы» одағының төрағасы Сейтқазиевке! Қымбатты жолдастар!

Шевченко атындағы клуб басқармасы «Маңғышлақ» журналын шығаруға кірісті. Журналда мүмкіндігінше уездің күнделікті тыныс тіршілік өміріне байланысты материалдар жарияланады.

Уездің тарихында журналдың бірінші рет жарық көруін ревком өз тарапынан құттықтайды және мұндай жақсы бастамаға өз тарапынан қолынан келген көмегін көрсетіп, бар жақсылығын аямайды.

Кімде кім журнал сапалы да жақсы шықсын, онда уез өміріне байланысты мәселелер кең түрде жариялансын дейтін болса, әрбір азамат оған қолынан келгенінше көмек көрсетуге қатысуы қажет. Мұның ең дұрыс жолы – оның оқырманы болу, журналға жазылу болып табылады. Неғұрлым журналға жазылушылар көп болса, соғұрлым ол жиі шығарылады және оның көлемі де ұлғая түседі. Журналда ревкомның және жергілікті халыққа қатысы бар жоғары үкімет орындарының жарлықтары жарияланатын арнаулы бөлім болады.

Жолдастық сәлеммен ревком төрағасы Ахмедов
(МОМА 83 қор, 1 тізбе, 17 іс, 56 б.)

Міне, көрдіңіздер ме, не деген керемет ой, кемеңгерлік іс ұйымдастыруға ұйтқы болуды көздеген аға ұрпақтар.

Алғашқыда жасыратыны жоқ, бұл сырымды жариялауға асықпадым. Өзімше іздестіріп табуға әрекеттендім. Бірақ нәтиже әзірге шықпады. Қазақстан туралы Қазан төңкерісіне дейінгі және онан кейінгі баспадан шыққан газет, журнал, кітаптар тізбесінен таппадым. Оған енбеген. Мен караған архив құжаттарында дерек жоқ. Біледі деген көзқырақтылардан сұрастырғанымда онан хабарсыз болды. Ақыры іштегі сыр сыртқа шығуға тура келді.

Бұл хаттағы бір айтылмаған нәрсе: журналдың шығу мерзімінің, көлемінің, қай тілде шығатындығының, редакция алкасының кімдер екендігінің және баспадан шығу мерзімінің көрсетілмеуі. Әзірге деректің ұшын ұстауға қиындық келтіріп тұрғаны да осы.

Ал менің жоғарыда айтқан ашаршылық, жұт кезі деп айтуымның себебі бар. Өйткені архивтегі материалдар бойынша Сұлтан Ахмедов 1925 жылы ревком төрағасының орынбасары, 1927 жылы (нағыз жұт жылы) Адай ревкомының төрағасы қызметтерін атқарған.

Сондықтан осы жылдар кезіңінде «Маңғышлақ» журналы ұйымдастырылды-ау деген жобам бар.

Сондықтан қадірлі ағайындар! Мен сіздерге мұны тек қатардағы бір жарнама сияқты карамауларыңызды сұраймын. Ол журнал шықпай қалуы мүмкін емес сияқты көрінеді де тұрады маған...

Тағы да айтамын жолдастар, «Маңғышлақ» журналын іздестіруге атсалысыңыздар. Сіздерге рухани қазынамызды табуға үлес қосады деп сенім білдіремін. Ел іші алтын қазына, біреуде болмаса, біреуінде сақталуы мүмкін.

*«Маңғыстау» газеті
22 маусым 1993 ж.*

Отыз бестің тағдырын кім біледі?

«Еңбекші қазақтың» осыдан 70 жыл бұрын (1927 ж. 27 қараша №272) 1000-ыншы саны әсем де көркем болып жарық көрген. Басылымның бұл нөмірін Қазақстан Орталық партия

комитеті, Орталық атқару комитеті республика көлемінде үлкен

мереке – той етіп өткізген. Онда М.Дулатов, Б.Майлин және тағы басқа айтулы азаматтардың ой-толғаулары, партия, кеңес орындары мен қоғамдық ұйымдардың, Өзбекстан, Қырғызстан, Әзербайжан, Башқұртстан, Татарстан республикалары баспасөз органдарының құттықтаулары басылған. Сонымен бірге «Еңбекші қазақтың» сол кездегі 492 тілшілерінің ішінен таңдап 35 тілшінің фотосуреті аты-жөні көрсетілмей жарияланған. Олардың кім екені, неге бұлай еткені де белгісіз.

Сондықтан еліміз егемендік алып белгісіз, елеусіз, атаусыз кеткендерді тарихымызға қайта оралтуға мысқалдап болса да сол кемшіліктің орнын толтыру мақсатында 35 тілшінің фотосуретін оқырмандарға таныстыруды жөн көрдік.

Ел іші – алтын бесік. Құйма құлақ, зерделі азаматтар, бұл өмірден өткендердің ұрпақтары, туған-туыстары, жақын-жекжаттары әзірге бізге белгісіз жандардың кім екенін олардың тағдыр-талайын, мекен-жайын анықтап білер және олардың қандай бүркеншік аттармен мақала жазғаны туралы хабар берер деген үмітіміз зор. Осы бір фотосуреттер дерегінен туындайтын тарих қазақ журналистикасы мен «Егемен Қазақстан» газеті және Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві үшін құнды материал болатындығы сөзсіз. Біз сіздердің көмектеріңізбен осы 35 тілші тарихтан өз еншісін алып оралады деп сенеміз.

«Егемен Қазақстан» газеті
27 қараша 1997 ж.

ҚАҢА ӘДЕБИЈЕТ

«Жаңа әдебиет» көркем әдебиет және сын журналы 1928 жылдың қаңтарынан бастап айына бір рет-

тен, таралымы 3000 данамен 1931 жылдың аяғына дейін Қызылорда қаласында шыққан. Журналдың алғашқы алқа мүшелері: Әбдірахман Байділдаұлы, Молдағали Жолдыбайұлы, Шаймерден Токжігітұлы болған. Кейін Ғ.Мүсірепұлы, І.Жансүгірұлы, Бейімбет Майлыұлы, Хамза Жүсіпбекұлы, Жанайдар Садуақасұлы, Ғаббас Тоғжанұлы, Есіркеп Қалымбетұлы, Халел Есенбайұлы, Үміт Балқашұлы, Мұстафа Қайыпназарұлы, Сәбит Мұқанұлы, Жакан Сыздықұлы алқа мүшелері болып еңбек еткен.

«Жаңа әдебиет» журналы 1923-1925 жылдары шыққан «Таң» және «Шолпан» журналдары «...еңбекші жазушыларды сыртқа теуіп, олардың бетін тырнағаны, теріс бағыт ұстағаны үшін жабылғаннан кейін» «...байшыл бағытқа есік жабу, байшылдық иісі бар акын-жазушыларға жол бермеу, олармен күресу, олардың бұрынғы «сұлу» тілдерінің сырын ашу, кім екендіктерін еңбекшілерге таныту үшін»... таптың сойылын соғатын акын-жазушыларды тәрбиелеу, өсіру мақсатында тап құралы ретінде шығарылған («Жаңа әдебиет»). Мықты майдан. 1928 ж., 5 б.).

«Жаңа әдебиет» журналында алғашқы жылы көркем әдебиет, айтыс-сын, үйрену-үйрету, күлкі-сықақ бөлімдері болған. Кейін халық әдебиеті бөлімін қосқан.

Көркем әдебиет бөлімінде С.Мұқанұлы, Ғ.Мүсірепұлымен қатар күні кешеге дейін «халық жауы» аталған, шығармалары ел жадынан өшуге айналған, есімдері атауға тыйым салынған Сәкен Сейфоллаұлының, Бейімбет Майлыұлының, Жүсіпбек Аймауытұлының, Мәжит Дәулетбайұлының, Ғаббас Токжанұлының, Токжігіт Шаймерденұлының, Ілияс Жансүгірұлының, Ғалым Малдыбайұлының, т.б. туындылары жарияланған.

Үйрену-үйрету бөлімінде қаламы төселгендердің шығармалары және олардың өздері жазуды қалай үйренгені, қалай жазу керектігі жөнінде ақыл-кеңестері берілген.

Ал халық әдебиеті бөлімінде Қазақ төңкерісіне дейін халық жадында сақталған ақындардың жырлары, билердің сөздері, батырлардың ерлігі мен тарихи орындар жөніндегі деректерді жариялаған.

Айтыс-сын, күлкі-сықақ бөлімдерінде сол кездегі саяси идеологиялық саясатқа байланысты ақындар мен жазушылардың

шығармаларын талдаған, батыл сынаған. Мұның өзі 1937-1938 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге Коммунистік партияның алдын ала дайындағанын айқындайды. Коммунистік партияның саясатына алданған аңғал ақын-жазушылар қолды қақпайды. Кімге құрап, кімге құрық салып тұрғанын кезінде сезбеген. Оған «Жаңа әдебиеттің» айтыс-сын бөлімінде жарияланған материалдар айқын көз жеткізеді.

*«Таң-Шолпан» журналы
№1, 2004 ж.*

Тіл жұмған ауыз ішінде

...1924 жылы наурыздың 17-інде Сәкен Сейфуллин қазақ тілін мекемелерде жүргізу туралы Қазақстанның барлық губерnelік һәм уездік Совет комитеттерінің төрағаларына ашық хат жазды («Еңбекшіл қазақ» газеті, №80).

Ол хатта қазіргі жағдай ашық та айқын жазылған. Сондықтан ашық хатты толық келтірудің артықшылығы болмас...

Қазақстанда, мекемелерде қазақ тілін жүргізуге еңбектеп кірісіп жатырмыз. Бірақ, бұл істі көңілдегідей қылып, тез бітіріп тастауға болмайды.

«Қазақ тілін жүргізу керек» деп құр бұйрық жазып қана қоюмен іс бітпейді. Бұл істі жүргізу жолында көп бөгет бар.

Кей қызметтегі адамдар сыртымнан «иә, әбден қазақ тілін жүргізу керек» десе де, бұл іске шындап күш жұмсамайды.

Кей қызметтегі адам «қазақ тілін жүргізуге не қылып жатырсың» десек, «ақша керек, ақша» дейді.

Ал, кейбір қызметтегі адамға «қазақ тілін неге кіргізбейсің» десек, «қазақша һәм орысша жазуды жақсы білетін кісі болса екен, сонда қазақ тілін кіргізер едік... Мен қазақ тілін кіргізуге құмартамын, бірақ іс білетін қазақ жоқ, бір іс білетін қазақ тауып берсеңізші...» дейді. Қысқасы, сылтаудың саны жоқ.

Сөйлесе кетсек, қызмет басқарып отырған адамдардың, мекемені билеп отырған адамдардың, һәм бірі қазақ тілін мекемеге кіргізбеймін дейтіні жоқ.

Бірақ, кейбір азғантай жерлерде ғана болмаса, қазақ тілі әлі де қазақтың өз аузында.

Кей жерлерде тілін кеңсеге кіргізбек түгіл қазақ азаматы аузын ашатын емес. Тіл жұмған ауыздың ішінде.

Рас, шынында да бұл істің өзі оңай да емес. Бірақ қазіргі Қазақстанда һәр мекемеде қызмет қылып жүрген азаматтар һәм қызметтен тыс азаматтар жалпы жұмыла бұл іске кіріссе, бұрынғы патшалардың замандарынан бері жұмылған ауызда болып келген қазақ тілі совет мекемелерінде кіру керек. Жалпы, жігер керек, жалпы, ынта керек. Коммунист партиясы һәр Совет үкіметі азаматтарды осыған шақырып отыр.

Біздің қазақ коммунистінің кейбіреулері қазақ тілі туралы қатты кірісуге: «Біреу ұлтшыл деп айтады» деп бой тартады. Бірақ ол құлық коммунистік құлық емес, ол – карьершілік, жағымпаздық.

Коммунист партиясының орталық комитеті бұл туралы соқырға таяқ ұстатқандай айдан ашық айтып отыр. Сол тәрізді бұл іс көп бөгеттерге, көп кесірлерге ұшырап отырар да анық және біреуі мынау: кейбір сасық, жалмауыз демагог өзін жақсы коммунист екен деп айтсын деп қазақ тілін екпіндеп кіргіземін деп жүрген адамдарды «анау ұлтшыл, мынау ұлтшыл» дер. Бірақ ондай сасық демагогтар Коммунистер партиясының орталық комитетін «ұлтшыл» деп айта алмас. Олардың мақсаты белгілі.

Енді менің сіздерден сұрайтыным мынау. Һәр губерниядағы, һәр ояздағы қазақша, орысша жазу білген адамдардың тез есебін алыңыздар. Һәр қандай адам, қандай қызметке жарайтынын анықтаңыздар және олардың һәр қайсысының жасы нешеде, білімі қанша екенін анықтаңыздар. Қазақ тілін шындап кеңсеге кіргізу ретінде 3-4 мың қазақша жазуды білетін, кеңсе істерін тәуір білетін, һәм орысша білетін адамдар керек. Бірақ сонша адам табылғанша қазақ тілін кеңсе істеріне кіргізу жұмысын тоқтатып қоймай, үсті-үстіне істей беру керек.

Жоғарғы қазақша-орысша жазу білетін адамдардың тиісті анықтамалары мен тізімдерін мұнда бізге жіберіңіздер. Бұлардың ішінен ең алдымен жастарын қызметке алу керек. Өйткені, Николайдың заманында отаршылдыққа бой ұсынып қалғандардың көбі орысша жақсы білсе де қазақшаны білмейді.

Міне, осыған тығыз кірісулеріңізді өтінемін. Қазақ тілін сіздер төменнен жоғары қарай жүргізіңіздер, біз жоғарыдан төмен қарай

жүргізейік. Міне, сонда ғана қазақ кедейлері өз тілінде жазылған бұйрық, жарлық, декрет, заңдарды, жобаларды, нұсқаларды яки өзі оқып, яки тыңдар, өз мұнын өз тілінде айтып, қатарға кіре алады.

Істеріңізді күтемін.

Жолдастарыңыз Сәкен

*Араб әрпінен кириллицаға аударған З.Ижсанов
Қолжазба*

Әліпби туралы мұрағат құжаттары не дейді?

Құжаттар сөйлейді...

Латын әліпбиіне көшу туралы әңгіме Қазақстанда 1923-1928 жылдар арасында айтыс-тартыспен иі қанған мәселе еді.

Бірақ соңғы кезде ол қайта жаңғыра бастағандықтан Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатындағы құжаттарды ақтаруға тура келді. Әңгімеміздің арқауына мұрағаттың 81, 83, 141, 740, 929, 1692 қорларындағы 1, 2, 231, 244, 307, 309, 330, 488, 953, 1140, 1223 істерін және «Қазақстандағы тіл саясаты» құжаттар жинағын (Алматы, 1997 ж.) пайдаландық.

Латын әліпбиіне көшу былай басталды. Бұл мәселе 1923 жылдың аяғында Мәскеу, Орынбор, Ташкендегі зиялы азаматтар мен сол қалалардағы оқу орындарында оқып жүрген қазақ жастары тарапынан көтерілді. Олар өз ойларын баспасөзде жариялап, Байтұрсыновтың араб әліпбиін өзгерту жөнінде білімпаздардың алдағы болатын съезінде талқылауды талап етті.

Бұл съез 1924 жылы 12-18 маусым аралығында Орынборда өтті. Съез араб әліпбиі жөнінде А.Байтұрсыновтың, латын әліпбиі жөнінде Н.Төреқұловтың баяндамаларын талқылады. Латын әліпбиі жөнінде үш жоба – Н.Төреқұловтың (Мәскеу), Мурзиннің (Орынбор), Х.Досмұхамедовтың (Ташкент) талқыға түсті. Талқылау барысында Н.Төреқұловтың жобасы мақұлданды. Жобасын өткізе алмаған Х.Досмұхамедов: «Айналадағы желігудің салдары тиіп, мен латынша әліптің жобасын жазып едім. Құдайға шүкір, енді ақыл кіріп өз жобамнан қайттым», - деп жазды.

Латын әліпбиі туралы мәселе қойылудың басты себебі – ол кезде бүкіл Кеңес Одағындағы түркі тілдес республикаларда түркі әліп-песіне көшу дүрбелеңі басталған еді. Осыған байланысты және оларға басшылық жасау мақсатында Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің жанынан Жалпыодақтық түркі жаңа әліпбиінің орталық комитеті құрылды. Оны Ағамалыоғлы басқарды. Оның құрамына әлемге белгілі түрколог-ғалымдар енді.

Осы комитеттің ұйымдастыруымен 1926 жылы наурызда Баку қаласында Түркі тілі білімпаздарының I-съезі өтті. Ол съезге Қазақстаннан А.Байтұрсынов, Е.Омаров, Т.Шонанов қатысты. Съезде «Түркі тілдерін зерттеу және оның басқа тілдермен байланыстары туралы», «Түркі жаңа әліпбиі», «Түркі тілдерінің орфографиясы жөнінде», «Түркі тілдерінде ғылыми терминология жүйесінің мәселелері жөнінде», «Ана тілін оқытудың әдістемесі жөнінде», т.б. мәселелер қаралып, тиісті шешім алынды. Ол шешімдерде Әзербайжан, Якутия, Қырғызстан, Қарашай-Шеркеш, Балқар, Қабарда, Ингушетия, Осетия, Шешен, Башқұрт, Түрікменстан, Өзбекстан, Адыгей-Шеркештердегі латын әліпбиіне көшу қозғалыстарының жұмыстарын оңды деп тапты. КСРО-ның түркі тілдес басқа республикалары мен облыстары бұлардың тәжірибелерін зерттеп өздеріне енгізісін деп шешті.

Съездің бұл шешіміне қазақстандықтар да белсене кірісті. Алғаш рет 1927 жылы Қызылорда қаласында Жаңа әліпбишілер қоғамы (ЖАҚ) құрылды.

Кейін Қазақстан Халық Комиссарлары кеңесінің 1927 жылғы 19 қарашадағы қаулысымен Қазақ жаңа әліпбиінің орталық комитеті құрылды. Бұл комитетті Халық Комиссарлар кеңесінің төрағасы Н.Нұрмаков (комитет төрағасы), мүшелері: К.Токтабаев, О.Жандосов, Ә.Байділдин, Ә.Ермеков, Ғ.Тогжанов, Т.Шонанов, Орманбаев, Малдыбаев басқарды.

Осыдан кейін барлық губаткомдерде ЖАҚ-тың бөлімшелері, «Еңбекші қазақ» бетінде «Латыншылар бұрышы» ұйымдастырылды. ЖАҚ-тың жарғысы қабылданды. Латын әліпбиіне көшудің жоспары бекітілді.

1927 жылы тамыз айында Жалпыодақтық жаңа түркі әліпбиінің бастығы Ағамалыоғлы Қазақстанға келіп, жаңа түркі әліпбиінің мәселелері жөнінде кеңес өткізді.

Бұл шаралар 1924-1928 жылдар арасындағы арабшылар мен латыншылардың аяусыз күресі мен айтысын күшейтті. Бұл айтысқа ақын-жазушылар, журналистер, ғалымдар, зиялы қауым белсене араласты.

Араб әліпбиін қорғаушылар тобында А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Қ.Кеменгерұлы, М.Жұмабайұлы, Ж.Аймауытұлы, Е.Омарұлы, С.Садуақасұлы болды. Олардың дәлелдері:

- Қазақтың осы уақытқа дейінгі тарихы, әлеуметтік саяси жағдайы, әдебиеті мен мәдениетіне қатысты материалдар, жырлар араб әліпбиімен жазылды. Келешек ұрпақ осы бай мұраларды оқудан шет қалмауы керек;
- Латыншылар – желікке ерген демагогтар;
- Латын – баланың ермегі;
- Латын әрпін аламыз деу – бұрынғы миссионерлердің жолын қуу;
- Мұсылман молдалары қарсы болады, елді молда басқарады, халық молданы қолдайды;
- Латын әрпін алсақ жұрттың бәрі хат танымай, надан болады;
- Латын әрпін алуға әлі ерте;
- Латын әрпін өмірге ендіруге көп қаржы кетеді;
- Қазақтың өңделген араб әрпі – қазақтың тума әліпбиі, латын әліпбиі қазаққа жат;
- Қазіргі араб әліпбиіндегі кемшілікті өзгертуге болады. Сөз басында, ортасында, аяғында және жеке жазылатын әріп таңбаларын есептегенде 100 таңба бар. Соның 58-ін алып тастасақ 42 таңба қалады. Сонда жазуға да, баспаға да кемшілік келмейді.

Міне, арабшылардың пікірі осы. Бірақ олар араб жазбасындағы басты бір-екі кемшілікті көрсетпеді. Соның біріншісі – араб жазбасында бас әріптің болмауы еді, екіншісі – «а», «ә», «ы», «і» әріптері мен әріп иректерін қысқартып жазу еді. Осы жағынан араб жазбасы тез жазылатын еді.

Сондықтан аға буын, әсіресе, Ә.Тәттібаев, А.Тоқмағанбетов, Ә.Әбішев, С.Мұқанов, І.Омаров, М.Ғабдуллин, т.б. күні кешеге дейін араб әрпін қолданып келді.

Бірақ сол қысқарған иректер мен түсіп қалған әріптер сөздің мән-мағынасын айыруға қиындық келтіретін.

Латыншылар тобында Н.Төреқұлов, Т.Шонанов, Ә.Ермеков, Ғ.Тоқжанов, Н.Нұрмақов, Қ.Тоқтабаев, О.Жандосов, Малдыбаев, т.б. болды. Арабшыларға қарсы оладың пікірлері:

- Араб әрпінің біреуі төрт түрлі (сөз басында, ортасында, аяғында, жеке тұрғанда) жазылады;
- Араб әріптері бірімен-бірі ұқсас, шымшытырық ирек сызық, асты-үсті толған ноқат, жазуда иректің не ноқаттың бірі жазылмай не қойылмаса сөздің мағынасы өзгеріп кетеді;

Сөз басындағы дауысты дыбыс алдынан әліп жазып қою дұрыс емес;

Дыбыс басына бір-бір әріп қойылуы керек. Араб әліпбиінде бір дыбысқа 4 таңбадан келетіні 14 үйір, 2 таңбадан келетіні 8 үйір, 3 таңбадан келетіні 2 үйір, сонда бәрі жиылып 80 таңба болады. Біздің тілімізде 24 дыбыс бар. 80 таңбаны үйретуден 24 таңбаны үйрету әлдеқайда жеңіл;

Араб әріптері оңнан солға қарай жазылады, оқуға қолайсыз, баспа орындарына зияны мол. Әсіресе цифрларды орналастыру қиындық туғызады. Себебі бұрынғы оңнан солға қарай жазылған мәтінге цифрды солдан оңға қарай орналастыру керек;

Араб әрпі біркелкі емес, оны теңестіру үшін араларына сыналар тықпаланады. Сонан әріптер мыж-мыж болып сынады, тез тозады және жазу мәшинелеріне үйлестіруге келмейді;

Музыка ноталарында сан белгілері солдан оңға қарай жазылады, мәтін оңнан солға қарай оқылады. Сонда сан мен мәтінді қарама-қарсы оқу, музыка аспаптары мен баспахана құралдарына араб әрпін орналастыру қиындық туғызады;

Алгебра, геометрия, физика, денсаулық сақтау кітаптарындағы барлық формулалар, рецептер әлемдегі мемлекеттерде тек латын әріптерімен жазылады:

Бір нөмір қазақ газетін баспадан шығару үшін 15-20 пұт араб әрпі керек. Ал латын әрпінен 2-2,5 пұт әріп кетеді. Әріп терушіге араб әрпінен 15-20 пұт әріп жинап, терудің орнына 2-2,5 пұт латын әрпін жинау, теру көш жеңіл, әрі оңай. Баспаханаға 15-20 пұт араб әрпін сақтаудан 2-2,5 пұт латын әрпін сақтау тиімді. Баспаханалардың әрқайсысында араб әрпі үшін 174-200 әріп ұясы болса, латын әрпі үшін әрі кеткенде 44 ұядан аспайды. Араб әрпін теру жұмысы – өнімсіз, бейнетті, норма бойынша әріп теруші орыс тілінде 7500 әріп терсе, француз, поляк, неміс, татар тілдерінде 5500 әріп терсе, араб әрпімен 3000 ғана әріп тереді. Бұл олардың еңбекақысына тиімсіз;

Араб әрпіне жұмсалатын шығын көп. 15-20 пұт араб әрпін сатып алудан 2 пұт латын әрпін сатып алудың айырмасы – 800 сом. Өйткені араб әрпінің әр пұты – 60 сом, латындыкі – 50 сом тұрады. 12 кегель латын әрпі 20 сом 80 тиын болса, осы мөлшердегі араб әрпі 56 сом. Экономикалық жағынан тиімсіз;

- Араб әліпбиін аздаған елдер қолданады әрі олардың мәдениеті төмен. Ал латын әрпін неміс, ағылшын, француз, т.б. өнерлі, мәдениеті жоғары елдер қолданып отыр. Оның үстіне сол елдермен жуықтасып, олардың жақсылығынан үлгі алып, мәдени табыстарын пайдалануға, олардың жаманынан сақтануға жол ашылады. Соңғы кезде Түрік, Иран, Ауған, т.б. елдер араб әрпін тастап латынға көшуде. КСРО құрамындағы түркі тілдес республикалар мен облыстар да латын әрпін қолданып отыр;
- Ең бастысы араб әрпіне карағанда латын әрпі дауыс, дыбыс ерекшеліктерімізге сәйкес қолдануға, жазуға ыңғайлы. Солдан оңға қарай дұрыс жазылады, емлесі оңай, әріптері аз, еліміздің сауаттануына ең төте, қолайлы жол.

А.Байтұрсыновқа қарсы пікір айтушылардың бірі – Құдайберген Жұбанов болды. Ол өзінің «Қосар ма, дара ма?» деген мақаласында былай деп жазды:

«...Араб әрпінің...өзін қазақ тілі дыбыстарына үйлестіру шарасы қалам ұстағандардың арасында көптен қозғалған, теория түрде емес, практикада ертеде қолға алынған іс болатын. Осы күнгі «ы», «і» дыбыстарын таңбалау үшін бұлардың өзін әріппен белгілемей, алдындағы дауыссыз дыбыс әрпінің үстіне үтір қою... жиі кездесетін. Сондықтан араб әліппесіне Байтұрсынұлы енгізген өзгерісті араб әрпін жасаудың басы деп санау – тарихи қате. Оны бұл жөнінде болып келген өзгерістердің сірге жияры, соңы, тұйықталып тынған жері деп қана түсіну керек.

...Ильминский, Мелиоранский, Радлов сияқты оқымыстылар, Ронгинский, Алекторов сияқты миссионерлер орыс әрпімен таңбалап қазақ әліппесін шығарғанда осы Байтұрсынұлы «тапты» деп жүрген дыбыстардың бәрі де ашылған болатын-ды. Ахметтен көп бұрын қазақ тілі мен оқу құралдарын шығарғандар «а» мен «ә», «о» мен «ө»-лер барын немесе «з» мен «т»-лардың жуан, жіңішкесіне әріп алудың керексіздігін Ыбырай Алтынсариндер Ахметтен үйренбеген-ді. Егерде осы күншығысшылар мен миссионерлер шығарған әліппе болмаған болса, Байтұрсынұлы әліппесі де болмайтын еді.

...Байтұрсынұлының араб әрпіне кіргізген өзгерісі бірқатар әріптердің үстіне үтір, мәт қою, арабтың әмзесін дәйекшілікке алу, қосар әріп енгізу. Міне, осы үшеуінің ішінен шынымен Байтұрсынұлы шығарды деуге жарарлығы – қосар әріптер. Өйткені үтір қоюды алдымен Түркияда Шамсидин Сами шығарған. Онан кейін Татарстанда Қоюм Насири, мұның артынан Нади Махсудов шығарған. Мәт пен әмзе таңбаларын да, жуан «а» мен жіңішке «ә»-ні

алу да солардан қалған-ды. Сүйеу таяқ болса да бұл бұрыннан бар болатын. Бұл Қожа Ахмет Иассауиде де, шағатай жазуларында да болған. Дауысты дыбыс алдынан сүйеу «а» қою әдеті арабша жазуға ескі ұйғыр әліппесінен қалды деуге толық қақымыз бар. Өйткені ескі ұйғыр жазуында сөз басында дауысты дыбыс алдына «а» қою бар-ды. Сонымен, Байтұрсынұлының сыбағасына еркін тиетіні – жалғыз-ақ қосар әріптер» (ҚРОММ 81 қор, 3 тізімдеме, 74-75 б.).

Қызу айтыстың үстінде М.Жұмабаевқа, Ж.Аймауытовқа байшыл, діншіл, ұлтшыл деген айдар да тағылды.

Кейбіреулер қызына-қызына (Малдыбаев) арабтан да, латыннан да безіп, бірыңғай орыс графикасына көшуді ұсынды.

Латынға көшіру қалай іске асырылды?

Арабшылар мен латыншылар арасындағы айтыс әбден қызған кезде бұл іске Қазақстан Компартиясы өлкелік комитеті араласып, билікті өз қолына алды. Жаңа әліпбиге көшу жөніндегі бейберекет жұмысты бір ізге салу мақсатында партия қызметкерлері Ә.Байділдин, К.Тоқтабаев, Ғ.Тоғжанов, Х.Жүсіпбеков секілді азаматтардан топ құрды.

Өлкелік партия комитеті 1928 жылдың соңғы айларында латын әрпіне көшу мәселесін бірнеше рет қарады. 12 қарашадағы бюро шешімінде «арабшылар қарсылығы негізінен тойтарылды» деп шешім қабылдады. «Жаңа әліпті (*латынды – З.И.*) қолданбағандар үкімет әліпбиін аяққа басқандар деп табылып жауапқа тартылсын, оны бақылау прокуратураға тапсырылсын» деген шешім мәселені шұғыл өзгертті. Осы тегеурінді дүмпуден кейін барлық газеттерде латын әліппесінен сабақтар ұйымдастырылды. Мекемелерде, ұйымдарда, оқу орындарда үйірмелер құрылды. Әрбір баспахана үш баспа табаққа жететін латын әріптерімен жабдықталды.

Қазақ АКСР Өлкелік атқару комитетінің IV сессиясы латын әліпбиіне көшу туралы шешім қабылдады. Сөйтіп латын әліпбиі 1929 жылдан бастап, 10 жыл өмір сүріп, 1940 жылы ығыстырылды.

Орыс графикасына қалай көштік?

Кеңестік орыс графикасына көшу мәселесі шұғыл түрде бас-аяғы бір ай шамасында, дәлірек айтқанда, 1939 жылдың 20 желтоқсаны мен 1940 жылдың 15 қаңтары аралығында шешілді. Осы аралықта Қазақстан Республикасының барлық аудандарында, облыстарында, ірі ұйымдарда латындандырылған қазақ жазбасын орыс графика-

сына көшіру жөнінде партия, комсомол, кәсіподақ ұйымдарының активтері өткізілді. Оны ұйымдастыруға орталықтан арнаулы өкілдер жіберілді. Осы жылдың 4 қарашасында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі «Латындандырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» Қазақ КСР Халық Комиссарлары кеңесі төрағасының орынбасары И.Шәріповтің баяндамасын талқылады. Сөйтіп, бас-аяғы 5-6 сағатта 7 адамның сөз сөйлеуімен заң қабылданды.

Жасалған баяндама мен сессияда сөйлеген азаматтардың орыс графикасына көшу жөніндегі келтірген дәйектемелеріне күлкің келеді. Мәселен, «тіл мамандарының зерттеуінше «Социалистік Қазақстан» газетінің әр жылдардағы бас мақаласындағы әр 1000 сөзге есептегенде 1924 жылы – 14, 1930 жылы – 18, 1940 жылы – 236 орыс сөзі кездеседі екен. Бұл – қазақ тіліне баға беруде критерий болуы керек» деген дәйектеме жасалған. Ал сол мақтап отырған орыстың әр мың сөзіне ағылшын, француз, неміс, латын, араб, түркі сөздері орта есеппен қаншадан келеді екен? Ол туралы ешкім ештеңе айтпайды.

Сөйтіп, Қазақстан Орталық партия комитеті, Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі, Халық Комиссарлар кеңесі 1940 жылдың аяғында елді орыс графикасына көшірді...

Әліпбиіміздің өзгере беруінің сыры неде?

Араб графикасынан латынға, латыннан асығыс түрде орыс графикасына көшірудің астарында құйтұрқы саяси мүдде жатқанды. Араб графикасынан латынға көшіру ең алдымен мұсылман өркениетінен халықты бөлу үшін керек болды. Ол мақсат орындалды. Халық Қазан төңкерісіне дейінгі дінінен, мәдениетінен айырылды. Жүздеген жылдар бойы түйнектеп жиналған тарихты, әдебиетті оқудың жолы кесілді. Бұл мақсатқа жету үшін зиялы қауымды өзара айтыстырып, отарлаушылар халықты алдады.

Ал асығыс түрде латыннан безіп, орыс графикасына көшу – Коммунистік партияның орыс империясының отарлау саясатын одан бетер тереңдету мақсатынан туғандығы айқын. Қазақ тіліне орыс графикасын енгізу алғаш рет Ресей Оқу министрі, кейін Ішкі істер министрі болған граф Толстойдың кезінде-ақ қолға алына басталғанды. Ол 1876 жылы: «қазақтар арасында башқұрт, татар тілмаштары тұрғанда олар мұсылмандықтан қол үзбейді, орыс саясатын қазақтарға дендеп ендіру, оларды орыстандыру үшін орыс графикасын қазақтың іс қағаздарына енгізу керек», - деп шешті.

Сөйтіп, граф Толстой екі қоянды емес, үш қоянды бір оқпен атып түсірді. Ал, Коммунистік партия орыс патшаларының, граф Толстой сияқтылардың отарлау жөніндегі саясатын іс жүзінде біржолата аяқтап шықты. Қазақ тілі мемлекеттік тіл дәрежесінен ығыстырылды. Орыс тілін білмегендер қызметтен, оқу орындарынан шеттетілді. Қазақтың салт-санасы, әдет-ғұрпы, жастардың мінез-құлқы орыстандырылып, бүкіл халықтың этникалық бүтіндігіне жік салынды...

Бізге латын әліпбиі керек пе?

Соңғы кезде қазақ әліпбиін өзгерту жөнінде аз айтылып жүрген жоқ. Әсіресе Елбасымыз Н.Назарбаевтың аузынан бұл мәселе туралы сөз шыққаннан кейін пікірталас онан сайын өрби түсті. Осыған байланысты кейбіреулер араб әрпіне көшуді, енді біреулер орыс графикасында қалуды, бірқатары латын графикасын қабылдау жөнінде пікірлер айтып, дәлелдеуде.

Бізше, латын әрпіне көшу қажетті әрі пайдалы да тиімді, қолайлы. Оған ең алдымен түркі тілінің белгілі білгірі Радловтың: «Латын әліппесін алу керектігінің маңызды бір себебі – бұл әліппе – Батыс Еуропа мәдениетінің әліппесі. Еуропа мәдениеті әлі көпке дейін жер жүзінің мәдениетті жарысында бәйгениң алдын бермеуі анық. Сондықтан бір әліппе бүтін жер жүзіне әсерін тигізеді десек, сол әліппе – латын әліппесі» деп көрегендікпен айтқан сөзін тілге тиек етеміз. Латын әліпбиіне берілген бұл баға күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. АҚШ, Англия, Франция, Германия, Италия, т.б. өркениетті елдер латын графикасын пайдаланудан кемдік көрген жоқ. Кеңес үкіметі қираған бойда Әзербайжан, Түрікмен, Өзбекстан республикалары жалтақтамастан латын графикасына көшті. Біз әлі ойланып, толғанып, ырғалып-жырғалудамыз. Біз тездетіп латынға көшуіміз керек. Кешіксек ұтыламыз. «Күні бүгінге дейінгі орта, кейінгі буындар латын әрпінен хабарсыз. кеңестік кездегі 60 жылдық тарихымызға, мәдениетімізге, әдебиетімізге нұқсан келеді, пайдаланудан қалады» деу – орынсыз. Себебі, олар мектепте, жоғары, орта оқу орындарында ағылшын, неміс, француз тілдерін оқыды.

Латындандырылған жаңа әліпбиді қабылдаудан ұтпасак, ұтылмаймыз. Өйткені латын әліпбиі бізді әлемдік өркениет елдермен тоғысуға, еркін қатынасқа, байланысқа жол ашады.

Екіншіден, бұрынғы КСРО-ға қараған түркі тілдес республикалар түгелге дерлік латын әрпіне көшіп жатқанда біздің орыс графикасына таңылуымыз – баяғы таз кепешті тастамау деген сөз. Онан қол үзу керек.

Үшіншіден, келешекте компьютерсіз күн жоқ екені белгілі. Компьютердің латын әрпінде екенін ескерсек, латынға көшкенде сауаттану, компьютерді меңгеру тездетіледі.

Төртіншіден, латын графикасын жасау бізге қиындық келтірмейді. Бұрыннан дайын әліпбидің негізі бар. Қазіргі жағдайға тек бейімдеу ғана қажет.

Бесіншіден, қазіргі күні латынға көшсек, қазақтың, басқа да ұлт өкілдерінің қазақ тілін білетіні де, білмейтіні де жаппай оқуға кіріседі. Оның үстіне шет елдердегі қандастарымыздың көпшілігі орыс графикасын білмегендіктен қазақша оқи алмай жүр ғой, оларды да бұл қиындықтан құтқарамыз. Олардың көпшілігі латын әрпіне сауатты.

Ең соңында «латын әрпіне көшуге ерте, оны кезеңдеп енгізу керек» деу – іске кеселдік, сөз бұйдаға салушылық. Оған 1927-1928 жылдардағы еліміздің латын әліпбиіне көшкен тәжірибесі нақты дәлел. Оның үстіне халқымыз түгел сауатты. Тек газет, журналдар беттерінде, телехабарларда латын әліпбиіне жұртшылықтың көзін жаттықтырып үйретуді бастасақ ар жағы реттелетініне еш күмән жоқ. Латындандырылған әліпбиді қабылдау – бүгінгі өмір талабы. Сөзден іске тездетіп көшкен жөн.

*«Қазақ әдебиеті» газеті
7 шілде 2000 ж.*

Қаулылар не дейді?

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған мұрағат құжаттарына сүйеніп жасалған «Қазақстандағы тіл саясаты» деген жинақ Қазақстандағы тілдердің тағдыры жөнінде нақты дерек, құнды еңбек.

Жинаққа 1921-1990 жылдар арасында Қазақстан Халық Комиссарлар кеңесі, Қазақ ССР Орталық атқару комитеті, Жоғарғы Кеңес, ҚКП(б) Орталық комитеті, т.б. басшы органдардың тілдер мәселесіне байланысты қабылданған 117 құжат енген. Атап айтқанда қазақ тілін жақсарту жөнінде – 16, орыс тілі жөнінде – 15, араб әліпбиі мәселесіне қатысты, орыс графикасына көшуге байланысты – 16, іс қағазын қазақ тіліне көшіру жөнінде – 18, орыс және қазақ тілдерінде қатар жүргізу мәселесіне қатысты – 3, республикадағы неміс,

корей, дүңған тілдері жөнінде бір-екіден, 1989 жылғы Тіл заңына қатысты 5 рет талқыланған мәселелердің құжаттарын жинақта табуға болады. Бұл құжаттарға қарағанда қазақ тілінің өркендеуіне көңіл бөлінбеді деп айтуға дәлел жоқ.

Мұрағат құжаттарымен және сол кездегі баспасөздерде, әсіресе. «Еңбекшіл қазақ», «Советская степь» газеттері беттерінде жарияланған материалдарға қарағанда қазақтың маңдайына біткен жұлдыздары С.Сейфуллин, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ә.Бөкейханов, С.Садуақасов, Ж.Садуақасов, М.Тынышбаев, Е.Омаров, Х.Болғанбаев, Б.Сәрсенов, т.б. қазақ әліпбиін жасау, қазақ тілін мекемелердің іс қағаздарына енгізу, ұлт кадрын даярлау мәселесіне атсалысқанына көзіміз жетеді.

Бұл мәселелер жөнінде олардың арасында қызу пікірталастар, айтыс-тартыстар аз болған жоқ. Бірақ, олардың негізгі мақсаты бас араздық емес, бұған дейінгі байлаулы тілдің тұсауын кесу, қазақ тілінің тұрақты әліпбиі мен емшелерін жасау, қазақ тілінде оқулықтар шығару, оны тұрақтандыру, қазақ тілін мемлекеттік тіл дәрежесіне көшіру, қазақ кадрларын мемлекет басқару ісіне шұғыл әрі батыл араластырып, орыс тілін ығыстыруға күш салу болды. Тіл жөніндегі бұл саясат 1926 жылға дейін созылды.

Мұрағат құжаттарына жүгінсек, «Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры» дегендей, олар өзара дау-дамаймен жүргенде, басшы органдар тарапынан 1921 жылдың өзінде-ақ қазақ тілі орыс тілінің шылауына тіркелді. Патша заманындағы қазақ даласына төңкеріс жасалғанымен, орыс тіліндегі іс қағаздарына төңкеріс жүргізілмеді, қайта қазақ тілі орыс тілінің қанжығасына берік, бекем байланды.

Оған Қазақ АССР-ы Халық Комиссарлар кеңесінің 1921 жылғы ақпанның 2-сіндегі «Республиканың мемлекеттік мекемелерінде орыс, қазақ тілдерін қолдану туралы» №19 Декреті нақты дәлел.

Декреттің:

1-бабында: ҚАССР аймағын құрайтын Семей, Ақмола, Орынбор, Торғай, Орал және Бөкей губерниясы және Адай уезіндегі мемлекеттік мекемелерде орыс және қазақ тілдері тең құқықта қолданылады.

2-бабында: ҚАССР Орталық, губерниелік органдарынан шығатын декреттер, үкімет актілері, нұсқаулар, циркулярлар, міндетті қаулылар мен басқа да заңдар мен жалпы принципті мәселелер қазақ және орыс тілдерінде бір мезгілде жарияланады және басылады.

3-бапта: Республиканың барлық орталық губерниелік мекемелеріндегі іс қағаздары және өзара қатынас орыс тілінде жүргізіледі, - деп нақты көрсетілген.

Міне, осы Декреттен бері 77 жыл өтсе де, тек аймақ аттары болмаса, қалған мәтін қаз-қалпында сақталып келеді (ҚазАССР Орталық атқару комитеті, Халық Комиссарлар кеңесі декреттерінің №1 жинағы, 174-175 б.).

Соған қарамастан, еліміздің С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, М.Жолдыбаев, А.Кенжин, т.б. азаматтары іс қағаздарына қазақ тілін пайдалану жөнінде 1923 жылдан бастап-ақ кірісті.

1923 жылғы шілденің 11-інде сот-тергеу істерінің органдарында қазақ тілін енгізу жөнінде Н.Нұрмақов барлық халық соттары мен халық тергеушілеріне хат жолдады (ҚРОММ 1380 қор, 2 тізімдеме, 48 іс, 117-118 п.).

Осы жылы қазанның 27-інде Республика прокуроры, Әділет халық комиссары М.Жолдыбаев іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу жөнінде республиканың барлық партия комитеттеріне үндеу жолдады (ҚРОММ 1380 қор, 1 тізімдеме, 9 іс, 186 п.).

1923 жылы желтоқсанның 6-сында іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу жөніндегі Қазақ Орталық атқару комитеті жанында құрылған комиссияның ережесін С.Мендешев бекітті (ҚРОММ 5 қор, 4 тізімдеме, 18 іс, 75 п.).

Осы комиссияның төрағасы Кенжин Халық Комиссарлар кеңесінде іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу жөнінде ұсыныс жасады (ҚРОММ 30 қор, 1 тізімдеме, 348 іс, 156 п.).

Мұндай игі бастамалар нәтижесіз қалған жоқ. ҚАССР Халық Комиссарлар кеңесі 1924 жылы сәуірдің 3-інде барлық комиссариаттарға «Құжаттарды қазақ тілінде тапсырмаса, дайындалған жобалар кері қайтарылатындығы» жөнінде №1131 жарлық шығарды (ҚРОММ 1380 қор, 2 тізімдеме, 53 іс, 31 п.).

ҚАССР Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесінен бастап барлық орталық, губерниелік, уездік мекемелерге дейін қазақ тілін білетін кадрлармен толықтыру, оқу курстарын ашу, қазақ тіліндегі машинкалармен қамтамасыз ету шаралары қолға алынды. Жазғы демалысқа шыққан студенттерді бұл күрделі жұмысқа пайдаланды (ҚРОММ 30 қор, 1 тізімдеме, 348 іс, 156 п.; 427 іс, 43 п.; ҚРОММ 774 қор, 1 тізімдеме, 62 іс, 29-55 п.).

ҚАССР Халық Комиссарлар кеңесі 1927 жылы қаңтардың 12-сіндегі мәжілісінде «Европалық қызметкерлердің қазақ тілін оқу курсы туралы» мәселе қарап, «...Европалық қызметкерлердің қазақ тілін оқуға тілек білдірушілердің ықыласына сәйкес советтік барлық шаруашылық жеке кооператив ұйымдары өздерінде істейтін европалық қызметкерлердің қазақ тілін оқу курстарын қаңтардың 15-нен бастап ұйымдастыруға кіріссін. Ол курстар мекеменің,

шаруашылық органдардың есебінен ұсталсын. Европалықтар үшін қазақ тілі курстары туралы ереже бекітілсін» деп қаулы алды (ҚРОММ 81 қор, 1 тізімдеме, 1223 іс, 54-56 п.).

Сөйтіп, қазақ тілін меңгеруге мемлекет тарапынан ұйымдастыру шаралары жүргізілді. Бұған елдің, бұқараның ынта-ықыласы артты. Бұған қосымша ҚАССР Халық Комиссарлар кеңесі 1927 жылы мамырдың 11-інде Қазақстанға қарайтын өлкелік және шаруашылық мекемелердің аппарат қызметкерлерін жергілікті ұлт өкілдерімен толықтыру жөнінде құпия хатын барлық өлкелік шаруашылық мекемелерге жіберіпті. Ол хатта әр айдың 5-іне орналасқан және жұмыстан босатылған қазақтар, қазақ тілін білетін басқа ұлт өкілдерінің мәліметін тапсыру бірінші басшыларға міндеттелді (ҚРОММ 83 қор, 1 тізімдеме, 244 іс, 5 п.).

Мамырдың 15-інде мәжіліс (№31) «...ҚАССР-інің бірыңғай қазақ тұратын уез, округтерде іс қағаздарын қазақ тілінде, ал, аралас халқы бар уездер мен округтерде қазақ және орыс тілдерінде қатар жүргізілсін» деп қаулы қабылдады (ҚРОММ 5 қор, 8 тізімдеме, 5 іс, 135 п.).

1933 жылы мамырдың 17-інде ҚАССР Орталық атқару комитеті және Халық Комиссарлар кеңесінің қаулысы қабылданды, онда: «...Халық Комиссарлар кеңесі, Орталық атқару комитеті, Халық ағарту, Денсаулық сақтау, Әділет, Әлеуметтік қамсыздандыру халкомдері, РСФСР прокуратурасы, Халық сотының қазақ бөлімдері 1933 жылғы маусымның 1-іне дейін іс қағаздары мен қатынас қағаздарын қазақ тіліне көшірсін, тамыздың 1-інен бастап ҚАССР аймағындағы барлық байланыс бөлімдерінде жеделхаттарды қазақ тілінде қабылдайтын болсын, жыл аяғында милиция органдары бұйрық командаларын қазақ тілінде беретін болсын» деген игілікті жұмыстардың негізін қалау көзделген сияқты болды (ҚРОММ 1 іс, 877 қор, 1 тізімдеме, 67-73 п.).

Осы жылы қыркүйектің 1-інде қазақ тілін білетін мамандарға жеңілдіктер белгіленді (ҚРОММ 5 қор, 14 тізімдеме, 31 іс, 1 п., 16 тізімдеме, 236 іс, 13 п.).

Қазақ мемлекеттік Терминком құрылды (ҚРОММ 81 қор, 3 тізімдеме, 678 іс, 1-4 п.).

1934 жылы сәуірдің 14-інде «қазақ емес мектептерде қазақ тілін міндетті түрде оқу» деген алдамшы қаулы қабылданды (ҚРОММ 5 қор, 17 тізімдеме, 21 іс, 2, 3 п.).

Бұл шешімдер аз уақытқа көз бояу, жұртты алдарқату үшін алынғандығы кешікпей белгілі болды. Бұл қаулылар кейін күшін жойды. Жаңа әліпбиге көшу ылаңы тағы басталды. Бұл жолы 1938

жылға дейін қазақ интеллигенциясының бар қаймағын қалқып алып, атып, жер аударып, көзін жойғаннан кейін кириллицаға көшуге даңғыл жол ашылды. Бірыңғай орыс тілін оқуға бетбұрыс басталды.

1941 жылғы шілденің 14-інде ҚазССР Халық Комиссарлар кеңесі қазақ тілін білетін басқа ұлт өкілдеріне берілетін жеңілдікті, желтоқсанның 19-ында Терминкомды жойды (ҚРОММ 1137 қор, 6 тізімдеме, 7 іс, 212 п., 22 іс, 164 п.).

Іс қағаздары қайтадан орыс тіліне көшірілді. Қаз ССР Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлар кеңесі 1938 жылы «...Қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқу туралы» қаулы алып, қыркүйектің 1-інен бастап барлық қазақ мектептерінде орыс тілін оқуды міндеттеді (ҚРОММ 1692 қор, 1 тізімдеме, 19 іс, 3-5 п.).

Сәуірдің 13-інде Қазақстан аймағында бұған дейін жұмыс істеп келген неміс, корей, дұнған, түрік, болгар, татар, шубаш, армян тіліндегі мектептер жабылып, бірыңғай орыс тілінде оқитын мектептерге айналдырылды (ҚРОММ 1692 қор, 1 тізімдеме, 3 іс, 25-27 п.). Сөйтіп, Қазақстанда тұратын аз ұлттардың ана тіліндегі мектептерді жойып, бірыңғай орыстандыруға бет алды.

Қазақ ССР Халық Комиссарлар кеңесі 1940 жылғы қарашаның 2-інде «...Еңбекшілердің тілегіне сәйкес және қазақ жазба жұмысын латыннан орыс графикасының негізіндегі жаңа әліпбиге көшірудің саяси және мәдени зор маңызын есепке ала отырып...» деген кісіні еліктіретін, жүрекке жылы тиетін, бірақ негізгі арам ой мен мақсатын ішке бүккен қаулы қабылдады. Бұл қаулы 1940 жылғы қарашаның 13-інде ҚазССР Жоғарғы Кеңесінің сессиясында бекітіліп, Заң қабылданды (ҚРОММ 1692 қор, 1 тізімдеме, 307 іс, 32-33 п.).

Сөйтіп, айтыс-тартыс, даумен араб харпін ығыстырып, талай азаматтың өмірін жойып келген латын әліпбиі өз орнын орыс графикасына беруге мәжбүр болды.

Осындай орыстандыру саясатының әсерінен 1955 жылы маусымның 4-інде ҚазССР Халық Комиссарлар кеңесі «СССР Министрлер кеңесінің 1955 жылғы мамырдың 9-ындағы №3147 жарлығына сәйкес орыс мектептерінде міндетті түрде қазақ тілін оқытудан босату туралы» №450-р жарлық шығарды (ҚРОММ 1137 қор, 1 тізімдеме, 346 іс, 159 п.).

Бұған керісінше, қазақ мектептерінде орыс тілін міндетті түрде оқыту күшейе түсті. Орыстандыру саясатындағы бұл шара онан әрі тереңдетіліп, мектепке дейінгі балалар мекемелерінде орыс тілін міндетті оқуға шара жасалды. Осы мақсатта СССР Министрлер кеңесінің 1979 жылғы №1502 жарлығына сәйкес ҚазССР Министрлер кеңесі барлық облыстық, қалалық, аудандық кеңес атқару

комитеттері мен ҚазССР Халық ағарту министріне 1980 жылғы қыркүйектің 1-інен бастап, мектепке дейінгі балалар мекемелерінде жетісіне 2 сағаттан, жалпы білім беретін ұлт мектептерінің дайындық кластарында 3 сағаттан орыс тілін оқыту жөнінде №350-р жарлығын жариялады (ҚРОММ 1137 кор. 1 тізімдеме, 6861 іс, 41 п.).

Мұндай саясаттар орыс тілісіз өмір сүруге болмайды деген ұғым тудырды. Себебі бұған дейінгі жағдайларда оған түрткі болды. Өйткені бұған дейін ұлт үшін жүрегі сыздап, қабырғасы қайысқан-дардың бәрі айдалды, атылды, көздері жойылды.

Екіншіден, араб харпінен тез бездіріп, латынға алдап көшіріп, асығыс түрде орыс графикасына шұғыл ауыстырды. Халық орыстандырудың етек алғанын сезді. Орта, жоғары оқу орындарына қабылдау емтихандары тек орыс тілінде жүретіндіктен, қазақ халқының негізін құрайтын ауыл тұрғындарының балалары оқуға түсе алмады. Жалпы білім беретін мектептерде орыс тілі мен әдебиеті пәнінің сағат саны күрт көбейіп қана қойған жоқ, қайта әр кластағы оқушы саны 25-ке толса, олар екі топқа бөлініп оқытылды. Оның есесіне, қазақ тілі мен әдебиетінің сағат саны кестеден екі есеге дейін қысқарды.

1989 жылдың қарашаның 22-інде ҚазССР-і Жоғарғы Кеңесінің кезектен тыс он төртінші сессиясы «Қазақ ССР-індегі тілдер туралы» Заңды қабылдап, тұңғыш рет «Қазақ ССР-інде мемлекеттік тіл – қазақ тілі» деп 1-бапта жазылып, ұлттық тіліміздің аты аталды. Еліміз қуанып, мерейіміз өсті. Бірақ, осы Заңның 2-бабында «Қазақ ССР-інде орыс тілі ұлтаралық қатынас тілі болып табылады» деп жазылып, ұлттық тіліміз орыс тілінің қанжығасына бұрынғының үстіне енді заңды түрде байланды. Олай дейтініміз, орыс тілінің көлеңкесінде қазақ тілі қалды. Оған Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің ұлт саясаты жөніндегі тұрақты комиссияның 1990 жылғы шілденің 3-індегі қаулысында: «...Барлық мемлекеттік, қоғамдық және басқа мекемелер мен ұйымдардағы алқа мәжілістері, кеңестер, жиналыстар және басқа да шаралар орыс тілінде өткізіледі. Нормативтік құжаттар, хаттамалар, бұйрықтар, қаулылар мен жарлықтар тек бірақ тілде шығарылады» деген сөзі нақты дәлел («Языковая политика в Казахстане», 288 б.).

Соның салдарынан халықаралық қатынастарда, елшіліктер мен кездесулерде, парламент мәжілістерінде, сессияларда, алқалы жиындарда қазақ тілі есіктен сығалап қарайтын мүшкіл халге ұшырады. Осындай келеңсіздіктердің салдарынан телерадио хабарларында, жарнамаларда қойыртпақ сөздер етек алып, ұлттық тіліміздің ажары кеткен үстіне кетіп барады.

Осы орайда үстіміздегі жылғы тамыздың 14-індегі Қазақстан Республикасы Үкіметінің мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту туралы №769 қаулысына үлкен үміт артамыз. Осы қаулы шешуші қаулы болғай...

*«Ана тілі» газеті
26 қараша 1998 ж.*

Өлеңмен өрілген тарих

Біз әңгіме еткелі отырған Ілияс Жансүгіровтың «Жұт – жеті ағайынды» өлеңі 1921 жылы «Ақ жол» газетінде (10 желтоқсан, №49) «Қаптағай» деген бүркеншік атпен жарық көрген. Әдебиет тарихына елеулі үлес қосқан Ү.Субханбердинаның айтуы бойынша Ілиястың «Қаптағай» деген бүркеншік есімі де болған. Бүркеншік есімге сол кездегі жағдай итермелегені сөзсіз.

І. Жансүгіров

Поэзияның құлагері халқымыздың басынан өткен қасіретін, бірнеше ғасырлық тарихын балаларға арналған ертегідей тілге жеңіл етіп өрген. Халық ұғымына жақын мақалды арқау еткен. Олардың әрқайсысының аузына лайықты сөздер салған. Бір сөзбен айтқанда, өлеңнің басты мәйегі – Қызыл империяның отарлаушылық саясатын әшкерелеу, Кеңес үкіметін патшалық Ресейдің отарлау саясатын жалғастырушы ғана емес, оның ұйымдастырушысы, жүрегі, халықтың қан-сөлін сорушы деп ұққан.

Бұл шығарма ақынның өзі айтқандай, «Орысша құрсак «пропалды» білмейтін, білімнен қасқа кедей кезінде», кеңестік идеологияны жат деп таныған шағында жазылған («Жаңа әдебиет», №67, 29 б., 1921 ж.). Сондықтан да кейін коммунистік идеяға бет бұрған кезде 1931 жылы «Мен қалай жаздым» деген мақаласында: «...Совет үкіметі орнап жатқан кезде жазылған сол кездегі жақсы-жаман қылықтар туралы біраз еңбектерім бар... Бұл еңбектердің ішінде соғыс коммунизмінің кезі, ол дәуірде қазақ елінің бастан кешкен жағдайының өзгешеліктері, жазушының өзінің өнеріне, өсуіне сәйкес нәрселер табылады», - деп еске алады (І.Жансүгіров туралы естеліктер, 1994 ж., 10 б.).

Илиястың «Жұт – жеті ағайынды» секілді шығармаларына сын жазғандар Жансүгіровке «Жолбике» деген айдар тақты... Оның кеңестік идеологияға осындай жат көзқарасына, дүниетанымына байланысты батыл сын айтты. Бірақ «Жұт – жеті ағайынды» өлеңінің әр тармағы, әр сөзі тұнып тұрған тарих. Солай болса да бұл шығарма («Қайтсең көсем боласың» деген өлеңі де) Илияс жинақтарының бірде-біріне енбеген. Оның анық өзіндік себептері де бар. Реті келсе, өз алдына әңгіме етерміз.

«Жұт – жеті ағайынды» өлеңінің қысқаша мазмұны жұртшылыққа толық мәлім емес. Оның үстіне тарихқа тікелей қатысты болғандықтан сөздерін қысқартпастан ұсынуды жөн көрдік.

Ең алдымен, жеті ағайын кімдер екенін айту ләзім. Ол жұттың бастығы – *отарлаушы орыс*, оның сыбайластары: *ашаршылық, жұт және оба*, көмекшілері: *қазақ-мансақор, نادандық және ырың-жырың*. Олар бастары құралып, жұрт көзінен таса, Бетпақтың кең даласында кеңес өткізеді. Кеңестің негізгі мақсаты – осы кезге дейін қазаққа кімнің қандай кесірі мен зияны тигенін анықтау және келешекте қазақ тұқымын құртудың жоспарын жасап, бекіту болады.

Тәртіп бойынша төраға сайланып, кеңесті басқару отаршыларға тапсырылады. Ол төрағаға лайық қалыппен байсалды түрде сөзді былай бастайды:

*Айт десеңдер айтайын, шырақтарым,
Алтыс жыл Сарыарқада тұрақтадым.
Алатау, қырың бар ма, сырың бар ма
Дәм татып, бәрінен де су ұрттадым.
Қазақты қырғызбенен араладым,
Орнынан тырп етпес қып жараладым.
Нұрлы әсер, сулы озен, жайлы қоныс
Бәрінен жұрдай қылып тазаладым.
Қырғызды құдым таудың саласына,
Қазақты қызыл құмның арасына
Көкорай шалғын, самал шалқар көлін
Әпердім көккөзімнің баласына.
Айдадым шопке түскен танадай қып,
Айдадым асқа айналған баладай қып,
- деп, бір демалады.*

Бізде оның үзілісін пайдаланып тарихи деректерге көз жіберейік. Тарихи деректер бізді ХҮІ ғасырға назар аудартады. Әлімсақтан қазақтың тіршілігі төрт түлік малға байланысты болған. Ал малдың өсіп-өнуі, оның иесіне ет, жүн, сүт беруі жерге байланысты. Жер

болған соң оның шөбі, суы, кең өрісі болмаса оған мал тұрақтамайтыны да бесенеден белгілі. Сондықтан да «Қазақ» газеті: «...Қазіргі қазақ мәселелерінің ең зор мәселесі – жер мәселесі. Бұл қазақтың тірі, не өлі болу мәселесі» деп айқын көрсетті.

Міне, Ресей отаршылары қазақты осы күн көрісінен айыру үшін Қазақстанның батыс бөлігін 1529 жылдан бастап отарлауға кірісті. Сонан бері қарай қазақ даласына, халқына да тыныштық болмады. Отарлаушылар бірде жоңғарларды айдап... бірде башқұрттарды, бірде казактарды айдап салып, ара-тұра өздері де тиіп қашып бірде ымдап, бірде мұштап елімізге бақытсыздықтың есігін аша бастады.

Осы мақсатпен Абылайдың мирасқоры Уәли ханның саясаты Ресейге қолайсыз болғандықтан оны биліктен ысыруға әрекеттер жасады. Ақырында 1819 жылы Уәли хан қайтыс болғаннан кейін Орта жүзде хандық жүйені жойды.

«Сібір қырғыздары туралы» ережеге сүйеніп И.М.Сперанский әзірлеген отарлаудың жаңа жүйесін енгізді. Ұлы жүз қазақтарының қоныстары Сібір қырғыздарының жері атанды. 1839 жылға дейін басқару орталығы Тобыл, кейін Омбы болып Батыс-Сібір генерал-губернаторлығына бағындырылды.

Кіші жүзде 1821 жылы Арынғазының, 1824 жылы Шерғазы Айшуақовты хан тағынан кетіруге құйтұрқы саясат қолданды. Кіші жүздегі мемлекеттік дәстүрді жоюға жол ашты. Кіші жүз хандығын жойып, Орта, Батыс, Шығыс бөлік деп үшке бөлді. Оларға отаршылдың тапсырмасын бұлжытпай орындайтын билеуші-сұлтандар тағайындады. Бұл үш бөлікте 57 дистанция құрылды. Оны билеуші сұлтанның ашса алақаны, жұмса жұдырығы болатын дистанция басшылары басқарды.

Оның үстіне Гурьевтен (қазіргі Атырау) Орынборға дейін Жайық бойымен – 744 шақырым, Орынбордан жоғары Жайыққа дейін – 561,5, онан Звериноголов – Үйге дейін – 753, Омбы – Преснегорковқа дейін – 641, Өскемен – Ертіске дейін – 950 шақырым жерге желі тартты. Оңтүстік жағы Жетісу, Сырдария желілерімен түйістіріліп, осы желілер бойына әскери бекіністер, фортпостылар, күзет пункттерін салып, қазақ даласын айнала қоршады, құрсаулады (ҚРОММ 30 қор, 9 тізімдеме, 19 іс, 7 б.).

Бұл желілер мен бекіністерде, фортпостыларда, бекіністердегі казактарға қазақтардың ең шұрайлы жерлерінен 20 миллион десятина жерін тартып алып берді. Малының өрісін, қатынас жолын қысқартты. Сөйтіп, отарлаудың темір ноктасын қазаққа мықтап кигізді. Мұндай қанқұйлы әрекеттерге қазақ хандары, батырлары қол қусырып, мойынсынған жоқ. Халқының мүддесімен бостандығы

үшін талай қанды шайқастар жасады. Бірақ отарлаушылардың айлалы тәсілі талай рет оларды торға түсірді, алдады, ақыры ойлаған мақсатына көндіре бастады.

Бұл кездегі тарихи, әлеуметтік жағдайларды жіті білген Ш.Уәлиханов «ХҮІІІ ғасырдың алғашқы он жылдақтары қазақ халқының өміріндегі қияметті кезең болды. Жоңғарлар, Еділ қалмақтары, Жайық казактары мен башқұрттар жан-жақтан килігіп, олардың ұлыстарын талқандады. Малдарын айдап алып, адамдарын тұтас отбасымен тұтқындап алып кетті». - деп айқын көрсетті (Ш.Уәлиханов. 4 т., Алматы, 1985 ж., 111 б.).

Бұл өрескел басқыншылық, тонау жыл санап тереңдей түсті. Қазақты, қазақ жерін сырттай басқару отарлаушыларды қанағаттандырмады. Казактардың ұйыған бірлігін бұзу, ішінен іріту үшін ішкі Ресейден қазақтың кең даласына өз қандастарын – қарашекпенділерді қоныстандыруды ойластырды. Сөйтіп, екі қоянды бір оқпен атып түсірді.

Оның біріншісі, казактардың тарапынан бекіністер мен желілерге дүркін-дүркін болып тұрған шабуылдармен отарлық бұғауға бас иісі келмегендердің бас көтерулері туа қалса казактар мен қарашекпенділердің бірлескен күшімен басамыз деген шешімді жасады.

Екіншісі, қарашекпенділерді қазақ ортасына ендіргеннен кейін қазақтың салт-санасын, дәстүрін ірітуге жол ашылады деп білді.

Үшіншіден, ішкі Ресейде крепостнойлық құқықты жойғаннан кейін жерсіз, күйсіз жүрген қарашекпенділердің тарапынан болатын көтерілістің иісін ерте сезіп, оның жолын кесу қажет деп тапты.

Отарлаушы саясаткерлердің бұл ойларының дұрыстығын тарих дәлелдеді. Қарашекпенділерді қазақ жеріне қоныстандыру үшін жоспарын белгіледі. Арнайы ереже қабылдады. Осы ереже негізінде Ақмола, Орынбор, Қостанай, Торғай, Ақтөбе, Семей, Түркістан, Сырдария өңірлерінде қоныстанушылар орналасатын жерлерге арнайы экспедициялар жіберіп, келешек поселкелердің карталары жасалды. Қанша отбасы орналасатынын анықтады. Орыс поселкелерінің шұрайлы жері, суы, шабындығы мол болуы көзделді.

Осындай дайындық жұмыстарын жүргізгеннен кейін қазақ даласына қарашекпенділерді тоғытты. Қазақ жеріне көшіп келгендерге үй салуға, егін егіп, мал ұстауға, құрал-жабдық, мал сатып алуға мемлекет тарапынан қаржы бөлді. «Қазақтардың шабуылынан қорғану үшін» деген сылтаумен оларды қару-жарақпен қамтамасыз етті. Шын мәнінде бұл қару-жарақты қарашекпенділерге отарлаушылар қазақтардың Ресей үкіметіне қарсы әрекеттері бола қалса жергілікті жерде дайын әскер, қару болады деген арам пиғылмен берді.

Олардың бұл ойы дұрыс болып шықты. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі кезінде айқын көрінді. Қарашекпенділер жазалаушы отрядтармен қосылып қазақты қанға бөктірді.

Қазақ өлкесін билеу жөніндегі бұрынғы ережеге 1893 жылы өзгеріс енгізілді. Өздеріне қолайлы баптармен толықтырды. Жан басына 15 десятинадан жер беру қазақтардың байырғы ата қонысынан, жері құнарлы, суы мол, шабындыққа, егестікке ыңғайлы орындардан алуды заң жүзінде бекітті. Сөйтіп, тек Ақмола облысының 251779 десятина, Семей облысының 33064 десятина жер тартып алынды. Қазақтар мен отарлаушы шенеуніктерге сүйенген қарашекпен мұжықтар құлағымен ін қазды. Желкесін күжірейтіп мемлекет тарапынан алған жерлерін місе тұтпай өз беттерімен қазақтардың малдарын тартып ала бастады.

Оған «Қазақ» газетінде жарияланған Досымжан Қылышбай қажының мына сөзі дәлел: «...Өткен жылдарда Есіл бойындағы ата-бабаларымыздан бері мекен етіп келе жатқан қыстаулық, жайлаулық, егіндік жерлерімізді мұжықтарға тартып алып берді. Өзімізді тақыр далаға айдап шыққаннан кейін ол жерде малымызға, жаз жайлау, күз күздеу болмай арық болып қырыла бастады. Екінші жағынан хохолдар жайылып жатқан малымызды өз жеріне айдап барып, «жерімізге түсті, пәлендей ақша бересің, болмаса, малыңды бермейміз» деген соң амалсыз өз малымызды өзіміз сатып алатын болдық. Оларға қарсы келуге біздің шамамыз келмейді. Хохолдар бір ағайынымыздың үш адамын өлтіріп кетті... мінген ат, артқан түйе, айдаған қойымыздан айрылды. Малымыздан айрылған соң ішуге азығымыз болмай, сатып алуға пұлымыз болмай ашаршылыққа ұшырадық» («Қазақ» газеті, 23 қаңтар 1914 ж., №47).

Отарлаушылар еркінсіп халықтың мұндай жанайқайын естуге құлағы керең, сөйлеуге мылқау, жағдайын көруге соқыр болды. Оған тілші Наурызбайдың: «...Облыстық әкімдерге сенім жоқ. Олар өздерін тым еркін сезінеді» деген сөзін тілге тиек етеміз («Тургайская газета», 1898 ж., №16).

Бұл деректер отарлаушылардың қазақтарға жасаған қиянаттарының мыңынан бір көрінісі.

Енді отаршылдың өзі айтқан тұрақтаған 60 жылда нендей кесәпаттарды жүзеге асырды дегенге келсек, оны қысқаша былай топтауға болады. Бұл жылдары отарлаушылар қазіргі Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Тәжікстан мемлекеттері мен Қазақстанның оңтүстік облыстарын түгел бағындырды. Хиуа, Бұхар хандықтарын қиратты. Отаршылыққа қарсы күрескен самарқандықтарды, қазақтардың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін аяусыз басып-

жанышты. Қарсы шықтың деп жерін тартып алып, көккөздеріне берді. Олардың ұрпақтары бұл жерлерді өздерінің әкелерінен қалған мұрасындай әлі күнге рахатын көріп келеді. Қазақтар шөл, сортаң жерлерге, тау-тас, сай-салаға ығыстырылды.

Жазалаушы отряд бастығы Лаврентьев пен Түркістан генерал-губернаторы Куропаткин Торғай, Семей, Ақмола, Жетісу, Ферғана өңірінде 1916 жылғы көтеріліске қатысқандарды қансоқта жасады. Куропаткиннің бұйрығымен Түркістан өлкесінде 347 адамды аттырды. 168 адам каторгалық жұмысқа айдалды. 129 адамды абақтыда шірітуге үкім болды. Жазалаушы отрядтың қысымына шыдай алмай, 300 мыңдай жетісулық Қытайға басты.

Бұл қырғындарда жеті жұттың бірі – мансапшылдықтың қанды қолынын болғанын тарихи деректер нақты көрсетеді. Олар мансапқа жету үшін пәлен иттерін күшіктетті. Мансапшылар патша заманындағы күшіктерін кеңестік кезеңде еселеп күшіктетті. Олар «ағасына» (еліміз тәуелсіздік алғанша оларды «аға» деп жалпақтадық қой) сүйеніп бұрынғыдан да бетер елірді, желікті. Ел іргесін шайқалтты. Мансапшыларды ОГПУ, НКВД органдары оңтайлы пайдаланды. Мансапшылар, әсіресе ауылды кеңестендіру, ұжымдастыру, жер мен шабындықты бөлу, қу жақ Ф.И.Голощекиннің «Кіші қазан төңкерісін ұйымдастыру», И.В.Сталин ойластырған «троцкийшілдер, зинovieвшілдерге қарсы күрес» кезінде көріктерін қатты басты. Қазақ арыстарының көзін жоюға белсене қатысты.

Сөйтіп, қазақты «Мына қара, тауық жұмыртқасынан балапан шықты» деп қуанатын мәңгүрттікке әкелуді ойлады. Мансапқордың сатқындығын, құлқын Ілияс тамыршыдай білді.

Сондықтан да кеңесте мансапқорды былайша сөйлетті:

*...Отаршылдан кем емес менің бағам,
Мен інісі, ол менің туған ағам.
Ол мүжісе қазақты, сырт жағынан
Шешек болып мен іштен жатып алғам...
Мен шыққалы қазағың есеңгіреп
Аяғын баса алмайды әлтек-тәлтек,
- деп тосін ұрды.*

Ақынның бұл сөздері де тарихи деректерге негізделген. Осындай мансапқорлардан қазақтың көрген азабы мен қорлығы, басынан кешкен зұлмат аз емес. Сырымды, Исатай мен Махамбетті, Қенесарыны, Жанқожаны, Есетті, Досанды мансапқорлар сатты. Оның бер жағында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті қиратты.

Мансапшылардың сұқсаусағын шошайтып көрсетуімен 1929-1933 жылдар арасында Қазақ Автономиялық Республикасының

Біріккен саяси бас басқармасының өкілетті өкілдігінің үштігі 9805 іспен 22933 адамның тағдырын шешті. Олардан 3386 адам атылды. 13151 адам 10 жылға дейін абақтыға жабылды. Немесе, кеңестік саясатқа қарсы 1929-1931 жылдар арасындағы Созақ, Ырғыз, Қарақұм, Балқаш, Сарқан, Шұбартау, Қастек, Маңғыстау, Шыңғырлау, Қармақшы, т.б. жерлерде болған 372 көтеріліске қатысқан 80 мыңдай адамның 5591 сотталды, 883 атылды.

1937-1938 жылдардағы саяси қырғынның өріс алуына да, оның отын үрлеп тұтандыруға да мансапқұмарлардың белсенділік көрсеткенін тарих еш уақытта жоққа шығара алмайды. Мұның қорытындысы әлі толық емес. Солай болса да И.Афанасьев: «...Қазақстанда 103 мың адам «халық жауы» болды. Оның 25 мыңы атылды десе (Батыс Қазақстан облысы, «За Уралъе» газеті, 02.06.2001 ж.), академик, ғалым М.Қозыбаев: «...30 мыңнан астам адам атылды» деп Афанасьевтың дерегін толықтырады. Бұл деректер қуғын-сүргін өртіне аз адам шарпылмағанын көрсетсе керек. Оның үстіне Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің «Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды ақтау туралы» қабылдаған Заңына сәйкес 1994 жылға дейін ғана қылмысты деп танылған 45595, әкімшілік жолмен қуғынға ұшыраған 92006 адамды ақтауы назар аударарлық дерек деп білеміз («Народ не безмолвствует», 1995 ж., стр. 172).

Ақын мансапқордан кейін кеңесте ашаршылықты сөйлетеді, ол:

*...Болғанда ақтабанды шұбырынды,
Қазаққа кесе келіп кім ұрынды?
Орта жолдан мен келіп килігіп ем,
Тұмсығы қазағыңның тұжырылды.
Айтпай-ақ онан бергі істерімді,
Батырған әр бір жерге тістерімді,
Өздерің-ақ мінекей көріп тұрсың,
Мешін-тауық, ит жылғы күштерімді.
Торғайды Оралменен Ішкі ордасын,
Семейді, Ақмоладай жолдасымен
Елін ойран, жерін шаң топырақ қып
Қайыршы қылып қойдым қатырып,
басы, мыйын.
Күніне қазақ мыңдап өліп жатыр,
Тұқымы сағат сайын кеміп жатыр.
Өз баласын өзі үйтіп, сирағын жеп,
Қор азабын тірілей көріп жатыр,
- деп мақтанды.*

Оның мақтанатындай реті бар. Ашаршылықтың айтқаны рас. Мадақтап жүрген кеңестік кезеңде 1921-1923, 1931-1932 жылдары екі ашаршылық болды. Орынбор өлкесінде – 445 мың, Қостанай губернесінде – 225 мың, Оралда – 400 мың, Ақтөбеде – 360 мың адам аштықтың азабын тартты.

Ашыққан мысық, ит, тасбақа, шөп жеу былай тұрсын адам етін жеді. Солай болса да, олар өмірін сақтай алмады. Қара шыбындай қырылып, сүйектері кебісінсіз, көмүсіз қалды. Бұл өлім халқымыздың санын күрт кемітті. 1914 жылғы есеп бойынша 4 811 622 қазақтың алғашқы ашаршылықта 30 пайызы қырылды. Кейбір елді мекендерде «...100 пайыз түгел сол өз мекендерінде қырылды» деп көрсетеді 1920-1923 жылдары Қазақстанда жерге орналастыру мөлшерін анықтайтын экспедицияның бастығы С.П.Швецов. Солай болса да, бұл ашаршылықтың болу себептері туралы жазылған бірлі-жарым мақаладан басқа нақты баға берілмей келеді. Ал, 1931-1932 жылғы ашаршылық халқымыздың қабырғасын күйретті. Демограф-ғалым М.Тәтімовтың мәліметі бойынша 2 миллион 200 мыңның үстінде немесе ұлтымыздың 52 пайызы опат болды десе («Қазақстан» ұлттық энциклопедия, 1 т., 1998 ж., 552 б.), ғалым М.Қозыбаев: «...Осы екі ашаршылықта 3 миллион қазақ қырылды» дегенді тілге тиек етеді.

Кеңестік солақай саясаттың кесірінен туған бұл екі ашаршылықтың зияны халқымыздың өсуін соңғы 30 жылға елеулі әсер етті. Мұны 1959 жылға дейін республикада қазақ 20 пайыз, яғни 474 мың адамға ғана өссе, орыстар 62 пайыз немесе 1 миллион 523 мың адамға, былайша айтқанда, республиканың атына ие байырғы халықтан үш еседен астам өскендігі нақты дәлелдейді. Бұл қазақ халқына кеңестік саясаттың келтірген зияны екені даусыз.

Коммунистік солақай саясатқа, ашаршылыққа, қысымға шыдамай 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін, яғни бір жарым жылда 281230 шаруа қожалығы М.Тәтімовтың мәліметі бойынша 1 миллион 030 мың адам шет елге босып кеткендігі де халқымыздың өсуіне елеулі нұқсан келтірді.

Осы жерде қазақ даласын отарлау жөніндегі патшалық Ресей саясатын Кеңестік үкімет қаз-қалпында жүзеге асырғанын айта кеткен жөн. Байырғы халқы қысымға, аштыққа шыдамай, есі ауып жатқан Қазақстанға 1930-1931 жылдары Ресейден 46091 отбасын көшіріп әкеліп, оларды құнарлы, шаруаға қолайлы жерлерге орналастырды. Мемлекет тарапынан қамқорлық көрсетті. Бұл қазақты өз жерінен еріксіз қуып, орнын ресейліктермен толтыру саясаты екеніне еш күмән жоқ.

Қолдан жасалған ашаршылыққа ұшырағандар, күн көрісінен айырылғандар ұрлық пен тонаушылыққа еріксіз барды. Олардан 1929 жылы – 5549 адам сотталды, 1931 жылы – 7808, 1932 жылдың тек бірінші тоқсанында – 2634 адам сотталды, бұл жығылған үстіне жұдырық болды.

Екіншіден, патшалы Ресей Қазақстанды Ресейге сыймаған баскесерлер мен саяси қылмыскерлерді жіберетін аймақ етсе, Кеңес үкіметі мұны да өзгеріссіз іске асырды.

Бұл жөнінде ҚазАКСР Орталық атқару комитетінің төрағасы Е.Ерназаровтың, Әділет халқомы Айтмағамбетовтың БОАК Президиумына 1932 жылы жазған баяндау-жазбасындағы: «...Сотталғандарды жіберетін аудандар қатарында болмаса да Қазақстанға ОГПУ тарапынан РСФСР-дің әр облыстарынан 1931 жылы Алматы пунктіне – 314, 1932 жылдың басынан 20 шілдесіне дейін – 4087, онан тыс Милиция бас басқармасы тарапынан 1390 баскесерлер мен ұрылар жіберілді. Сондықтан БОАК Президиумынан алдағы уақытта РСФСР Милиция бас басқармасына, Әділет халқомына, ОГПУ алдына Қазақстанға қылмыскерлерді жіберуге тыйым салуды тапсыруды сұрайды» дегені жоғарыдағы ойымызды дәлелдесе керек (ҚРОММ 5 қор, 21 тізімдеме, 95 іс, 34 п.).

Жеті ағайынның кеңесінде жұт:

*...Жолдастар білесіңдер қайратымды.
Көрсеткен неше түрлі айбатымды.
Ашаршылық мырзаға жолды ашып,
Қазақтың төрт түлігі жайратылды,
- деп сөзін аяқтады.*

Жұттың қазақты тұралатуға елеулі үлес қосқанын Ілияс ақын дерекке сүйеніп, әдейі көрсетіп отыр. Тарихи дерекке сүйенсек, 1914 жылмен салыстырғанда Қазақстанда ірі қара мал – 2,1 миллион басқа, жылқы – 2 миллион, қой-ешкі – 6,5 миллион, түйе – 0,3 миллион басқа, яғни төрт түлік бойынша – 10,8 миллион басқа азайды.

Жұт тек мал басын жалмап тынған жоқ. Ыңыршағы айналып, әбден жүдеп, қауқары қалмай еккен аз егіндері жазда күйіп кетіп, ақтақырға айналды. Мұның ақыры жоғарыда айтқан екі ашаршылыққа әкелді.

Кеңесте кезекті сөзді оба алып, отаршылға жақсатты болып көрінуі үшін атқарған ісін:

*...Ашаршылық, жұтқа аян менің жайым,
Әрдайым қызметіне болдым дайын.
Мен-дағы өз жайымша көмектестім,
Бұл екеуі қазаққа келген сайын.*

*Мойныма алған әр түрлі міндетімді,
Тынымды қып жүргіздім құдіретімді.
Биылғы жыл Шұбартал уезінде,
Қазақтың қақ жартысы күйретілді,
- деп баяндады.*

Аштық пен жұт жүрген жерде обаның қоңсы қонатыны заңды. Қайыршының сүйген асын кім берсін? Аш-жалаңаш жүрген адамға жуынып-шайынуға, бел шешіп төсекке жатуға қолайлы жағдай қайдан болсын? Жетіп құлаған жеріне қисая кетеді. Күл-қоқысты ақтарғанда қолына не түссе, соны жеп жүргендерді оба жұтпағанда кім жұтсын?

Обаның көктен іздеп, құдайынан қол жайып сұрайтыны да адамның жүдеп-жадап, азып-тозуы ғой. Мешін-тауықтың ашаршылығы қазақты обаның тілегеніндей жағдайға келтірді. Қазақтың қанын шығармай-ақ топ-тобымен о дүниеге аттандырып жатты. Бұл жөнінде Тұрар Рысқұловтың И.В.Сталинге жазған хатынан мына үзіндіні келтірудің артықтығы жоқ.

«...Торғай сияқты аудандарда, - деп жазады Тұрар, - қазақтарды аштық пен індет жайлап алды. Аш-арықтар – төгілген қоқыстарды ақтарып, тамақтан өтетіннің бәрін талғажу етіп жабайы өсімдіктердің тамырларын, ұсақ жәндіктерді жеп күнелтуде. Сол маңдағы ит пен мысық атаулы түгел желінген. Қазақтар тұратын қостардың айналасына иттердің, мысықтардың, ұсақ жәндіктердің ақкемік болғанша қайнатылған сүйек-саяқтарынан көз сүрінеді.

Аудан орталығы Торғайдың өзінде ғана 728 адам шешекпен ауырады... Жергілікті органдардың деректері бойынша Торғай және Батпаққара аудандарында халықтың 20-30 пайызы қырылып қалды. Қалған елдің дені көшіп кетті» деп ашына жазғаны бір Торғайға емес, бүкіл қазақ даласына ортақ көрініс.

Енді Ілияс Жансүгіров «кеңеске» қатысушылардың сұрауы бойынша надандыққа да сөз берді:

*...Айт десеңдер, айтайын өңшең қалқам,
Шалқығаның бәріңнің менің арқам.
Мен егер қатыспасам бәріңді де,
Қаз-екең қылар еді-ау талқан-талқан.
Қазақты соқыр қылып көзін алдым.
Аузынан сөйлейтұғын сөзін алдым.
Сендерге можан-топай көнбіс қылып,
Қатарына түсердім айуан-малдың,
- деп өзінше ірі турап, төтесінен кетіп,
төсін соқты.*

Илияс надандықтың аузына бұл сөздерді тегін салып тұрған жоқ. «Халық неғұрлым сауатсыз болса, соғұрлым оны басқару оңай болады» дейтін саясатпен отарлаушы патшалы Ресей қазақты қара танытпай, сауатсыз етті. Білімнен, өнерден соқыр қылды. Ескіден бойға сіңген өнер мен білімді жоюды қолға алды. Өз құқығын қорғайтын сөздеріне тосқауыл қойды. Екі елі аузына төрт елі қақпақ қойып, ашылмайтын құлып салды. Тағдырдың салғанына ризамын деп, мойны салбырап отыра беретін можан-топай көнбіс халге келтірді. Тілі кісенделді. Отаршыл оң жағына ұрса сол жағын тосатын мәңгүртке айналдырды.

Соның салдарынан Ресей отарлаушыларына қарсы күрескен Сырымның, тама Есеттің, Исатай мен Махамбеттің, Жанқожа мен Кенесарының, Амангелді Имановтың көтерілістеріне де, кеңестік солақай саясатқа қарсы 372 көтерілісте де бүкіл халық басы бірігіп көтеріле алмады.

Кеңес үкіметінің күштеп ұжымдастыруына қарсы болған 100 мыңнан астам адам жазаға тартылып жатқанда селт етпеді («Қазақстан очерктері», Алматы, 1994 ж., 327 б.).

1000-нан астам байлардың табан ет, маңдай терімен жинаған малдары мен мүлкін тартып алып жатқанда былқ етпедік.

Тіпті, 1937-1938 жылғы саяси қуғын-сүргін ауылдық, аудандық, облыстық, республикалық деңгейдегі барлық басшыларды «халық жауы» деп қасапханаға айдаған малдай топ-тобымен сотталып, атып жатқанда да көзімізді тас жұмып, құлағымызды тығындап отыра бердік. Республика бойынша қуғындалғандардың дерегін алмағанда, бір ғана Торғай өңірінде 464 адам «халық жауы» атанып, «үштіктің» қармағына ілініп атылғанда да 1916 жылғыдай сілкініп шыға алмады.

Жоғарыдағы отаршыл айтқан халықтың кеудесіндегі шыбын жанын шығару мұнан артық не болсын? Қызыл империя халықтың қаймағын сыпырды. Қанатын қырықты. Отарлауды мәдениетті түрде жүргізді. Ресей саясаткерлері Павлик Морозовты өмірге келтірсе, оған солақай қазақ саясаткерлері «Батыр бала Болатбекті» тудырды. «Үлкен үйге» қарап, ыржиятын болды. Өлеңіміздің, әніміздің жартысын орысша, жартысын қазақша айтып, будан етіп, бодандығымызды «мәдениетті» түрде мойындатты.

Отаршыл – төраға алдында жетінші ағайын – ырың-жырың да осал көрінгісі келмеді. Қазақты аздыру-тоздырудағы «адал» қызметін:

*...Белгілі бәріңе де менің сырым,
Қазақпен біте қайнап, бірге жүрмін.*

*От тастап арасына ошпейтұғын
Бәлемді тоз-тоз қылдым, жырым-жырым.
Өмірде берекеге келмес болды,
Тура жолға неш уақыт ермес болды.
Не бауыр, не баласы, не әкесі
Бір-бірінің сөзіне көнбес болды,
- деп желінді.*

Ақын ырың-жырыңды отарлаушылардың қазақ болмысына, тұрмысына, өміріне сіңірген әрекеттерінің жиынтығы етіп алған. Патшалық дәуірді айтпағанда жүрегі жара, басына түскен тауқыметі мол аңғал, аңқау қазақтың ақ пен қызылды айыруға қабілеті жетпеді. Қаны сорғалаған қылышын оңды-солды жарқылдатып, айқабақтай күн сайын құбылып тұрған жылтырақ саясатының қатпарын түсіну қазақтың сауатсыз қалың бұқарасы емес, сауатты зиялыларын да адастырды. Содан да халық тапқа, руға, партияға, топқа бөлінді. Коммунистік саясат тәтті сүттей тату халықты тапқа бөліп араларына жік түсірді. Таптық өмірге көзқарасы ала-құла болды.

Ырың-жырың Ахмет Байтұрсынов пен Құдайберген Жұбановты айтыстырып, төл әлілбиімізді жойды. Кейін латыншыл Қ.Жұбановтың көзін жойғаннан соң кириллицаны қабылдап орыстануға бірыңғай жол ашты.

Осы ырың-жырың қай кезде де халықтың басын біріктіруге зор кеселдік келтіргені тарихтан аян. Мұның негізін отаршылар ерте қалады. 1876 жылы Ресей Оқу министрі, кейін Ішкі істер министрі граф Толстой қазақты жұмсамай, қысым көрсетпей-ақ ұлттық сана-сезімінен, дәстүрлі салтынан айыратын, отарлауды отбасына жеткізетін төте жол араб харпін жойып, орыс графикасын ендіру, балаларын, әсіресе, қыздарын орыс мектебінде оқыту керек деп ұсынды. «Сонда, - дейді граф Толстой, - әкесін – ұлы, анасын – қызы, енесін – келіні, ағасын – інісі тыңдамайтын болады. Қазақтың мінез-құлқы, орыс психологиясына бейімделеді», - деп ұғындырды. Толстойдың бұл ұсынысы Ресей отарлаушыларының тарапынан қолдау тапты. Бірақ өрістей алмады.

Арада 70 жылға жуық уақыт өткенде отарлаушы граф Толстойдың ұсынысын кеңестік идеологтар мойнымызға қамыт қып ілді. Бұл кеңестік отарлаушылардың сенімін ақтады. Халқымыздың мінез-құлқын, әдет-ғұрпын, қадыр-қасиетін түгел өзгертті. Бұл мерездің қасіретін кезінде Бұқар, Шортанбай, Дулаттар біліп жар салды. Солардың қатарында көпшілігімізге әлі күнге дейін беймәлім Ақат Қарымсақов (Үлімжі) ақынның да жанайқайын жұртшылықтың есіне салуды жөн көрдік:

...Кәпірге болып кіріптар,
 Мұсылманнан ерік кетті.
 Алатұғын теңдік жоқ,
 Барыңды кәпір жеп кетті.
 Жерің тұйық болған соң,
 Амалдайтын еп кетті.
 Сүттен тәтті ағайын,
 Сыйлықпенен сеп кетті.
 Бұрынғы күнде ағайын
 Мінеді екен ат майын.
 Ендігі жанда ұят жоқ,
 Ата бөлек жат дайын.
 ...Ала болды ағайын,
 Ат мінбектен тай қайда?
 ...Кер қайырға жұмсасаң
 Балаң тілді алмайды.
 Қасиеті азайып,
 Шашы ағарған үлкенді
 Қадыр-құрмет қылмайды.
 ...Адал сүт емген зайып жоқ
 Алған ерін сыйлаған.
 Атаны күткен бала жоқ
 Әмір сөзін тыңдаған.
 ...«Сіздер» деген келін жоқ
 Сыйлап күткен атасын
 ...Әуре сарсаң заманның
 Қатынында билігі...
 ...Ұлы, қызың тіл алмас,
 Жақсылығың бола алмас.
 Бала атадан ұялмас
 Аға тілін іні алмас.
 Тату болып жүре алмас,

- деп, Ресей отарлаушыларының халқымыздың әдет-ғұрпын, салт-санасын ірітіп, байырғы тәрбиесінен айырғандығын айқын көрсетті. Ақаттың біз үзінді алып отырған кітабы 1892 жылы Константинопольде басылған. Ресей Ішкі істер департаментінің жандармериясы Ресей саясатына қарсы деп 1902 жылы тәркілеген. Сонан бері Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында жатыр (ҚРОММ 15 қор, 2 тізімдеме, 359 іс).

Ресей отарлаушылардың бұл зиянды саясатын кеңестік саясаткерлер балабақшадан бастап жас буынға орыс мінез-құлқын

мәдениетті түрде сіңірді. Ана сүті аузынан кетпей тұрып қырық бүйрек болуды үйретті. Осы жағдайды көкірек көзімен білген Ілияс ырын-жырыңды жеті жұттың бірі деп өте ұғымды пайдаланған.

Ақын жеті жұттың кеңесінде мансапшылдың, ашаршылықтың, жұттың, оба мен надандықтың, ырың-жырыңның есептерін тыңдағаннан кейін қорытынды сөзді отаршылға ұсынады:

*...Разымын, жолдастар бәріңе де,
Аға-іні, үлкен-кіші, кәріңе де.
Қызметтерің істеген тым-ақ үлкен де,
Бірталай жұмыс жатыр әлі де,
- деп ризашылығын білдіреді отаршыл.*

Сонан кейін қазақтың тұқымын құрту бағытындағы келешек жұмыстарына былай бағыт-бағдар сілтетеді:

*...Қазақты әлсіреттік жылжымастай қып,
Аяғын жан-жағына бұрмастай қып.
Кеудесінде сонда да шыбыны бар,
Жаншу керек әбден оны тұрмастай қып.
Қолында азын-аулақ мал қоры бар,
Әттең дүние, соны алсам талапай қып,
Қимыл қылсақ осылай аумай-талмай,
Береке мен бірлікпен жікті жармай
Отыз жылда қазақтың бітуіне,
Мен кепіл жер үстінде бірі қалмай.
Мансапшыл, надандық пен ырың-жырың,
Тырысыңдар үшеуің бізден бұрын.
Басқалардан сіздердің икемің бар
Қазаққа жақынысың гой анағұрлым,
- деп қорытындылайды отаршыл.*

Кеңеске қатысқандардың бәрі бір ауыздан бас шұлғып:

*...Дұрыс, дұрыс, осы сөз тапқан ақыл,
Бәріміз бұл ойыңды дейміз мақұл.
Отыз жылда қазақты бітіреміз,
Пәлі, пәлі, ұзақ емес о да жақын!
- деп жеті жұт бәтуа жасасты.*

Қазақты құртудың жоспары белгіленді. Қазақты құртуды, оның іргесін шайқалтуды отаршыл қазақтың өздеріне тапсырды.

Ойланып көрейікші, отаршыл айтқан жоғарыдағы өлеңнің әр тармағы, әр сөзі қазақтың соңғы отыз жылда өткен тұнып тұрған қаралы тарихы емес пе. Осы отыз жылда халқымыз басынан небір сұрапыл қайғылы зұлмат өмірді кешірмеді? 1921 жылдан бастап

отыз жылда өтетін ойранды алдын ала көкірек көзімен болжаған Илиясты көріпкел әулие емес деп кім айта алады?

Енді айтқандарымызға көз жеткізу үшін отаршыл айтқан отыз жыл қаралы, қайғылы тарихқа көз жіберіп көрейік.

Жүз жасаған Жамбыл теңеу таппай қиналған күн көсемі И.В.Сталин мен қу жақ Ф.И.Голощекин, Н.С.Хрущев отаршылдың қазақтың тұқымын құрту жөніндегі тапсырмасын айтқанынан да асыра орындады. Олардың сойқандықтарын, халқымызға салған жарасын бәрін бір мақалаға сыйғызу мүмкін емес.

Бірақ мыналарды айтпасқа болмайды. Отаршыл айтқан қазақтың қолындағы азғана мал қорын талапайға салуды Ф.И.Голощекин 1923 жылы наурызда өткен III партия конференциясында қозғап, ақыры 1928 жылы Е.Ерназаровтың қолымен жүзеге асырды. Ірі байларды тәркілеу науқанымен 696 отбасын ойрандап, олардың табан ет, маңдай терімен жинаған ірі қараға шаққанда 145 мың бас малын, бағалы мүліктерін тартып алды. 619 отбасын тұрған жерінен басқа облыстарға, қалғанын республикадан тыс жерге аударды. Тарихи дерек, яғни мұрағатта сақталған құжаттар тәркілеуге ұшыраған 696 отбасы емес, оның саны мұнан бір жарым есе артық екенін дәлелдейді.

«Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» ұранын көтерген Ф.И.Голощекиннің белсенділері ауылды ұжымдастырамыз деген желеумен жарлы-жақыбайлар мен орташалардың қолындағы мал жұқанасын сыпырды. Оған қарсылық көрсеткендер бай-кулак саналды. 1930-1931 жылдары олардан 6765 адам республикадан тыс жерге айдалды («Қазақстан тарихының очерктері», 1994 ж., 324 б.).

1941-1945 жылдардағы қырғында «Сталин үшін! Ура!» деп 410 мың қазақстандық боздақ опат болды.

И.В.Сталиннің тікелей басшылығымен қазақ даласы атом, термоядролық бомбаларды сынайтын тәжірибе алаңына айналды. 1949 жылдың 29 тамызынан бері қарай 26 атом бомбасын жер бетінде, 87 атом бомбасын ауада, 354 атом бомбасын жер астында жарды. Бұл жарылыстар мен Байқоңыр ғарыш алаңынан ұшқан ракета-кемелер қазақ даласының ауа райын, қазақ ағзасын бүлдірді. Қазақ тұқымын аздырды. Оның зардабын әлі тартып келеміз. Ұлтымызға, жерімізге орны толмас зиян келтірді. Отаршылдық айтқан отыз жылының шамасы айдай анық болды.

1953 жылғы Орталық комитеттің «Тың және тыңайған жерлерді игеру туралы» қаулысы қазақ жерін отарлаудың жаңа түрі болды. Олай дейтініміз, тыңды игеру – патшалық Ресейдің қазақ даласына переселендерді орналастыру саясатының тікелей көшірмесі.

Оны жазушы Сәбит Мұқановтың естелігіндегі мына үзінді нақты дәлелдейді. «...Тыңға, - деп жазады Сәбең, - екі жүйе кадр келді:

а) Адал, ынталы. совет адамдары, көпшілігі комсомолдар;

ә) Осы жұмысқа жіберу үшін түрмеден әдейі босатылғандар, көбі бандит. ұры, ауыр қылмыстылар. Бұл тыңгерлердің тең жартысы.

Соңғы жүйе келе сала кісі өлтіріп, тұрғын халықтың малын, мүлкін тонап, әйелін зорлап, техникаларды қиратып әлек-шәлек қылды. Бұлардан қалай құтыларын білмей халық зар қақты. Келгендер үш айдың еңбекақысындай көтерме ақша алды. Тегін құрылыстар алады да кетерінде қымбат бағаға сатады. 1961 жылы Тың өлкесінің өн бойында іске жарарлық 40 мың мотор қарап тұрды. Техниканы бүлдірушілердің ешқайсысы жазаға тартылмады. Тың өлкесін жыл сайын аралағанда мен ешбір совхозда 2-3 жылдан артық тұрақтаған жұмысшыны көрген жоқпын» («Ақиқат», 1992 ж., №8, 63 б.).

Міне, біздің саясаткерлердің «Тың – өмір мектебі», «Тың – достықтың лабораториясы», т.б. деп әспеттеп аспанға көтерген тыңының сиқы.

Салыстырып көрінізші – патша үкіметі Қазақстанға Ресейге сыймаған бұзақыларды жіберсе. Хрущев те тыңға дәл сондай қылмыскерлерді тоғытты. Переселен келімсектер қандай зорлық жасаса, тыңгерлер де қазақтарға сондай қиянат жасады.

Переселен қарашекпенділерге Ресей отарлаушылары үй салуға, мал-мүлкін алуға ақша берсе тыңгерлер де дәл сондай қамқорлықта болды. Қайта олардан артық дайын үйге орналасты, келерінде қалтасы қампиып ақшаға толды, кетерінде үйді, вагондап тасыған астықты сатып еркінсіді. Баюына ашық жол ашты. Соған қарамақарсы Н.С.Хрущев бұл кезде жұрттың үйін тінттіріп басы артық малымен үйіндегі бір-екілі қап ұнын сыпыртып алып әшкерелеп жатқан шақ еді.

Переселен қарашекпенділер өздерінің келген жерінің атын қоныстанған жеріне қойса, тыңгерлерде қазақ даласының байырғы жер, су, мекен атын өшіріп, өздерінің келген жерінің атына совхоздар ұйымдастырды. Бұл жерде тыңгерлердің қазақтың сайын даласын бүлдіріп тоздырғаны, халқымыздың атамекенін, атақонысын, қасиетті орын – қорғандар мен зираттарын тегістеп жібергені туралы деректерді келтіруді артық санадық.

Тың – ұлттық тілімізді, мектептерімізді жоюдың негізін қалады. Оған жалпы Қазақстанға ортақ деп Солтүстік Қазақстан облысындағы нақты жағдайды келтіруді жөн көрдік. «...Солтүстік Қазақстан облысында. - деп жазады «Казакхстанская правда» газеті. - 60 мың

халық тұрады. Оның 63 пайызы орыс, қазағы – 18 пайыз, украин – 7 пайыз, т.б. Осындайда қазақтардың, украиндықтардың, немістердің ана тілі жоғалып барады. 25-30 жастағы қазақтар қазір өз ана тілін білмейді. Ақырында ұлтын айтып мақтана алмайтын жағдайға келді» (1990 ж., 5 қаңтар).

Оның үстіне Н.С.Хрущев патша үкіметінің Қазақстанды бөлшектеу саясатын онан әрі тиянақты ету үшін солтүстік облыстарды Ресейге, оңтүстік облыстарды Өзбекстанға, Маңғыстауды Түрікменстанға қосуға белсеніп кірісті. Ол үшін алдымен республиканы округтерге, өлкелерге бөлді. Облысты облысқа, ауданды екінші бір ауданға біріктіріп елді бөріктірді. Бір ауданды, бір облысты «село-лық, өндірістік аудан, облыс» деп екіге бөліп, әкімшілік басқару жүйесін бүлдірді. Басқару басшылық, халық екіге жіктелді. Партия органдарын ауыл шаруашылық, өндірістік басқарма жанындағы партия комитеті деп өзі басқарған партияның беделін түсірді.

Ана тілімізді, ана тіліндегі мектептерді жоюға күш салды. Жер-жерде қазақ мектептері жойылды. Нәтижесінде отаршыл Ресей, оның мұрагері Коммунистік партия жүргізген сорақы саясат қазақты тілі мен дінінен, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрінен айыруға әкеп тіреді. Түрі қазақ болғанмен тілі мен діні, іс-әрекеті, ойлау жүйесі, мінез-құлқы орыстанды.

Ілияс Жансүгіров осы пәлекеттердің бәрін «Жұт – жеті ағайынды» өлеңінде бүкіл қасіретті тарихымызды өлеңмен өрнектеп қазақ ұлты тұрғанда өшпес мұраны артына қалдырды. Халқымыздың Ілиясты «Құлагер – акын» атауының негізі осындай өлеңдерінде жатса керек.

Осы жерде ақпейіл, аңқау қазақ арасына жеті жұт деген пәлені кім әкелді? Негізі қайда? Қайдан пайда болды? - деген заңды сұрау қоюшылар да болар. Оған патшалық Ресейдің отарлаушылық саясаты мен оның мұрагері Кенес үкіметінің саясаты деп бір ауыз сөзбен жауап қайтарамыз. Соған дәлелің қайсы дегендерге 1808 жылдан бастап қазақпен етене араласып, тілін меңгерген, Сібір генерал-губернаторы болған генерал-майор С.Б.Броневскийдің 1830 жылғы «Отечественные записки» журналының алты кітабына жарияланған «Киргиз-кайсаки Средней орды» деген еңбегіндегі мына үзіндіні көлденең тартамыз. Оқып көрейік:

«...Құнарлы тамақтан, уақыттарын үнемі далада, таза ауада өткізетіндіктен қырғыз-қайсақтың арасында асқынған, тұқым қуған дерт жоқтың қасында. Тегі, осының арқасында болуы керек, мен даладан жасы жүзден асқан карттарды көп кездестірдім. Ал екінің бірі жетпіске жете береді. Далада кісі өлтіру мен ұрлық жоқ. Ең

үлкен қылмыс – барымта. Бұл халық қонақжайлылық көрсетуде адамның шеніне қарамайды... Қырғыз-қайсақ арасында үлкен кісіге тіл тигізуден асқан айып жоқ және сол үшін қатты жазаланады. Бұл ізетті де игілікті әдетті кімге де болсын үлгі тұтуға әбден болады» (Қ.Исабаев, «Ана тілі», 1993 ж.).

Міне, Ресей отарлаушыларының қазақ даласына сұғына кіріп отарлауды негіздеп тұрақтағанша қазақ халқы С.Б.Броневский көрсеткендей тәртіпті, өнегелі, адал, ақкөңіл болған. Қазіргідей ұрлық-қарлық, алдау-арбау, біреуге пәле салу, бақ үшін таласу, бірін-бірі сату, ата-анасына қол жұмсау, жезөкшелік, т.б. зұлымдық әрекеттерден аулақ болған. Мұндай сорақылық әрекеттерді ұлтымызға жат деп санаған. Сондықтан Ілияс Жансүгіров айтқан «Жеті жұт» Ресей отарлаушыларымен бірге келді, Кеңес үкіметі етімізден өткізіп, сүйегімізге сіңірді деп нық айта аламыз.

Бірақ, халқымыз қаншама зұлмат пен қасіретті жылдарды басынан өткізсе де ақ жүректігінен, ақ пейілінен айнымады. Алладан бас бостандығын ақ тілегімен тіледі. Абырой болып тілегі қабыл болды. Бостандыққа қолы жетті. Егемен мемлекет болдық. Он жыл тәй-тәй басып, енді аршындап аяқ басып келеміз.

*«Ақиқат» журналы
№10, 2003 ж.*

Құнды кітап кемшіліктен арылуы керек

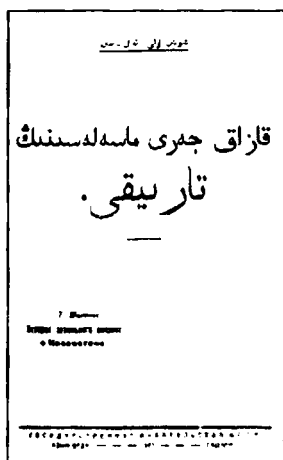
Т. Шонанов

Дарынды зерттеуші ғалым, білікті тіл маманы, көрнекті тарихшы, тамаша педагог, шебер аудармашы әрі ұйымдастырушы, халқымыздың біртуар азаматы Телжан Шонанұлы кейінгі ұрпаққа көптеген өшпес мұра қалдырды. Ол барлық күш-жігерін, ақыл-парасатын, таланты мен білімін халқының мүддесіне аяусыз жұмсады. Ұлттық мүддені ту етіп көтерді.

Жарық дүниедегі аз ғана ғұмырында (43-ақ жыл өмір сүріп, сталиндік қуғын-сүргіннің құйынына ұшырап КСРО Жоғарғы Соты әскери коллегиясының үкімімен 27.02.1938 жылы атылды. Тек оны Қазақстан Республика-

сының прокуроры айыптау құрамы жеткіліксіз деп тауып 18.09.1992 жылы ақтады) қазақ тілі мен әдебиеті, тарихы және методика саласында 32 кітап жазды, жүзге жуық ғылыми зерттеу мақалаларын жариялап үлгірді.

Солардың бірі «Қазақ жері мәселесінің тарихы». Мұны қазақ жерінің тарихы жөніндегі ең көкейкесті мәселелерді бүкпесіз, ашық, айқын нақты деректермен дәйектеген тұңғыш еңбек деуге болады. Бұл еңбек 1923 жылы Орынбор қаласында жазылып, сол жылдары «Қызыл Қазақстан» журналының бірнеше санында басылған. 1926 жылы араб әрпімен 27 тарауға топталып 224 бет болып Қызылорда қаласында басылып шыққан.

Кітаптың құндылығы сонда, ол әсіресе қазақ жерін патшалы Ресейдің отарлаушы патшалары мен генерал-губернаторларының, заң шығарушы органдарының қазақ халқын езіп, тонау, құлдықта ұстау үшін жасаған саясатын әзәзілдік айла тәсілдерін, ептерін, әрекеттерін өздері шығарған заңдарымен, жарлықтарымен, бұйрықтарымен шебер тілмен, уытты зілмен әшкерелейді, мінейді, талдау жасайды, бұлтартпас басқа да дәйектермен зерделейді де «Қазақ жерінің тарихы Ресейдің қазақ жерін иемденудің, талаудың, отарлаудың тарихы» деген қорытынды жасайды.

Т.Шонанов бұл құнды зерттеу жұмысын өте қиын, ауыр кезеңде жазған. Олай дейтініміз бұл Азамат соғысы аяқталғаннан кейін республиканың ауыл шаруашылығы ойсыраған, экономикасы құлдыраған, ұлт республикаларының шекарасын межелеу жөнінде республика ішінде губернелерді, аудандарды біріне-бірін қосу, алу жөнінде мемлекеттік реттеу актілерінің жүзеге аспай, мән-мағынасы жағынан олар бүлдірушілік актілер болып табылған және жерді тапқа, ұлтқа бөлу басталып, еріксіз отырықшылыққа айналдыру саясатынан ел әбден күйзеліп, жаппай ашаршылықтың етек алуы сияқты барлық қайшылықтардың тоқайласқан кезі еді. РСФСР құрамына Қазақстанның бірқатар аудандары мен округтерін қосу жөнінде шовинистік әрекеттерден туған дау-дамайлар көтеріліп, Батыс Қазақстанның бірқатар округтері Астраханға, Қостанайдың екі ауданы Челябинск губерниясына, Павлодар мен Петропавлдың бірқатар жерлері Сібір ревкомына беріліп, халықтың ашу-ызасы күшейіп тұрған.

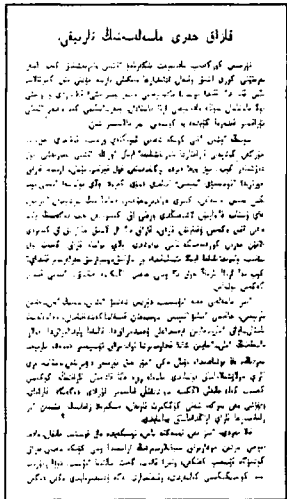
Оның үстіне, автордың жанына бататын ең ауыр жағдай, бұл кезеңде ол ОГПУ-дың қуғынында, әр басқан қадамы аңдуда болды. 1921-1922 жылдары Ырғыз түрмесінде қамауда отырды. 1923 жылы «Алаш» қозғалысына қатыскандығы үшін заңсыз қуғынға түсті. Сол қуғынның әсері болуы керек кітаптағы таблица, цифрларында аздаған қателіктер жөнделмеген. Шамасы оларды қайта қарап жөндеуге мұршасы келмеген-ау.

Сондықтан ол цифрларды қай жерден қысқартып, қай жерге қосу бізге белгісіз болғандықтан әрі тарихи кезең таңбасы ретінде ол цифрларды жазылған күйінде өзгеріссіз жібердік (43-47 б.).

Бірақ осы аласапыран кезеңде қайыспай, саясаттың дауылына қарсы тұрып «Қазақ жері мәселесінің тарихы» ғылыми зерттеу еңбегін жазды. Бұл кітаптың бір кереметі сол кездегі бұқара халықтың ұғымына лайықтап, қазақтың байырғы сөздерімен жазылуы деу керек. Мәселен, «отаршылардың тұтынатын ебі мен күшін орысша «колонизаторство» дейді. Қазақша «отаршылдық» дейді, немесе отаршылар тегеурініне түсіп жем бола бастаған жерді еуропаша «колония» дейді. Қазақша «отар» дейді» деп соқырға таяқ ұстатқандай ұғындырады, әрі Ресей отарлаушыларының бет-бейнесін жырта ашады.

Сол кездегі Қазақстан басшыларына ең алдымен кімді қоныстандыру қажет, оларды қалай қоныстандыру керек, шаруа түрін қалай өзгерткен жөн, қазіргі қиындық туғызып тұрған тығырықтан қалай шығу керектігіне де ғылыми тұрғыда жол-жоба, ұсыныс-пікірін дәлелдеп айтады. Бұл сол замандағы халқы үшін басын бәйгеге тіккен ғана емес-ау, халқының мүддесі үшін өзін құрбандыққа шалатын ерлердің ғана қолынан келетін батыл қадам, ерлікке тең ұсыныстар.

Т.Шонанұлының бұл ғылыми зерттеу еңбегі араға 69 жыл салып 1995 жылы «Жер тағдыры – ел тағдыры» деген атаумен Алматы қаласындағы «Санат» баспасынан екінші рет басылып шықты. Басылымды дайындаған, соңғы сөзін жазғандар тарих ғылымының докторы, профессор Ә.Тәкенов, ҚР ҰҒА-ның ғылыми қызметкері Б.Байғалиев, араб әрпінен кириллицаға көшірген Г.Жүгенбаева. Әлілдігін айтқанда бұл азаматтар елеулі іс тындырған. Оқу орын-

дарымыз оқулыққа зәру кезінде Қазақстан Республикасының Білім министрлігі көмекші құрал ретінде ұсынған. Бұл құлтарлық мәселе. Алайда соңғы шыққан (1995 жылғы) басылымында (бұдан әрі соңғы) 1926 жылғы араб әрпімен шыққан басылымды (бұдан әрі түпнұсқа) салыстырып оқығанымызда елеулі олқылықтар кеткеніне көзіміз жетті.

Атап айтқанда, біріншіден, соңғы кітаптың көлемін ықшамдау мақсатында ма, болмаса баспаға дайындағандар қажетсіз деп санады ма, ол жағы бізге белгісіз, түпнұсқадағы кейбір жеке сөздерді ғана емес, тұтас сөйлемдерді, тіпті бірнеше абзацтарды, тұтас беттерді алып тастаған. Мәселен, түпнұсқада «Атты казакка жер бермеске ұмтылып, қонысын қызғышша қорғап, тартыс-талас шығарған шекті Есет, Жанқожа, байбақты Сырым, екі жүзде Кенесары, Бөкейде Қайбалды, Исатай, Жоламан көтерілістері, Торғайда Шеген бидің Ахмет сұлтанға жазған хаты, Ертісте Құлеке, Малайсарылардың атты казактармен соғыстары қоныс үшін талас болатын» (33 б.) деген сөйлемдегі «Шекті», «Байбақты» деген ру атаулары, «екі жүзде» деген сөз тіркестері және «Бөкейде Қайбалды, Исатай, Жоламан көтерілістері» деген тұтас сөйлем (32 б.) соңғы басылымда түсіп қалған.

Сондай-ақ, «Сұлтан мен лауазым иелеріне кара шаруадан жер екі есе артық берілсін деді заң» деген сөйлем оқырмандарға қажетті болса да, 1995 жылғы басылымға енген (40 б.).

Әсіресе тарихымызға, зерттеушілерге, оқырмандарға аса қажетті дерек беретін төрт бет суреттің 1995 жылғы шыққан кітапқа енгізілмеуі түсініксіз. Олар:

1. 1896-1915 жылдар арасында Ақмола, Торғай, Семей, Орал губернияларына келген келімсектер (151 б.).
2. 1906-1916 жылдарға шейін мемлекеттік ормандық қоры, оброчная статья, айрықша керекті т.т. максаттарға кесіп алынған жерлер (155 б.).
3. Отарлау толқыны кезінде атты казактар, қарашекпенділер мен қазақтардың Ақмола, Торғай, Орал, Семей губернияларында орналасуы 0% есебімен (160 б.).
4. 1906-1912 жылдар арасында Орал, Торғай, Семей, Ақмола губернияларына Ресейдің қай губернияларынан келген келімсектер есебі 0% есебімен (162 б.).

Екіншіден, кейбір тарихи деректерді соңғы басылымды дайындаушылар жөнсіз өзгерткен, не дұрыс бермеген. Мәселен, түпнұсқадағы «Абылай Сайрам колдің жағасында Іленің Цзан Цзюнімен сөйлесіп» (Қытайдың генерал-губернаторлық лауазымы) деген

сөйлемдегі (28 б.) «Іленің» деген сөз мәтінге кірмей қалғандықтан Абылайдың қай жердегі, қай елдің генерал-губернаторымен сөйлескені белгісіз болып қалған.

Бұл бұл ма осы бетте «Өзі (Абылай) Түркістанда тұрып, 1871 жылы қайтыс болды» деп Абылайдың қайтыс болған жылын жаңсақ көрсеткен. Шындығында Абылай 1781 жылы қайтыс болғанын тарихи деректер айғақтайды емес пе?

Сондай-ақ түпнұсқадағы Анненко-Бернадтың өлеңмен жазған орысша «Бекет» драмасындағы «Арыстанды Бекет өлтірді» деген сөздер кате. «Жантөрені өлтірген Қаратай болатын» деген сөйлемдегі (35 б.) 1995 жылғы басылымда Қарақай болып өзгертіліп, оқырманға теріс ұғым берген.

Үшіншіден, соңғы басылымда автордың өз қолымен жазылған сөйлемдерді, деректерді өздерінше «түзеткен», «жөндеген».

Мәселен, «Ертіс бойына талас» тарауында (35 б.) автор «Мұнан 175 жылдай ілгері Орта жүз Омбыдан бастап Ертіс басына дейін сол жағаны қоныс қылып отырды» деп жазса, соңғы басылымда оны «150 жыл» деп жөндепті. Осындай «жөндеуден» автордың «сол он шақырымдық ені бар құндыздық Өскемен тұсынан басталып, Омбыға дейін барады, ұзындығы 200 шақырым шамасы» деген сөйлемін (41 б.) соңғы басылымда «осы ені 10 шақырым құндыздық Өскемен тұсынан басталып, Омбыға дейін 910 шақырым» болып түзетілген (39 б.).

Мұндай қысқартулар, жөндеулер, түзетулер кітаптың өнбойында аз емес. Олардың бәрін тізе беру мақсат та болмас. Сонымен қатар, автор пайдаланған қазақтың байырғы сөздерін соңғы басылымда өзгерткен баламаларын, немесе, орыс тіліндегі терминін алуын да құптамадық. Мәселен, автор түпнұсқада өлшем бірлігін қазақ атауымен «саржан» деп пайдаланса, соңғы кітапта ол сөз «сажень» болып жазылған.

Ойымызды қысқаша қорытқанда, соңғы кітаптағы мұндай ағаттықтарды инені жіпке тізгендей ету ретсіз болғанымен ол аталған кемшіліктер авторға қиянат болады, оқырмандарды адастырады деп шештік. Құнды кітап кемшіліктен арылуы керек.

Сондықтан Телжан Шонанұлының «Қазақ жері мәселесінің тарихы» ғылыми зерттеу еңбегін 1926 жылғы араб әрпімен шыққан қалпында мәтіні, стилін өзгертпестен жариялауды жөн санадық.

«Таң-Шолпан» журналы
№4, 2006 ж.

Жазушы Мұхтар Әуезов ағартушы Ыбырай Алтынсаринді өсектен қалай қорғады?

М. Әуезов

Кемел ойдың кемеңгері Мұхтар Әуезов кеңестік саяси құрсауға толық мойынсұнбай тұрған кезінде, яғни 1923 жылы «Шолпан» журналының 6-7-8 сандарында «Ы.Алтынсарин» деген көлемді мақала (26 бет) жариялағаны жөнінде көпшілік хабарсыз.

Оның себебі – бұл еңбек Мұхтар шығармашылығын зерттеушілер мен ғалымдардың, жазушының жинақтарын құрастырушылардың көзіне түспеді, немесе назарға алынбады.

Кезінде бұл мақалаға ғылыми пікір де айтылмады. Соның салдарынан тарихи шындыққа қиянат жасалды.

Олай дейтініміз, Ы.Алтынсариннің таңдамалы шығармаларын құрастырушылар (Алматы. «Ғылым». 1994 ж.) «...Ы.Алтынсарин шығармаларының бағаланып жариялануы әр алуан оқулықтардан басталады (?). Бұл орайда Д.Әбілов, А.Тоқмағанбетов, Ғ.Балғымбаев, М.Сармурзина, Ш.Ахметов, М.Дулатов кітаптарын ең алдымен атаған жөн (?). ...40-шы жылдардан бастап (?) Ы.Алтынсарин мұрасының прогрестік сипатын танып (?), оны ірі қоғам қайраткері деп дұрыс бағалау (?) орын тебе бастады (?). Бұған С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов оқулықтарындағы материалдар мұрындық болды (?)» деп көрсеткен (238 б.).

Бұл негізінен теріс пікір. Өйткені, Ы.Алтынсариннің шығармаларына талдау жасап, оған тиімді бағасын беріп, оны қоғам қайраткері ретінде тану, шығармаларын жарыққа шығару жөніндегі кемел ойын Мұхтар Әуезов 1923 жылы «Шолпан» журналындағы «Ы.Алтынсарин» деген мақаласында көтерген. Онда Мұхтар Әуезов: «...Ыбырай жайында бірауыз баспасөз жүзінде басылып, жалпақ оқушылар алдына түскен жоқ. Біздің ойымызша бұл зор кемшілік», - дейді.

Мұхтар Әуезов мұнан кейін Ы.Алтынсариннің жұртшылық үшін істеген қызметіне, ағарту саласындағы еңбегіне, әдеби шығармаларына талдау жасайды. Ағартушының діни көзқарасын сараптайды. Оған «Ыбырай қара қазақтан шыққан бірінші адам», «Ыбырайдың «Сөз басы» өлеңі қазақ халқының жасөспірім. жас ұланға салтып кеткен азаны, ұраны», «қазақтан шыққан шын қазақ ақыны»,

«Ыбырай бірінші ұлтшыл әлеумет қызметкері», «барып тұрған ұлтшыл», «ұлт мектебінің іргесін қалаған бабасы» деген бағалар берді. Олай болса, Ыбырайды халқына таныстыру, оның еңбегін бағалау 40-жылдардан басталған жоқ және жоғарыда аталған азаматтар ғана емес, ең алдымен бұл мәселені көтерген М.Әуезов екендігіне дау жоқ. Әділдігін айтсақ, Мұханның Ы.Алтынсаринге берген бағаларынан артық баға берушілерді әлі кездестіре қойған жоқпыз.

Бұл мақаладан жұртшылықтың хабарсыз болуының екінші себебі мынау: Мұханның өзі 1922-1925 жылдар арасында «Таң» және «Шолпан» журналдарында жарық көрген «Қыр суреттері», «Оқыған азамат», «Заман еркесі», «Қайғылы жетім», «Қаралы сұлу», «Ескілік көлеңкесінде», «Қазақ қызы» шығармаларын қайта қарап, кейбір сөйлемдері мен сөздерін кеңестік саясатқа бейімдеп өзгертулер, толықтырулар енгізген. Кей тұстарын қысқартқан. Бірақ жазушы осылармен қатар жарияланған «Ы.Алтынсарин» мақаласын сүзгіден өткізбеген. Қаламының ұшын тигізбеген. Тек 1950 жылы жарық көрген «Ыбырай Алтынсарин қазақ әдебиетінің зор қайраткері» деген мақаласында: «...Біздің кейінгі ұрпағымыздың бәріне Абай қандай қадірлі болса, Ыбырай да өз орны, өзінің арналы мұрасымен ыстық... Олар кейде баяғыдан бері өткен шөл ғасырлардың соңғы дәуіріндегі зор мұнарадай көрінсе, кейде еңбегі, бағыты айқасып аққан қос өрімдей шөл өлкені суарып, дән бітіріп, айқасып ағып келе жатқан қос өзендей танылды», - деп 1923 жылғы ағартушыға берген бағасын онан әрі өрбітіп сабақтастырып, Ыбырайды Абаймен қатар қойды (19 т., 245-247 б.).

Ал енді Мұханның өзі және ғалымдар мен зерттеушілер 1923 жылы «Шолпан» журналында жарық көрген Ы.Алтынсаринге неге жоламады, дегенге келсек оның өзіндік себептері бар.

Біріншіден, кемеңгер жазушы социалистік өмірдің, коммунистік саясаттың ерте ме, кеш пе өзгертетінін күні бұрын сезіп білді. Сол үшін Ы.Алтынсаринге 1923 жылы берген бағасын өзгеріссіз сол қалпында қалдыруды жөн санады деп ойлаймыз. Әйтпесе, басқа шығармаларымен қатар басылған Ы.Алтынсаринге дарынның көзі түспеуі мүмкін емес.

Екіншіден, Ы.Алтынсарин жөніндегі Мұханның ойлары, сөздері коммунистік идеологияға кереғар болғандықтан бұл мақалаға ғалымдар да, зерттеушілер де жоламады. Оны талдауға, жұрт назарына ұсынуға батылдары жетпеді. Мақалаға үрке қарады.

Оның себебі, біріншіден, Мұхан бұл мақалада: «...Ы.Алтынсарин Орта жүз Қыпшақ руы, казактың жуан ауылы, бестамғалы шын-

жыр қатарлы орынның бірі. Ыбырайдың ауылын атасы бүкіл Орта жүзге белгілі, өткен замандағы қазақтың қара қылды қақ жарған әділ, дана, шешен билерінен Балқожа деген кісі басқарған», - деп Ыбырайдың ата-тегі осал адамдар болмағанын паш етті. Биді, руды дәріптеу кеңестік саясаттың шиканының аузын алу екенін кезінде Мұхаң да, ғалымдар да, зерттеушілер де жақсы білді.

Екіншіден, мақалада қазақ даласын отарлау жөніндегі патша үкіметінің зымияндық саясатын жазушы, былай сипаттайды: «...1868 жылдан кейін хүкімет қазақ даласын шын бағындыру жұмысына батыл кірісті. Көздеген мақсатқа жету үшін қазақтың елін бастайтын басшыларының балаларын оқыту керек деп тапты. Басшылардың балаларын орысша оқытып, төре қылып, шен беріп, шекпен кигізіп, хүкмет адамы қылып, ел арасына жіберіп, солар арқылы ел мен хүкіметті жақындастырып елді кіндігінен арқандамақшы болды». Мұхаңның бұл сөздері «Қазақ Ресейге өз еркімен қосылды. Орыс үкіметі қазақ халқына, оның балаларын оқытуға зор қамқоршы болды», - дейтін кеңестік идеологияға қарсы еді.

Үшіншіден, кеменгер Мұхаң осы мақалада отарлаушылардың қарапайым қазақтың мыйын улап, саяси тәсілді қалай іске асырғанын былай әшкерелейді: «...Патша Николай I заманында ашылған мектепке қазақ халқы бала беруге сенімсіз көзбен қарады. Мұны школды ашушылар да білетін еді. Сондықтан Россия патшалығы «дін қарындас», «бәріміз мұсылман баласы» дейтін ноғайларды қазаққа қару қылып жұмсады. Школдағы балалардың тұрмысын мұсылманша жасады. Ноғайша киім, баста тебетей, шаш алдыру, намаз оқыту, жұма сайын мешітке апару, дін сабағын оқыту, ноғайша жаздыру, тамақ ноғайша, оқытушы басында табақтай сәлдесі бар ноғайша молда... Балалардың бойы үйреніп, елдегі ата-аналарында балаларын «шоқындырмайды» деген пікір көбейген сайын ноғайшаны азайтып, оқуды, тұрмысты орысшаға қарай айналдыра берген». Мұхаңның бұл сөздері кезінде қазақ мектептерін жауып, жаппай орысша білім алуға көшірген кеңестік саясатқа қарсы насихат екені белгілі.

Төртіншіден, қазіргі күнге дейін Ильминскийді ғалымдар мен зерттеушілер тарапынан Ы.Алтынсариннің ғана емес, бүкіл қазақ халқының жанашыры, досы ретінде көрсетушілік басым. Ал Мұхтар Әуезов Ильминскийді: «...орыстың атақты қара жүрек сиқыршысы Ильминский» деп оның ниеті арам адам екенін айқын көрсетті. Ильминский туралы Мұхтар Әуезовтың бұл сөзі орыс пен қазақ арасындағы «достыққа» ол кезде атқан оқ, қазақ пен орыс арасына қағылған сына болып көріңді.

Соңғы мәселе. Ы.Алтынсаринге қандай өсектер тағылды, ол өсектердің шығуына не себеп болды, ондай қанқу сөздерден Мұхтар Әуезов Ыбырай Алтынсаринді қалай қорғады? Өсектің пайда болуының басты себебінің бірі Көтібаров Мұхамбетжанның естелігінде көрсетілген: Ыбырайдың өзі барлық жағдайын орыс тәрбиесіне айналдыруы, балаларын орысша киіндіруі, орысша оқытуы, өзінің және балаларының орысша шаш қоюы, орыстар арасында Иван Алексеевич атануы еді (Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының кітапханасындағы сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы №397 іс).

Екіншіден, «Дала уалаяты» газеті 1889 жылы (№33) «Оренбургский листок» газетінен Ы.Алтынсарин туралы қазанаманы көшіріп жариялауы өсекке май құйды. Өйткені, онда: «...Орыс ісіне Алтынсариннің өлімі қатты-ақ қырсық...», «...Полковник Яковлев ақкөңіл, анық орыс мінезді Алтынсаринге көп-көп пайда келтірді», «...Ыбырай Алтынсарин Рүссияға пайдалы бір қызметтегі адам еді», «...Халықтың *(қазақтың – З.И.)* Рүссияға ықыласын ашқан бір артық жан болды», - деп жазды.

Міне, Ыбырайдың өз отбасын сырт көзге қазақы болмыстан, тұрмыстан өзгертуі сол кездегі қазақтарға «шоқынды» іс болып көрінді. Ал, «Дала уалаятындағы» сөздер «орысқа сатылған, орыс мүддесін жақтаушы, Ресей миссионерлік қоғамының сойылын соғушы, қазақ балаларын шоқындырғысы келді» деген дақпырт өсектерді өршітті. Оның үстіне қазалы күндері Ы.Алтынсариннің қолжазбаларын салып жүрген сандықты орыс шенеуніктерінің алып кетуі «оның ішінде Ыбырай сақтаған орыс крестері бар» деген қаңқу сөзді онан әрі өршітті. Жасыратын несі бар, Ыбырай айналасындағы бұл өсектердің ұшығын жаңғыртушылар әлі де ұшырасады.

Кемеңгер Мұхаң педагог-ағартушы Ыбырайды бұл жаладан осыдан 80 жыл бұрын қорғады. Өсектің себептерін байыпты дәлелдеді. Енді оған көз жеткізу үшін Лұқпан хакімнің өз аузынан естіген сөз жақсы демекші Мұхаңның дәйектемесін оқырмандарға ұсынып отырымыз.

Ыбырай Алтынсарин *(үзінді)*

...Қазақ-қырғыз халқында әлеумет қозғалысы, саяси сезім кіре бастағанына 20 жылдай болып қалды. Бір жұрттың тіршілігінде өткен өмір талқысын еске түсіріп, үстіндегі тұрмыстың ағымын аңдатып, келешекке көз жіберіп, жол-жөн сілтейтін шырақшысы –

газет, журнал, түрлі әдеби, мәдени істер, талаптар. Өзгерістен бұрын қазақ-қырғыз елінің газет, журналдары болды. Онан үлкен өзгеріске жетті. Осыны бастан кешірген халқы да осы уақытқа шейін «Еңбекшіл газеттің» бетінде Ыбырай Алтынсары баласы «шоқыншық», «поп» болыпты дегеннен басқа. Ыбырай жайында бір ауыз сөз баспа жүзінде басылып, жалпақ оқушылар алдына түскенін біз білмейміз. Біздің ойымызша бұл зор кемшілік дейміз. Өйткені, бұл күнде біздің заманымызда өтіп кеткен Ыбырай Алтынсары баласы тарихи адам, жақсы болса да, жаман болса да. Ыбырай жайында осы күнге шейін тым-тырыс болып келе жатқанның себебі бар шығар. Ол себеп Ыбырай жайындағы ел арасындағы алып қашпа өсек.

Ол өсек қысқасынан айтқанда мынау: «Ыбырай орысқа сатылды. Шен алып, шекпен кию үшін Ильминский сияқты қаражүректермен жақын болды. Ақысына қазақ жұртын шоқындырып бермекші болды. Тірі күнінде осы бағытта қызмет қылды. Өлгенде үйінен бір сандық крес шықты. Өзі шоқынған. Орысша аты-жөні Иван Александрович (*мәтінде осылай делінген – З.И.*) еді...» деген.

Ыбырайға жабатын жаланың түрі осы. Ыбырайдың тірі күнінде істеген ісін қысқаша жоғарыда жазып, оқушыларымыздың алдына салып отырмыз. Ол істеген істеріне қарап өздері Ыбырайға баға берер.

Бұл жерде бір азырақ қана өсектің қайдан шыққан тамырын көрсетпекшіміз.

1) Жоғарыда жаздық: қазақ даласы Еуропа мен Күншығыс маданиятының түйіскен майданы болды деп. Ыбырай қазаққа Еуропа маданияты жол деп күшті солай қарай бастады.

2) Ыбырай бірінші қазақтан шыққан ұлтшыл әлеумет қызметкері дедік. Ноғай ағайындардан қашаннан бері «Рүссияға қарайтын түрік балалары», «мұсылмандар» ноғай болуы керек хәм «ноғай қыламыз» деген пікір осы біздің заманымызға шейін болып келді. Бұл пікір Ыбырай заманында өте күшті болды. Оған Ыбырай: «жоқ, қазақ өз алдына ел, тарихи болашағы батыр, аулақ жүр. Қазақ еш уақыт ноғай болмайды», - деді.

3) «Ыбырай жазған кітаптарын орыс харпімен басты», - дейді. Бірінші, Ыбырайға хүкімет кітабынды «орыс харпімен басасың» деді. Екінші, Ыбырай орыс харпімен баспаса кітабы дүния жүзіне шықпай қалар еді. Үшінші, кітабын орыс харпімен басты деген маңызды сөз емес...

4) Ыбырай кара қазақтан ат аркасына мініп, даражаға жетіп, қазақ жұртын бастаймын деген бірінші адам. Ол заманда орысша оқып, қанжығаласып ел билеу ісіне қатынасқандар төре тұқымда-

рынан болған. Бұлардың ішінде бақкүндестік туды. «Жуан қоныш, сасық қазаққа не қылған адамишылық», - дегендей. Ыбырайдың тұрған облысына дабысы күшті, ел оны әулие қылып ұстай бастады. Бұл бұрыннан қазақ елін билеп, меншіктеп қалған төрелерге ұнамайды.

5) Ыбырай қазақ арасындағы шеттен келген надан молдаларға қарсы болды. Міне, Ыбырайдың досы көп болса, дұшпаны да болған. Ыбырайдың ноғайдан, төреден, азған қазақтан шыққан дұшпандары ұрандасып, ел арасына айтылмыш өсекті таратқан. Ол өсек орынсыз. Өйткені, Ыбырай арқылы Ильминский бір қазақ баласын шоқындыра алмады. Ильминский сияқтылармен жақын болғаны рас. Бірақ ол заманда Ыбырай қазақ жұртына пайда келтіру үшін осылармен жақын боп істі бітірем деген ойын ол азды-көпті жүзеге шығарды да. Ильминский Ыбырайдың жазған хаттарында, істеген істерінде «орыстың иісі шығып тұр», - дейді. Біздің ойымызша Ильминскийдің онысы тіпті де дұрыс емес. Ыбырайдың істерінен, жазған хаттарынан «қазақ иісі аңқып», хаттарында, істерінде патша хүкіметіне жылы сөз, қолайлы ісі болса Ыбырайдың хайла-шарғысы. Ол Ильминскийлерді алдап, адастырған әдісі деп қараудан басқа орын жоқ.

6) Ыбырай өлгенінде үйінен бір сандық крес шығыпты-мыс. Оны орыстар алып кетіпті-мыс, - деген өсек. Ыбырай өлген соң Ыбырайдың бір сандық кітаптарын, қағаздарын үйінен алып кетіп, ол сандық Ильминскийдің жолдасы, Торғай облысында оқу ісінің басында жүрген Васильев дегеннің қолына түскен. Сонымен Ыбырайдың өзінен кейін үйінде бір жапырақ қағаз қалған емес. Не болса да, сол ана сандықта кетулі. Дұшпандардың бір сандық крес дегені осы бір сандық қағаз.

7) Ыбырайдың аты Иван Алексеевич (*мәтінде осылай жазылған – З.И.*) дегені «шоқынған», «поп» болғанының кетпес таңбасы деп қарауы да орынсыз. Ол біздің сұм заманымызда құнсыз, құлаққа алғысыз сөз. Орыстардың ішінде жүрген басқа ұлттың азаматтарының қайсысының аттарының, әкелерінің бас хариіптерін алып ат қойып алмайтыны кем бе еді? Орыс ішінде жүрген азаматтарға жеңіл болсын деп орыс жолдастарының орысша ат қойғандарын «шоқынды» деп айтуға бола ма?

Мақаламыздың аяғында айтатын қорытындымыз мынау: Ыбырай Алтынсары баласы өткен тарихи адам, оның істеген істері де тарихи істер. Біз бұл мақалада Ыбырай жайында толық мағлұмат бердік. Осымен тоқталып Ыбырайды қазақтан шыққан әулие демекші емеспіз. Біздің мақсатымыз: Ыбырай жайында сөз көтеріп, жұртқа

қалқы (*мәтінде осылай – З.И.*) болу. Қазақтан шыққан білгіштер Ыбырайдың ісіне тарихи баға беріп, жабылып жүрген жаланың ақты-қарасын айырып, жалпақ жұртқа айтылуы керек дейміз.

Қазақ-қырғыздың маданияты Ыбырай сияқты адамдарды сөз қылмай, ескерусіз тастай алмайды. Бұ күнге шейін сөз болмай келген болса да мұнан былай келешекте оның жайын майданға салады. Бұл тарихтың заңы. Соның үшін біздің ұсынысымыз: – Ыбырайдың жайын тексеру:

1. «Шоқынды» деп білмеуіміз керек. Ол жабылған орынсыз жала болса, Ыбырай қазақтан шыққан адал азамат болатын болса, ол қазақ-қырғыздың маданият тарихында тиісті орын алуы керек;
2. Ыбырайдың өмірін, ісін толық қылып жазып, жазған кітаптарын, хаттарын қазақша бастырып шығару керек.

М.

(*Мұхтар Әуезовтың бүркеншік есімі – З.И.*)

«Шолпан» журналы
№6-7-8, 193-196 б., 1923 ж.

«Егемен Қазақстан» газеті
28 тамыз 2002 ж.

Ахмет Баржақсының бағы ашыла ма?

Мақал-мәтел – халық қазынасы. Онда адамның, жер мен елдің тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, әдет-ғұрпымен қатар салт-сана мәселелері тиянақты, тұжырымды, тілге жеңіл, ұтымды түрде қамтылады. Кезінде бұл сөз мәйегін қазақтың данышпан, ақылгөй абыздары ой елегінен өткізіп шығарса, кейін олардың кейбіреулері халықтық мұраға айналды. Оларға заманы мен дәуірі, адам мен қоғам алтын арқау болды. Сондықтан халық өз өмірінде оны үнемі «ердің құнын екі ауыз сөзбен шешетін» қиын сәттерде қолданып, уақыт керуенінің алдын орап отырады...

Халық аузындағы мақал-мәтелді 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін де және онан кейін де жинастырып, рухани игілікке айналдырушылар болды.

Солардың бірі – 1913-1914 жылдары ел арасындағы мақалдарды жинап, қыруар еңбек сіңірген азамат Ахмет Баржақсы баласы.

Оған дәлел ретінде оның Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорында «Мың бір мақалдың» араб әрпімен қазақ тілінде жазылған қолжазбасы сақтаулы (ҚРОМА 329 іс, 544 қор, 1-а тізбе, 32 байлам, 48 б.).

Оның үстіне оның 1923 жылы Мәскеуде Ұлттар комиссариаты жанындағы «Күншығыс» баспасынан жарық көрген «Мың бір мақал» кітабы Қазақстан Республикасы Ұлттық мемлекеттік кітапханасында сирек кітаптар қорында есепте (396 қор, 5-б (25 РК). Осы «Мың бір мақал» 1993 жылы «Мың бір мақал және 23 жоқтау» деген атпен «Қазақстан» баспасынан жарық көрді.

Алайда, Ахмет Баржақсының осы «Мың бір мақалын» «Жұлдыз» журналы 1993 жылы №2 санында оқырмандарға теріс түсіндіреді. Осы «Мың бір мақалды» Ахмет Байтұрсынұлының 120 жыл толуы айдарымен журналдың әдеби мұра бөліміне филология ғылымының кандидаты марқұм Балтабай Адамбаевтың алғы сөзімен жарияланғанын оқып таңғалмасқа шара жоқ.

Себебі, біздер Ахмет Баржақсының қолымыздағы негізімен қатар «Ана тілі» газетінің 1991 жылғы №19-23 сандарында Ахмет Баржақсының «Мың бір мақалының» 160 мақалы жарияланғанынан бұрын хабардар болатынбыз. Оның үстіне «Жұлдыз» журналы «Мың бір мақалды» жинаушы Ахмет Баржақсин» деп 35-бетінде өзі ап-айқын жазып тұр.

Солдай болса да редакция өзі жазып отырған осы тұжырымға да, 1991 жылы «Ана тілінде» жарияланған мақалдарға да жеткілікті мән бермеген. Қалай дегенмен де басылым Б.Адамбаевтың негізсіз қате пікірі, елді шатастыратын алғы сөзін жариялады: «Ақан (Ахмет Байтұрсынов) ...кейбір ауыз әдебиетін бүркеншік атпен құрастырған. Солардың бірі – «Мың бір мақал» (?)... Жинаққа Л.Троцкий алғы сөз жазған (?)...Қазақшаға кім аударғаны белгісіз (?) ...Басылымда әдеттегі алфавиттік түзу орнына мағына, мазмұнына қарай 10 бөлімге топталып, бөлім ішіндегі мақалдар тақырыппен берілген (?)».

Бұл негізінен жоғарыда айтқанымыздай, ұшқары ой, жаңсақ пайым, ер еңбегіне ешқашан қиянат жасауға болмайды. «Мың бір мақалды» жинаушы да, құрастырушы да Ахмет Баржақсы баласы. Оған дәлел аз емес.

А. Баржақсин

Біріншіден, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивтің қорында араб әрпімен қазақ тілінде жазылған «Мың бір мақалдың» негізгі нұсқасы Ахмет Баржақсы баласынікі. Осы мақалдың жинақ болып шығуына жазылған рецензияда: «...қазақ тілінде араб әрпімен Баржақсиннің жинаған қазақтың мың мақалы қаралды. Жинаушы мыңға жеткізу мақсатында мазмұнына жеткілікті көңіл аудармаған, өз ойын беру басым. ойды қайталау көп. Дұрыс ұғым бермейтін мақалдар, қайталаулардың асты сызылып көрсетілді. Бұл жағдайда жинақ етіп шығаруға болмайды» деп АК орталығының төрағасы Жолдыбаев 7 мамырда (жылы көрсетілмеген) қол қойған. Бұл шамасы 1923 жылға дейін жазылған рецензия болуы керек. Алайда осы рецензияда жинаушы да, құрастырушы да Ахмет Баржақсин екендігі таңба басқандай дәлелденіп тұр.

Екіншіден, осы Жолдыбаев рецензия жазған алғашқы нұсқаның өзін құрастырған Байтұрсынов емес, Ахмет Баржақсин 10 бөлімге, 61 тақырыпқа бөлген. Бұларды тәптіштеп дәлелдеуіміз «Мың бір мақалды» Ахмет Байтұрсыновқа қимағандықтан емес, бағы жанбаған Ахмет Баржақсин еңбегіне қиянат жасалғаны жан ауыртады.

Б.Адамбаев айтқандай «А.Б.» деп жазылғанның бәрін Ахмет Байтұрсынов деп ұғыну түбінде сан соқтырады.

Шындығына келгенде Ахмет Баржақсы баласы да асыл мұраны жинаумен жиі шұғылданған. Оған дәлел 1914 жылы «Бірлік» партиясын ұйымдастыру туралы қазақ жастарының I жиналысында жиналған жүз шақты өкілдер алдында «Ахмет Баржақсы баласы қазақ әдебиетін жинау жайынан сөйледі» деп көрсетеді тарих ғылымының кандидаты Бабан Елкеев Омскі өлкетану музейінің архивінен алынған материалдарында.

Үшінші дерек, жоғарыда аталған Мәскеуде жарық көрген (1923 жылы 10000 данамен) «Мың бір мақал» кітабы. Осы кітаптың сыртқы мұқабасы мен ішкі бетінде «жинаушы Ахмет Баржақсы баласы» деп қазақ тілінде араб әрпімен айқын, анық жазған.

Н. Төрөкұлұлы алғы сөзде Л. Троцкийдің «Тұрмыс мәселесі» деген кітабының 25-28 беттерінен кей жерде дәйектеме келтіріп кететіні рас. Алғы сөзде «Мақал – ер, ел, әдебиет қазынасы, тұрмыс айнасы. Сондықтан «Мың бір мақал» қазақ, қырғыз ерекшеліктерінің ойы өсіп, санасы ұлғаюы үшін түсінікті, жатық, тілі таза болуы керек» деп көрсеткен.

Бір таң қаларлық жағдай, осы жалғыз дана кітаптан басқа Орталық мемлекеттік архивте де, Кітап палатасында да, Кітаптар музейінде де, не Ғылым академиясының кітапхана қорында да бірде-бір данасы жоқ. Қолда бар осы жалғыз дана кітаптың 16, 58-бет-

терінде басылған мөрдiң бетiнде «Түрiкменстан дәулет кiтапханасы» деген сөз латын харпiмен, «Туркменская государственная библиотека» деген сөз орыс тiлiнде жазылған. Сонда бұл кiтап Түрiкменстанға қалай барды, онан Қазақстанға қалай өтгi, қандай жасырын себептер бар және ол кiтаптың басқа даналары неге сақталмаған, Қазан төңкерiсiнен кейiн жарық көрген кiтаптар тiзiмiне неге енген деген сан салалы сұрақтар өз-өзiнен туындайды.

Бесiншi уәж – нақты дерек Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының кiтапханасында сақталған 147 беттiк «Қазақ мақалдары мен мәтелдерi» деген №1100 папкадағы «Ахмет Баржақсiннiң 1913-1914 жылдары жинаған мақалдары». Бұл құжат екi бөлiмдi. Оның 1-2-шi бетiнде Ахмет Баржақсiннiң 1915 жылғы шығарған «Мың бiр мақалының» бiрiншi бетiнiң көшiрмесi деп жазылған. Осы құжатта «Мың бiр мақалды» жинаушы Ахмет Баржақсы баласы» деп қазақ тiлiнде, «Ахмет Баржақсiн» деп орыс тiлiнде көрсетiлген. «Осы, бұрынғы мақал кiтабына мен өзiм жинақтағаннан басқа мына жазушылар жинаған қазақ мақалы қосылды: Н.Пантусов, У.Фангарин, Милеранский, Хаханов. Лаптев. Максимов. Бұлардан алынған мақал кiтапта жұлдызшамен таңбаланды», - дейдi Ахмет Баржақсы баласы өзi алғы сөзiнде. Осы құжаттағы көңiл қойып, назар аударарлық мәселе – «басқалардан» деген тұжырым. Онда: «Мақалдың қазақшасын қарап, түзеткен Ахмет Байтұрсын баласы һәм Омар Жанұзақ баласы һәм кiтапты қарап бастырған осы екеуi. Орысшаны түзетiп бастырған мен Ғалихан Бөкейхан» деп арабша харiппен қазақ тiлiндегi басылым.

Бұл деректерге қарағанда «Мың бiр мақал» алғаш рет 1923 жылы емес, 1915 жылы жарық көрген. Оған тiлге тиек етер тағы бiр дерек мынау: өйткенi, 1923 жылы Мәскеуде жарық көрген «Мың бiр мақалдың» мұқабасының бiрiнде «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда – қазан» (мақал), «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» (Абай) деген сөздер жазылса, жоғарыда айтылған «Мың бiр мақалдың» бiрiншi бетiнiң көшiрмесiнде: «Орамал тон болмайды, жол болады», «Даренный платок не ценность, а символ», «Шаригат ағып жатқан бұлақ, бұрынғының сөздерi жағалай бiткен құрақ», «Шаригат есть бегущий родник, окружающая его зелень есть изречение старины» деп екi тiлде және «1915 жыл» деп араб харпiмен қазақша тұжырым жасалады.

Бұндағы «Шаригат» сөзi Қазан төңкерiсiне дейiн қолданылмаса, Кеңес үкiметi орнағаннан кейiн кiтап бетiнен орын алып, көрнектi түрде жазылуы мүмкiн емес. жоғарыдағы «басқармадан» деген тұжырымдамада «һәм кiтапты қарап бастырған осы екеуi (Ахмет

Байтұрсын баласы, Омар Жанұзақ баласы) және «орысшаны түзетіп бастырған мен Әлихан Бөкейхан» деген сөздер негізсіз емес деп ойлаймыз. Әлихан жалаң сөзге, бос мақтан, жеңіл ойға үйір адам еді деп ешкім де айта алмайды.

Бізше, оның жоғарыдағы өз қолымен жазған сөздері берік байлам, тұжырымды тиянақ. Жоғарыда аталған 1100-ші папкада «1100 казахские пословицы и поговорок» деген құжат көз жаздырмайтын темірқазық. Бұл құжаттағы мақалдар мен мәтелдер орыс тілінде жазылған. Ол 22-бөлімнен (тақырыптан) тұрады. Аударған Ш.Бекмұхамедов. Барлық нөмірленген мақал – 2258. Бірақ «с 1285 по 1524 номер утеряны» деп көрсетілген, оның үстіне ҮІІІ-тарау (Құдай, дін жөнінде) жазылмаған. Құжат 145-бетпен аяқталып тұр. Көптеген нөмірлерде мақалдар жазылмай, тек нөмір қойылған.

Біз бұл жерде Ахмет Баржақсы баласының «Мың бір мақалының» мән-мазмұнына, стиліне талдау жасаудан аулақпыз. Алайда бағы жанбаған А.Баржақсы баласының «Жұлдыз» журналында жарық көрген «Мың бір мақалының» кейбіреулерінің өзі өзгертіліп, теріс мән беріп тұрғанына ренжуге тура келеді. Мысалы, кітапта «Сом темірге балға бар, ұмсынғанға Алла бар», «Патшаның құлқыны кең, құрығы ұзын», «Ел өтірік айтпайды, ер өтірік айтады» деген мақалдар «Жұлдызда»: «Сом темірге балға бар, самсынғанға (?) Алла бар», «Патшаның қолтығы (?) кең, құрығы ұзын», «Ер өтірік айтпайды, ел (?) өтірік айтады» деп теріс ұғым тудырған. Мұндай кемшіліктер аз емес.

Қолда бар деректерге қарағанда А.Баржақсы баласы тек мақал-мәтел жинаумен ғана айналыспаған. Ол әр түрлі тақырыптарға қалам тартқан. Оның әйел мәселесі жөнінде 1917 жылғы 8 қаңтарда «Сарыарқа» газетінде (№17) «Үш миллион күн» деген мақалалары тарихи деректермен, 1913 жылы шыққан Ф.Павленконың энциклопедиялық сөздігінен алынған дәйектемеге негізделіп, Бельгия, Болгария, Румыния, Сербия, Черногория мемлекеттеріндегі жер көлемі, халық саны, әйелдер өмірімен салыстырып, дәлелденіп, тұжырымдалып жазылған. Ол мақалада қазақ қыздары мен әйелдерінің ауыр халі жанашырлықпен, көркем тілмен өрнектелгендігіне қарағанда Ахмет Баржақсы баласының қаламгерлік қабілетінің молдығы байқалады.

Ахмет Баржақсы баласының Ұлттық мемлекеттік кітапханасы мен Ғылым академиясының кітапхана қорында Мәскеуден орыс тілінде 1927 жылы жарық көрген, әрқайсысы 4000-5000 данамен таралған «Елге шаруа кооперативі мен тұтыну кооперативінің қайсысы қолайлы?» (28 бет) және «Тұтыну дүкенінің ісін қалай

жүргізу керек?» (36 бет) деген кітаптары соған дәлел болып сақталып тұр. Бұлар да зерделі зерттеуді күтіп тұрған еңбектер.

Ахмет Баржақсы баласы қолда бар деректерге қарағанда саясат ісімен де айналысқан. Бірақ басты кемшілік елге оның өмірі, қызметі, әдеби мұралары әлі күнге белгісіз. Белгілі болғанының тағдыры жоғарыдағыдай жаңсақтық шылауында жүр.

«Жігітті жолдасына қарап таниды» деп қазақ бекер айтпайды. Ахмет Баржақсы баласы кезінде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, М.Жұмабаев, т.б. белгілі адамдармен бірге қызмет атқарған болатын. Қолда бар деректерге қарағанда ол С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов, М.Жұмабаевтармен бірге «Бірлік» партиясын ұйымдастырған. Ахмет Баржақсы баласын Әлихан Бөкейханов қазақтың зиялы азаматтары қатарында майданға алынған жігіттерге қызмет етуге Минскідегі комитетке шақырған.

Тағы бір деректе (17 көкек 1918 жылы) Ақмола облысының қазақтары съезіне арнап шақырылған 34 адамның бірі де осы Ахмет Баржақсы баласы. Ол тізімде Садуақас Сейдалин, Әділбек Майкотовтан кейін №6 болып тізімге тіркелген және шақырушы комиссия: «Бұл мырзаларды ел сайламаса да сайланғандармен правосы бірдей болады» деп олардың беделін көтеріп, абыройын арттырған.

Бұған қосымша «Ана тілі» газетінде (1993 ж.) «Ахмет Баржақсин менің ұстазым», «Мың бір мақал кімдікі?», «Троцкийдің ешқандай қатысы жоқ» деген Әбдуәлі Қарағұловтың, Хамза Абдуллиннің, Қанжарбек Сәрсенбаевтың мақалалары жарияланды.

Былай қарағанда Ахмет Баржақсы баласы жөнінде бірсыпыра деректер бар секілді. Бірақ, жетіспей тұрғандары аз емес.

Біріншіден, Ахмет Баржақсы баласының қай жылы туған, атқарған қызметі (Омбыдағы жұмысшылар факультетінен басқа), саяси партияларға, одақтар мен ұйымдарға қатысы, саяси көзқарасы жөнінде нақты деректер айтылмайды.

Екіншіден, Хамза Абдуллин «Ахмет Баржақсы 2-3 айда бір пьеса жазатын. Ол пьесаларын өзіміздің клубтарда қойып отыратынбыз» дейді. Бірақ сол пьесалардың аттары, мазмұны қандай еді? Ол пьесалар жарық көрді ме? Ел ішінде сол кездегі шәкірттеріне, замандастарына жазып берген кітаптары, пьесалары немесе қолжазбаларынан сақталғандары бар ма деген сұрақтарға жауап жоқ.

Өкініштісі, кезінде басыдан бірнеше кітаптары жарық көрсе де (жарияланбағандарының қанша екенін кім біледі) «Алаш», «Бірлік», «Үш жүз» партияларының басшылары оны кезек-кезек өздеріне қызметке шақырса да, оның есімі, еңбегі, көзқарасы елге беймәлім. Біздің шамалауымызша, Ахмет Баржақсы баласы әдебиетке де,

саясатқа да қызу араласқан, ат салысқан азамат. Мағжанның досы болу екінің бірінің маңдайына жазыла бермесе керек еді. Сондықтан да 1935 жылы жендеттер оны ең басты нысанаға алып, қыямет құрбаны еткені тегін емес.

Қалай десек те ел іші – алтын бесік. Бағы жанбаған Ахмет Баржақсы баласы кім? Оны білетіндердің әрбір дерегі, тапсыратын құжаты, айтатын хабары Ахмет Баржақсы баласына орнағар ескерткішінің бір-бір кірпіші болатынына дау жоқ. Көзайым хабардың бәрі сіздерден болсын!

*«Егемен Қазақстан» газеті
10 қыркүйек 1996 ж.*

Баржақсин Ахмет (1894, Ақмола обл. Атбасар у. Жезді болысы – 1935, Омбы) – қоғам қайраткері, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, аудармашы.

Атбасар қаласындағы 2-сыныпты орыс-қазақ мектебін, мұғалімдер семинариясын (Омбы, 1918), Омбы ауыл шаруашылық институтын (1922), Мәскеу әдебиет институтын бітірген (1926).

«Бірлік» мәдени-ағарту ұйымын құруға атсалысқан.

1920 ж. Ақмола уездік ревкомы казак бөлімінің, 1921 ж. Ақмола губ. атқару комитетінің, губерниялық ауыл шаруашылық кооперация одағының басқарма мүшесі, 1923-1924 ж-ры Қазақ тұтынушылар одағының төрағасы, 1925 ж. ОАК жанындағы Ұлт бюросының нұсқаушысы, Орталық тұтынушылар қоғамы одағының («Центрсоюз») Берлиндегі өкілі, 1928 ж. Ақтөбе облыстық ауыл шаруашылық банкінің меңгерушісі болды.

1928 ж. желтоқсанда большевиктер партиясы қатарынан өз еркімен шықты.

1929 ж. сәуірде «партия беделін төкті», «троцкийшіл» деген айыппен Батыс Сібірге жер аударылды.

1933 ж. жазасын өтеп келіп, Омбы ауыл шаруашылық институтында оқытушы болып орналасты.

1934 ж. 15 наурызда ОГПУ «үштігі» РКФСР Қылмыс заңының 58-бабының 10, 11-тармағына сәйкес Баржақсинді 2 рет Батыс Сібірге 5 жылға жер аударды.

1935 ж. ОГПУ «үштігінің» үкімімен атылды.

Әлеуметтік төңкерістер заманында өмір сүрген Баржақсин өзінің қысқа ғұмырында артына мол әдеби, ғылыми мұра қалдырды. Ол 1913-1914 ж-ры қазақтың 1710 мақал-мәтелін жинап, соны іріктеп 1915 ж. тұңғыш рет «Мың бір мақал» кітабын қазақ, орыс тілдерінде шығарды. Оқу-ағарту мәселесі, әйел теңдігі жайлы мақалалары мен әңгімелері «Қазақ», «Алаш», «Сарыарқа», «Үш жүз» газеттерінде, «Айқап» журналында басылды.

Л.Н.Толстойдың әңгімелерін аударып, «Айқап» журналында, «Ертерек білсең жасырма» атты мақаласы Орыс географиялық қоғамының «Жазбаларында» жарияланды (1916 ж., 28 т.).

1927 ж. «Елге шаруа кооперативі мен тұтыну кооперативінің қайсысы қолайлы?», «Тұтыну дүкенінің ісін қалай жүргізу керек?» деген кітапшалары жарық көрді.

1937 ж. Баспахана мен әдебиет жөніндегі Бас басқарма «Мың бір мақал» деген кітабын халыққа зиянды кітаптар қатарына қосып, пайдаланудан шығарды. Баржақсин мұралары әлі толық зерттелмеген.

*«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы
2 т., 150 б., 1999 ж.*

«Исатай батыр» драмасын кім жазған?

Іздей берсе Қазақстанның кең даласынан Исатай мен Махамбет туралы әлі де тың деректер табылатынына күмән жоқ. Мәселен, жақында біз Махамбеттің ЮНЕСКО тарапынан тойланғалы отырған 200 жылдығы мерекесінің қарсаңында «Исатай батыр» деген үш перделі драма туралы Қазақ ағарту халық комиссариатының Ғылым және ғылыми-методикалық кеңесінің 1927 жылғы 18 қыркүйектегі №38 санды хаттамасын таптық. Хаттама бұрын-соңды жұртшылыққа таныс болмағандықтан оны қаз-қалпында көрсетуді жөн көрдік:

«...Тындалды: Қажым Басымовтың «Исатай батыр» пьесасы туралы¹¹.

Қаулы етті: Қажым Басымовтың Қызылорда қаласында 1926 жылы бәйгеге түскен және бәйгенің қазылар алқасы айтқан ұсы-

¹¹ Кім баяндағаны көрсетілмеген – З.И.

ныстарына байланысты қайта жөндеген, бәйгенің үшінші жүлдесіне лайықты деп танылған «Исатай батыр» пьесасын басу үшін және Басымов жолдасқа төлеу үшін Қазақ Орталық атқару комитетіне жіберілсін».

(ҚРОММ 81 қор, I тізімдеме, 1314 іс, 22 б.)

Бұл кеңеске М.Жолдыбаев, Т.Шонанов, С.Мұқанов, Корнеев, Махониндер қатысқан. М.Жолдыбаев төрағалық еткен қаулыға қол қойған.

Міне, бұл құнды құжат Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында ұзақ уақыттан бері бірде-бір зерттеушінің назарына ілікпеген. Құжаттың құндылығын арттыратын тағы бір жағы 1938 жылға дейін Исатай мен Махамбет туралы «І.Жансүгіровтің «Исатай», М.Ақынжановтың «Исатай-Махамбет» пьесаларынан басқа пьеса жазылған жоқ» дейтін зерттеушілердің пікірін жоққа шығаруы.

Осыдан кейін қазақ әдебиеті тарихында өзі де, пьесасы да белгісіз, зерттеушілерден қалтарыс қалған Қажым Басымов деген кім? «Исатай батыр» драмасын жазуға оны қандай жағдай итермеледі деген сауалдың соңына түстік.

Бұл сауалдың шешілуіне жазушы Бейбіт Қойшыбаевтың «Ұлт театры шаңырағын көтеруші» деген бүгінгі М.Әуезов атындағы Қазақ академиялық театрының тұңғыш директоры, «Алаш» ісі бойынша 1930 жылы Мәскеуде Жүсіпбек Аймауытов, Әбдірахман Байділдин және Ахмет Сафа Юсуповтармен бірге 21 сәуірде 30 жасында атылған Дінше (Дінмұхамед) Әділов туралы жазған кітабы төте жол сілтеді. Кітап деректері бізге «Еңбекші қазақ» газетінің 1926 жылғы наурыз-сәуір айларындағы сандарын ақтаруға бағыт берді. Сөйтіп, тек «Исатай батыр» драмасы ғана емес, басқа да пьесалардың жазылу себептеріне көзіміз жетті.

Қысқартып айтқанда, 1926 жылы театр сахналарына қойылған барлық пьесалардың өмірге келуіне бір ғана жағдай әсер еткен. Ол Азамат соғысының зардабынан, НЭП-тің (жаңа экономикалық саясаты) әпербақан аласапыранынан, 1922-1923 жылдардың сұрапыл аштығынан есін жинаған қазақ елі ана тілінде театр құрылуын, онда қазақ тілінде жазылған пьесалардың қойылуын аңсағаннан туған халықтың бұл әділ тілегін сол кездегі Ағарту халық комиссары Смағұл Сәдуақасов құл алғанда, қазақ тілінде жазылатын жақсы пьесаларға бәйге жариялаған екен. Бұл хабар қаламының желі, тілінің ебі бар, ойы жүйрек қаламгерлерді дүр сілкіндірген. Олардың шығармашылық талантының көзін ашып серпіліе берген. Жазушылар арасында пьеса жазу етек алған.

1926 жылғы сәуір айының ортасына дейін бәйгеге 18 пьеса түсіп, театр сахнасына қойылған. Қойылатын пьесаның қайсысы қай күні, қай сағатта театр сахнасына шығатыны «Еңбекші қазақ» газетінің бетінде күні бұрын жарияланып тұрған («Еңбекші қазақ», №72). Мәселен, 3 сәуірде Мемлекеттік білім ұлт театрында үш перделі «Исатай батыр» тарихи драмасы, 4 сәуірде бес перделі «Шернияз», 11 сәуірде 6 суретті үш перделі «Қаракөз», 22 сәуірде қарақалпақ тұрмысынан жазылған төрт перделі «Пірнияз» драмасы, 25 сәуірде Бейімбеттің «Ел мектебі мен шаншары» сахнада ойналатыны хабарланған. Осы хабарландыруларда назар аударарлық екі мәселе тұр.

Оның біріншісі – жарияланған бәйгеге қатысушылардың көп болғандығы. Сондықтан бәйге комиссиясы сол жылғы 15 сәуірден бастап бәйгеге түскен пьесаларды қабылдамауға шешім жасаған. Олай дейтініміз комиссия төрағасы Смағұл Сәдуақасовтың 11 сәуір 1926 жылы «Еңбекші қазақ» газетінің №77 санында «Бәйгеге 18 пьеса түсті. Енді 15 сәуірден кейін түскен пьесаларды комиссия қарамайды» деген хабары жарияланған.

Екіншісі, бәйгеге түскен пьесалар алдын ала оқылып, сыннан, талқылаудан өткізілмей бірден сахнаға қойылып болысымен, көрермендер мен сыншылар талқысына салынатындығы. Комиссия көрермендердің пьеса жөніндегі әсерін, пікірін, пьесаның артық, кем тұсын, әртістердің шеберлігі туралы ауызша айтып, жазбаша сұраулар берілуін ұйымдастырған және бәйге комиссиясы тарапынан жеті-тоғыз кісіден әр пьесаға сыншылар тобын құрған. Мәселен, «Исатай батыр» тарихи драмасына сыншы болып Смағұл Сәдуақасұлы, Бейімбет Майлыұлы, Ораз Жандосұлы, Молдағали Жолдыбайұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Насанов (есімі көрсетілмеген, ұйғыр жазушысы Хасанов болуы мүмкін – З.И.). Жүсіпбек Аймауытұлы, ал «Пірнияз» төрт перделі драмасына Қалыбек, Шәкітай, Әзиза, Сайфолла, Мәжит, Елубай, Мұқажан, Құсайын, Рахым қатысқандығы газетте көрсетілген.

Бұл «темірді қызған кезде сок» деген сол уақыттың талабы, әрі істі көппен ақылдаса отырып тезірек жетілдірудің тәсілі болғандығы сөзсіз.

Осыдан кейін сол кезде бәйгеге қатысқан 18 пьесаның авторларының келешек тағдыры қалай болды, олардың әдебиет тарихымызға қайсысы енді деген сауал да ойға оралады. Бізше, бұл келелі бір әңгіме, әлі де зерттеуді, зерделеуді қажет етеді, ең бастысы зерттеушілер мен театр мамандарының үлесіндегі іс деуді жөн көрдік.

Енді әңгімемізге арқау еткен, өзі де, пьесасы да күні бүгінге дейін беймәлім болып келген пьесаның авторы – Қажым Басымов кім? деген сауалға жауап беріп көрейік. Қазақ зиялыларының арасында үш Басымов бар екені бізге белгілі. Оның екеуі Орынбор облысының, ал үшіншісі Батыс Қазақстан облысының қазағы. Олардың мекен-жайын, қызметтерін, білімін салыстыра келіп «Исатай батыр» драмасының авторы Қажым Басымовқа тоқтағанды жөн санадық.

Оған итермелеген жағдайдың біріншісі – Қажым Басымов Исатай мен Махамбет туған өңірден. Жас шамасы Исатайдан 31 жыл, ал Махамбеттен 23 жыл кейін өмірге келген. Бұл қос батырдың ерлігін өз көздерімен көрген, Махамбеттің жырларын құлағымен өз аузынан естіген құйма құлақ қарттардың мол кезі. Әрі Исатай-Махамбет бастаған көтерілістің қызуы басылмаған шағы.

Сондықтан Қажым Исатай мен Махамбеттің отарлық езгіге, хандық қанауға қарсы күресінің Махамбеттің өршіл жырларының, тарихының кәусар бұлағынан жас шағынан мейірін кандырған абзал азамат болғандықтан, бәйгенің жарияланған қысқа мерзіміне бұрыннан ойға ұялаған, санаға сіңген оқиғаларды пьесаға айналдырған деп ұқтық. Асығыс жазылғанмен бәйгеге түскен 18 пьесаның «Исатай батырдан» басқа бірде біреуі жүлдеге ие болмағандығы осының айғағы.

Екіншіден, даусыз шындық мынау: Қажым Басымов мол білімді, қазақ тілінің тұңғыш профессоры дәрежесіне ие болған. Қазақ тілі құралын жарыққа шығарған. Қазақ тілінің емлесі жөнінде «Латын әрпіне негізделген жаңа емлеміздің құрылысы», «Қазақ тіліндегі түрлі сөздердің жазылуы», «Жаңа әріппен жаңа емле және қазақ дыбысының жіктелу сырлары», «Қазақ грамматикасы қалай құрылу керек?», «Қазақ тілін өркендетудегі үнді-еуропашылыққа қарсы», «Тұрлаулы сөздердің жазылуы», т.б. мақала мен ғылыми еңбектердің авторы.

Үшіншіден, Қажым жазумен ерте айналысқан. Қаламы төселген. «Тілші» газетіне, басқа да басылымдарға өлең, жұмбақ, ертегі, әңгімелер жариялаған.

Бірақ тағдыр оған білім, атақ-дәреже, шығармашылық жағынан сыйын аямағанмен өмірін қамшы сабындай қысқа бергендігі өкінішті. Ақыл парасаты толысқан, қаламымен халқына мол мұра, қазыналарын үйіп-төгіп қалдырар кемел шағында, 43 жасында жарық дүниеден өткен.

Жоғарыдағы деректерге қарағанда Қажым Басымовтың қазақ әдебиеті тарихында, әсіресе Исатайдың бұған дейінгі өткен 100, 150, 200 жылдық мерей тойларын атап өту кезінде зерттеушілер

мен Жазушылар одағы тарапынан ескерусіз, елеусіз қалуға тиіс емес сияқты еді. Алайда, Қажым Басымов деген жазушы, ғалым өмірде болмағандай, есімі еш жерде аталмайды.

Жә, Басымовтың мұрасы, өмірбаяны олардың қолына түспей-ақ қойсын, мұрағат құжаттары көзге шалынбасын-ақ дейік, ал «Еңбекші қазақ» газетінің бетінде бірнеше ай бойы жарияланған бәйге туралы материалдардың назарға ілікпеуі, әрі кезінде жүлде алған «Исатай батыр» драмасының 1926 жылдан бері сахнада қойылмауы бір жұмбақ сырдың ұштығын көрсетіп тұрғандай ма, қалай, әйтеуір ақылға сыя бермейді. Сондықтанда Қажымның өзі де, оның «Исатай батыр» драмасы да ізсіз, атаусыз кетіп барады. Оның үстіне Қажымның өзі де, оның «Исатай батыр» драмасын мұрағаттардан кездестіре алмадық. Оның себептері де бимағлұм.

Қажымның «Исатай батыр» драмасын іздестіріп, ғылыми айналымға түсіріп, қазақ әдебиеті тарихына қосу ләзім. Өйткені, қолымызда «Исатай батыр» драмасы болмаса да бұл туындының отанына, еліне, туған жеріне жастардың сана сезімін оятар, патриоттығын өсірер шығарма екені даусыз. Олай дейтініміз, пьесаны сынауға құрылған комиссия мүшелері де, оны үшінші жүлделі сыйлыққа ұсынушылар да халқымыздың болашағына жаны ашитын, салиқалы кісілігі мол азаматтар. Олар жеңіл-желпі шешім жасады деп ойлаудың қисыны жоқ. Пьесаның танымдық, тәрбиелік қасиеттеріне, оқиғаның анық шындығына көздері жеткен соң ғана ұсынған болуы керек.

Екіншіден, «Исатай батыр» пьесасы І.Жансүгіровтің «Исатай», М.Ақынжановтың «Исатай-Махамбет» пьесаларының тілі, стилі, оқиғалары мен кейіпкерлерімен салыстыру үшін де қажет. Өйткені, І.Жансүгіров, М.Ақынжанов қос батырдың тұлғаларын тек жазба деректер бойынша сомдады. Кейіпкерлерін өз аттарымен енгізді. Ал Қажым сол өңірде туып, қан майданда Исатай мен Махамбетпен бірге жүргендерден, оқиғаларды нақты білген әрі құжаттарға енбеген кейіпкердерді енгізуі мүмкін. Және пьесаны қыры мен сырын жетілдіру мақсатында батыс өңірдің сол кездегі тіл байлығын, бояуын кетірмей, кеңінен пайдаланған болар деп ойлаймыз.

Бір сөзбен айтқанда, Қажым Басымовтың өмірін, «Исатай батыр» драмасын және басқа да шығармаларын іздестіру, табу ұрпақ алдындағы біздің борышымыз...

*«Ана тілі» газеті
28 тамыз 2003 ж.*

«Исатай батыр» драмасының авторы

*Профессор Қажым Басымовтың мұраларын іздестіру,
оны ғылыми айналымға түсіру ұрпақ алдындағы
біздің парызымыз*

Бізге белгісіз себептермен оның қазақ әдебиетінің, мәдениетінің, тілінің тарихынан 1939 жылдан бері бір дерегі жоқ, із-түзсіз жоғалған. Әділдігін айтқанда, шыққан тегінен де, атақ дәрежесінен де, жазушы ретінде де атаусыз кетіп, елеусіз қалатын кісі емес.

Бірақ тағдырға шара бар ма? Әңгімені алдымен тегінен бастасақ, Қажымның атасы Басым сауатты адам болған. Оның есімін Бөкей училищесінің инспекторы А.Воскресенскийдің 1898 жылы өзі әзірлеген «Бөкей қазақтарындағы мектептер» деген карта бетіне жазылған: «Саралжын медресесінің молдасы Басым» деген сөзден кездестіреміз. А.Воскресенскийдің бұл көрсеткен Саралжынны Қажымның туған жері әрі оқыған мектебі, ал молдасы Басым – Қажымның атасы екені айдан анық (ҚРОММ 68 қор, I тізімдеме, 39 іс, I б.). Соған қарағанда, Қажымның әкесі Аманғали да сауатты адам болған. Өйткені, медресе молдасы өз баласы Аманғалиды оқытпауы мүмкін емес.

Бұл отбасының сауаттылығын толықтыратын тағы бір дерек – Қажымның туған ағасы «...Халиолла Воронеж ауыл шаруашылығы институтының түлегі болған» (М.Тәжімұратов «Шәңгерей», 2002 ж., «Өлке», 220 б.).

Міне, өсіп-өнген ортасына қарағанда, жоғалуға тиісті емес дейтініміздің бір дәлелі осы. Ал өміріне, атқарған қызметіне келсек дәлеліміз, дерегіміз мұнан гөрі қомақты.

Қажым Аманғалиұлы Басымов 1896 жылы Батыс Қазақстан облысы Саралжын мекенінде (кей деректе Орынбор облысы Бөрте ауданы) өмірге келген. Ауыл мектебінде оқыған. Уфадағы «Ғалия» медресесінде, кейін Орынборда білім алған.

1913-1918 жылдары Саралжында, Орынбор, Торғай, Орал облыстарында, Ташкент қаласының мектептерінде мұғалім, 1921-1930 жылдары Қапал педучилищесінде, Қостанай халық ағарту институтында, Ақтөбе ауыл шаруашылық мектебінде оқытушылық қызметтерін атқарған. Қазақ кеңес педагогтарының алғашқы конферекті өкілдерінің бірі.

Қ. Басымов

«Бір жылдық тіл құралы» оқулығының «Латын әрпіне негізделген жаңа емлеміздің құрылысы», «Қазақ тіліндегі түрлі сөздердің жазылуы», «Жаңа әріппен жаңа емле және қазақ дыбысының жіктелу сырлары», т.б. мақалалар мен «Қазақ грамматикасы қалай құрылу керек?», «Қазақ тілін өркендетудегі үнді-еуропашылдыққа қарсы», «Тұрлаулы сөздердің жазылуы», т.б. ғылыми педагогикалық, методикалық 50-дей зерттеу еңбектердің авторы. Осындай күрделі педагогикалық ғылыми-зерттеу еңбектеріне байланысты кезінде доцент, кейін профессор атағы берілген. Ғылыми еңбектері мойындалған, жұртшылыққа танылған. 1937-1938 жылдары Қазақ КСР Халық ағарту комиссариатында еңбек еткен. Қазақстанның бірқатар орта, жоғары оқу орындарын ашуға белсене қатысқан. Қазақ тілінің тұңғыш профессоры (БҚО энциклопедиясы, 177 б., Қазақ кеңес энциклопедиясы 193 б.).

Міне, қазақ тілі саласындағы ғылыми еңбектерге, жинақтарға ғалым, маман ретінде Қажым Аманғалиұлының енуіне тосқауыл болатындай ешбір кінәрат жоқ. Тіл білімі саласында есімі атаусыз кетіп, жоғалатындай себеп-салдар көрінбейді.

Қазақ әдебиеті саласында жазушы-драматург ретінде тануға да деректер бар. Мәселен, Қажым Басымов «Садақ» журналы мен «Тілші» газетіне «Саралжын», «Алаша» деген бүркеншік есімдерімен өлең, жұмбақ, ертегі, әңгімелер жариялап тұрған (БҚО энциклопедиясы, Қазақ кеңес энциклопедиясы, М.Тәжімұратов «Шәңгерей»).

Бұл деректерді онан әрі біз тапқан Қажым Басымовтың 1923 жылы жазған «Өнегелі батыр», «Айралы қонақтар», 1926 жылы жазған «Исатай батыр» пьесалары толықтырады. Бұл туындылар, әсіресе, «Исатай батыр» пьесасы қазақ әдебиеті мен театр тарихтарына аса қажетті құнды еңбек. Мұның құндылығы сонда, «Исатай батыр» драмасы 1926 жылы сол кездегі Қазақ Халық ағарту халкомы Смағұл Садуақасұлының тікелей ұйымдастыруымен бәйгеге түскен, Қызылорда қаласында сахнаға қойылған 18 пьесаның ішінде үшінші жүлдеге ие болған (бірінші және екінші жүлде ешкімге берілмеген) жалғыз пьеса болуында.

Екіншіден, бұл пьесаның артық, кем тұстарын талқылап, сараптауға, әртістердің шеберлігін бағалауға жеті кісіден құрылған комиссия, төрағасы Смағұл Садуақасұлының өзі болса, комиссия мүшелері – Бейімбет Майлыұлы, Ораз Жандосұлы, Молдағали Жолдыбайұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы және Насановтардың қатысуы тарихи жағынан да бағалы екендігінде («Еңбекші қазақ», 1926 ж., 3 сәуір, №72).

Осы жерде «Бір жоқ, бір жоқты табады» дегендей, Қажым Аманғалиұлының «Исатай батыр» драмасының құндылығын арттыратын біз тапқан тағы бір деректі айта кеткен жөн. Ол – Қазақ Халық ағарту комиссариатының Ғылым және ғылыми-методикалық кеңесінің 1927 жылғы 18 қыркүйектегі №38 хаттамасы.

Сонда: «Қажым Басымовтың Қызылорда қаласында 1926 жылы бәйгеге түскен және бәйгенің қазылар алқасы айтқан ұсыныстарына байланысты қайта жөндеген, бәйгенің үшінші жүлдесіне лайықты деп танылған «Исатай батыр» пьесасын басу үшін және Басымов жолдасқа аталған жүлделі сыйлықты төлеу үшін Қазақ Орталық атқару комитетіне жіберілсін» деп көрсетілген. Бұл кеңеске М.Жолдыбайұлы, Т.Шонанұлы, С.Мұқанұлы, Корнеев, Махониндер қатысқан. Хаттамаға М.Жолдыбайұлы қол қойған (ҚРОММ 81 қор, I тізімдеме, 1314 іс, 22 б.).

Бұл да тарих үшін қажетті дерек. Өйткені, 1938 жылға дейін Исатай мен Махамбет бастаған көтеріліске байланысты І.Жансүгіровтың «Исатай», М.Ақынжановтың «Исатай-Махамбет» пьесаларынан басқа дүние жазылмаған деген зерттеушілер тарапынан кеткен олқылықты түзейді.

Екіншіден, қазақ театрының сахнасы М.Әуезовтің «Қарагөз» пьесасымен ашылды» деген пікірдің ұшқары екендігін дәлелдейді. Олай дейтініміз, «Еңбекші қазақ» газетінің 1926 жылғы №72 санындағы хабарға қарағанда, Қажым Аманғалиұлының «Исатай батыр» драмасы «Қарагөзден» бұрын, яғни 1926 жылы 3 сәуірде, ал «Қарагөз» 11 сәуірде қойылған. Олай болса, бұл екі дерек те театр мен әдебиет тарихында назар аударарлық дерек емес пе?

Ал, Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорындағы Қажым Аманғалиұлының жоғарыда біз айтқан «Өнегелі батырлар», «Айлалы қонақтар» пьесалары кеңестік саясат салдарынан қазақ халқының басына түскен тауқыметті, зобалаңды көрсеткен. Ауылды кеңестендірудің аласапыранын, ұлт тілін және салт-санасын жою әдістерін суреттеген.

Міне, қолда бар деректерде (табылмағаны қаншама?) Қажым Аманғалиұлын қазақ әдебиеті тарихында жазушы ретінде танытуға жеткілікті. Өкініштісі сол, «Өнегелі балалар» мен «Айлалы қонақтар» пьесасынан басқа Қажым Аманғалиұлының тіл білімі саласындағы ғылыми-зерттеу еңбектері, әдеби мұралары («Исатай батыр» драмасы да), ғылыми бағыттағы мақалалары да М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының кітапханаларында, Ұлттық орталық кітапхана қорларында, Орталық мұрағатта кездеспеді.

Ол ол ма, 1939 жылдан бері қазақ тілі мен әдебиеті тарихын бақайшығына дейін шаққан, бірнеше том ғылыми жинақтар шығарған зерттеушілер тарапынан ғалым Қажым Аманғалиұлының еңбектері зерттелмеген. Оған лайықты баға берілмеген. Тіпті бұл саладағы институттың зерттеушілері мен мамандары шығармаларын білмек түгелі, ондай ғалымның Қазақстанда болып, өмір сүргенінен хабарсыз болуына таңдандық. Бұл – қазақ тілі мен қазақ әдебиеті саласында елеулі еңбегі бар ғалымның ізсіз жоғалуы емес пе? Олай демеске лаж жоқ. Бірақ бұл жағдайға реніш білдіру, ғалымдар мен зерттеушілерге кінә артуға да болмас. Оның әр түрлі себептері болуы мүмкін. Бізше ол себептер мынадай:

Біріншіден. Қажым Аманғалиұлы саяси-құғынның құйынына ұшырап, соның құрбаны болуы ықтимал. Олай дейтініміз жоғарыда айтқан «Өнегелі балалар» пьесасында Жарқынай деген дуалы ауыз кемпірдің аузына: «...Қолда бар малды балшабайлар (*большевиктер дегені*) алып жатыр... Балшабайлар садақа беруге қарсы... Заман бұзылды ғой... Ондап садақасын бере алмаған соң дүниеде тұрдың не, тұрмадың не? ...Садағаң кетейін, бұрынғы оқуға не жетеді десеңші... Бүгінде орысша үйретеді, дейді ғой... Балаң осы күнде жақсы болғанымен өсе бара орыстың құлқына еліктеп кетпей ме деп қорқам... Ана Жантемірдің пәср (*тисарь дегені*) баласын көремісің? Осы күнде намаз жоқ, ораза жоқ, басында ұзын шашы, аузында шылымы, Құдайдан безіп жүргенін. Тек бара-бара сондай болып кете ме деп қорқамын...» деген сөздерді салған («Өнегелі балалар» 5-7 б.). Бұл қысқа үзіндіден Қажым Аманғалиұлы 1923 жылдың өзінде-ақ коммунистік саясаттың түп мақсатын сезіп, оны көкірек көзімен көре білгенін көрсетеді. Кезінде І.Жансүгіровтің, М.Жұмабаевтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Б.Майлиннің, т.б. шығармаларындағы кеңестік идеологияны әшкерелеген мұндай сөздер олардың басын жұтқаны тарих куә. Соның бірі Қажым болуы да мүмкін.

Бұған қосымша жоғарыда айтылған А.Воскресенский картасында «Молда Басым» деп көрсетілген дерек жазалаушы органның, не коммунистік саясаткерлердің назарына ілігіп, молданың тұқымы ретінде қудаланып, жазаға тартылуы да ғажап емес. Өйткені, кеңестік кезеңде діни көзқарастың тамырына балта шабылды. Оның тұқымын құртудың бар әрекетін жасады.

Сондықтан бұл екі жағдайға байланысты зерттеу институттары да, ғалымдар да, зерттеушілер де Қажымның өзінен де, шығармаларынан да, еңбектерінен де безді. Бәлесінен аулақ деп қорқып жүргенде естен шықты, ұмытылды.

Осыдан барып Қажымның «Исатай батыр» драмасы 1926 жылдан бері ешбір жерде қойылмады. Тіпті Қазақстан әдебиеті мен өнерінің Мәскеуде өтетін онкүндігіне апаратын дайын пьеса болмай сол кезде жазушылар мен композиторлардың, үкімет басшыларының қаншалықты әбігерге түскенін тарихтан білеміз. Сол қысылтаяңда да «Исатай батыр» драмасы ұлт-азаттық тақырыпқа жазылғанына да, жүлде алғандығына да қарамастан, ауызға алынбады.

Бізше бұл жерде беріш боп қатқан, әлі күнге ашылмай келе жатқан құпия сыр бар сияқты. Оның түп төркіні жоғарыда айтқан әңгімеге саяды.

Екіншіден, Қажым шын мәнінде қуғын-сүргінге ұшыраған адам болса (бұл жөнінде шығарылған жинақтарда есімі кездеспеді) оның еңбектері тиісті органның қолына түсті де олар өртеп жіберді, не өз мұрағатына өткізді. Абырой болып, ол еңбектер органның мұрағаттарында сақталып қалса, үлкен қазына табылған болар еді. Ол ғылыми айналысқа түсіп, ғылыми-зерттеулер жасауға септігін тигізер еді.

Үшіншіден, Қажым Аманғалиұлының келмеске кеткендігін, көзі жойылғандығын білген біреу оның барлық еңбектерін, қолжазбаларын «иемденіп» кетуі де мүмкін. Мұндай жағдай Шәкәрім қажының тарихынан белгілі. Дәл осындай болғанда әлгіндей әрекет екінші бірінің қолынан келмейді. Ол тек билік тұтқасын ұстаған, жалғанды жалпағынан басқанның ғана қолынан келетіндігі белгілі.

Төртіншіден, Қажым қуғын-сүргіннің өртіне шарпыла қалса, оның отбасы ғана емес, туған-туыстары да аман қалған жоқ. Жазаланды, қудаланды, жер аударылды. Осындай «байтал түгіл, бас қайғы» шақта Қажым еңбектері, қолжазбалары жоғалды. Мұндай ойға итермелейтін екі нәрсе, Қажымның қайтыс болған жері бір құжатта Мәскеуде, екінші бір деректе Алматыда деп көрсетілген болса, еліміз егемендік алғаннан бері Қажым туралы хабардың болмауы, елеусіз, атаусыз қалуы.

Қажым Басымов туралы ойымызды түгендей келгенде айтарымыз: қалай болғанда да ол іздеуге тұрарлық, әдебиетіміздің, мәдениетіміздің, тіліміздің тарихында елеулі орын алатын еңбегі бар тұлға демекпіз. Ендеше, өмірін, еңбектерін, мұрағатын, қолжазбаларын іздестіру, табу, жариялау, ғылыми айналымға түсіру келер ұрпақ алдындағы біздің парызымыз.

*«Егемен Қазақстан» газеті
31 желтоқсан 2003 ж.*

«Алматы деп аталуы орынды әрі ережеге сәйкес...»

«Ана тілі» ұлт газетінің осы жылғы 44, 46-сандарында жарияланған академик Әбдуәли Қайдардың «Алма-Ата емес, Алматы» және тарих ғылымының докторы, профессор Уахит Шәленовтің «Алматы қаласының атын өзгертуге негіз жоқ» деген мақалаларын оқығанда халқымыздың «шортанның өзі өлсе де, тісі өлмейді» деген мақалы ойға оралды. Екі ғалым орынсыз әрекеттерге тарихи деректермен тойтарыс берген. Олардың ой-пікірлерін біз де толық қуаттаймыз. Қос ғалымның жоғарыда аталған мақалаларындағы дәйектемелерін толықтыратын бір тарихи құжат Республикалық Орталық мемлекеттік мұрағаттан шықты.

Бұл тарихи құжатқа жүгінсек, Алма-Ата атауын өзгерту мәселесі тек бүгін ғана көтерілмеген екен. Отарлаушылар бұрмалап қойған Алма-Ата қаласы мен Алма-Ата уезінің атауын Алматы деп өзгерту туралы ең алғаш мәселе көтерген Жетісу губернелік атқару комитетінің сол кездегі төрағасы Әлиасқар Әлібеков. Ол қала мен уез атауын өзгерту жөніндегі ой-пікіріне академик Бартольдтің еңбектерін және тарихи анықтамаларды арқау еткен.

Ә. Әлібеков

Бұл жөніндегі ұсынысы мен дәйектемелерін Қазақстан Орталық атқару комитетіне тапсырған. Қаз ОАК 1927 жылы 19 желтоқсанда «Алма-Ата қаласының атауын Алматы деп өзгерту туралы» мәселені президиумда қарап, Ә.Әлібековтің ұсынысына қорытынды пікір айту үшін бар материалдарды Қазак Халық ағарту комиссариатының Ғылым және ғылыми-әдістемелік кеңесіне жолдаған. Ғылыми-әдістемелік кеңес қорытынды пікір айтуды А.Байтұрсынов пен Т.Шонановқа жүктеген. Олар Ә.Әлібековтің ұсынысы дұрыс, оған қосымша Алматы атауын тіл білімі саласында талдап, өздерінің қорытындысын ұсынған. Бұл ұсыныс Ғылым және ғылыми-әдістемелік кеңесінде талқыланып, Халық ағарту комиссариатының 1927 жылғы 29 желтоқсанда өткен Алқа мәжілісінде бекітілген. Онда Байтұрсынов пен Шонановтың қорытынды пікірлері дұрыс, қаулы қабылдау орынды деп көрсетілген (ҚРОММ 81 қор, 1 тізім-деме, 313 іс, 32, 35 п., №30 хаттама).

Сондықтан, Алматы атауы айналасындағы дауды көтерушілерді онан әрі есіртпей есін жинату, таубасына келтіретін құжат ретінде

Байтұрсынов пен Шонановтың қорытындысын жұртшылыққа ұсынуды жөн көрдім.

**Алма-Ата қаласының және Алма-Ата уезінің атын
Алматы деп өзгерту туралы Жетісу губернелік
атқару комитетінің қорытындысы туралы**

Алматы қаласы мен Алматы уезінің атын өзгерту жөніндегі Жетісу губернелік атқару комитетінің төрағасы Ә.Әлібековтің түсіндірме хатына тіркелген барлық дәйектемелері мен ұғымы назарға алуға тұрарлық. Оның аса беделді түрколог ғалымдарының бірі академик Бартольдтің пікіріне жасаған сілтемесі және басқа тарихи, тұрмыстық анықтамаларға сүйенуі негізді.

Жетісу губернелік атқару комитетінің бұл пікіріне қосымша мыналарды қосқан жөн:

Зат есімнің соңына қазіргі қолданып жүрген -лы, -лі орнына қатаң -ты, -ті-ні қойса түркі тілдеріне, оның ішінде қазақ тіліне тән сын есім пайда болады.

Сонымен бірге, «ты» үлгісіндегі сөзжасам тәсілі басқа формаларға қарағанда қазақ тілінің ең көнесі боялып табылады.

«Ты» жалғауы, ең бастысы судың, өсімдіктің, жануарлардың және басқа тұтыну заттарының молшылығын немесе бір нәрсенің көп екендігін көрсетеді. Сондықтан «ты» ежелгі мекендердің атауларында жиі кездеседі. Оның бірден-бір мысалын мекендер мен өзендердің қазіргі атаулары айқын анықтайды. Мәселен, Чыдыр-ты (қазіргі Чыдыр-лы орнына), Өлен-ті (қазіргі Өлен-ді орнына), Қалдығай-ты (қазіргі Қалдығай-лы орнына), Бұлдыр-ты (Бұлдыр-лы орнына), Мойын-ты (Мойын-ды орнына), т.б.

Бұл сияқты жалғаулар Қазақстанның барлық губернелеріндегі мекендерде бүгінгі күнге дейін сақталған, әсіресе Жетісу губернесінде жиі кездеседі. Мысалы, «Тобыл-ты», «Бұғы-ты» (Жаркент уезіндегі мекен атауы), «Соға-ты» (Алматы уезінде), «Ырғай-ты» және «Рау-ты» (Талдықорған уезінде).

Мұндай мекен атауларынан басқа бұл жалғаулар қазақ тілінде п, б, г, к, ш, с дыбыстарының соңынан жалғаса келуі күні бүгінге дейін сақталған. Оған дәлел: шаш-ты, бас-ты, шөп-ті, т.б.

Сонымен тіл білімінің деректері және өлкеміздегі мекен атаулары Алматы сөзінің (алмалы, алмасы мол) пайда болуының заңдылығын нақты дәлелдейді.

Қазіргі қазақ тілінің емле ережесі тұрғысынан қарағанда Алма-Ата сөзі жазуымызға қолайсыздық туғызады. Өйткені, қазіргі қазақ

тілінің жазу ережесі бойынша Алма-Ата деген екі сөз қосылып, бірге жазылуға тиіс. Қазақ жазу емле ережесі бойынша бір сөзде екі дауысты дыбыс қатар кездеспейді. Оның үстіне Алма-Ата деген мағынасы бөлек екі сөзді бөліп жазу телеграфтық қатынастарға, хаттарға да ыңғайсыз болады.

Сондықтан, қала мен уез атауын Алма-Ата демей, Алматы деп аталуы орынды әрі ережеге сәйкес деп санаймыз.

Ғылым және ғылыми-методикалық кеңестің мүшелері:
А.Байтұрсынов, Т.Шонанов
29.XII.1927 ж.

«Ана тілі» газеті
27 қараша 2003 ж.

Петропавл атауы неліктен өзгермей қалды?

Петропавлдің «Қызылжар» деген ежелгі атын қайтып беру жөнінде «Ана тілі» газеті қайта-қайта көтеріп жүр. Бірақ, әзірге Петропавл атауы өзгеріссіз тұр.

Әрине, бұл атауды өзгертіп, қаланың өз атын беру жөнінде Кеңес үкіметінің отызыншы жылдары да әрекеттері болған. Атап айтар болсақ, қолда бар тарихи дерек бойынша Петропавл атауын өзгерту қақында (жергілікті баспа сөздерде) 1929 жылға дейін бірнеше рет көтерген. Одан нәтиже болмағаннан кейін 1929 жылдың 1 сәуірінде өткен Петропавл округтік кеңестер сиезінде бұл арнайы мәселе етіп қойылған.

Сиезде: «Петропавл округі мен Петропавл қаласының атауын өзгерту туралы Мастерковтың баяндамасы бойынша «Аудандардан келген делегаттардың табанды түрде қойған талаптары мен округ еңбекшілерінің айтқан тілектерін және Преснов аудандық кеңестер сиезінің қаулысын ескере отырып, Петропавл округі мен Петропавл қаласының атаулары өзгертілсін. Бұл қаулыны бекіту жөнінде тиісті орындарға ұсыныс жіберу ократкомге тапсырылсын» деген тұжырымды қаулы қабылданды.

(КРОММ 5 кор. 9 тізімдеме, 23 іс, 17 п.)

Бұл қаулы Қазақстан Орталық атқару комитетіне 1929 жылы 6 маусымда (№11315) мынадай мәтінмен жіберілді:

«Петропавл қаласының атауын өзгерту туралы бұрынғы Ақмола губерниясы еңбекшілерінің талабы жергілікті баспасөздерде бірнеше рет көтерілген. Бірақ, күні бүгінге дейін ол туралы нақты шешім алынбай келеді. Қала атауын өзгерту қажеттілігін туғызып отырған бірқатар себептер бар.

Атап айтқанда:

1) Екі қаланың бір атаумен аталуы (Камчаткадағы Петропавл және Ақмоладағы Петропавл патша заманында қойылған атаулар қалыптасқан әдет бойынша қазірде де сақталып келеді) пошта байланысында қиын жағдайларға соқтыруда, әсіресе, Ақмоладағы Петропавлға келуге тиісті телеграфтағы хат-хабарларды және жедел, тіпті өте шұғыл жетуге тиісті хаттарды қателесіп Камчаткаға жібереді.

2) Христан діні әулиелерінің мерекесі құрметіне қойылған қала атауы қазіргі уақытта көпшілік бұқара басын айналдырған діннен құтылуға бет алған, қазірдің өзінде діннен сырт айнала бастаған шақта еңбекшілердің, әсіресе, қазақтардың наразылығын туғызуда. Бұл атау патшалық шовинистік саясатты, күшпен орыстандыру, ұлтты езудің жеккөрінішті кезеңін олардың есіне түсіріп тұр.

Осы жағдайларды ескере отырып, округтің 700 мың еңбекшілерінің, мәдени қызметкерлердің және оқушылардың пікірін қуаттап, Округ кеңестерінің бірінші сиезі округтің және қаланың атауын өзгертіп, пролетариат төңкерісінің көсемі Молотов жолдастың есімімен атауға қаулы алды.

Округтің атқару комитеті сиез шешімін орындай отырып сиездің бұл қаулысын бекітуді және Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің Президиумына ұсыныс беруді сұрайды.

Ократком төрағасы Бураев»

(Аталған қор мен істің 118 п.)

Оқырмандар байқап отырған болар мұндай ащы да, өткір тұжырымды айта білу ол заманда ерлікпен тең іс. Сондықтан, осы қатынасқа қол қойған Бураев кім екендігі кімді де болсын қызықтыруы мүмкін. Кейін зерттегенімізде Бураев 1937 жылы сталиндік қуғын-сүргінге ұшырап, 1938 жылы атылған. Есімі – Оразғали. 1898 жылы Сырдария облысы Қазалы уезі Заңғар болысы №2 ауылда туған. 1927-1929 жылдары «Қазақ ет өнімдері» басқармасының бастығы.

О. Бураев

Көкшетау, Петропавл ократкомдарының төрағасы, кейін Қазақ КСР Егін шаруашылығы халкомының орынбасары, Қазақ КСР Әділет халкомы болып қызмет атқарған.

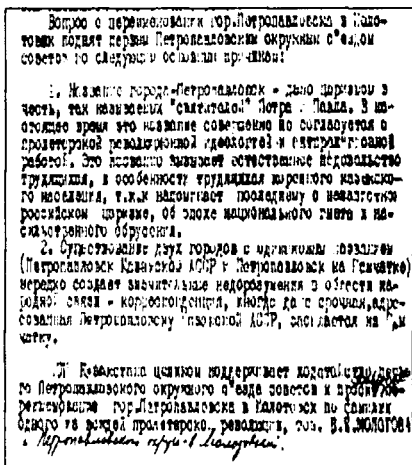
О.Бураев жіберген қаулы мен ұсынысты Қазақстан Орталық атқару комитетінің Президиумы мақұлдап бекітеді де, істің онан әрі шешімін табуы үшін белгіленген тәртіп бойынша Бүкілодақтық Орталық атқару комитетіне (БОАК). БОАК жанындағы Қазақстанның өкілетті өкілдігіне, БОАК-нің Орталық әкімшілік комиссиясының қарауына 24 шілде 1929 жылы жіберді (аталған қор мен істің 101, 103 п.).

Алайда, Бураев бастаған ісін тиянақтап бітіргісі келді ме, әлде бұл мәселенің шешімін табу аяқсыз қалады деп қауіптенді ме, әйтеуір, шыдамсызданып Қазақстан Орталық атқару комитетіне: «Петропавл атауын өзгерту жөніндегі 6 маусымдағы өтінішіміздің қорытындысын жеделхатпен хабарлаңыздар» деп сұрау салыпты. Онан кейін қала атауын өзгерту жөніндегі сиез шешімінің ұзаққа созылуынан жергілікті халық күдіктеніп дабыл көтерген болар, Бураевтың орнына келген жаңа бастық А.Зологин де 31 шілдеде Бураев жазған мазмұнда Қазақстан Орталық атқару комитетіне жеделхат жазып, істің нәтижесін сұрапты (аталған істің 99 п.).

Арада екі жарым ай өткенде, яғни, 16 қазан 1929 жылы Қазақстан Орталық атқару комитетінің Петропавл атауын өзгерту жөніндегі Президиум қаулысы мен ұсынысы БОАК-нің Әкімшілік комиссиясының мәжілісінде қаралды.

Бұл комиссия бұған қосымша Қазақстан Орталық атқару комитетінің «Петропавл округі мен қаласының атауын өзгерту» деген сөзінен кейін олар «Омбы теміржолындағы Петропавл стансасының атауы да қоса өзгертілсін» дегенді енгізіпті де БОАК-нің қарауына жіберіпті. Көшірмесін Қазақстан өкілдігіне жолдапты.

Бізше, БОАК-нің жанындағы Әкімшілік комиссиясының бұл шешімі «Қазақстаннан Петропавл атауын өзгерту туралы түскен ұсыныс қаралды» деген есепке тіркеу үшін алынған сияқты. Ондай ойға итермейлейтін құжат – Мәскеуден Қазақстан Орталық атқару комитетіне Балғасевтың 1929 жылғы 27 қазанда жіберген жеделхаты.

(Құжаттарда бірде Балағаев, бірде Балғабаев болып жазылып жүрген сол кезде БОАК-де Қазақстанның өкілетті өкілі қызметін атқарып жүрген Қадырқұл Тұтқабайұлы Балғаев болуы мүмкін. Ол Самарқанд облысында 1895 жылы туған. Қазан төңкерісіне дейін Бұхар әмірінің орыс әкімшілігі жанындағы аудармашысы болған. 1928-1929 жылдары БОАК Президиумы жанындағы Қазақстанның өкілетті өкілі, 1932 жылы Шығыс Қазақстан облаткомы төрағасы болған.)

К. Балғаев

Сол жеделхатта: «Петропавл атауын өзгерту мәселесі мақұлданды (Әкімшіліктің сөзін мaldанған болуы мүмкін – З.И.). Бірақ, қазіргі тірі басшының есімін жаңа атауға алу кедергі туғызуы мүмкін. Пікірлеріңізді жедел жіберіңіздер» деп жазылған.

Мәселе Президиумда қаралмай тұрып «тірі басшының» деген сөздің шығуы қауіпті екені айдан анық. Бұл кедергі жасаудың, істі аяқсыз қалдырудың жолы болар деп ұқтық. «Тірі адам» деген екі-ауыз сөзді сылтауратып осы округтегі 700 мың адамның тілегін аяқ асты етіп отырған сол кездегі саясат қандай сайқал деп айтуға мәжбүрміз.

Әйтпесе, округтік сиездің, Қазақстан Орталық атқару комитетінің қаулысы мен ұсынысын жүзеге асырмауы қалай? Олай дейтініміз – бұған дейін Донбастағы Сталино, Еділ бойындағы Сталинград, Оралдағы Молотовск етіп өзгерткен кезде Сталин де, Молотов та о дүниеге аттанып кеткен жоқ еді ғой. Ресейді айтпағанның өзінде, Қазақстанда О.Исаев, Т.Рысқұлов, О.Жандосов, Ф.Голощекин, І.Құрамысов, т.б. есімдері артельдерге, оқу орындарына, ұжымшарларға жаппай қойылып жатқан жоқ па еді? Сондықтан «Тірі адамның» есімі жаңа атауға кедергі келтіреді деген бос сөз.

Бір көңіл аударатын нәрсе – Петропавл атауын өзгертуді талап етушілердің аузына «Қызылжар» атауы түспеген. Бізше, Қазақстан Орталық атқару комитетінің «Петропавл қаласы мен Петропавл округінің атауын өзгерту туралы» қаулысы күні бүгінге дейін күшін жойған жоқ. Өйткені, оның күшін жою туралы БОАК-нің, не заң орындарының қаулысы шықпаған. Ондай дерек мұрағаттық құжаттарда кездеспеді.

Солай болса да, қазіргі күні тәуелсіздік алып, егемен мемлекет болсақ та Петропавл атауына тісіміз батпай тұр-ау.

*«Ана тілі» газеті
10 ақпан 2005 ж.*

Отыз үйден құрылған аудан

Ғ. Мүсірепов

Еліміздің маңдайына біткен ерен тұлға Ғабит Мүсіреповтің Бейімбетті жау санап өзеурегендерге: «Бейімбет халық жауы болса, мен де жаумын», - деп қызыл саясаттың өкпесіне тепкенін, халық басына түскен қасіретке қабырғасы қайысып, «Бесеудің хаты» мен «Екеудің хатын» жазғанын бұрыннан білетін едік. Ол кезде қарымды қаламгердің мұндай жанкешті жағдайға қалам тербеп, хат жазбауы мүмкін емес еді.

Дәл осы хаттардағы Ғ.Мүсірепов ойының жалғасын оның 1930 жылғы 14 шілдедегі округтік «Сыр бойы» (№86) газетінде жарияланған «Аламесек не күтеді?» деген мақаласынан кездестірдік. Онда көрсетілген Аламесек жалпы жұртқа бұрыннан белгілі мекен емес. Патша заманында да, кеңестік кезеңде де халық көп шоғырланбаған. Көшпелі елдің 30 үйі орналасқан шағын ел ортасы.

Олай болса Ғ.Мүсірепов сонау Алматыдағы Қазақ баспасы мекемесіндегі басшылық қызметінен ат арытып Қызылқұммен шектесіп жатқан елеусіз жерге неге келді, оны не итермеледі? Мақсаты не? Оның басты себебі мынау: күні кешегі кемелденген социализм ұранын көтерген Н.С.Хрущевтің патшалық саясатты қайта қалпына келтіру мақсатымен қазақ даласын өлкелерге бөліп, көршілес республикаларға таратуға жасаған әрекетін айтпағанда, Коммунистік партия мен Кеңес үкіметі әу бастан-ақ қазақ жерін бөлшектеуді көздеген еді. Мұны зерделі Ғабит жақсы білді. Өйткені, РСФСР Халық комиссариаты «Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкеріс комитеті туралы ереже» бойынша (1919 ж. 10 шілдеде бекітілген) кең байтақ қазақ жерін екіге бөлді. Құрамында Орал, Орынбор, Қостанай, Ақтөбе, Ақмола, Семей облыстары мен Адай уезі бар Қазақ республикасын құрды. Бірақ «бөлшекте де билей бер» дейтін партиялық саясатты қолданды. Орал облысын Астрахан төңкеріс комитетінің, Ақмола мен Семей облыстарын Сібір төңкеріс комитетінің билігіне берді. Кейін Қостанай уезін Ресейдің Челябинск уезіне қосып жіберді.

Қазақстанның екінші ажырамас бөлігі – Жетісу, Сырдария облыстарын Түркістан республикасына қосты. Осы бөлісте біз әңгіме еткелі отырған бұрынғы Перовск уезі және оған қараған Аламесек елді мекені Түркістан республикасына берілді. Шаруашылыққа жері шұрайлы, суы мол, ауа райы қоңиыны Жетісу мен Сырдария

облыстарындағы 7 уез қарауындағы 148 болыстың негізі байырғы ұлт скендігін есепке алмады. Дұрысы – назарға алғысы келмеді. Бұл бөліс ел берекесін кетірді. Мұндай солақай шешімге зерделі азаматтар қарсы болды.

Сондықтан солақай саясат иелері Орта Азия республикаларын ұлт құрамы жағынан қайта бөлу дегенді ойлап тапты. Оның жобасын жасап, бекітті. Сөйгіп, Әулиеата (25 болыс), Ташкент (10 болыс), Мырзашөл (2 болыс), Самарқан (6 болыс) және Ақмешіт, Қазалы, Түркістан, Шымкент (125 болыс) уездері есебінен Сырдария облысын қайта құрды. Оны Қазақ республикасына қосты. Бірақ 25 болыс елді Өзбекстан мен Қырғыз республикаларында қалдырды. Осылайша РК(б)П Орталық комитеті мен БОАК тұтас қазақ өлкесін әрі итеріп, бері жығып, бірнеше рет бөлшектеп, халық тағдырын ойыншыққа айналдырды.

Перовск (Қызылорда) уезінің іргесі бірнеше рет сөгілді. Ажыратты, таратты, қайта ұйымдастырды. Осы аласапыран кезде «Жоқтан бар жасаймыз!», «Құдайдың бермесін тартып аламыз!», «Әр отбасындағы аспазшы әйел мемлекет басқарады!» деген өзеуреген ұранды басшылыққа алып, «Көшпелі, жартылай көшпелі елді жаппай отырықшыландырамыз!» деген бастамамен 30 үйлі көшпелі ел ортасында Аламесек ауданын ұйымдастырды. Аламесек ауданын құрғанда аудандық мекемелерге қажетті орын, басшы кадрлар 30 үйден шықпайтыны ешкімнің қаперіне кірмеді.

Бір ғажабы, ауданды ұйымдастыруға ықылас білдірген Қазақ Өлкелік партия комитеті де, Өлкелік атқару комитеті де, алынған ұсыныстың дұрыс, терісін қадағалап, басшылық жасайтын РК(б)П Орталық комитеті де, Бүкілодақтық Атқару комитеті де Аламесек ауданы құрылғаннан кейін екі жыл бойы оның тағдырына назар салмады. Ондай ауданның өмірде бар екендігін естен шығарды. Өйткені, ауданды Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті 1928 жылдың 3 қыркүйектегі қаулысымен бекітті.

Содан 1930 жылдың екінші жартысына дейін ауданды тек бір хатшы басқарды. Аудандық партия комитетінің бюро, пленум мүшелері, бөлім басшылары сайланбаған. Бұған қарағанда, асыра сілтеу кезінде аудандық партия комитетінің хатшысы тек иек қағумен сайланған, аудандық партия комитетінің ұйымдастыру пленумы өткізілмеген-ау деген ой келеді. Ұйымдастыру пленумы болса аудандық партия комитетінің пленумы мен бюро мүшелері, бөлім басшылары сайланып, бекітілуі тиісті.

Дарынды Ғабит ел апшысын қуырған қызыл саясаттың, өктем биліктің тамыры соғып тұрған жері Аламесек ауданы екенін жақсы

білді. Сондықтан әлімсақтан іргесі қаланған, кеңестік биліктің қос тізгінін еркін ұстауға қалыптасқан, өнеркәсібі өркендеген, немесе, шаруашылығы ілгері басып, арқа-басы кеңіген ауданға бармады. Ащы өмірден зарыққан, судыр саясаттан тарыққан, жалған сөзге еліктеп, арқа еті – арса, борбай еті – борша кедей батырақтар басқарған ауданның халін өз көзімен көруді мақсат етті.

Сөйтіп, ол өңкей қызыл сирақ кедей басқарған Аламесек ауданына келді. Аудан басшыларының ақыл-ойы, қабілеті, жетпеген тұстарына кеңесіп, көмегін берді. Мұнда орын алған кемшіліктерге аудандық басшылар кінәлі емес, оған кінәлі Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің басшылары деп түйіндеді. Осының негізінде халық тағдырын ойыншық еткен Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің асыра сілтеу, кесірлі де кесапатты, алақұйын саясатын «Аламесек не күтеді?» деген шағын мақаламен тас-талқан етті. Шіреніп тартқан батыр садағының оғындай қазақтың байырғы қарапайым сөздерімен өз ойын діттеген нысанаға дөп тигізді.

Бір таңғаларлығы «Аламесек не күтеді?» кезінде Ғабиттің соңына түсіп, тырнақ астынан кір іздеушілердің де, Ғабит творчествосын зерттеушілердің де назарына ілікпеген. Оның сыры – мақаланың округтік баспасөзде жариялануы. Әйтпесе, бұл мақаладағы басқару, ұйымдастыру саласындағы кеңестік алақұйын саясатты Ғабиттің өзіне тән тәсілмен әр сөздің тігісін жатқызып, сынап-мінеуі, кекетуі қызыл белсенділер мен желөкпе бәлеқорлардың, саясаткерлердің назарынан тыс қалуы ол кезде мүмкін емес еді.

Бір өкінішті мәселе – Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің басшылары Ғабит көрсеткен кемшілікті түзеп, ауданды аяғынан тік тұрғызып, қалпына келтірудің орнына мақала жарық көргеннен кейін екі жетіде, яғни 1930 жылғы 23 шілдеде Бүкілодақтық Орталық атқару комитеті Аламесек ауданының шаңырағын ортасына түсірді. Ол қараған Қызылорда округінің іргесіне іріткі салды. Аламесек ауданын жойды. Қызылорда округін аудан етіп құрды. Аламесек ауданын таратып, оны жаңа ұйымдастырылған ауданға қосты. Бұрын Қызылорда округіне қараған Теренөзек ауданын екіге бөлді, бір жартысын Қызылорда ауданына, екінші бөлігін Қармақшы ауданына берді. Шиелі ауданын Жаңақорған ауданына біріктірді.

Сөйтіп, ел тіршілігін быт-шыт етті. Аламесек орны үйінді-үйінді төбеге айналды.

Осы жағдайды көкірек көзімен ерте көрген Ғабиттің «Аламесек не күтеді?» мақаласын жұртшылыққа ұсынып отырмыз.

Аламесек не күтеді?

«...Істің көбі ауданда. Аудан күшейсін!»... деген ұлы ұрандардың бір де бірі көз қырын салмаған ауданды іздесең Аламесекке кел. Кемшіліктің неше түрі керек болса, олар осы ауданнан іздемей-ақ табылатын. Қазақстанды түгел алғанда қазақ аудандарының ісі нашар келетін болса, Аламесек солардың ішінен көрнекті орын алатынына ешкім таласатын емес.

Іс ауданда. Күш қайда? Күш ауданда емес, әсіресе, Аламесек ауданында емес. Осы күні құйрық тістесіп келіп жатқан көп науқан бар. Науқанның басы қимылдайтын жері де аудан. Сол науқандарды өткізуге Аламесек те міндетті. Міндеттісі былай тұрсын, жұртпен қатар орындап та жатыр.

Ал енді сол істі орындайтын Аламесектің қызметкерлеріне келсек, еріксіз күрсініп жібересің. Райком хатшысы – жаңа жоғарылаған батырақ. Колхоз бастығы – жаңа жоғарылаған. Кооператив те солай. Бөлім бастықтары солай. Тісқаққан белсенділері жоқ. Жетекші, тәрбиелі қызметші жоқ. Жалғыз аудандық атқару комитетінің бастығынан басқасының бәрі балдырған жас қызметші. Оның үстіне саны аз. Райкомда жалғыз хатшыдан басқа бір жан жоқ. 30-шы жылы басқа бөлімдері болмаған аудандық комитетті осында көрдік. Жаңа ғана жоғарылаған райком хатшысы қай іске жетсін. Ісінің көбі-ақ ұйқысы келіп, қалғып тұр. Егер жаңа жоғарылаған батырақ белсенділерімізге осынша істі жүктеп қойып, оның үстіне бүкіл ауданға жетекші бол десек, ондай батырақты ұзамай-ақ бұрынғы күйіне түсіріп, бұрынғы үйіріне қосуымызға дау бар дейсің бе? Мұндай батырақтарды оңай-ақ мыйқата қылып алармыз деймін.

Аудан істемеймін демейді. Бірақ кей жерде толық күші келмейді. Бір істі істесе, күші жетпегендіктен екінші ісі тоқтап қалады. Екі-үш істің басын қосып бірге жүргізуге аудандағы жұмыс ат үстінде болады (Бұл округтік кеңседе керіліп отырып істейтін қағаз беті емес, кәдуілгі тартысты істің өзі!). Аудан қызметкерлерінің көп істі бірге жүргізуге күші де келмейді. Жағдайы жоқ.

Аламесектің орталығы Қызылордадан 70-ак шақырым жер. Бірақ округтен жіберілген қатынас қағаз ең жылдам келгенде 12 күнде, жаяу жүрсе (*жайлау жүрсе дегені болса керек – З.И.*) 21 күнде келеді. Телеграмм, не телефон, не пошта, не басқа түрлі тез қатынас әлі күнге жоқ! «24 сағатта орында!», «Үш күннің ішінде орында!» деп бұйрық жазатын округ сол қағазды жазып отырғанда несінің қай жерімен ойлап отыратынына біз түсіне алмадық. Мүмкін, ең қадірлі жерімен-ақ ойлайтын шығар.

Бірақ пайда не? Сол тығыз қағаздың ауданға тығыз жетуін ойлайтын бір мүшесі шамалы жетіңкіремей тұрған сияқты.

Мысалы. шөп науқанын алайық: округ ауданға жоспар береді. «Тығыз орында». - дейді. Шөп науқаны туралы колданатын жөн-жоба ауданға келмейді (Жолшыбай жүретін 21 күні тола қоймағасын қайдан келсін!). Аудан ала салып тығыз орындауға кіріседі. Ойдағы-қырдағы цифрды тауып алып «ауданның малына жетер-ау!» деген жоспар жасап, округке ұсынады. Округ шап етіп жабыса кетеді. Көшпелі ауылдарға да шөп шаптырып, олардың малын қамсыздандыру жағы да ескертілмейді. Шабындық жер бөлініп кетеді.

Ауданға келіп бұл қатені көргенсін тезірек түзетуге кірістік. Аудан қайтсін, қатесіне бас иіп, жаушы-жалам қайтадан іске кірісті. Мойыны қатып қалған тоңмойын қызметшілер емес, істің тілегіне қарай қайтадан қатарын түзеді. Қатені түзеуде жүріп жатқан жұмысты тоқтатып тастаған жоқ.

Міне, бұл қате аудан тез арада жөн-жоба ала алмағандықтан, округ тез қатынасуды жөнге қоймағандықтан, іскер қызметшінің аздығынан болып отыр. Қазір үстіміздегі үш науқан қатар ойнақтап жүр. Соларды үздіксіз орындап, кезінде басқалармен қатар келуі үшін Аламесектің кемшіліктерін жетістіру керек. Округте отырып «24 сағатта бітір» деген қағазың ауданға ең жылдам жүргенде 12 күнде келсе, істің орындалу қарқыны қалай болатыны айқын нәрсе!

Аламесек ауданы округпен қатынасты жиілетіп, тұрақты қызметкерлерін күшейтуді күтеді...

Ғ.Мүсірепұлы

«Сыр бойы» газеті
№86, 14 шілде 1930 ж.

*«Егемен Қазақстан» газеті
25 қараша 2002 ж.*

Аламесек – көне мекен орны. Қызылорда облысы Жалағаш ауд. орталығынан 45 шақырым жерде. Аламесек көлінің жағасына орналасқан. Іргесі XIX ғасыр ақырында қаланған. 1928-1930 жылдары аудан орталығы болды.

Жері құнарлы, шөбі шүйгін, балық, аң-құсы мол болғандықтан, бұл аймақтың халқы аңаршылыққа ұрынбаған.

Шымбай, Төрткөл, Қазалы уездерінің саудагерлері Аламесекте сауда жәрмеңкелерін өткізіп, «Жаңа базар» аталып кеткен.

1900 ж. Аламесекте 220 үйдей қазақ, 50-60 үй өзбек, 20-30 үй ноғай тұрған. 2 сыныптық орыс-қазақ түземдік мектебі (1898), кірпіш зауыты (1903), қасапхана жұмыс істеді.

1925 ж. Аламесек болысына 44 ауылдық кеңес қарады.

Аудан орталығы болып тұрған кезде мектеп, интернат, аурухана, кітапхана, клуб, астық қабылдау пункті жұмыс істеді. Аламесек МТС-ы ұйымдастырылды.

1932-1933 ж-ры Тереңөзек ауданының жетім балалар үйі, 1941-1944 ж-ры Украина мен Белоруссиядан әкелінген балалардың мектеп-интернаты болды.

Аламесек көліне құятын сулар бөгеліп, көл табаны құрғаған соң, Аламесектен ел еріксіз көшіп кетті.

*«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы
I т., 241-242 б.*

Ескерусіз қалмаса екен

Халық ақыны Төлеубай Үркімбаев 1898 жылы Қызылорда облысы Жалағаш ауданы қазіргі Бұхарбай ауылында туған. Жастайынан жетімдіктің, кедейліктің тақсиретін мол тартып, оның үстіне ауыр науқасқа шалдығып 1928 жылдан бастап бір қолынан айырылады, тілден, құлақтан қалады. Адаммен қатынас тек қағаз бен қаламға ауысады.

Бірақ, тума талант Төлеубай жасынан ауыл молдаларынан хат танып, шығыс әдебиеті хиссаларын, Сыр сүлейлері Балқы Базар, Тұрмағанбет Изтелеуов, Шораяқтың Омары, т.б. ақын-жыраулардың өлеңдерін жаттап, кейін өзі де өлең, жыр жазумен айналысады.

1935 жылы 12 желтоқсанда «Социалды Қазақстан» газеті «Талант» деген тақырыппен Төлеубайға арнап арнаулы бет берді. Онда: «...Үркімбаев қалың бұқараның ішіндегі талант, халықтың бел баласы, халық жырышысы. Әттен, науқастық ауру самсаған

Т. Үркімбаев

қолдан, шаршы топтан озатын жүйріктің аяғына ақау түсіріпті. Бірақ, Төлеубай ақын төсек тартып жатса да қолынан қаламы түсіп көрген емес. Ол Ұлы дәуірдің ұлан асыр дүбіріне елегізіп, еті қызған саңлақты жүйрік. Ол әлі талай шабысқа түсем дейді, соған қаламын қайрайды», - деп зор баға берген.

Шындығында Төлеубай талант. Оның баспа бетін көрген көптеген өлеңдерін, айтыстарын айтпағанда «Сатанның сары атаны» деген ұзақ жыры орта мектепке арналған қазақ әдебиеті оқулығынан соңғы күнге дейін түскен жоқ. Оның Б.Қасқырбаймен айтысының өзі тұнып тұрған шындық, өмір көрінісі.

Төлеубай шығармалары негізінен үгітке, шаруашылықты өркендету, жалқаулар мен жемқорларды әшкерелеу, партия мен үкіметтің саясатын халыққа түсіндіруге бағытталған.

Төлеубай «Қазақстанның 15 жылдығы» значогі, «Құрмет белгісі» орденімен наградталды.

Соғыс жылдарында Қазақстан Республикасы ақындарының Қызылордада өткен айтысы Төлеубай Үркімбаевтың «Кел, ақындар келіңдер!» деген ұзақ толғаумен ашылды. Тіл мен құлақ, қол кемістігіне байланысты бұл толғауды жергілікті жырау Әбділда Жүргенбаев жиналған ақындар алдында нөсерлете төккен. Бұл жөнінде марқұм Әбекен: «Мен күндіз-түні ұйқысыз өткізіп толғауын бір күнде жаттадым. Басқа мүмкіндік болмады. Сөйтіп, Сәбең бастаған ақындар айтысын Төкеннің толғауымен ашып, абыройға ие болдық», - деп еске алатын. Бұл толғаудың сөзінің шұрайлы, өмірдің шындығы айқындығына байланысты соғыс жылдарындағы Қазақстанды аралаған әртістердің концерттік бағдарламаларына енгізілді. Кез келген ауылда жырланды.

Төлеубай мұралары сақталмаған. Себебі, Төлеубай қолынан кезінде Қ.Әбдіқадыров пен А.Токмағанбетов «жинағынды шығарамыз» деп алып кеткен де, «Құдай қорлағанды, пайғамбар асасымен түртедінің» керін келтіріп, құрдымға жіберген. Сондықтан Төлеубай Үркімбаев ол екеуіндегі шығармаларын іздеп, әрі «Социалды Қазақстан» газеті редакциясынан жәрдем сұрап «Жауап бермеушілер мен жалтарушылар» деген шағым жазуға мәжбүр болды. Бірақ, редакция Төлеубайға жауап та бермеді. Осындай салқын қандылықтан республикамызға белгілі Төлеубайға (Е.Смаиловтың «Ақындар» монографиясына, «Қазақ әдебиеті тарихының» I-томына, «Қазақ әдебиеті» оқулығына еңген еңбектері ескерілмей) 1956 жылы қайтыс болғаны жөнінде еліміздің баспа беттерінде хабар да бұйырмады. Тірісінде өз шығармасының жинағын жарыққа шыққанын көре алмады.

Кейін Төлеубай шығармаларының жинағын шығару жөнінде әрекет жасадым. Жазушылар одағы, баспа орындары, Ғылым академиясы жазушылардың облыстық бөлімшесінен, аудандық партия комитетінен «ұсыныс әкел» деген уәж білдірді. Ол кезде Асқар Тоқмағанбетов жазушылардың Қызылорда облыстық бөлімшесін басқаратын еді, бұл мәселені тыңдауға ықыласты болмады. Ал, аудандық партия комитетінің хатшысы Б.Тасыбаев «Бұның қаншалықты қажеті бар?» - деп қағазымның бетіне бұрыштама соғып берді. Сонымен іс тынды...

Биыл Төлеубайдың туғанына 100 жыл толып отыр. Біз өз тарапымыздан ақынның аруағы риза болсын деп Қазақстан астанасының Орынбордан Ақмешітке көшіп келуіне байланысты Түркістан облысы партия бюросы мен обкомның һәм облыстық «Қосшы» бөлімінің тілі «Ақ жол» газетінде жарияланған «Қоныс құтты-ақ» (14 мамыр 1925 ж., №570) деген өлеңін араб харпінен аударып оқырмандарға ұсынып отырмыз.

Өлең мәтіні Сыр бойы ақындарының ұйқас қуу үлгі-тәсілімен жазылған. Ең маңыздысы – ел басшыларын бүтіншілікке, халықты татулыққа шақырғандығымен бұл өлең құнды деп біліміз. Бұл өсиет күні бүгін де қажет...

Қоныс құтты-ақ -

Орнады Қазақстан Ақмешіттен
Ортаға жаңа келіп, алыс шеттен.
Қайырлы қонысыңыз, құтты болсын
Ордаңыз, отауыңыз жаңа тіккен.

Деген сөз «Бірлік болмай тірлік болмас»
Бұл нақыл келе жатқан арғы түптен.
Бірлесіп жұрт болудың қамын ойлап,
Үш Алаш бас қосып тұр зор үмітпен.

Лениннің әділ тәртіп-дәулетінде
Енші алып жаңа шықтық үкіметтен.
Жиһанның жарық түрі жаңа кірді
Халық едік қапастағы түн күзеткен.

Жуасып жуан жұдырық босқа қалды
Бозарып өлімтікше іші кепкен.
Дариға қайта айналып келер ме деп
Заманға өкінеді бұрынғы өткен.

Қаз тұрды кембағалдар бойын билеп
Тайлақша азат болған ауыр жүктен.
Шартарап өркен жайып өсуіне
Айырылма, азаматтар бұл тілектен.

Бозторғай қой үстіне жұмыртқалап,
Алғысты тегіс берсін Алаш біткен.
Ту көтер, халық билеген қаһармандар,
Күн туды тұлпарларға бәйге түскен.

Хан сайлап қазақ жұрты мұнан бұрын
Төрт рет жиылыпты ер кезекпен.
Жая алмай зорлығымен зомбылығын
«Сейсенбай» «Бите» менен тозып кеткен.

Мақсаты бірін-бірі талап жемек
Залымдар неғып оңсын бұл ниетпен.
Жаншылып қара табан еңбекшілер,
Зорлардың қорыққаннан қосын жеккен.

Момындар көкшіл көмір боп құлшылықта,
Зар еңреп жылай-жылай өмірі өткен.
Олардың бастан кешкен кемшілігін
Адам жоқ ада қылып айтып біткен.

Сол жолдан аулақ болып, Қазақстан
Ескеріп шылбыр жина ертеректен.
Тату бол үш Алаштың азаматы,
Сиясып су ішкендей бір шүмектен.

Үміт бар жаман жолды жояр деген
Жан жолдас іс басқарған ақ жүректен.
Орталық Қазақстан қауымына
Жай алды жаңа қоныс кең түбектен.
Қайырлы құтты болсын айтпақ үшін
Сөз жаздым білгенімше бұл реттен.

Төлеубай Үркімбаев

*Қолжазба
10 қараша 1998 ж.*

Мирзоян домбыра сыйлаған Нағима кім?

Қазақ көркемөнері құлпырып, түрленуде

Қазақстан Кәмесерлер кеңесінің 193*¹² жылғы ғынауардың 14-дегі қаулысы бойынша Қазақтың мемлекеттік филармониясы құрылды. Филармония бұдан былай озды өлкеміздегі, қалды астанамыздағы ән-күйдің кіндігі болады. Филармонияның қарауында қазір Қазатком атындағы ұлт оркестрі, 60 кісілік қазақ әндерінің хоры, 50 кісілік орыс әндерінің хоры бар, жеке әншілер және бишілер бар.

Қазақстанның Халық ағарту кәмесері осы жылғы ғынауардың 15-нен бастап Қазақтың мемлекеттік филармониясы қосылды деп бұйрық берді. Сөйтіп, филармонияның шымылдығы ашылды. Филармония содан бері екі рет концерт жасады. Соның соңғысында осыны жазған қаламның иелеріне де болуға тура келді.

Қазақтың драма театрының үйі. Лық толған халық. Театрдың шымылдығы әдетінше сыр етіп ашылды.

Жиылған халықтың алдында қазақтың ұлт оркестрі. Оркестрдің адамдары – саусағына қырық түрлі күй ілінген өңшең шеберлер. Оның ішінде топтан озған атақты жүйрік домбырашылар, көркем-өнердің ұстасы болуға даярланып жатқан жас келіншектер де бар. Оның ішінде қазақ әйелдерінен жеке-дара шыққан домбырашы Нағима да бар. Оркестрді басқарушы қазақтан шыққан бірінші дирижер Ахмет те бар. Оркестр алғашқы нөмірлерінде қазақтың «Ақшолақ», «Қара бас», «Балбырауын» сияқты атақты күйлерін тартты. Шертімпаз қол мен қарағайдың нәзік қылымен шыққан үн театрдың сахнасын кернеп барып, асқақтап асып, залдың ішін билеп, меңгеріп алды. Күй жанға жайлы тиіп, бойды балқытып, көрушілердің жүрегінің қылын шерткендей болды. Құлағының құрышын күйге төсеп, тым-тырыс отырған халық домбырашылардың саусақтары соңғы пернелерді басып өтіп, шекке соңғы рет сермегенде қарап отырып ду көтерілгендей болды. Қол мен аяқ бірдей соғылды.

Оркестрдің орнын бишілер, әншілер басты. Музыка-драма техникумында оқып жүрген жастар жер жүзілік балет (би) өнерінің көп тараған үлгілерін көрсетті.

¹² Мәтінде соңғы цифр түспей қалған – З.И.

Республикамызға еңбегі сіңген әртістер – Күләш пен Қанабек «Шұға», «Қыз Жібек» сияқты күйлі пьесаларымыздың қаһармандарының ариясына айналған әндерді салды.

Қарқаралы округінің даңқы шыққан домбырашысы Қасенұлы арқаның «Дайрабай» мен Тәттімбеттің¹³ «Былқылдағы» деген күйлерін тартты. Бұрын жеке домбыра сахнаға қол емес деп келуші едік, жоқ олай емес екен. «Қалауын тапса, қар жанады» екен. Домбырашы шебер болса халыққа жеке домбыраның күйін де тыңдатады екен.

Филармонияның 60 кісілік қазақ әндерінің хорын да тыңдадық. Бұл хор жаңа ұйымдасқан хор ғой. Бұрынғы хормен айтылып жүрген әндерді ғана үйреніп үлгеріпті. Ол әндерді ұйымдасқан түрде жақсы айтты. Сонымен бірінші шымылдық жабылды.

Ән-күйдің салтанатты мерекесі

Екінші шымылдық асыққандай жиыла жөнелді. Концертті басқарушы халыққа: «Қабылұлы Илияс жолдас бір-екі ауыз сөз айтады», - деді. Біз ойын залының соңғы жағында отыр едік. «Сөз айтады» дегенін естіңкіремей қалып, көркемөнердің қызығына қыза-қыза келе Илияс жолдастың өзі де бір-екі ауыз ән салып береді екен деп қалдық. Бірақ, Илияс жолдас одан да қызықтырақ қуаныш айтқалы келген екен. Сол күні Өлкелік партия комитеті бюросының мәжілісі болып жатқан. Илияс жолдас: «Мені сіздерге Өлкелік партия комитетінің бюросы, Мирзоян¹⁴ жолдас жіберді. Мирзоян жолдас күннен-күнге құлпырып, гүлденіп келе жатқан қазақ көркемөнерінің ән-күй дүкенін құттықтауға жіберді. Оған Өлкелік комитет бюросының, Мирзоян жолдастың – мені, менімен бірге жіберген Қазақстанның Халық ағарту кәмесерінің орынбасары Жантілеуұлы Шайқы жолдас куә. Мирзоян жолдастың өзі қол қойып жазған қағазы куә», - деді.

Жұбанұлы Ахмет жолдасқа

Қазақтың ұлттық музыкасының талапты, жігерлі ұйымдастырушысына және шеберіне, қазақтан шыққан бірінші дирижерге, ұлт көркемөнерін, әсіресе, қазақтың опера театрын дамыту жолындағы белсенді іскерге – Жұбанұлы Ахмет жолдасқа өзіме арнап істелген қазақ музыкасының ұқсатып, өндеген аспабы – домбырамды сыйлаймын.

Л.Мирзоян

¹³ Тәттімбек деп жазылған – З.И.

¹⁴ Мәтінде барлық жерде Мирзоян деп жазылған – З.И.

Ілияс жолдас төрт шекті, үні кең, әдемі, шешен домбыраны Ахметке ұсынды. Қазақтың ұлт оркестрі «Интернационал» күйін ойнады. Соғылған қол, құрметтеген дауыс залды басына көтерді. «Қазақтың ұлт көркемөнерінің шын қамқоры, түрі ұлттық, мазмұны социалдық мәдениетіміздің қолдаушысы, бастаушысы Мирзоян жолдас жасасын!» деген дауыс бірнеше жүздеген халықтың «Уралаған» айқайына ұласты.

Нағима Ерғалиқызы жолдасқа

Қазақ әйелдерінен шыққан тұңғыш домбырашы, қазақтың ұлттық музыкасының шебері Нағима Ерғалиқызы жолдасқа өзіме берілген домбырамды сыйлаймын.

Л.Мирзоян

Ілияс жолдас екінші домбыраны Нағимаға ұсынды. Оркестр тағы «Интернационал» ойнады. Жұрт орындарынан тұрып, пролетариаттың таптық күйімен бірге қазақ әйелдерінен үздік, жеке-дара шыққан домбырашы Нағиманы құрметтеді. Ұлт көркемөнерінің сый алған, мақтау алған ардақты шеберлерінің жауабы біреу болды. Ахмет пен Нағима қазақтың көркемөнерін бұдан да асырып, гүлдендіріп, түрлендіру жолына, түрі ұлттық, мазмұны социалдық мәдениетімізді Кеңестер Одағындағы алдыңғы қатарлы республикаларға теңеу жолына барлық күштерін, бойындағы жігерлерін, жаратылыстың берген қасиеттерін сарп етеміз деп Мирзоян жолдасқа серт берді. Көркемөнердің сонда жиылған қызметшілері Мирзоян жолдасқа телеграмма арқылы жауап берді. Сөйтіп, филармонияның концерті қазақтың ұлттық көркемөнерінің салтанатты мерекесіне ұласты.

Ұлт аспаптары оркестрінің алғашқы құрамы
Ортада – А. Жұбанов

Филармонияның мақтау алған, сыйға тойған қуанышты тобы концертінің кейінгі нөмірлеріне бұрынғыдан да құлшынып, мың құлпырып, шеберлене кірісті. Оркестрдің ойнаған «Адай» күйі көрушілердің құлағының құрышын, жүрегінің айызын қандырды. Күйшілер мен әншілер домбырасын көкке сермеп, аспанға өрледі. Бишілер жорғалай басып, қол аяғы майысып, құлаш ұрып, қарыштап алға басты.

Қазақтың ұлттық көркемөнері күннен-күнге құлпырып түрленуде.

Әнші, күйші, биші жолдастар!

Табыстан табысқа!

Өнердің биік шыңына!»

«Социалды Қазақстан» газеті

1935 ж.

Латын әрпінен көшірген – З.Ижанов

Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші хатшысы Л.Мирзоянды халқымыз Мырзажан деп атағанын қазіргі жастардың біле бермеуі мүмкін. Сондықтан оған қысқаша тоқтала кеткен жөн секілді.

Тарихи деректерге жүгінсек Л.И.Мирзоян Қазақстанда қоғамдық, әлеуметтік, саяси-экономикалық жағдайдың әбден титықтап, тұралап тұрған кезінде келді.

Бұл 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде патша үкіметінің жазалаушы отрядтарының халқымыздың денесіне салған жарасы әлі жазылып болмаған әрі ұлт-азаттық көтеріліс пен соңғы екі ашаршылықта шетелге тозып кеткен ағайындардың еліне толық оралмаған кезі еді.

Оның үстіне, бұған дейін кеңестік әпербақан саясат пен қу жақ – Голощекиннің «Кіші қазан төңкерісінен» туған әрекеттерден ел арасында береке-бірліктің ушыққан шағы. Осындай солақай саясаттың салдарынан әлеуметтік қарама-қайшылық шиеленісті. Өндіріс, шаруашылық, экономика күйреді. Ауылды кеңестендіру, ұжымдастыру, байларды тап ретінде жоюдың ақыры екі миллионнан астам қазақты жалмаған анаршылыққа әкелді. Соған қарамастан, сталиндік қызыл идеология бұзғаннан аман қалғандарды тарихи

Л. Мирзоян

зердеден, салт-санадан, әдет-ғұрыптан, ұлттық рухтан, байырғы тілі мен мәдениетінен айыру шаралары жасалып жатты.

Міне, осындай шаруашылығы, экономикасы, мәдениеті барлық жағын шатқаяқтап, тұралап тұрған шақта келген Л.И.Мирзоян қалайша бірден халық құрметіне бөленді деген сауалға жауап іздеуге тура келді. Іздестіру барысында дiттеген жауабымызды таптық. Оның тамаша іскер, қайратты, шебер ұйымдастырушы, көптеген іргелі, күрделі істердің бастаушысы, қазақ халқының жанашыры болғанына көзіміз жетті.

Л.И.Мирзоян көптеген ірі өнеркәсіп орындарды, теміржолдарды, зауыт-фабриктерді салуға белсене қатысты. Халықтың әлеуметтік, мәдени тұрмысын көтеруді қолға алды. Ашаршылықтан әбден еңсесі түскен елдің есін жинау үшін оларға несиеге мал бергізді. «Малсыз отбасы болмасын!» деген ұран көтерді. «Байы, әлден, мал өсір», - деді. Сондықтан да, оны қазақ халқы Мырзажан атады. Еңсесін көтерген, қисайған шаңырағын түзеген Мирзоянды Мырзажан деп атамағанда кімді атауға тиісті.

Мирзоян тек елдің экономикасын көтеріп қойған жоқ, ол ұлттық мәдениетті, ұлттық рухты, тілді де көтерді. Оның қамқоршысы, жанашыры да болды. Бұл мәселелерді республикалық беделді конференциялар мен сессияларда, пленумдарда бірнеше рет көтерді. Қызмет бабымен барған жерлерінде нақтылап айналысты. тиісті тапсырмалар берді.

Мәселен, 1935 жылғы маусым айының 16 күні Гурьев (қазіргі Атырау) қаласына барған сапарын-ақ алайық. Ол «Ембімұнай» тресін, мәдениет үйін, балық консерві комбинатын, мұнай кәсіпорындарын, жүзбелі балық зауыттарын аралап жүргенде, көбінесе, мәдениет мәселесіне баса назар аударған. Балық консерві комбинатының консерві қалбырлары жиналған қоймаға дейін аралаған. Сонда консерві сыртындағы қағаз этикеткасын қазақ тілінде жазбағандығы үшін комбинат директорына қатаң ескерту жасап, оны тездетіп қазақ тілінде жазуға тапсырма берген құжатты көргенде таң қалдық. Оның бұған дейін баспасөз қызметкерлерімен, партия ұйым басшыларымен өткізген бір кеңесінде: «Сендер теміржол бойындағы разъездер мен стансалар атауларының, ондағы ұрандар мен жарнамалардың қай тілде жазылып тұрғандығын білесіңдер ме?», - деп сұрақ қойып, мұны «Тездетіп жөндеу керек, қазақ тілінде жазу керек», - деп нұсқау бергенінен бұрын да хабардар едік.

Бұл екі жағдай Мирзоян қазақ тілін екінші қатарға қоймаған, оған ұсақ-түйек мәселе деп қарамаған, қазақ тілінің қамқоршысы болды деген ұғымды берсе керек.

Оған қосымша Мирзоянның қазақ көркемөнерінің Мәскеуде өтетін онкүндігіне дайындалып жатқан кезінде өзі алыс шетелде жүрсе де «Мәскеуге қазақтың қарт ақындарының бірін тауып апарыңдар» деген тапсырмасы қазақ ұлтына деген оның ақ жүрегін аңғартса керек. Бұл қазақ мәдениетіне, әдебиетіне жасалған зор қамқорлық болды. Шындығына келгенде, Жамбыл осы онкүндікке қатысқаннан кейін өмірге қайта туғаны рас қой.

Айтпаса сөздің атасы өледі. Л.И.Мирзоян қазақ әліпбиін латыннан орыс графикасына көшіруге қарсы болғаны да күні бүгінге дейін айтылмай келеді. Бұл деректі де сол іздестіру кезінде таптық. Мәдениет майданы қызметкерлерінің Бүкілқазақстандық бірінші сиезінде сөйлеген сөзінде Мирзоян орыс графикасына көшуді «керексіз реформа» деп тауыпты. «...Ондай реформаларға әуес болмау керек... Бұл ретте өте сақ болу керек, байқау керек. Бұл мәселеге жиі ұмтылып жүргендігін айтқаныма Жұбанұлы жолдас та, Аманжолұлы жолдас та өкпелемес деп ойлаймын», - деп ескертіпті. Көріпкел емес пе? Амал қанша, республикамыздан Мирзоянның өкшесі көтерілуі орыс графикасының өріс алуына кең жол ашты.

Енді Мирзоянның тақырыбымызға байланысты ұлт рухын, ұлт мәдениетін көтерудегі еңбегінің бір қырына тоқталайық. Ол үшін Мирзоянның 1933 жылы маусым айында өткен Өлкелік партия комитетінің пленумындағы мына сөзін тыңдап көрейік:

«...Қазақ еңбекшілерін (*Қазақстан еңбекшілері демей, қазақ еңбекшілері деген сөзге баса назар аударып тұрғанын көріп тұрсыздыр ма?*) социалды мәдениетке баулу үшін мәдениетті қазіргі басты міндет дәрежесіне көтеру керек... Мәдениет жоспарын орындамау күнәсі шаруашылық жоспарын орындамау күнәсінен артық соқпаса, кем соқпайды. Сондықтан ендігі жерде мәдениет жоспарын орындамаушылармен қатты күресу керек... 1933-1934 жылдары әрбір облыста бір-бірден ұлт театры ұйымдастырылсын», - деп түйіндепті.

А. Жұбанов

Бұл тұжырымның тарихи мәні зор. Өйткені, Қазақстанның көптеген облыс орталықтарында 1933 жылдан кейін ғана ұлт театры ұйымдастырылғанын ешкім бекер дей алмайды. Оның үстіне, Мирзоянның осы сөзінен кейін Қазақстан Халық Комиссарлар кеңесінің Қазақстанда тұңғыш ұлт аспаптар оркестрін ұйымдастыру жөніндегі қаулысы қабылданды.

Қаулыда оркестрді ұйымдастыру жауапкершілігі Ахмет Жұбанұлына жүктелді.

Жауапкершілігі мол бұл жұмысты көптеген қиындықтармен атқарғандығын Ахметтің сөзінен аңғардық. Онан аңғарғанымыз, Ахмет байырғы қазақы домбыраның пернелері оркестр талабына қиғаш келгендіктен оның санын жиырмаға жеткізіпті. Домбыра тартуда оң қолдың соғу техникасын өзгертіпті. Домбырашылардың музыкалық сауатын ашып, нотамен тартуға жаттықтырыпты. Жер-жерден талантты, таңдаулы күйшілерді жинастырыпты. Сөйтіп, құрамында 33 кісі бар қазақтың тұңғыш ұлт аспаптары оркестрін ұйымдастырып, 60 кісілік қазақ әндерінің хоры, 50 кісілік орыс әндерінің хоры және жеке әншілер мен бишілер тобының басын қосыпты. Сонымен, қазіргі Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрі 1935 жылы 15 қаңтарда сахна шымылдығын көтеріп алғашқы концертін көрсеткен екен. Бұл концерттің қалай өткені жөнінде сөз қозғауды мақсат етпедік. Өйткені, сол концертке қатысқан Насыр мен Әбітайдың жазғанын оқырмандарға қалпын өзгертпестен жариялауды жөн көрдік. Өйткені, бұл екі азамат сол концертке қатысқан. Концерттің қалай өткенін өз көздерімен көріп, құлақтарымен тыңдаған, алған әсерлерін көркем суреттеген.

Н. Ергалиқызы

Сондықтан, негізгі тақырыбызға оралып, көз алдарыңызда маңдайы жарқырап, үш шекті домбыра тартып отырған қазақ қызы туралы әңгіме қозғамақпыз.

Ең алдымен, айтайық дегеніміз, Мирзоянның өзі бұл концертке қатыса алмаса да, оның ұлт оркестріне деген жанашырлығы мен қамқоршылығы. Дәл сол кезде Қазақстан Өлкелік комитетінің бюросы өтіп жатты. Бюрода талқыланып жатқан маңызды мәселені тастап (әділдігі керек, ол кезде бюро, пленум, конференциялар қызу айтыс-тартыссыз өтуі мүмкін емес) концертке кетуге ар-ожданы жібермеген болар. Бірақ, сондай күрделі мәселені талқылап жатса да, ол қазақ ұлт оркестрін естен шығармады, елеусіз қалдырмады.

Илияс Қабылов пен Халық ағарту комиссарының орынбасары Шайқы Жантілеуұлын көрермендер мен оркестр ұжымын өз атынан құттықтауға жіберуі және өзіне арнап жасалған екі домбыраның төрт шектісін Ахмет Жұбанұлына, үш шектісін атақты домбырашы Нағима Ерғалиқызына сыйлауы жоғарыдағы айтқан ойымыздың бірден-бір дәлелі болса керек.

Екіншіден, домбыра ұстап отырған қыз суретінің астына «Қазақ әйелдерінен жеке-дара шыққан домбырашы Нағима Ерғалиқызы» және Мирзоянның «қазақ әйелдерінен шыққан тұңғыш домбырашы, қазақтың ұлттық музыкасының шебері» деп берген бағалары туралы пікірімізді ортаға салмақпыз. Өйткені, біз қараған құжаттарда Нағима Ерғалиқызы жөнінде жеткілікті дерек берілмеген екен. Оның кім екені, ата-тегі, қай жақтан келгені белгісіз. Біз бұл жерде Нағиманы руға не жергілікті бір аймаққа бөлу, не телу ниетіміз жоқ. Бұған бізді ітермелеген жағдайлар болып тұр.

Оның біріншісі – қазақ музыкашылары мен домбырашы-күйшілерінің өмірбаяндары, қызметтері жөніндегі жазылған әдебиеттерде Нағима Ерғалиқызы деген есімді кездестірмедік.

Екіншісі – қазақ музыкасы саласын зерттеген, домбырашы-күйшілерді біледі деген бірқатар мамандармен хабарласқанымызда ондай есімді естімегендіктерін білдік.

Бізге бір нәрсе айдан анық. Ол – Нағима Ерғалиқызының шебер күйші екендігі даусыз. Олай дейтініміз – талғамы мол, қазақ музыкасының тарланбозы, дирижері Ахмет Жұбанұлы Нағиманың шебер домбырашы екендігін мойындаған, талантын, шеберлігін, күйшілігін жете таныған. Сонан кейін, жоғары мәртебелі адамның сыйлығына Ахмет Жұбанұлы ұсынған десек кім дауласа қояр екен? Оркестр мүшелерінің шеберлігін, қабілетін Ахметтен артық кім бағалайды? Оның үстіне мемлекеттік жоғары лауазымды адамның сыйлығына лайықсыз, кез келген адам ұсынуға кімнің батылы жетеді? Ал, Мирзоянның өзі көріп білмеген (концертке қатыспағаны өз алдына) Нағима Ерғалиқызына өзіне арнап жасаған домбырасын «сен қазақ әйелі екенсің» деп сыйлай салуы ақылға қонымсыз. Оның үстіне «мәленшеге берейік» деп сырттан тон пішушілерге де Мирзоянның сый ұсына салуы мүмкін де емес.

Сонда жұмбақ болып тұрған Нағима Ерғалиқызы кім? Тұңғыш оркестрдің ұйымдастырылғанына 80-жылға таянып келеді. Сонан бері ел жадынан, зерттеушілер назарынан неге тыс қалған есім деген сауалдар бізді тұйыққа тіреді. Оны іздестіріп, дабыл қағуға ітермеледі. Сондықтан алдын ала өз ойымызды да ортаға салуды көз көрдік.

Бізше, Нағима күй атасы Құрманғазының шәкірттері Батыс Қазақстан мен Атырау өңіріндегі танымал күйшілер – Мәмен Ергалиұлының, әлде Ергали Есжанұлының қызы болуы мүмкін. Өйткені, тақыр жерге дән өнбейді. Талант негізсіз болмайды. Киелі өнер тексіз қонбайды.

Екіншіден, Нағиманың шашын қырқуы, киімі батыс үрдісіне ұқсайды. Соған қарап Нағима Бөкей ордасындағы не Атырау облысының бұрынғы Теңіз жағалауы 1, 2-округтеріндегі орыс-казак мектептерінің бірінде оқып-тәрбие алған болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Олай дейтініміз, Атырау, Батыс Қазақстан облыстарында сол кездегі іске араласқан, оқыған казак қыздары Алма Оразбаеваға еліктеп шаштарын келтелеген. Қазақстанның басқа өңірлерінде бұл үрдіс едәуір кеш енген. Сондықтан басқа өңірден келген қыз болса Нағимадан гөрі шашы өзгешелеу болуы тиісті дейміз.

Бізді ойландырған тағы бір мәселе – суреттің астына жазылған «казак әйелдерінен шыққан тұңғыш домбырашы» деген сөздер. Бұл сөздерге қарағанда Ахмет Жұбанұлы да, Л.И.Мирзоян да бұл кезде Динадан хабарсыз болған. Тарихи дерекке сүйенсек, Ахмет Жұбанұлы 1937 жылы ғана Смағұл Көмекбаевты жіберіп Динаны Алматыға алдырған. Ал, Нағима Ергалиқызының сахнаға шығып «тұңғыш» атануы бұдан екі жыл бұрын.

Оған қосымша айтарымыз, Дина 1937 жылы Халық өнерпаздарының республикалық байқауына тұңғыш рет қатысып бірінші жүлдеге не болды. 1939 жылы Мәскеуде өткен Халық музыка аспаптарында орындаушылардың бүкілодақтық байқауында бірінші орын алып «Домбыраның Жамбылы» атанды. Дина есімі осы екі байқаудан кейін Атырау, Батыс Қазақстан өңірінен асып бүкіл Қазақстанға жайылып, елге танылды.

Сондықтан біз Нағима Ергалиқызын ұлт оркестріндегі кәсіби домбырашы ретінде 1935 жылы тұңғыш әйел болды деп ойлаймыз.

Бұл біздің «Дина тұрғанда Нағима қалайша казак әйелдерінен шыққан тұңғыш домбырашы болады?» деп сұраушыларға берер жауабымыз. Әрине, казак арасынан шыққан Дина мен Нағимадан басқа, казак қыздарының есімдерін біз ұмытып отырғанымыз жоқ.

Ең соңында айтайық дегеніміз – Нағиманы іздестіру мәселесі. Біз ол жөнінде қаншама мұрағаттық құжаттарды, әдебиеттерді актарсақ та, ол жөнінде бір ауыз сөз кездеспеді. Қысқаша айтқанда, Нағима Ергалиқызы ізсіз жоғалған, елеусіз, ескерусіз қалған. Тағдыры жұмбақ. Аққан жұлдыздай өмірден өткен секілді. Бізше, олай болуға тиісті емес. Өнердің белгілі шамшырағы жерге қай жатып сонді деуге аузын бармайды.

Қалай десек те, Нағиманың тағдырында жұртшылыққа беймәлім құпия сырлар, жасырын жұмбақтар, қияпаттық әрекеттер жатуы мүмкін деп ойлаймыз. Тіпті Дина Нұрпейісова сияқты Нағима атасының, не күйеуінің есіміне телініп кетуі де ғажап болмас.

Ендігі сенеріміз – ел. Бәріміз жабыла іздеп кезінде дара шыққан өнер саңлағы Нағима Ерғалиқызының өмірін, жұмбақ тағдырын анықтап, оны ұлттық мәдениетіміздің бір кірпіші етіп қалап, өз орнын тауып беруіміз керек.

*«Ана тілі» газеті
23 қыркүйек 2004 ж.*

Қайдасындар, көсемнің тебіренбес жүрегін елжіреткен өнерпаздар?

Бүкілодақтық ауыл шаруашылық көрмесі 1939 жылы шілде айының ортасында Мәскеуде ашылғаны тарихтан белгілі. Қолда бар дерекке сүйенсек, Қазақстанның сол кездегі басшылары бұл көрмеге апаратын мал шаруашылығынан қойылатын заттарды ғана дайындау ісімен шектелмеді. Олар көрменің ашылу салтанатында ауыл шаруашылық саласында еңбек етіп жүрген өнер саңлақтарын дайындауды да естен шығармаған.

Республика бойынша топтан озған үздік домбырашы-күйші, бұлбұл дауысты әнші, мың бұралған бишілерді жинап, солардан екі жүзден астам өнерпаздарды іріктепті. Бұл өнерпаздар алғашында Қазақстан павильонын көруге келген мәскеуліктерге «Қара торғай», «Өсеміз», «Жасасын, Конституция», т.б. әндерді құрамында 95 кісілік хормен шырқапты. 45 кісілік домбыра оркестрі «Сарыарқа», «Адай», «Көбік шашқан», «Қарасай» күйлерін күмбірлетіпті. Бишілер «Киіз басу», «Колхоз биін» билепті.

Сөйтіп, өнерпаздар қазақтың әндері мен күйлерін Мәскеу аспанында асқақтатып, бишілер жұртшылықтың таңдайын қақтырыпты. Қазақ өнерпаздарының танымал болғаны соншалық, олар мұнан кейін КСРО павильонының орталық алаңында, Мәскеу балалар театрында, Зеленый театрында, тіпті Үлкен театрда концерттерін қою абыройына ие болған. Соңғы Үлкен театрда өткен концертке И.В.Сталин бастаған партия, үкімет басшылары қатысқан. Олар

казак өнерпаздарының творчестволық еңбектеріне риза болған. Әсіресе, оркестр орындаған Құрманғазының «Сарыарқа», «Көбік шашқан» күйлеріне И.В.Сталин қатты сүйсінген, жаны жадырап қатты қол соққан.

Міне, сол «Күн көсемнің» тебіренбес жүрегін елжіреткен саңлақтардың қыз бен жігіттің суреті кездейсоқ жағдайда қолымызға түсті. Қыз – Дүсіпова Жұмағыз, бұрынғы Гурьев облысы Бақсай ауданы, «Путь Ленина» ұжымшарының мүшесі де, жігіт – Қаби Жұмағанбетов, әнші, қазіргі Атырау, бұрынғы Гурьев облысы Есбол ауданы «Үлкен шағыл» мал серіктестігінің төрағасы.

Ж. Дүсіпова мен Қ. Жұмағанбетов
1939 ж.

1939 жылдан бері қаншама үлкен өзгерістер болды. Қанды кырғындар өтті. Аласапыран құйындар соқты. Соның салдарынан талай өнерлі, ардақты есімдер естен шықты. Ізсіз жоғалды. Олардың бір кездегі өнер саңлақтары екенін ілуде біреу ғана біледі.

Мына суретті елімізге танымал, өнер зерттеуші Кәрима Сахарбаеваға көрсеткенімізде, ол Жұмағызды бірден таныды да: «Жұмағыз егде тартқанына қарамастан Құрманғазы мен Махамбеттің күйлерін керемет шебер орындайтын күйші еді. Күйлерді өзгеріссіз қалпында ойнайтын», - деп мақтады.

Кәрима Жұмағызды өзінің «Атырау – ән-күй мұхиты» деген еңбегіне енгізіп, бағасын беріп, музыка тарихына жоғалмайтын белгі қойған екен. Мадақтауға тұрарлық іс.

Сахарбаеваның жоғарыдағы сөзіне қарағанда, көрмеге концерт беруге қатысқан өнерпаздардың қай-қайсысы да осал болмаған ғой. Олай болса, 1939 жылғы Бүкілодақтық ауыл шаруашылық көрмесіне концерт беруге қатысқан екі жүзден астам өнерпаздардың өмір жолдарын, суреттерін іздестіруге тұрады деп білеміз.

Амал не, бұлардың бізге тек есімдері белгілі болып тұрғандары Жұмағыз Дүсіпова мен Қаби Жұмағанбетовтен басқа Дәрібаева мен Қонаршиев (бұлар да атыраулықтар).

Сондықтан Бүкілодақтық ауыл шаруашылық көрмесіне концерт коюға қатысқандарды (өздері хабарласса құба-құп) білетіндер олардың өмірі мен еңбек жолдарынан деректерін, мүмкіндігі болса суреттерін жіберулерін сұраймыз.

*«Ана тілі» газеті
16 желтоқсан 2004 жс.*

Бір сурет, екі тағдыр

«Ана тілі» газеті 2004 жылы (16 желтоқсан №51-52) «Іздеу саламыз» айдарымен «Қайдасындар, көсемнің тебіренбес жүрегін елжіреткен өнерпаздар?» деген материал жарияланған. Онда 1939 жылдың шілде айында Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы жетістіктері көрмесінің тұңғыш рет ашылу салтанатына концерт беруге Қазақстан көркемөнерпаздарының құрамында қатысқан Жұмағыз Дүсіпова мен Қаби Жұмағанбетовтің суреті жарияланып, «Бұлар кімдер, қай жерлік? Олардың өмірі мен еңбек жолдарын, деректерін білетіндер редакцияға хабарласса, мүмкіндігі болса суреттерін жіберсе» деген едік.

Мақала жарияланғаннан кейін, көп ұзамай редакцияға Жұмағыздың Алматы қаласында тұратын туған сіндісі Зылиха Дүсіпова телефон шалды. Апасы Дүсіпова Жұмағыздың Атырау облысы Махамбет ауданында тұратындығын, газетте жарияланған хабарды оларға жеткізетіндігін айтты.

Артынша Жұмағыз Дүсіпованың баласы Марат пен қызы Гүлшара Ещановтар телефон арқылы хабарласты, кешікпей олардың хаттары да жетті.

Жұмағыз Дүсіпова 1920 жылы туған. Мектептің жеті сыныбын бітіріп, мектепте аға вожатый, бастауыш сынып мұғалімі, селолық кеңес атқару комитетінің хатшысы болған. 1941 жылдан бастап он екі жыл үзіліссіз Бақсай селолық кеңес атқару комитетінің төрағасы болған. 1940 жылы Ещанов Барыс деген жігітпен (ол 1984 жылы өмірден өткен) отау құрған. Алты баланың анасы (төрт қыз, екі ұл).

32 немеренің, 12 шөберенің, 3 шөпшектің әжесі атанған қадірлі қария. Балаларының бәрі де жоғары білімді.

Өз өмірі жөнінде Жұмағыз: «...Соғыстың ауыр жылдарында әйел адамға кеңес төрағасы қызметін атқару қиынға соқты. Халықтың жағдайын білу үшін жауын-шашын, қарлы боран мен ми қайнатар аптапты күндерде үнемі атқа мініп, ел аралап әр үйге өзім бардым. Баласын, күйеуін соғысқа аттандырған, ішер асқа, киер киімге мұқтаж халықпен тіл табысу қайдан жеңіл болсын!? Сол қиындықтарды жеңу үшін күн-түн демей төраға ретінде ел араладым. Жүдеген көңілдерін демедім. Қолымнан келген қамқорлығымды аямадым. Мен Сталин алдында домбыра тартып, бірнеше күй орындадым. Оған Сталин мейірлене қол соқты» деп жазыпты.

Ж. Дүсіпова

Жоғарыда айтылған суретте Жұмағызбен бірге отырған Қаби Жұмағанбетовтің тағдыры, өмірі Жұмағыз Дүсіповаға карағанда ауыр да қасіретті болыпты. Қаби туралы Атырау облысы Индер ауданы Кулагин ауылынан зейнеткер Шамұрат Сапаров екі рет хат жіберіп хабарласты. Енді сол хаттарды қысқаша оқып көрейік.

«...Жұмағанбетов Қаби 1908 жылы Есбдл ауданы (қазіргі Индер) Толыбай ауылы Нарын құмында дүниеге келген. Қаби ағамыз шебер әнші болуымен қатар, асқан мерген де еді. Бала кезінде Қаби ағаның атын ерттеп, қолына су құйып, әндерін талай тыңдаған едім.

Ағамыздың дауыс екпіні жоғары, ырғағын өте шебер келтіретін. Домбыраны әннің тек басталар кезімен аяқталар сәттерінде ғана сүйелмелге алушы еді. Саусақтары домбыра пернелерінде өте жеңіл, әдемі жорғалайтын. Көбіне Мұхиттың «Үлкен айдай», «Кіші айдай», «Зәуреш», «Айнамкөзін», халық әндерінен «Жалғыз арша», «Қара торғай», Қадыкеннің «Айтолқынын», Сейдекештің «Аққайыңын», Біржанның, Ауқаттың, Ергали Аязбаевтың әндерін айтатын.

Ағамызбен ең соңғы рет 1942 жылдың қаңтар айының бас кезінде кездестім. Майданға шақыртқан әскери комиссариаттың қағазы болса да, біздің үйге қонып жиналғандарға ән салып еді. Қаби ағамыз 1936 жылы Қазақстан өнерпаздарының онкүндігіне қатысқан. Сонда республикадағы өнер басшылары Қаби ағаны Алматыда қалуын, өнерін жалғастыруды сұраған. Бірақ отбасы жағдайына байланысты Алматыда қалуға мүмкіндік таппай елге оралып еді ол. Мұраларын ол кезде жазып алатын құралдардың елде болмағандығынан қанша әндердің топыраққа мәңгі көмілгеніне қазір жанымыз ұдай ашиды.

Қаби майданнан оралмады. Хабарсыз кетті. Ондағы тағдыры бізге белгісіз. Қабидың әкесі Жұмағанбет Мұсаұлы кедей шаруа, әнші, мерген адам болған. Анасы Салиха ауылдастарына беделді бәйбіше атанған. Қабидың зайыбы Мағрипа 1945 жылы сүзек ауруынан Гребеншик селосында қайтыс болды. Қабидың үлкен ұлы Жанұзақ 1950 жылы Жайық өзеніне суға кетті.

Сонан кейін Қабидың анасы Салиха Қабидың Шайхы, Абат деген балаларын Батыс Қазақстан облысы Чапаев ауданы (қазіргі Ақжайық) «Алғабас» ұжымшарының Қарағай ауылында тұратын ағайындарына көшіріп алып кетті. Сонда барғасың Қабидың кіші баласы Абат қайтыс болды. Ортаншы баласы Шайхы 28 жасында (1964 ж.) өмірден кетті. Шайхыдан Капила, Жәрдем, Гүлнар, Тұяқ деген балалар қалды. Қазір олар сол Қарағай елді мекенінде тұрады» деп нақты деректерді жазыпты.

«Іздеу саламыз» айдарымен берілген мақалаға үн қосып, нақты деректер берген Зылиха Дүсіповаға, Марат, Гүлшара Ещановтарға, Шамұрат Сапаровқа рахмет айтамыз.

*«Ана тілі» газеті
9 маусым 2005 ж.*

Осы сурет өмірдегі Біржанға қатты ұқсайды...»

Біржан салдың суретшілер салған әр түрлі суреттері бар екені баршаңызға да мәлім. Ал енді көз алдарыңыздағы Біржанның мына бейнесі жөнінде жақында ғана Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатынан қызықты бір дерек, яки Біржан салдың өмірін зерттеумен ұзақ жылдар айналысқан Қарта Қаңтарбайұлының ақын Әбділда Тәжібаевқа жолдаған хатын таптық (ҚРОММ 1724 қор, 586 іс).

Енді осы хатты оқырмандар назарына қаз-қалпында ұсынуды жөн көрдік.

Қарағым, Әбділда!

Біржан салдың атағы айдай әлемге белгілі ғой. Біржанның бейне суреті қалмағанына ешкім күмән қылмас.

Сондықтан Біржанның суретін салдыруды, қалай, неге сүйеніп пайдалануды қарастырып, Біржанның балаларының бейне суретін іздеп, 1962 жылы Степняк қаласында тұратын адамдардан сұрастырып жүргенімде, ертеден дос, таныс Евдокия Евсеевна Бирюкова деген жеңгейден Біржанның балаларының суреті табылып, ол кісі маған 1924 жылы бірге түскен екі бөлек фотосын сыйлады.

Іздегенім табылып, жеңгейге көп алғыс айтып едім. Сол фотолар қолыма түскен соң Біржанның бейнесін салуды бейне салатын өнерпаздарға ақылдасып, ертедегі таныс адам, суретші Қастеев Әбілхан жолдасқа тапсырып едім. Әбілхан жолдас көп еңбек етіп, уәдесін орындап, салдың бейне суретін мына суреттегідей етіп салып шықты. Осы сурет өмірдегі Біржанға қатты ұқсайды.

Біржанның артында екі ұл баласы қалған болатын. Олармен 1916 жылдан бастап танысып, бірге өсіп, біте қайнадық. Олармен бірге түскен фотоларымыздан салақтық етіп айрылып қалдық.

Біржанның үлкен ұлы Теміртас туралы: Теміртастың дене бітісі ұзын бойлы, еңгезердей сида, кара торы жігіт еді. Фотосуретін қараңыз (*Бірақ, бұл фото істе жоқ – З.И.*). Оны жұрт «шешесіне тартқан» дейтін.

Біржанның әйелі Әпіш ұзын бойлы, ашаң өңді, ақыл иесі адам екен. Біржанның бір өлеңінде:

Үш кезге бойың жеткен биік аршын,

Үш жүзден таңдап алған ғашық жарсың.

Именбай ақ төсіңнен аймалатшы,

Иіскеп шыбын жаным сая тапсын, - деуі тегін айтылмаған.

Біржанның кенже баласы Қалкен орта бойлы, ажарлы, дөңгелек жүзді, қағылез, сұлу жігіт еді. Фото суретін қараңыз (*Бұл сурет те өкінішке орай істе жоқ – З.И.*). Қалкенді көрген қарттардың: «Япырай, салдың аузынан түсіп қалған. Дене бітісі, бет ажары, қасы мен қабағы, еріні, мұрны, сақал-мұрты нағыз салдың өзі!» - деп таңырқап отырғанын талай көрдік те. Ол адамдардың біразы қазір де бар. Қастеев Әбілхан жолдас Біржанның мына суретін сол Қалкеннің фотосына қарап отырып салды.

Біржанның енді киген киімдері туралы: Біржанның суретіне, бірінші, Қалкеннің суретін пайдаландық. Екіншіден, жасы 35 пен 40-тың арасы, толық кәмелет кезі, домбыраға сүйеніп өлең айтқан, ән салған. Салдықпен елден ерекше киген форымы осылай болар деп отырмыз.

Үшіншіден, Біржан мен Сара айтысында Сараның былай дегені бар:

Кәмшат бөрік, күдері белбеуі бар,

Көк торғын шапанды адам қарсы жүрді.

Солайша күдері белбеу, көк торғын қаптал шапанды алдық. Ал Біржан ән салғанда мойнына ақ торғын орамал орап алушы еді деушілер көп, соны пайдаландық.

Қорытып айтқанда, Қастеев Әбілхан жолдастың мына салған бейнесі жақсы салынды деп ойлаймын. Пікіріңізді айтсаңыз.

10.01.1964 жыл

Сәлем айтушы, Біржанның тарихын, өмірін, өнерін зерттеп жүрген қарт пенсионер Қарта Қаңтарбайұлы.

*«Қазақ әдебиеті» газеті
15 желтоқсан 1999 ж.*

Ескерусіз қалған «Қазақстанға еңбегі сіңген әртіс»

Қазақтың «Өлдің Мамай – қор болдың», «Өлі арыстаннан – тірі мысық артық» дейтін мақалдарының мазмұнына ой жіберіп, талдасақ бір романға, повестке, не іргелі әңгімеге арқау болатын ұғым екендігіне таяуда көз жеткіздік. Бұл тұжырымға итермелеген жағдай Қызылорда облысы Жалағаш ауданынан жетпіс желкесіне мінсе де, өкпесін сүйретіп іздеп келген Энни Айтбалаеваның (қыз кезінде Дүйсекова) егіліп, өкініп айтқан сөздері.

«Атадан алтау, анадан төртеу, жалғыздық көрер жерім жоқ» деп Абай атамыз айтқандай табиғатымызда әкеден жалғыз болмасам да (жастай бақилық өмірге кеткендерін есепке алмағанда әкемізден қазір 5 қыз, 3 ер бала бар), бірақ, әкеміздің мол мұрасын жариялап, мәңгіге қалдыруға қаржым да, мүмкіндігім де болмады. Әкеміздің ер баласы да, қыз баласы да, киімді балалары – күйеулер де баршылық. «Үйден шыққан қыз, шиден тысқары» болды. Ер балалар келіндердің ығын есті, күйеулерден сүйеушілік, демеушілік көрінбеді. Өзімнің қолымнан бар келгені әкемнің жарыққа шықпаған бірнеше кітап боларлық әндері, пьесалары, әңгімелерін, хаттарын соңғы өгей шешеміздің тастаған жерінен жинастырып алдым. Қолға түспегені.

шашылған бүлінгені де қанша екенін де білмеймін. Өйткені жазған өмірбаянының 77-беттен кейінгі беттері жоқ. Онда не жазылғаны белгісіз», - дейді.

Ал енді қазіргі жастарға белгісіз Ғали Дүйсеков деген кім? - деген заңды сұраққа оның өз қолымен жазған қолда бар 77-беттік өмірбаян мағлұматы қысқаша мынадай:

Ғ. Дүйсеков

Ғали (Мұхамедғали) Дүйсеков 27 желтоқсан 1900 жылы бұрынғы Семей облысы Жарма ауданында Бейсенұлы Дүйсектің отбасында өмірге келген. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін, ақтар мен қызылдардың шайқасын, Қытайға қарай елдің босуын өз көзімен көрген. Ауыл молдасынан арабша хат таныған. Әншілікті Қондыбай деген әншіден үйреніп, тәлім алған.

1919 жылы Семейде 15 күндік, 1927 жылы 9 айлық мұғалімдер курсы бітіріп Семей өңіріндегі мектептерде мұғалім болған. 1932 жылы Алматыға келіп ҚазПИ-ге түскен.

«Бұлақ көрсең – көзін аш» дегендей Есмағамбет Исмаилов пен Жасақбаев Ғалидың талантын танып, елімізге белгілі композитор Ерзаковичпен таныстырған. Ерзакович Ғалиды атақты әншілер Иса, Күләш, Әміре, Жүсіпбек, Ибрагимова, Қуан Лекеровтермен бірге радиоға әнші етіп қабылдаған.

Кейін Дүйсековтың актерлік қабілетін сезген Ғ.Мүсірепов – Ғ.Дүйсековты театрға шақырған. Ол Алматыда алғаш ашылған Музыкалық драма театрында Ғ.Мүсіреповтың «Айман-Шолпан» пьесасында Арыстанның, «Арқалық батырда» Шұбай батырдың рольдерін ойнап абыройға ие болған. Радио мен опера және балет, драма театрда сахна саңлақтары – Күләш, Құрманбек, Иса, Әміре, Жүсіпбек, ағайынды Абдуллиндер, Қадиша Бөкеева, О.Жұмабеков, Ғ.Қазақбаевалармен бірге еңбек етіп, олардың ыстық ықыласына бөленген.

Ғабит Мүсіреповтың театрдан жібермеймін деген қарсылығына қарамастан білімін жетілдіру мақсатымен Ленинград театр училищесіне түсіп, оны 1938 жылы бітірген. Ленинградта жүріп «Махаббат және зұлымдық», «Чапаев», т.б. пьесаларды екі тілде дайындап Алматыдағы опера театрында қойған.

Кейін үкімет қаулысымен жаңадан ашылған Шымкент облыстық драма театрына Ғалиды әртіс етіп жіберген. Өмірінің бар саналы жылдарын сол театрда өткізген. Осы театрдағы табысты еңбектері үшін Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет Грамотасымен және 1944 жылы «Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген әртісі» деген атақпен марапатталған. Алайда осындай дәреже алған өз замандастары энциклопедияға енгізілсе, Дүйсековке бұл абырой бұйырмапты. Ол өз өмірінде тек адалдық үшін күрескен. «Тура айтсаң туғаныңа да жақпайсың» дегендей есейген шағында оны қудалаушылар да болған. Сондықтан Павлодар қаласындағы туыстарына көшіп кетіп сол жақта 20 маусым 1982 жылы қайтыс болған.

Қысқа қайырғанда – Дүйсеков тума талант. Шебер ұйымдастырушы. Олай дейтініміз оны арнайы білімі болмаса да Ерзакович бірден әнші етіп қабылдаса, Ғ.Мүсірепов: «Сен оқымаған туа біткен талантты әртіссің, училищеге бармай-ақ қой», - деп оқуға жібергісі келмеді. Ленинградқа барған бойда, мұнда бұрын оқып жүрген қазақ жігіттері Дүйсековты бірден «Казземлячество» төрағасы етіп сайлады. Дүйсеков сол землячество жанынан Қазақ драма үйірмесін ұйымдастырып, Ленинградтағы завод-фабриктерге бірнеше рет концерт берді. Ленинградтағы «Шығыс халықтар үйі» жанында аз ұлттар үшін ашылған мектепте қырғыз балаларына дәріс оқыды.

Ал енді Ғалидың өнерге құштарлығы, сахналық танымы, актерлік өнері, сазгерлігі қандай дегенге келсек ол да жүрдім-бардым айта салатын нәрсе емес. Ең алдымен актерлік талантын айтар болсақ, ол тапсырылған рольдерге аса жауапкершілікпен қарайтын, сөздерін шешен тілмен анық айтуға ұмтылатын, әр сөздің астарына үңіліп, мазмұнына мән беретін, өмір бойы ізденетін. қызу қанды, жігері жалын ататын актер болған.

Бұл сөздерді Шымкент театрының директоры Л.Берещук пен бас режиссер Г.Хайруллинаның Ғ.Дүйсековке берген мінездемесі нақты дәлелдейді. «Ол, - дейді мінездемеде, - «Махаббат пен зұлымдықта» – Буырманың, «Қозы-Көрпеште» – Жантықтың, «Қыз Жібекте» – Шегенің, «Шоқан Уәлихановта» – князь Чернышевтың, т.б. образдарының жаңа қырларын шебер шығарды».

Екінші бір дерек бір қойылымда бір әртістің үш рольді бірдей ойнап, көрермендерді таңдандыруы театр тарихында болмаған

жағдай. Мәселен, «Абай» пьесасында бір қойылымда бірде Бөжей, бірде Тәкежан, енді бірде Біржан сал болып үш рет киімін, сонша рет мінез-құлқын өзгертіп театр сахнасының тарихына жаңалық енгізген. Бұл жағдай тек бір-ақ рет қайталанбаған. «Айман-Шолпанда» – Көтібар, Әлібек, Арыстан секілді бір-біріне кереғар үш батырдың образын жасаса, «Еңлік-Кебекте» – Кеңгірбай, Көбей билер мен Абыздың образдарын әп-сәтте құбылтып, олардың ой-тұжырымдарын, іс-әрекеттерін сахнада сан құбылтып бейнелеу тәсілдерімен айшықтаған. Бұндай дарын екінің бірінің маңдайына бұйыра бермейтін оқшау көрініс.

Бір сөзбен айтқанда М.Әуезовтың, Ғ.Мүсіреповтың, С.Мұқановтың туындыларымен қатар әлемге әйгілі Островскийдің, Гогольдің, т.б. жазушылардың пьесасында 55 рольді ойнап, театр тарихында елеулі із қалдырған.

Сонымен қатар жазушылық, ақындық, сазгерлік саласындағы еңбегі де атап өтуге тұрарлық. Алғашқы кітабы – «Туған өлке» 1975 жылы жарық көрген. Қазіргі күні «Ақыл мен тіл алып тауды жығады» деген төрт актілі 16 картиналы музыкалы комедиясы қолда сақтаулы. Сонымен бірге 275 әңгіме жазған, оның 75-і Қазақстан Ғылым академиясының қорына тапсырылған.

Ғали 70-ге жуық әннің авторы. Бір назар аударарлық мәселе «Қош бол көргенше», «Тамаша», «Жан жарым», «Жынды көбелек». «Күлім көз», «Мен сүйсем» әндерін еліміздің белгілі композиторы Ерзакович нотаға түсірген. Бұл әндер Ғалидың өзі жазған мәтіні де, әуені де көркемдік жағынан талапқа сай болғандықтан көп уақыт радиодан беріліп тұрған. Бірқатар өлендері «Казахские советские песни» жинағына (131 бет) енген.

Ғалидың бұдан басқа айтылмаған қырлары да болуы мүмкін. Ол зерттеуді қажет етеді.

Алайда еліміздің театр саласындағы майталмандарының бірі Ғали (Мұхамедғали) Дүйсековтың күні бүгінге дейін еңбегі еленбей естен шығарылуы ең алдымен Қазақтың Абай атындағы опера және балет театры мен Шанин атындағы Шымкент облыстық драма театрының ұжымдары мен туған елі семейліктерге, мәңгілік тыныс тапқан орны павлодарлықтарға, саналы өмірін жұмсаған шымкенттіктерге, қала берді театр, өнер саласын зерттеушілеріне сын.

Олай дейтініміз, «біреулер атының басын теңгеріп жүрсе, енді біреулер атасының басын өңгеріп жүреді» дейтін қазақта сөз бар. Сол секілді қазіргі кездегідей атасының басын өңгеріп дәрежеге жетіп жүргендер сияқты емес, кеңестік кезеңде талай сүзгіден өтіп атының басын теңгеріп, тіпті атының басын өздіратындар-

дың ғана қолы жететін «Қазақ ССР еңбек сіңірген әртісі» деген құрметті атақ алуы неге тұрады?

Оның үстіне ол кезде СССР Мәдениет министрлігінің Бүкілодақтық «Мелодия» грампластинкасына туындысын шығаруға екінің бірінің қолы жетпейтіні белгілі. Бірақ бұл дәрежеге Ғ.Дүйсеков ие болған. Оның М.Т.Ташмұхамедов атындағы Бүкілодақтық «Мелодия» грампластинка зауытынан өз орындауында «Ақ Баян», «Күлім көз», «Неге жуық келмейсің», «Әнші қарындас», «Сырлы көз», «Туған өлке» әндері пластинкада жазылып шығарылған. Бір назар аударарлық мәселе өзінің өмірбаяндық 77 беттік жазбада әр әндерінің туу себептерін нақты жазған. Оны арнайы әңгімеге арқау етерміз.

Реті келгенде айта кетейік. Ғали Дүйсеков талантын кезінде тек қазақстандықтар ғана емес, көршілес өзбек ағайындар да зор баға беріп, оны қазақстандықтардан қолқалап сұраған. Оны Өзбекстанға алдыруға Өзбекстанның атақты әртісі Қалима Насырованы да араға салған. «Филармонияға басшы етеміз, әсем үй, жоғары мөлшерде еңбекақы береміз», - деп те қызықтырған. Бірақ оған кезінде қазақстандықтар Ғалидың жолына тосқауыл қойған.

Алайда Ғалидың 80, 90, 100 жылдық мерейлі мерекелері атаусыз қалды. Тіпті оның бақилық болғаны туралы мәңгілік тыныс тапқан жері Павлодардан, туған елі Семейден, қызмет еткен орны Алматы мен Шымкенттен қазанама да берілмегені де өкінішті. Біз бәріміз де пендеміз. Мәңгі ешкім де тұрмайтыны әлімсақтан белгілі емес пе. Қазір бұл фәниден өтпейтіндей болып жүрген белгілі, беделді азаматтарды бақилық болғаннан кейін есімізден шығарып, ескерусіз қалдыра берсек, келешегімізге сын, адамгершілікке мін емес пе?!

Бізше, Ғали Дүйсеков сынды тума таланттың театр саласында лайықты өз орнын, бағасын алуға, әңгімелері мен жинақтары баспадан шығуға тиісті. Оған оның сіңірген еңбегі лайық. Оның үстіне тұрған үйіне, қызмет атқарған ғимараттарына ескерткіш тақта орнатса несі айып? Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру жөніндегі қоғамдық кеңес Дүйсековтың мұраларын шығаруды жоспарға енгізсе, қалталы азаматтар бұл жөнінде өз үлестерін қосса нұр үстіне нұр болмас па еді?

*«Ана тілі» газеті
23 ақпан 2006 ж.*

Ой өрнектері

Қабылхан Күзембай өзі айтқандай:

...Дегізбеспін ақындық мінбесіне,

Тағы да бір жүр екен күйкі ұмтылып,

- деген шайпау сөзді естімеу үшін әдебиет әлеміне сертпен келген ақын.

Оның өлеңдеріндегі өмірге деген іңкәрлік, көңіл қайнарынан шымырлап шыққан шумақтар соның куәсі.

Кезінде қазақ кеңес әдебиеті шаңырағының алтын уықтары саналған Қ.Бекхожин, С.Мәуленов, Қ.Шаңғытбаев, М.Мақатаев, Қ.Ыдырысов, т.б. Қабылханның ақындық талантын таныған, оңды пікірлерін жазған.

Сондықтан біз ақынның кезекті жарық көрген «Азаттықтың оралуы» деген өлеңдер жинағына оқырман ретінде назар аударуды жөн көрдік. Ақынның бұл жинағы «Алтын кітап» және «Азаттықтың оралуы» деген екі бөлімнен тұрады. Екі бөлімге екі жүздей өлеңдері, толғаулары енген.

Қай өлеңін оқысаңыз да ақынның өз ұлтын жан-тәнімен сүйгендігіне көзіңіз жетеді.

Мәселен, «Қазақстан – анам сен» деген өлеңінде:

..Қазақстан – анам сен, көтеремін төбеке,

Жолыңда өлсем шейітпін, қарыз деп құн төлеме,

- десе, енді бір өлеңінде:

...Қазақ демесем қаны бір

Жауыз де мені жаны кір,

- деп ашына айтса, енді бірде:

...Мен тұтас халқымдікі, бөлінбеймін,

Халқым деп от жүрегім тұр алаулап! - дейді.

Міне, ұлтының киелі қасиеттерін, тәлім-тәрбиесін бойына терең сіңірген ақынның ғана жүрегі халқым деп осылай соғып, «алаулап жануы» мүмкін.

Қабылхан «Шамырқану» атты бір өлеңінде:

...Дүниеге келген жоқсың көбейтуге,

Өмірдің топасы мен тоғышарын,

- десе, енді бірінде «ұлтын сүймеген ұл емес» деп, азаматтардың ұлттық намыс-жігерін қайрай түседі, жар салады.

Қабылхан өлеңдерінің тақырыбы алуан түрлі, сан қырлы, көркем, кестелі. Ақынның «Алтаймен қоштасу» деген өлеңін туған жерді аялаудың жоғары көрінісі деуге болады. Әсіресе, «Жүрегімнен

Қ. Күзембай

өргендей қымбат еді әр малың» немесе «Құрық керек болса да, қимашы едім кесуге» деген сөз тіркестері «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламадағы» ел зарымен жалғасып жатқанына шүбә келтіре алмаймыз.

Қазақ даласының әсем табиғатын, жыл мезгілдерін, аңдары мен құстарын, өлең-жырларына арқау етпеген ақындар кемде-кем. Солардың бірде-бірінің назарына ілікпеген борсық, бүйі, қарақұрт, қарашіркей Қабылхандық уыздай сезіммен суреттелген. Олар оқырманның көкейінен шығатындай әлеуметтік-қоғамдық мазмұнға құрылады. Мәселен,

...Төрт аяқты борсықтан

Елге келер зиян жоқ...

...Екі аяқты борсықтың,

Бітпейді жұртқа залалы,

- десе, келесіде осы ойын онан әрі жалғастырып:

Біреулер бүйіден де жаманырақ,

Еліміз, жерімізге тор құрады, - дейді.

Немесе, «Аман жүрсін қарақұрттарым» деген екі-ақ шумақ өлеңіне қаншама ой сыйғызғанын оқып көрейікші:

...Үдетіп қарақұрттан да қап-қара қаралықтарын,

Тілейтін алмас көздердің қарауытқанын,

Қаныпезер, қаскөйлер құрысын,

Зиянсыз аңға, құсқа да

Аман жүрсін қарақұрттарым, - деп түйеді.

Шеберлік деген осы емес пе? Шын мәніндегі терең ойдың бұлқынысы осылай болса керек, осындай терең ойдың толқыны әкелген өлеңнің бірі – «Қара шіркей». Біздің жерімізге, ұлтымызға, ұрпағымызға жоғарыдағы бүйі, борсық, қарақұрттан да ең қауіптісі қарашіркей сындылар екенін былай ескертеді:

...Қаптаған қара шіркей быжынап,

Құртпаса бір күн дүние-ай, үрімбұтақ-тұқымды,

- деп жүрегі тітіркенеді, келешек апаттан сескенеді.

Бұл қысқа тіркестермен ақынның нені меңзеп, нені тұспалап отырғанын жіліктеп, талдаудың қажеті болмас.

Жинаққа енген бірқатар өлеңдер қазіргі замандағы экология зардаптарына ақын жүрегінің сыздайтынын айқын көрсетеді.

...Тозақ болып барады, жердің беті қарадай...,

...Алақанмен жамар кім, шұрқ тесік төбені?! - деп алаңдайды.

«Еліктің еңіреуі» деген өлеңінде:

...Елігім деп еркелететін ел жоқ.

Жер жоқ, сыймадық тауға да, тасқа да.

Ойда – қамыс, қоғаға да.

Алла-ай, Алла, Алла-ай, Алла!

- деп, еліктің өзіне тіл бітіріп, панасыз, камқорсыз қалған жетім баладай зарлатады.

Біз Қабылханның шығармашылығына толық талдау жасауды мақсат еткен жоқпыз. Ол зерттеушілердің үлесіндегі мәселе. Солай болса да реті келген соң жинаққа енген өлеңдері мен толғауларының көркемдік бітімі, тілі, суреттелу тәсілдері жөнінде өзіндік ерекшеліктері бар екенін тілімізге тиек еттік.

Қабылханның сөз бейнелеуінде де ерекшеліктері бар. Мәселен, «қайыс бет», «қайыс кеуде», «ақша бұлттар шудасы желкілдеген, атандардай аспанда бұйдаланған», «гүл көрпеге сөзімді көп орадым», «арыстан қорыққаннан арыстанның табанын жата калып жаламайды», «қара жерде де жетеді, жалмандаған акула», «қалай айтам жанымда, адам жоқ деп ит басты», «қара тастың да жүрегін идіріп», «Абай – ми мен ақыл емшісі» деген ой иірімдері, азаматтық асқақ ой өрнектерімен кестеленген. Қабылхан кестелеген өрнектер өз оқушысын табатыны сөзсіз.

«Қазақ әдебиеті» газеті
23 желтоқсан 2005 ж.

«Ана тілі» газетінің үш сұрағына жауап

1. Қазіргі ресми қазақ тарихы ақиқат па?

Қазақ тарихын ақиқаттан алшақ деп кесіп айтуға болмайды. Тек ақиқат сүрлеуінің көмескі ізі ғана бар. Оған дәлел:

Біріншіден, қазақтың төл тарихын қазақы ата-дәстүрін жүрегіне сақтамаған, қазақ халқының мұң-зарын, қайғы-қасіретін сезінбеген өзге ұлттар жазды. Қазақы қаны жоқ кісі ұлт тарихын тебіреніп жазбайды.

Екіншіден, қазақ тарихын күні бүгінге дейін жасап жүрген кейбір қазақ ғалымдары төл тарихымызды орыс тілінде жазды. Коммунистік идеологияның сызығынан аттай алмады. Қазақ тарихын зерделеп жазуға «сиянайшыл» ғалымдардың батылдығы мен табандылығы жетпеді.

Үшіншіден, коммунистік идеология сүйегіне өтіп кеткен кейбір ғалымдар: «Маркс, Энгельс, Ленин армандаған социализмді қорғаймын, оларды жоққа шығарушылармен келісе алмаймын» деп жүр. Мұндай көзқарас тарихты жасаушыларға «әлі де байқандар» деп ескертетін сияқты.

Төртіншіден, бізде тарихшы ғалымдар жеткілікті. Бірақ олардың барлығы дерлік кезінде қорғаған тақырыптарының айналасын шиырлаудан әрі аса алмай жүр.

Бесіншіден, шетелдердегі және таяу шетелдердегі архивтердің қазақ тарихына қатысты материалдары жеткіліксіз болса да біржақты. тек Коммунистік партияның көздеген саясатына нұқсан келмейтін жақтары ғана іріктеліп алынған.

Алтыншыдан. тарихтағы әділдікке көз жеткізу үшін ағын да, қарасын да қаз-қалпында көрсетіп жазу жетіңкіремейді. Егер қаз-қалпында көрсетіліп жазылса, тарихи шындық сонда ғана ашыла түседі.

Жетіншіден, ғалымдардың көпшілігі орыс тілінен басқа шетел тілін жетік біле бермейді. Сондықтан төл тарихымызды жасауда ертеректегі аудармашылардың еңбектерімен қанағаттануда. Бұл тұрғыда аудармашының ойы, түйсігі, ұлтқа көзқарасы, т.б. ескерілуі тиіс.

Сегізіншіден, соңғы кезде ауызекі әңгімеге негізделген, ешбір құжатпен дәлелденбеген «бәленше батыр, түгенше шешен, хандар өткен еді» деп кітаптар жазу етек алуда. Бұл тарихты шатыстыруы ғажап емес.

2. Ақиқат болмаса, сіздің көзқарасыңыз?

Салихалы, зерделі қазақ тарихы болу үшін Англия, Египет, Арабия, Венгрия, Қытай, Моңғолия, Америка, Испан, т.б. шетелдермен Санкт-Петербург, Қазан, Мәскеу, Орынбор, Омбы, Том, Астрахан, Тәшкент, т.б. қалаларындағы архив қорларындағы қазақ (түрк) тарихына қатысты деректерді шетел тілін білетін мамандар арқылы жинақтаса дұрыс болар еді.

3. Болашақ қазақ тарихын қалай жасауға болады?

Қазақ тарихын жазудағы кемшіліктерді толықтыру үшін алыс шетелде жүріп қазақ (түрк) тарихын зерделеп, зерттеп жазып жүрген ғалымдарды шақырып, қатыстырса тың деректермен, белгісіз құжаттармен толығыр еді.

*«Ана тілі» газеті
12 наурыз 1998 ж.*

Архив бар жерде ақиқат бар

«Қазақ әдебиеті» газетінің арнаулы тілшісі Әмірхан Мендеке таяуда байырғы мұрағатшы, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының жауапты қызметкері Зияда Ижановпен республикамыздағы архив ісінің жай-жапсары жөнінде әңгімелескен еді. Енді осы сұхбатты назарларыңызға ұсынамыз.

– *Зеке, архивті қобіміздің «керексіз қағаздардың қоймасы» деп түсінетініміз де рас...*

– Ең әуелі «архив» сөзінің басын ашып алайық. О баста бұл сөздің «мұрағат» деген ұғымы терең, ұлттық қадір-қасиетімізге етене таныс айқын баламасы болса да пайдаланбадық. Кезінде «мұрағат» сөзін Қазақстан Орталық мемлекеттік мұрағатының бұрынғы басшылары С.Байжанов пен М.Хасанаевтар айтқанымен, заңдандырып, өндіріске, тілімізге ендіре алмаған.

Кейін Қазақстан Республикасы Сенатының депутаты Ж.Кәрібайұлы «архив» сөзін «мұрағат» сөзіне ауыстыру жөнінде Мемлекеттік терминкомге ұсыныс жасады. Соған сәйкес Терминком 1998 жылы 24 қарашада «архив» сөзін «мұрағат» сөзімен ауыстыруға шешім шығарып бекітті.

Осымен жалғас жатқан тағы бір жай бар. Күні бүгінге дейін Қазақстан мұрағатының құрылғанына екі ғасырдан асса да, оны мойындамай, Қазақстанның мұрағат ісін «В.И.Лениннің 1918 жылғы 1 маусымдағы «Россия Социалистік Федеративтік Кеңес Республикасында архив ісін орталықтандыру және қайта құру туралы» декретінен бастау алады» деушілердің күңкіл сөздері бар.

Шындығында, бұл дұрыс емес. Себебі, қазақ мұрағатының негізін Бөкей хан 1794 жылы қалаған. Тіпті, Исатай батырдың жеке мұрағаты да болған. Оларды Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында сақталған құжаттар айғақтайды. Сондықтан республикамыздың мұрағатының құрылғанына 205 жыл деп батыл айта аламыз. Және айтуымыз да керек.

1998 жылға дейін еліміздің мұрағаты заңмен рәсімделмегені рас. Кеңестік үкіметтің шарықтап тұрған кезінде мұрағат жөнінде 350-ден астам нұсқаулық, басшылық актілер шығарылғанымен мұрағат ісі жөнінде арнаулы заң қабылданбаған-ды. Қазақстан егеменді мемлекет болғаннан кейін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев 1998 жылы 22 желтоқсанда «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» арнайы заң жариялады.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КРАЕВОМУ АРХИВУ

Буковский Архив организовался со времени основания Внутренней киргизской Орды т.е. с 1794 г. Как видно из разобранного Архива, что первоначально архив собирался ханами, но со смертью хана Дингура Букова с введением временного Совета Внутренней Киргизской Орды т.е. с 1840 г. архив перешел в ведение Совета. До 1870 г. архив по крайней мере несколько раз пересматривался Комиссией и не нужные дела уничтожались. С 1871 г. Архивный конислей не разбирался и не уничтожался, судя по найденным изобранным спискам архивный материал собирался и содержался в порядке. До 1917 г. архивных дел (материалов) осталось много, что по инициативе архива перебрались несколько раз из помещения в помещение и растаскивались все же имеет груду бумаг, приблизительно около 2000 штук. Оставшиеся грузы архивного материала в октябре 1933 г. Зав. Архивом т. Брехиник перевез в помещение при Сибирке, а т. П. Рокостенский около 30 штук разобрал по секциям: экономической, юридической, военной, политической историко-литературной.

При беспорядочной массе 20 декабря 1933 г. принял опять новый Зав. Архивом т. Давко. Настоящая перемена Зав. Архивом произошла вследствие по недостатку обеспеченности оплаты содержания, поэтому пришлось в штате архива содержать только одного Заваркизова.

Енді бірнеше күннен кейін мұрағаттар туралы заңның қабылданғанына бір жыл толады. Бауыржан Момышұлы «Құдай бар, архив бар» деп тегін айтпаған. Мұрағаттың не екенін осы сөзден-ақ түсіне беруге болады.

Алайда, мұрағатты керексіз қағаздардың қоймасы, өлі дүние деп түсінетін тоғышар шенеуніктер арамызда аз емес. Мұндайлардың теріс көзқарастары республикамызда мұрағат ісінің өркендеуіне елеулі түрде кесірі тиіп те жүр. Меніңше, мұрағат – сандық та, қойма да емес. Ол – ғылымның барлық саласына қатысты құжаттардың көзі, халқымыздың өшпес мұрасы, еліміздің байлығы, асыл қазынасының бірі.

Қазіргі күні республикамызда 24 мемлекеттік мұрағаттар, оларға қарайтын 48 филиал, 178 қалалық, аудандық мұрағаттар бар. Оларда 60 мыңға таяу қор, 14,5 миллионнан астам істер сақталуда. Мұның үстіне республика көлемінде еліміздің тарихын толықтырудың бірден-бір көзі болып табылатын 8612 ведомстволық мұрағаттар жұмыс жасайды. Оларда басшылық құжаттамадан 1405503 дана, ғылыми-техникалық құжаттамадан 1 миллион 58 мың 752 дана, графикалық техникалық-ғылыми құжаттамадан 1 миллион 132 мың 588 дана, дыбыс-жазба құжаттамаларынан 243 мың 285 дана, жеке тұлғаларға қатысты құжаттардан 1 миллион 711 мың 106 дана сақталып тұр. Міне, көріп тұрсыз ба, 20 миллион 51 мың 234 құжат халқымыздың тарихына, мәдениетіне қатысты мәселенің бәріне де жауап береді.

Қазақстан Республикасының бір ғана Орталық мемлекеттік мұрағатының жеке қорларында республикамыздағы мемлекет, қоғам қайраткерлері және халық шаруашылығы мен тарих, әдебиет, өнер салаларына еңбегі сіңген 1000-ға тарта тұлғалардың 130 мыңға жуық істері шоғырланған. Қазақтың ірі тұлғалары өз мұраларын халықтың, мемлекеттің асыл қазыналарының бірі деп, мұның игілігін жалпы жұртшылық, келешек ұрпақ көрсін деп есептеп, өз құжаттарын, мұраларын мұрағатқа тапсырып отырған.

– *«Жеке тұлғалардың құжаттары» дегеніңізден шығады, Зеке, қазақтың ірі тұлғаларына қатысты құжаттар қай жылдардан бермен қарай сақтала бастаған?*

– Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатта 1733 жылдан бастап күні бүгінге дейінгі құжаттардың дені сақталуда. Атап айтқанда: Ресей елшісі майор Угрюмовтың жоңғар ханы Ғалден Церенге барған сапары жөніндегі жазбалары, Орынбор, Далалық және Түркістан генерал-губернаторларының анкау елге арамза ресейлік саясатын енгізуі, 1794-1868 жылдар арасындағы

№10² Сыра.

Тамышского рода Куракова

отдѣленія

На Баттактѣ, Куркуктѣ, Дя-
милкуктѣ и Досимтокуктѣ.

10.	Тмурметъ	Асанамитъ.
	Нурабай	Кузунбаевъ.
	Мурмунбай	Казымбаевъ.
	Нозибай	Мурамбаевъ.
	Досамтлеу	Карлбаракоевъ
	Козимбекъ	Куокуковъ.
	Сарымъ	Калбаевъ.
	Сиркбай	Калбаевъ.
	Деремъ	Калбаевъ.
	Каликалбай	Турмеевъ.
50.	Бамтлий	Курбаракоевъ
	Буктанъ	Досиммуринъ
	Ирдекъ	Досиммуринъ
	Биримбай	Комитбаевъ
	Малдобай	Комитбаевъ
	Курималбай	Сатжанъ.
	Дусанъ	Таймуринъ

3. Ижановтын атасы – Жаңгілеу Құлбаракұлының есімі жазылған тізім, 1868 ж. (ҚРОММ 232 қор, 1 тізімдеме, 3-а іс)

Әбілқайыр, Бөкей, Жәңгір, Кенесары, Сырым, Қаратай, Арынғазы, Қайыпқали Есімов, тама Есет Көкіұлы, Есет Көтібаров, Жоламан Тіленшіұлы, Досан Тәжиев. Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, т.б. туралы тарихи деректер аз емес. Тіпті, 1897 жылдан бергі уақыттағы халық саны, мал есебі, базардағы нарықтың бағасынан бастап, 1921-1922, 1932-1933 жылдардағы көмусіз қалғандар, еліміздің бостандығы үшін құрбандыққа шалынғандар, ағаш атқа жіп құйысқан таққан әпербакан саясаттың алуан түрін дәлелдейтін құжаттар да жеткілікті.

– *Бұл құжаттар қай тілде жазылған?*

– Қазақ, орыс, ұйғыр, қырғыз, өзбек, татар тілдерінде. Араб тіліндегі қолжазбалар да бар. Ең ерте қолжазба 1793 жылдан басталып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Олардың ішінде Жәңгір, Кенесары, Елкейхан, Жанқожа батыр, Есет батыр, Шеген бидің қолжазбалары көненің көзі ғана емес, тарихи мәні зор мұра болып сақталуда. Бұларға қосымша араб, парсы, қытай, манчжур құжаттары да біршама баршылық.

Соңғы кезде «Қазақ әдебиетінің» мұрағат құжаттарына назар аударуы жұртшылықты сүйсінтуде. Мұрағат койнауында жатқан, бүгінгі ұрпақ түгіл аға ұрпақтың да талайына белгісіз хаттар мен тарихи деректерді, «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген әпербакан саясатты ел-жұртқа таныстыру – игілікті іс.

– *Осы жерде сөзіңізді бөлейін. «Қазақ әдебиетінің» бетінде ірі мәдени-әдеби тұлғаларымыздың әлі еш жерде жарияланбаған хаттарын, күнделіктерін бере бастағанымыз да рас. Бірақ, кейбіреулер «Мыналар өткенді қайта қоңырсытып жатыр!» деп айғай шығарып жүр...*

– Әрине, мұндай сирек құжаттар бірсыпыраларымыздың шымбайына батып, қитығына тиюі ғажап емес. Қалай дегенмен де ол материалдар біле-білгенге «Ей азамат, қиянат жасама, өсек тасыма, жікшілдікке салынба, өткінші саясаттың құлы болма, өмірде өз орныңды біл, ауызбірлікте бол, халқынның мүддесі үшін тер төк, олай болмаған күнде сенің пәнилік өмірдегі істеген қиянат, кесепатың тек өзіңмен кетпейді, артында қалған ұрпағынның, туғантуыс, ағайын-жекжатынның бетіне шіркеу, сүйегіне таңба болады!» деп ақыл айтып, тәрбие беріп тұрған жоқ па!

Оның бірден-бір дәлеліне алысқа бармай-ақ таяуда «Қазақ әдебиеті» газетіндегі Мұхтар Шахановтың «Елтай Ерназаров кім, немесе Голощекин феномені» деген мақаласынан табуға болады. Сонда 1928 жылы байларды тәркілеудегі Е.Ерназаровтың «әдебиетінің» М.Шаханов мұрағат деректеріне сүйеніп дәлелденген, бірнеше мақал-

даған жазықсыз жандардың қасіретке ұшырағанын нақты көрсеткен. Мұхтардың бұл сөзін мен де тірілтейін. Оған Е.Ерназаровтың Шымкенттегі Қазақстан Өлкелік Орталық атқару комитетінің өкіліне, округтік ГПУ бастықтарына 1928 жылы 17 және 28 қараша күндері жолдаған мына жеделхаттарын дәлелге келтіремін:

«...Тізім бекітілді. Бадам ауданы бойынша есептен түсіп қалған Исак Сармановты тізімге тіркеңіздер. Ірі байларды тауып, комиссияға хабарлаңыздар» (жеделхат №932/16623, 135 қор, 101 іс).

Екіншісі, Е.Ерназаровтың: «...Созақ ауданы бойынша бөлінген санның үстіне қосымша Қоңырқұлжаев Әнетті қосыңдар» деп тікелей нұсқау бергенін (135 қор, 8 іс) қалай ақтауға болады?

Бұл да жеткіліксіз десеңіз, Е.Ерназаров жолдаған тағы бір жеделхаттың түрі мынау: «Сарысу ауданы бойынша 1-топка Отыншин Сыздықты, Кенгезов Ақбергенді, Шақаев Юсупті қосыңдар! Бұл аудан бойынша бұрын бекітілген норма – 8 адамға жеткізіңдер! Жетпейтін үш байдың фамилиясын хабарлаңдар. Мыңбаевтың орнына Шынасылов Шайырбекті ауыстырыңдар!» (135 қор, 8 іс, жеделхат №1667/969).

Бұл хаттарды талдап жату артық болар. Бірақ осы жеделхаттар Е.Ерназаровтың кім екендігін, халқына қалай жәбір көрсеткендігін айқындаса керек. Бұндай жеделхаттар аз емес.

«Айтпаса сөздің атасы өледі» деген аталы сөз бар ғой. Заман, заң өзгергенмен, мұрағат құжаттары өзгермейді. Ол «айтты, кетті» дейтін ауызша айтыла салған сөз емес. Мұрағат құжаттары қашан ұтырын тапқан иесіне кездескенше сырын сақтайды, жоғалмайды, көнермейді.

Күні кешеге дейін Дала комиссары Әліби Жангелдинді мадақтап, марапаттап келдік. Саясат үшін кезінде дұрыс болған болар. Бірақ халық үшін, тарих үшін оның жасаған қиянаты да жеткілікті. Орталық мемлекеттік мұрағаттағы деректер Әліби Жангелдиннің ұлт үшін емес, қарақан басының қамы үшін күрескендігін дәлелдейді. Ол ұлтымыздың баспасөзінің қарашаңырағы «Қазақ» газетін патша жандармынан жаман кудалады, баспаханасын ойрандады. А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтардың ізіне шам алып түсті. Оларды өмірден ығыстыру үшін топ құрды. Бәрінен де сорақысы «Алашордашыларды, Алаш партиясын талқандағаным үшін орден алдым» деп, өз қолымен жазған Әлібидің хаты мұрағатта сақтаулы тұрғанын жұртшылық біле бермейді.

Мұндай әлі күнге дейін жарияланбаған құжаттар аз емес. Мәселен, Ресейдің отарлау әрекеттері аз жазылып жүрген жоқ. Солай болса да мына жағдаят жеріне жеткізілмей жүр.

Оның біріншісі, қазақ жеріне қоныс аударушылар тек Ресейдің қарашекпенділері деп жазылады. Ал шындығында, қарашекпенділердің атын жамылып Қазақстанға Ресей алпауыттары (фабриканттары) да мол келген. Ол жөнінде 1938 жылғы қуғын-сүргіннің құрбаны болған Абдолла Асылбековтің деректері бұлттартпас дәлел.

Екіншіден, орыс отарлаушылары қазақтың жерін, суын ғана отарлап қоймаған. Ол отарлаушылық тіпті қазақтың отбасына дейін араласқан. Орыстан әйел алғандардың қызметтік дәрежесін үнемі өсіру (бұл күні кешеге дейін келді), қылмысына кешірім жасау және қазақтың дінін, тілін жою жөніндегі талай құйтырқы әрекеттері әлі айтылмай келеді.

Оған қосымша, қазақтың оқыған жастарының генерал-губернаторының рұқсатынсыз үйлене алмауы деген не маскара?

Бұған біреулер сенбеуі де мүмкін. Сенбейтіндер Ыбырай Алтынсариннің, Ә.Кенесариннің сол кездегі патша генерал-губернаторының рұқсатымен үйленгендігі туралы мұрағаттағы құжатпен танысуына әбден болады...

– Зеке, мұрағаттағы құжаттарды жою, оған қол сұғу, бұлдіру әрекеттері болған ба?

– Болғанда қандай. Кезінде орыс отарлаушылары Қазақстанның жер-суын, табиғат байлығын қандай дәрежеде еркінсіп иемденсе, тонаса, республикамыздың мұрағат қорларын да дәл солай бұлдірген. Қазақстанның тарихына, әлеумет, экономика, шаруашылық, әдебиетіне, мәдениетіне қатысты құжаттардың дені жиналған Орынбор, Ішкі Ордадағы Бөкей мұрағаттарын ең алдымен большевиктер жыртқан, өртеген. Бұл жөнінде Орынбор мұрағатының өкілі А.П.Михайлов, мұрағатшылар өкілі С.Петров, Л.Курашевскийлер: «...Большевиктер архивті тонады...бұл тонауды 1918-1919 жылдары келген казактар онан әрі жалғастырды...Кейін тонау бұрынғыдан да күшейіп, буда-будасымен отқа жақты», - деп көрсеткен (544 қор, 343 іс).

Орынбор округтік мұрағат бюросы 1913-1917 жылдардағы қазақ тарихына қатысты 251 пұт 20 қадақ құжаттар мен 2606 кітапты 1923 жылы макулатураға сатқан. Сонда ол қандай құжаттар деп ойлайсыз? Орынбор генерал-губернаторының 1888, 1890, 1893, 1894, 1889-1915 жылға дейінгі 20 жылдық есептері, атақты ғалым А.Е.Алекторовтың 1794-1894 жылдары қазақ арасынан жинаған шежіресі, «Қазақтардың 1865, 1869 жылдары қоныстарынан жер аууы», «Торғай облысы бойынша 1871 жылғы ел саны», «1912-1915 жылдардағы Торғай облысы бойынша шөңулер», т.б. құнды деректер. Бұлардың бәрі жойылған.

Мынадай да опасыздықтар болған. Орынбордан Қызылордаға астана көшкенде Қазақстан тарихына қатысты Орынбордағы мұрағаттардан тиісті құжаттарды Қызылордаға жіберу үшін поезға тиеу кезінде Орынбор мұрағатының Рязанов, тағы да басқа қызметкерлері көптеген құжаттарды ұрлап алған. Олардың ішінде «Орынбор генерал-губернаторының кеңсесі», «Шекара комиссиясының қорлары» түгелімен және 1836-1840 жылдар арасындағы Орынбор генерал-губернаторының қорында түпнұсқасы сақталған Исатай Таймановтың, Қайыпқали Есімовтің қазақ ру басыларын патша үкіметіне қарсы күреске шақырған хаттары, Исатайдың жеке мұрағаты болған. Бұл құнды құжаттар күні бүгінге дейін ізін таптырмай келеді. Оның үстіне орыс шовинизмімен ауыратын Орынбор мұрағатшылары Қазақстан тарихына қатысты құжаттарды Қазақстанға жібермеу мақсатымен көптеген істердің сыртындағы тақырыптардың аттарын қасақана өзгерткен немесе ол істерді сөгіп, басқа істерге қосып жаңадан басқа істер дайындаған. Сөйтіп, Қазақстаннан барған мұрағатшылардың көзін бояған, ізден адастырған, кейбір құнды құжаттарды тізімнен шығарып тастаған. Бұған қосымша Қазақстанға жіберілетін 20 байлам құжатты (бұлардың ішінде «Бөтен діндегілердің ісі жөніндегі комиссия қоры», «1734-1739 жылдар арасындағы Орынбор экспедицияның қоры», «1744-1782 жылдардағы губерниелік басқарма қоры» және т.б. аса құнды құжаттар бар) поезға тиелген жерінен алып қалған. Міне, бұлардың барлығы да Қазақстанның тарихына аса қажетті, іздесе таптырмайтын құжаттар екеніне дау жоқ.

Омбы мұрағатшыларының әрекеттері де мұнан кем түскен жоқ. Олар Қазақстан тарихына қатысты құжаттарды уысынан шығармады. «Мұның бәрі – Ресейдің мүлкі» деуден танбады. Олардың тыққан құжаттары қандай еді? Ол 1822-1833 жылдар арасында Ортауынан Елек бойына дейінгі 5 миллион 600 мың десятина қазақтың құнарлы жерлерін Ресей отарлаушыларының тартып алғандығын дәлелдейтін құжаттар еді. Сонымен бірге олар Есет Көтібаров, Қайыпқали Есімов, Исатай Тайманов, Кенесары Қасымов және 1916, 1919 жылғы патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы көтерілістерге қатысты деректерді «Ресей жазушылары роман жазып жатыр, бұл деректер соларға керек» деген сылтаумен біздің мұрағатшыларымызды құрқол шығарып салды.

Ал, Мәскеу, Санкт-Петербург, Астрахан мұрағат басшылары да сан түрлі сылтаумен Қазақстанға қатысты құжаттарды тығып қалды. Оның дәлелі қазіргі күні бір ғана Астрахан мұрағатында Қазақстанға қатысты 80 мыңнан астам құжаттың жатқаны белгілі болып отыр.

Ал, ташкенттіктер «Ташкент университеттерінің профессорлары мен студенттері пайдаланатын материалдар» деп жуытпады.

Мәскеу, Санкт-Петербург мұрағаттарында Қазақстанға қатысты қанша мұра жатқанын Құдай білсін. Олардың нақты есебі әзірге қолда жоқ. Сондай-ақ, астана Қызылордадан Алматыға көшкенде бір тең және үш жәшік құжаттар Қордай асуында қолды болды.

– *Зеке, жойылған, қасақана жасалған деректердің молдығына көз жетті. Ал енді жеке адамдардың мүдделері үшін ұрланған, не болмаса жойылып жіберілген құжаттар бар ма?*

– Бұл сауалға дәл мына кісі үшін «мынадай құжаттар ұрланды, жойылды» деп тап басып айту мүмкін емес. Себебі, ондай әрекет жасаған адам мұрағатқа айғақ қалдырмайтындығы белгілі емес пе?!

– *Жақсы, арнайы мақсатпен жойылған құжаттар кездесе ме?*

– Жоғарыда айтылған, сатылған, ұрланған, жоғалған, қолды болған құжаттардың барлығы арнайы, белгілі бір мақсатпен істелген әрекеттерге жатады. Солай болса да сауалдың мәселі үшін мына бір-екі жайды айтайын. Оның бірі – 1922 жылғы 18 наурызда Жетісу облыстық төтенше комиссия бастығы өз қарауындағы тұтқындарға облыстық соттың, прокуратураның құжаттарын түгел тарқаттырып, өзіне қажетті құжаттарын алып, қалғандарын аулаға лақтырыпты. Бұл жөнінде облыстық мұрағаттың ғылыми қызметкері Войцеховский дегеннің хабарламасы сақталған.

Екінші бір дерек – 1928 жылғы ірі байларды тәркілеуге қатысты. Қазақстандағы ірі байларды тәркілеуге байланысты деректердің басым көпшілігі 135-қорға жинақталған. Солардың ішінен 1942 жылы 6 тамызда – 7 іс, 1992 жылы – 25 іс, барлығы – 32 іс пайдаланудан шығарылып жойылған. Бұл 32 істе мыңдаған адамның тағдыры тұр. Бұл адам құқығына, тағдырына жасалған қиянат. Олай дейтініміз, бұл істерде Ақмоладан – 46, Алматыдан – 81, Оралдан – 71, Петропавлдан – 35, Қызылордадан – 55, барлығы – 288 тәркіленген байлардың құнды құжаттары жойылды. Ол істерде тәркіленген байлардың арыз-шағымдары, олардың жан саны, малының, мүлкінің есебі, тағдыры жөніндегі деректердің бәрі де тігілген. Міне, осындай әрекеттің салдарынан күні бүгінге дейін Қазақстанда 1928 жылы қанша отбасының тәркіленгендігі жөнінде нақты дерек анықталмай келеді. Тәркіленген байлардың саны бір құжаттарда 810, 800 десе, енді біреулерінде 710, 700, тағы бір деректерде 696, 661 болып сан-саққа жүгірген мәліметтер бар.

Бұл цифрлардың мұндай айнымалы болуының құйтырқы сыры оз алдына айтылатын ұзақ әңгіменің арқауы. Десек те, жоғарыдағы сан құбылған цифрлардың орта есебі деп 696 байды алсақ.

олардың әрқайсысының отбасында шамамен 3 шаңырақтан, әр шаңырақта 4 жан болды деп есептесек (ол кезде әр отбасында 7-8-ден болғаны өз алдына), сонда 2088 шаңырақтан өрбіген ондаған мың жанның тәркілеудің тәлкегіне ұшырағанына көз жетеді.

Үшіншіден, қазіргі қолда бар дерекке қарағанда Қазақстан Жазушылар одағының қорынан есептен шығуға жатпайтын ондаған құжаттар есептен шығарылған (1778-қор). Мәселен, 389-беттік Қазақстан жазушыларының ІҮ-съезінің материалдары, 242-беттік материал жинақталған Қазақстан Жазушылар одағының ҮІ-пленының құжаттары қандай себеппен істен шығарылғаны белгісіз (373 және 943).

Осы жерде тағы да мұрағаттағы құжаттарды пайдаланушылардың өзіне қажетті деп санаған құжаттың беттерін жыртып, не қайшымен киып алып кету сияқты оспадарсыз әрекеттерін реті келгенде айта кетейін. Бұл – қылмыс. Бұл қылмысқа тосқауыл қою мүмкін емес. Себебі, Қауіпсіздік комитетіндегідей біздерде бетпе-бет отырып құжатпен таныстыруға, көшіруге, пайдалануға немесе құжатты пайдаланушыға бергенде беттерін түгел санап алып, санап беруге мүмкіндік жоқ.

Ал құжатты пайдалана отырып, оның бетін жыртып алғандар «мен мемлекет мүлкін ұрлап отырмын, халық қазынасына қол сұқтым, менен кейінгі пайдаланушыларға қиянат жасадым» деп ойламайды. Тек өзіме болсыннан басқа ойы болмайды. Осындайdan кейбір құжаттар іздеген кезде таптырмай, қиналтады.

– *Зеке, Ұлттық қауіпсіздік комитетімен байланыстарыңыз қандай?*

– Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитетінің өзінің арнайы мұрағаты бар. Өз құжаттарын олар сонда сақтайды. Ертеде Қауіпсіздік комитеті қылмысты жедел іздестіру, зерттеуде мұрағаттық құжаттарды пайдаланған. Жасыратын несі бар, кезінде Алашорда мүшелерін қуғын-сүргінге ұшыратып жазалау кезінде мұрағаттық құжаттарды айғақ ретінде пайдаланғаны рас. Бұл тәсіл Ұлы Отан соғысы кезінде де қолданылды. Ол кезде мұрағаттық құжаттар бойынша Кеңес үкіметіне «жау» элементтердің: ақ гвардияшылардың, патша офицерлерінің, алашордашылардың, молда, саудагер, кулактардың, т.б. 27 категория бойынша тізімі, анықтама карточкалары жасалған. Оған бір ғана дәлел – 1942, 1946 жылдары Ақмола, Павлодар облыстары бойынша 23385 адамға «заман талабына сай» осындай анықтама толтырылғаны жөнінде мұрағатта мәлімет бар (544 қор. 596 іс). Бұл тек екі облыс бойынша осынша адамның мойнына құрық түсті деген сөз.

– *Зеке, «қазақ ғалымдары және мұрағат мәселесі» дегенге қалай қарайсыз?*

– Қазақстанда қаншама ғылыми дәрежесі бар ғалым болса, солардың мұрағат құжаттарын пайдаланбағаны жоқ деп айтуға болады. Мен ғалымдардың мұрағаттан қол үзуін еш уақытта қолдамаймын. Өйткені, ғылымның негізі – мұрағатта. Бірақ солай болса да, өкінішке орай, мұрағаттың оқу залынан тек С.Жақыпбеков, М.Қайырғалиев секілді санаулы ғана ғалымдарды көремін... Сондай-ақ, іс беттерінде М.Қозыбаевтың, С.Зимановтың, Т.Омарбековтің, Б.Жақыпбековтің, М.Қайырғалиевтың қолтаңбалары тұр...

Бір ескеретін мәселе, мұрағат деректерін тек ғалымдар ғана пайдаланады деу жеткіліксіз. Мұрағат құжаттарын жазушылар, журналистер де кеңінен пайдаланады. Соңғы кезде Қазақстан тарихын зерттеп жүрген шетел азаматтарының оқу залында отыратыны көңілге қуаныш әкеледі.

– *Мұрағаттың қазіргі жағдайы қалай?*

– Қазір Қазақстан Республикасының мұрағатшылары республика мұрағаттарындағы құжаттардың орталықтандырылған мемлекеттік есебін жүргізуді автоматтандыру, «Республикалық қор каталогы» бағдарламасын іске қосуды бастады. Бұған қоса Омбы мұрағатшыларымен мұрағат алмасу жөнінде келісімшарт жасады. Бұлар айтуға жеңіл болғанымен мұрағатшылардың қажырлы еңбегі мен төккен терінің нәтижесі екендігі сөзсіз.

– *Қазір республикамызда қалталы қоғамдар, қорлар, банктер, бизнесмендер көп екені белгілі. Олардан қандай көмек болды?*

– Бұл мәселеден әзірге «Сорос-Қазақстан» қорын ғана айта аламын. Ең алдымен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты «Сорос-Қазақстан» қорының 50 мың долларлық грантын жеңіп алды. Бұл бір – қуаныш. Екіншіден, осы «Сорос-Қазақстан» қорының Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатына үлкен көмек көрсетіп отырғанын айтуым керек. Атап айтқанда олар: «Мұрағаттарды автоматтандыру ісі», «Жаңа ақпараттық технология және интернет» деген екі тақырыпта Алматы, Астана қалаларында республика мұрағатшыларының екі рет семинарын өткізуге бір комплекті компьютер және көбейту техникасын бөлді. Оның үстіне семинарға қатысушылардың келу, кету жолдарын төледі. Орналасу шығындарын өз мойнына алды. Осының өзі ғана 17 мың долларға түсті. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының «Мұрағат құжаттарын сақтауды қамтамасыз ету және оны пайдалануға қол жеткізу» жоспарын жүзеге асыру үшін 14 мың долларға 4 компьютер сатып

алып берді. Оған қоса республика мұрағатшыларының шетел мұрағатшыларының іс-тәжірибелерімен танысуы үшін республиканың 10 мұрағатшы қызметкерін Венгрияға жолдамамен жіберіп, үлкен іс тындырды. Қазақта «ұрттап тоймаған, жалап тоймайды» дейтін сөз бар. Көмектің аты көмек, біреу бір теңге берсе де көмек, мың теңге берсе де бір-ақ сөз – көмек. Бірақ тек көмекпен республиканың мұрағат жүйесінің көркеюі екіталай.

Өркениетті елдер өз мұрағаттарын мемлекеттік байлық, мемлекеттік қазына, ұлттық мұра есебінде мемлекеттік қамқорлыққа алған. Сондықтан шетелдік мұрағаттар үкімет қамқорлығында болғандықтан қаржыдан, мұрағаттық технологиядан, материалдық жағдайдан, кадрдан еш уақытта тапшылық көрмейді. 1995 жылы мемлекеттік мұрағат мекемелерінде 2 мыңдай маман істесе, қазір 1226 ғана маман қалды. Бұл бүгінгі биік талапты қанағаттандыру былай тұрсын, олардың қазіргі өмір сүріп тұрған мекемелер мен ұйымдардағы мемлекеттік меншікке жататын құжаттарды қабылдауға да мүмкіндігі болмайды. Сонда еліміздің тарихын толықтырудың негізгі көзін өзіміз қолдан жойған болып отырмыз...

– Зеке, соңғы бір сауал, бүгінгі тарихшыларымыздың, ғалымдарымыздың, зерттеушілеріміздің мұрағатпен жұмыс істеулері көңіліңізден шыға ма?

– Бұл күрделі сұрақ екен. Біріншіден, мен ғалым емеспін, ғылыми дәрежем де жоқ. Екіншіден, көптеген ғалымдардың жариялап жатқан материалдарын түгелдей сүзіп, оқып, зерттеп, ой елегінен өткізуге мүмкіндігім де аз. Маған бір нәрсе анық. Ол қазіргі ғалымдардың басым көпшілігі әлі де коммунистік идеядан арылып кете қойған жоқ. Ол идея жетпіс жылдың ішінде тек еттен өтіп қана қоймаған, сүйекке де дендеп сіңген сияқты.

Олай дейтінім, бізде екі-ақ әдіс бар: не қаралап жазу, не актап жазу. Сонда өзіңнен өзің, «япыр-ау, тарихи тұлғалардың бірде-біреуінің оғаш ісі, қия басқан жері, қалтарыс сәттері жоқ па екен?» деген ойға қаласың. Неге ғалымдар, жазушылар біреуді қаралағысы келсе бірыңғай оларды іске алғысыз етіп жазады? Сонда олардың іске асарлықтай, иненің жасуындай болса да халқына деген жақсылық ниеті, ықыласы болмаған ба? Олардың кемшілігі мынада еді, дұрысы мынау, бұрын олар туралы былай жазылған, енді оны былай түсіну қажет деп ақ-қарасын неге ашып көрсетпейді деп көңілге кірбің аласың. Олардың «қайқысын да, дүңкісін де» қатар қойып жазған жөн емес пе?

Кейде сондай бір сәттердің ақ-қарасын ашып тура жаза қалсаң, не кейбір ғалымдармен ол туралы пікірлесе қалсаң айтатыны:

«Ой, осындай қиын кезеңде жағымсыз жақтарын көрсетудің не керегі бар, жариялаудың қажеті не», немесе «Бұл ру арасына от салады, бізге бүтіншілік, тыныштық керек, басқа ұлттар қазақтар өзара айтысып жатыр деген күлкіге қаламыз», - дейді. Иә болмаса «Ойбай-ау, ол пәлен дәрежедегі ардагер ғой, оның беделіне нұқсан келеді. Ол шамданса не бетімізді айтамыз», - дейді. Ал кейбіреулері: «Ойбай-ау, оның анау жақта отырған дөкейі бар. Ертең ол ысқырса біздің басымызға қара дауыл соғады», - дейді.

Бәрі де дұрыс делік, бірақ шырылдаған шындықты дәл осы кезде ашпасақ, айтпасақ кім, қашан айтады? Біз қазір көміліп жатқан шындықтың, яки ақиқат бомбасының үстінде тұрмыз. Ол бомба бүгін болмағанымен ертең, болмаса келер сәтті бір күні жарылатыны даусыз ғой. Оларды жасыру ұрпақ алдында қылмыс емес пе? Сонда осы бүркемелеумен, «жауырды жаба тоқумен» тарихымыз қайтіп түзеледі? Өсек тасу, бірді-бірге араздастыру, ру-руға, жершілдікке, жікшілдікке бөлінудің зардабын бұған дейін аз шектік пе? Бұл мерезден жастарды, келешек ұрпақты қалай сақтандырамыз? Жұқпалы кеселден қашан арыламыз?

Жасыратыны несі бар, кейбір ғалымдар тарапынан «тарихты жете білмейтін, ғылыми атағы жоқтар ғалымдарға ақыл айта бастады» деген сөздерді де естіп жүрміз. Сонда қалай, бұл «өңкей бұқадан бұзау тумайды» дегендей, ғылыми атағы жоқтардың тарихта не шаруасы бар деген сөз бе?

Сондықтан мен не жазсақ та, не айтсақ та дұрысын да, бұрысын да (әңгіме бұрынғы тұлғалар туралы) өзгеріссіз, боямсыз, ағын ақтай, қарасын қарадай қатар қойып халық безбеніне салғанымыз жөн деймін. Өйткені халықтан артық ақылшы да, төреші де, әділ қазы да жоқ қой. Олар ақыл таразысына салып қажетін алады, жарамсызын тастайды, дұрыс бағасын береді, мынауы қайқы, мынауы дүңкі дейді. Бұл ұрпақты әділдікке, ұлтжанды етуге, ұлттық салт пен намысты қастерлеуге, әрі жоғарыда айтқан мерездерден жастарды сақтандырудың бірден-бір жолы.

Екіншіден, кеңестік тәрбие алған, коммунистік идеядан сусынның қандырған ғалымдар мен жазушылардың бірсыпырасы кезінде заман ағымына, саясатқа сәйкес Алаштың талай арыстарын, олардың ұстаған жолын, тұтқан бағытын тілі жеткенше жамандады, қара күйе жақты, ойына не оралса соны жазды. Олардың кейбіреулері қазір аман-сау жүр (Құдай көпсінбесе, біз олардың ортамызда аман-сау жүргеніне қуанбасақ, ренжімейміз). Бірақ, дәл осы кезде сол азаматтар «біз заманның ағымына сәйкес кезінде мынадай-мынадай мақалаларда, еңбектерде мына кісілер туралы былай

деп едік, оны амалсыздан жазып едік», - деп, ағынан жарылып неге айтпайды? Сонда о дүниедегі аруақтар алдында оның ары тазармай ма? Ұрпақ алдында жүрекжарды сөзін айтуға не кеселдік келіп тұр? Әлде олар құлағым естімесе, көзім көрмесе болды деп ойлай ма екен? Бұл бәрібір ерте ме, кеш пе тарих талқысына түсіп, халық таразысына тартылатындығы «екі жердегі екі – төрт» дегендей айқын ғой. «Ащының дәмін білмей тұщыны сезіну мүмкін еместігін» халқымыз әлдеқашан айтқан. Оны естен шығаруға болмас.

– *Әңгімеңізге рахмет, Зеке.*

*«Қазақ әдебиеті» газеті
10 желтоқсан 1999 ж.*

Архив – халықтың асыл қазынасы

Жасыратыны жоқ, соңғы уақытқа дейін архив материалдарын жинау, толықтыру және оны пайдалану санаулы ғана адамдардың ісі болып табылды да, оның игілігін көру халықтық сипат алмады. Сондықтан елімізде архившілер қоғамын құру, оның жұмысын жақсарту, архив материалдарын халықтың пайдалануына кең жол ашу жөнінде ұсыныстар түсіп, ол бүкіл халықтық қолдау табуда. Осыған байланысты ауданда тамыз айында архившілер қоғамының алғашқы ұйымдастыру конференциялары өткізілді. Онда қоғамның басты мақсаты айқындалды. Архившілер қоғамын құру нәліктен күн тәртібіне қойылды? Бұл ең алдымен, ел, қоғам, адам тарихы, оның өмірінің жалғасы. Екіншіден, ол келешек ұрпақ үшін асыл қазына, мұра.

Осы жағынан алып қарағанда облыс, республика көлеміндегі архив мекемелерін айтпағанда соңғы кезде ұйымдастырылған аудандық архивте елеулі жұмыстар атқарылуда. Ұйымдастырылғанына көп уақыт болмаса да аудандық архив қызметкерлері совхоздардан, ауылдық, поселкелік советтерден, барлық мекемелер мен ұйымдардан көптеген материалдарды мемлекеттік сақтауға қабылдады. Қазірдің өзінде өзінің еңбек стажын анықтау, еңбек кітапшасына толықтырулар мен қосымша өзгерістер енгізу, пенсия материалдарына қажетті документтер іздеушілер аудандық архивтің қамқорлығын коруде.

Дегенмен, аудандық архивке материалдарды жинақтап өткізу, дайындау істерінде әлі де елеулі олқылықтар орын алуда. Атап айтқанда, ауданның, елді мекеннің, совхоздардың, ауылдық, поселкелік советтердің, өндіріс, құрылыс, байланыс, мәдени мекемелер және мектептердің тарихы, халқы, шаруашылығы, экономикасы, еңбегімен елге танылғын азаматтардың өнегелі істерін бейнелейтін өмір шежіресі, тарихи ескерткіштер туралы мәліметтер жоқтың қасы. Бұл жинауға, іздестіруге материалдардың жоқтығынан емес, ұқыпсыздықтан туған жағдай. Біздің әдетімізге, салтымызға еңбеген қасиет.

Әйтпесе, Жалағаш өңірі тарихқа, тарихи ескерткіштерге бай. Бір ғана Жаңадария арнасы бойындағы Жанқала-Шәуек, Құмқала, Ханқожа, Қатын қала, Күйік қала, тағы да басқа ескерткіш-қалалардың, Қызылқұм шетіндегі қорғандар мен ескерткіштердің өзі қазіргі ұрпақтардың өзіне белгісіз, сырын жасырып жатыр.

Сондай-ақ қазіргі күні «Ақарық» совхозының Аламесек деген учаскесіндегі үйінді төбе жатқан жерде бір кезде Сыр бойынан Шымбай мен Төрткөлге баратын жолдағы сауда орталығы – «Жаңа базар» атанғанын, онан кейін Аламесек ауданы құрылғанда аудан орталығы болғанын екінің бірі біле бермейді. Сол Аламесекте қазіргі Жалағаш өңірінде осыдан 100 жылға жуық мерзім бұрын алғашқы түземдік мектеп ашылғаны, онда белгілі партия, совет, мемлекет қайраткері І.Қабыловтың білім алғаны да елеусіз жатыр. Жалағаш өңірінде ашылған алғашқы интернат та осы Аламесекте. Онда оқып білім алғандардың қазіргі көзі тірісінің бірі – Б.Тасыбаев екені де белгісіз.

Аудан көлемінде үш жүзге жуық аты машһүр ділмарлар – Нысанбай, Өмірбай, Тынымбаймен қатар Жорықбай, Көпжасар сияқты шайырлар, Ә.Оңалбаев, Т.Үркімбаев, З.Салықбаев сияқты ақындардың, Ә.Жүргенбаев, М.Ақжолов, Б.Желдербаев сияқты жыраулармен елдің елдігін сақтау жолында еңбек еткен Бөлебай, Әбет жайлы да мәліметтер архивте жинақтауды қажет етеді.

3. Салықбаев

Жалағаш өңірі елімізде Совет үкіметі орнауы мен қалыптасуына, өсуі мен өркендеуіне үлес қосқан Ж.Тайшиев, Т.Жүргенов, І.Қабылов, К.Үсебаев, Х.Сарбасов, Ермағанбетоваларды өмірге келтірген қасиетті жер. Бірақ бұлардың өмір жолдары, қызметі тек әр мезгілде баспасөз беттерінде жарық көргендерімен бір орталықта – аудандық архивте жинақталмаған. Азамат соғысына қатысқан И.Морозовтың да есімі елеусіз қалуда.

Ж. Тайшнев

І. Қабылов

Т. Жүргенов

К. Үсебаев

Іздеушісін, жинақтаушысын күтіп тұрған мұнан басқа да мәселелер аз емес. Солардың бірі – ауданның тарихы. Жалағаштың өткен өмірі сөз болғанда тек 1939 жылы 16 қазанда өз алдына аудан болды дейді, соған дейінгі өмірі кілең көлеңкеде қала береді. Жалағаш – еш жақтан ауып келмеген, табанды ел. Оның 1917 жылдан 1939 жылға дейінгі 22 жыл өмірі неліктен көмескіленді? Жалағаш өңірінде Азамат соғысының дүрбелең кезені, жаңа экономикалық саясаттың өтпелі өмірі, ауылды советтендіру, колхоздастыру, 1932 жылғы ашаршылық, кәмпеске, «халық жауы» ұранының етек алуы, жаппай сотталу, бесжылдық екпіні өтпеген сияқты. Жасыратыны жоқ, ел тарихы үшін дәл осы кезең өзінше баяндауды, зерттеуді, материалдарды жинақтап архивке өткізуді қажет етеді. Алғашқы серіктестік, артель, колхоз, комсомол, партия ячейкаларын, ауылдық советтерді ұйымдастырушылардың кім екені белгісіз.

Аудан тарихына байланысты жазылып жүрген материалдарда «Аудан құрылғанда оның құрамында 9 ауылдық совет, 34 колхоз, 1 МТС, 7 бастауыш мектеп, 10 жетіжылдық, 2 орта мектеп болды» делінгенмен оларды жеке-жеке талдауға келгенде баяғы «дейді екен де дейді екенге» басамыз. Осыдан да аудан тарихына байланысты жарияланып жүрген естеліктер мен басқа да материалдарда шикі факты, дүдәмал дәлел, екі ұшты, ұшқара ойлар етек алуда. «Дейді екенмен» ел тарихы өркен жаймайтынын ескерген жөн. Ауданның жарты ғасырлық мерекесіне байланысты материалдарды жинақтауда осы мәселелерге көз жетті.

Бұл бұл ма, ауданның соңғы өмірі де ізі күн санап көмескіленуде. Оған бірнеше факты келтірейін: қазіргі «Аққұм» совхозы бір кезде «Шымбөгет», «Көк жиде», «Комсомол», «Аққұм» колхоздарының ізінен Қазақстанның 40 жылдығы атындағы колхоз ұйымдастырылды да онан «Аққұм» совхозына айналды. Ал, «Ақарық»

совхозы бұрынғы «Ақарық», «Жаңа арық», «Көкпая», «Тармакөл», «Жаңадария» колхоздарының ізінен; «Мәдениет» совхозы «Бірлік», «Мәдениет», «Әдебиет», «XX жылдық Қазақстан», «Қызыл дикан», «Жамбыл», «Қызыл жұлдыз» колхоздары ізімен; «Коммунизм» совхозы «Елтай», «Жігер», «Иіркөл», «Белсенді» колхоздары есебінен Молотов атындағы колхоз болып ұйымдастырылып, онан кейін оған «Таң», «XXI партсъез» колхоздары қосылып, ірілендірілген совхоз болды. Кейін «Таң», «Ақсу» совхоздары онан бөлініп, өз алдына отау тігіп шықты. Ауданның Калинин атындағы, «Ақсу», «Жанаталап» совхоздары да осындай бірнеше шағын колхоздардан ірілендірілген шаруашылықтар.

Аудан шаруашылықтарының өткені жайлы аудандық не облыстық архивтерде мәлімет берелік құжаттар сақталмаған. Оның басты себебі, бұл шаруашылықтардан мұндай мәліметтер архивке өткізілмеген. Мұндай мәліметтер тарих үшін ғана емес, жеке аудан мүддесі үшін де қажет екендігі ескерілмеген. Олай дейтін себебіміз, қазіргі кезде пенсия, жәрдем тағайындауда құжаттар қолда болмай архив материалдары қол ұшын беруге тиісті. Бірақ кейбір совхоз, колхоз, мекеме басшыларының, кадр жөніндегі инспекторлардың, ауылдық, совет хатшыларының мұндай маңызды мәселеге мән бермеуі салдарынан бірсыпыра жасы жеткен адамдар мемлекет қамқорлығын жеткілікті көре алмай келеді. Басқаны айтпағанда Аққыр, 1 Май, Қаракеткен, тағы да басқа ауылдық советтердің алғашқы ұйымдастыру сессияларының протоколының жоқтығын қалай түсінуге болады? Бұл ауылдық советтерге сайланған депутаттардың тізімі, сессия мәжілістерінің қаулыларынан із қалмаған. Ең болмаса депутаттардың есеп карточкасы да сақталмаған. Осыдан да қазіргі күні аудандық архивке «мен ауылдық советке депутат болып едім, депутаттық куәліктерді жоғалтып алдым» деп сұраушылар, документ іздеушілер көп. Дәл осындай жағдай ауданның сауда, тұрмыс қажетін өтеу комбинаты мен құрылыс мекемелерінің, бірсыпыра мектептердің құрылған күнінен бері бірде-бір документі сақталмаған.

Ер басына күн туып, етігімен қан кешкен Ұлы Отан соғысына қатысушы жауынгерлердің өмір жолдарынан аудандық архивке материалдың өткізілмеуі өкінішті-ақ. Қазіргі көзі тірі тарихтар өмірден өткен кезде жауынгерлер туралы мәліметті іздеп табу қаншалықты қиындыққа душар етері белгісіз. Ал қазіргі барларының өзі де тиісті қажетті документтерін іздеп архивке жиі хабарласуға мәжбүр болып жүр. Дәлелді документтері жоқтықтан мемлекеттен жәрдем, пенсия ала алмай жүргендері де баршылық. Бұл мәселенің бір жағы.

Ал екінші жағы – ол келешек ұрпаққа тәрбие берерлік маңызы мұнан кем емес. Ұлы Отан соғысының отты жылдарынан оралмағандарға аудан орталығында және бірсыпыра совхоздарда ескерткіштер орнатылды. Жасыратыны жоқ, оған мәлімет жинаған кезімде мен тек жеке адамдардың аты-жөнін ғана есепке алдым да, олардың өмірбаянын, қайда, қашан, қандай майданда болғаны, қандай ерлік көрсеткендері жөнінде материалдарды жинақтауыма мүмкіндігім болмады. Сондықтан келешекте Ұлы Отан соғысына қатысқандардың әр елдімекен, совхоз, ауылдық, поселкелік советтер бойынша аудандық әскери комиссариатпен бірлесіп анықтап, жеке есебін жүргізіп, олардың өмірбаянын, қай майданға қатысқанын жинақтап аудандық архивке өткізсе, нұр үстіне нұр болар еді.

Осыған қосымша Ұлы Отан соғысына қатысқан жауынгерлердің үйіне, туған-туысқанына, еліне жазған хаттары, жеке жауынгерлердің Жоғары Бас қолбасшыдан, не командирінен алған алғыстары, сыйлықтары, орден, медальдары, грамоталары сақталған болса, оны да мемлекеттік архивке өткізсе, еш нәрседен ұтылмайды. Сондай-ақ тылда ерлік еңбегімен көзге түскендердің жоғары органдардан алған сыйлықтары, алғыстары, орден, медаль де аудандық архивке өткізсе, келешек ұрпақ үшін жақсы мұра болып қала береді. Мұндай маңызды материалдар қай кезде де құнын жоймайды. Мемлекеттік архивте сақталса ол біздің емес, мыңның игілігіне айналары сөзсіз.

1990 жылға дейін аудандық партия комитетінің саяси ағарту кабинетінің кітапханасында Қызылорда облысынан, оның ішінде Жалағаш ауданы колхоздарынан I-Бүкілодақтық халық шаруашылығы көрмесіне қатысушылардың тізімі, олардың еңбек көрсеткіші жазылған әсем бейнеленген альбом-кітап сақталған еді. Жақында сол альбом-кітапқа іздеу салғанымда із-түссіз кеткенін білдім. Меніңше, сол кітап қалайша іздестіріліп, аудандық архивке тапсырылса, ел тарихын толықтырар үлкен қазынаның бірі болары анық.

Ел тарихына аудандық газеттің де қосар үлесі мол. Елдің экономикасын, тарихын, мәдениетін білемін, зерттеймін деген әрбір адамға газет тігінділері – таптырмас байлық. Олай болса, аудандық «Жанадария» газетінің өзіне дейінгі Қаракеткен МТС-ның көп тиражды «Колхозшы» газетінен бастап, «Күрішшілер», «Коммунизм үшін», «Коммунизм шамшырағы» газеттерінің тігінділерін іздестіріп, архивті толықтырса аз олжа болмайды. Мұндай тігінділерді жинаушы жеке ұқыпты азаматтар болуы мүмкін. 1954-55 жылдары марқұм Ә.Дәулетназаровтың үйінде осы газеттердің толық тігіндісі мен көрген едім. Мүмкіндік болса сондай бай мұраның жатқанын білетін азаматтар архивпен хабарласса деген тілек айтамыз.

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» – біріншіден, архив ел мұрасы, халық қазынасы ету үшін оның жұмысын жақсартуға бір кісідей ат салысуға шақырамыз. Оны бірдің ісі емес, көптің ісі деп түсініп, архивке өткізуге жатады-ау деген материалдарды жинақтап, зерттеп аудандық мемлекеттік архивке тапсыру.

Екіншіден, архивке қамқоршы болу. Ол үшін архившілер қоғамының бастаушы ұйымын барлық мекемелерде, мектеп пен өндірісте, құрылыс, сауда, байланыс, мәдени ағарту орындарында құру және оған мүше тарту. Осы бағытта жұмыс жасауға аудандық архившілер қоғамы осы жылдың тамыз айында құрылып, оның 25 адамнан басқармасы, 5 адамнан президиумы, 5 адамнан тексеру комиссиясы сайланды.

Архивті халық пен мемлекеттің ескерткіші, оның асыл мұрасы дәрежесіне көтеру, толықтыру бұл сайланған адамдардың ғана жұмысы емес, ол бүкілхалықтық іс...

*«Жаңадария» газеті
1990 ж.*

Іздеу саламыз

Архив – халық қазынасы деп бекер айтылмаған. Онда ғасырлар бойы жинақталған құжаттар жер астының қазба байлықтары сияқты қашан үстінен шыққанша әдеби, мәдени, тарихи бай мұраның сырын ешкімге жария етпей, өзінде сақтайды. Ал архив қызметкерлері кен іздеуші сияқты тапқан «кенін» қашан ел игілігіне айналдырғанша, жария етпегенше тыныш таппайды.

Мен қызмет бабымен осындай бірнеше деректі тауып, оның бізге белгісіз талай сырлары мен қырларын ел өмірі, тарих тағылымы үшін аса қажетті мұралар есебінде іздестіруге оқырман қауым сіздердің назарларыңызға ұсынып отырмын.

Оның біріншісі мынау: Алматы қаласындағы Орталық Ұлттық архивтің «Закаспий облысы Маңғышлақ уездік басқармасы» деген тақырыппен жинақталған – 40 қор, 1 тізбе, 64 байлам, 1070 істе Императорлық археологиялық комиссиясының 14 шілде 1916 жылғы №973 Закаспий облыстық бастығына жолданған қатынасының көшірмесі.

Онда: «Закаспий облыстық «Шығыс тарихы мен археология» үйрмесінің 23 мамыр 1916 жылғы №189 қатынасымен жолданған мүліктерді Императорлық археологиялық комиссия алғандығын хабарлай отырып, Археологиялық комиссия бұл мүліктерді Жоғары Мәртебелі Императордың көруіне тұратын, лайықты ежелгі дүние-мүлкі деп тапты. Бұл табылған олжаны Ұлы Мәртебелі Императорға көрсеткеннен кейін оны қайда сақтауға берілетіндігі анықталады. Императорлық комиссия бұл мүліктердің құнын 600 сом деп шамалайды. Мүліктерді табушы олжасын қаншаға бағалайды екен? Комиссияның қойған бағасына ол келіседі ме?. Сонымен бірге Императорлық археологиялық комиссия осы мүліктер табылған үңгірді онан әрі зерттеуді қажет деп санайды» деп жазылған (аталған қордың 7 б.).

Хаттың текстінде Закаспий облыстық статистика комитетінің хатшысы подполковник (аты-жөні жазылмай қолы қойылған) және Закаспий облысының бастығы генерал-майор Калмаков: «Олжаны табушы 600 сом алуға келіседі ме?» деп қол қойып Маңғышлақ уезінің бастығы подполковник Быковқа жолдаған.

12 караша 1916 жылы Быков Түпқараған болысына «Сүгірәлі-Жәдігер ауылының қырғызы (*қазағы – З.И.*) Қостұрлы Досовты маған жібер» деп тапсырма берген. Осы олжаның бағасына келісу Досовтың келісімін алу мәселесі Петербург, Закаспий облысы, Маңғышлақ уезі, Түпқараған болысы арасында 8 рет хат-қатынас жазылып, ақырында 13 наурыз 1917 жылы «600 сом ақшаны алдым» деп №31 квитанцияға қол қояды (хат танымағандықтан оған А.Бердібеков деген қол қояды) (істің 133 б.).

Бұны ұзақ әңгіме жасап отырған себебіміз, біріншіден, ежелгі дүние деп табылған олжаның тізімі қатынасқа тіркелмеген және ежелгі дүние-мүлкі табылған жердің (үңгірдің) аты жазылмаған.

Екіншіден, тапқан олжаның құнын Қ.Досов шамалай алмаған да болар. Болмаса, комиссия өз қатынасында «табушы олжасын қаншаға бағалайды, комиссия қойған бағаға келісе ме?» деп сұрағанына қарағанда табылған заттың құны комиссия қойған бағадан әлде қайда жоғары болуы мүмкін.

Оның үстіне комиссия тапсырған затының құнын білмейтін «бұратана-қырғызға (*қазаққа*) осы да жетер» деп кемсітіп 600 сом деп жаза салған болар деп ойлаймыз. Оған айтар дәлел, біріншіден, хаттағы «шамалаймыз» деген сөз. Әрине, 1915-1916 жылдары Маңғышлақ уезінде ел ішіндегі орта бағамен есептегенде бір жылқының орта бағасы 15-20 сом, бір пұт еттің бағасы 4-5 сом тұратындығын ескерсек бұл ірілі-уақты 30-40 қараның бағасы.

Екіншіден, бұл мүлік тегін зат емес. Өйткені, 1914-1916 және 1917 дүрбелең, аласапыран жылдарда Императордың уақытын бөліп, оның көруіне ұсыныс жасау деген сөз, қалайда ол заттың тарихи да ғылыми да құндылығы, маңызы зор деген ұғымды білдіреді. Сол үшін де ол ежелгі дүние заты еліміздің, республикамыздың тарихына қосылатын мол қазынаның бірі деп ойлаймыз. Сондықтан біздің білейік дегеніміз – бұл мүліктің тізімі, өзі республиканың тарих, археология, этнография, мұражай мамандарының назарына ілікті ме екен? Егер іліксе, онда ол қайда? Қай жерде сақтаулы тұрғандығын білу. Егерде ол ежелгі дүние-мүлкі Ресейдің тарихи не этнографиялық орталықтарында, мұражайларында тізімі, не өзі сақталса бұл қазынаны өз орнына қайтару мәселесі қолға алынса қандай ғанибет іс болар еді дейміз.

Үшіншіден, Қостұрлы Досовтың қазір көзі тірі үрім бұтағы, жұрағаттары болса олар да Археологиялық комиссияға қандай зат өткізілгендігі жөніндегі құжаттардың атадан балаға қалдыратын мұралары есебінде сақталып қалуы мүмкін деп ойлаймыз. Егерде ол құжаттар сақталса кімнің қолында тұрғанын анықтау өте маңызды шараның бірі екендігі сөзсіз.

Төртіншіден, «қарға тамырлы қазақ» бұрынғы Маңғышлақ уезі Түпқараған болысы Сүгірәлі-Жәдігер ауылының адамдары кезінде Қостұрлы Досовтың ежелгі дүниені қай жерден (үңгірден), қандай заттар тапқанын білмеуі, естімеуі мүмкін емес. Қазақ арасында сөз жатпайды. Бұл патша ағзамнан 600 сом ақша алған хабар ауылдан ауылға, елден елге таралып, ұмытуға болмайтын оқиға. Оларды атадан балаға аңыз етіп айтушылар, есінде сақтаушы, көкірегі ояу, құйма құлақтар табылып қана еліміздің тарихы үшін аса қажетті мұраны табуға, іздестіруге көмегін тигізер деген үміттеміз.

Ежелден халық мәдениетінің күрделі саласы – кітап екендігіне дау жоқ. Сондықтан кітап туралы да бір пікір айтып, көпшіліктің назарына салуды жөн көрдік.

«Ішкі орда тұрғындарының қазіргі жағдайы немесе менің ой-пікірім» деген кітап туралы мәліметті Алматыдағы Орталық Ұлттық архивтен кездестірдім. Ол Маңғышлақ уездік баскармасы туралы жинақталған 40 қор, 96 істің, 10 бетінде тұр. Онда патша үкіметінің сот шешімімен тұтқындалған кітаптар мен кітапшалардың 1 қаңтар 1913 жылғы алфавиттік көрсеткіші берілген.

Алфавиттік көрсеткіште: «Темірәлиев Жұмағазы – молданың «Ішкі орда тұрғындарының қазіргі жағдайы немесе менің ой-пікірім» деген қырғыз (*қазақ* – З.И.) тілінде Қазан қаласында 1912 жылы жарық көрген кітабы Полиция департаментінің баспаларды бақылау

органының ұсынысы бойынша, сот шешімімен, қауіпті және пайдаланудан, сатудан шығарылсын, оқуға тыйым салынсын» делінген. Сонда патша үкіметін тітіркендіретін, оның полициясын, цензурасының жүрегін шайқап, май ішкендей жасайтын қандай құдіреті бар бұл кітаптың? Онда не жазылған? Ішкі орда халқының тағдыры ол кітапта қалай көрсетілген? Кітап авторының ой-пікірі қандай? - деген сансыз сұраулар өз-өзінен туындайды. Бұл кітап туралы дерек 1917 жылға дейін жарық көрген 400 кітаптың тізбесінде, не «Дала уалаяты» газетінде кітаптың жариялануы, автордың кім екендігі жөнінде жазылмаған. Архив деректерінде Темірәлиев Жұмағазы – молда туралы деректің ізі көрінбейді.

Ең соңғы айтарымыз – мәдениеттің аса күрделі саласы – ән жөнінде. Өйткені қоғам өмірінің, адамның тыныс-тіршілігі, халықтың ой-санасы ән-жыр арқылы беріліп жүрек тебіренерлік әсер қалдыратыны, халықтың сүйініш-күйініші, қуаныш-қайғысы, арман-мүддесі әнмен өріліп, күймен жүректі тербеп өмірден өз орнын табатындығына дау жоқ. Елдікке де ерлікке де шақыратын ән мен күй.

Сондықтанда болар Орынбор генерал-губернаторы «Әнвер-бей» деген өлеңді сатуға, граммофонда ойнатуға тыйым салып, оны халықтың тыңдауына рұқсат етпеген бұйрық шығарған. Бұл жөнінде Түркістан өлкесінің барлық облыстары, губерниялары мен уез басшыларына 27 шілде 1916 жылы №672 қатынаспен тапсырма берген. Онда былай деп жазылған:

«Түркістан генерал-губернаторының аудандық жасырын сақшы бөлімі татар «Әнвер-бей»¹⁵ деген өлеңінің Ригада «Граммфон» қоғамының граммофон пластинкасына жазылған ән текстінің тәржімасын табыс етті. Сонымен бірге осындай берекесіз, тынышсыз, мазасыз уақытта бұл пластинканы сақтауға, сатуға және оны пайдалануға тыйым салу жөнінде ұсыныс қойды.

Қазіргі колда бар мәліметке қарағанда бұл пластинкаға жазылған өлең Түркістан өлкесіне қарайтын асханалар мен шайханаларда бұратана халықтардың қатысқан жерінде ойналатын көрінеді.

¹⁵ «Әнвер бей» түрік әні болуы мүмкін. Әнвер паша – Түркияның әскери және саяси қайраткері. Генерал. Соғыс министрі болған. Бас штабты басқарған. «Жас түрік» партиясы жетекшілерінің бірі. Орта Азиядағы басмашылық қозғалысқа қатысып, 1922 ж. ұрыста қаза тапты. Әнвер паша түркі-мұсылман халықтарын бір тудың астына біріктіруді көздеді. Түрікшілдік идеясын қазақ даласына енуінен қорыққан патша үкіметі тыңшы агенттер ұстап, барлық жағдайды бақылап отырған – Д.И.

Сондықтан генерал-губернатор аталған пластинканы сатуға, сақтауға және асханалар мен шайханаларда ойнатуға тыйым салуға, пайдаланудан шығаруға бұйрық берді. Тапсырманы сөзсіз орындауға», - деп канцелярия бастығы статтық кеңесші Семенов қол қойған.

(ОҰА 40 қор, I тізбе, 65 байлам, 1052 іс, 129 б.)

Міне, көріп отырсыздар, бұл да патша үкіметіне қауіпті ән болып табылған. Бірақ қалай дегенмен де бұл халық мұңын, зарын, ауыр халін шерткен, жүрек тебіренерлік ән екендігін жүрек сезеді.

Олай дейтініміз бұл нағыз 25 маусым 1916 жылдың дүрбелең тұсы. Оны генерал да, оның тыңшылары да «берекесіз, тынышсыз, мазасыз» кезең деп тап басып айтып тұр. Генерал-губернатордың, оның жасырын сақшы ұйымының қауіптенуі негізсіз емес. Сол кезде ел арасында Ташкентте, Жетісу бойында, Арқа өңірінде майдан шебінен окоп қазу жұмысына 19-31 жастағыларды алуына абыртушылық туып, кей жерде патша үкіметіне, оның жергілікті әкімдеріне өшіге, жауыға қарау, олардың мазасын алу, берекесін кетіру, бой көтеру әрекеттерінің күн санап етек ала бастаған дүрбелең шақ екендігі сөзсіз. Генералдың тыйым салуына қарағанда бұл ән тексті халықты күреске шақыратын болуы мүмкін. Іздестіру барысында бұл әннен, ән текстінен, пластинкадан қазіргі ұрпақтың хабарсыз екендігіне көз жетті.

«Тоқсан ауыз сөздің, тобықтай түйіні» республикамыздың өз ішінде, алыс-жақын шет елдерде тұратын қандас-бауырластарымыздың сауатты да салауатты қарттардың, азаматтардың өз ұрпағына мұра етіп қалдырып, көненің көзі деп сақтаған, сандығының түбіне, кебежесінің іргесіне тығып жүрген жоғарыда аталған кітап пен ән тексті жазылған пластинканың сақталуы мүмкін деп ойлаймыз. Егерде олар табылса бірдің емес, мыңның қуанышы, қазіргі егемендікке қолы жетіп, қабырғасын қатайтып, керегесін керіп, уығын шаншып, шаңырағын биік көтерген республиканың тарихына, мәдениетіне қосылар мұралардың бірі болатындығы сөзсіз.

Сондықтан, қадірменді ағайындар, аталған кітап пен ән тексті жазылған пластинканы, Императордың назарына іліккен ежелгі дүние-мүлікті іздестіруге ат салысады деп сенеміз.

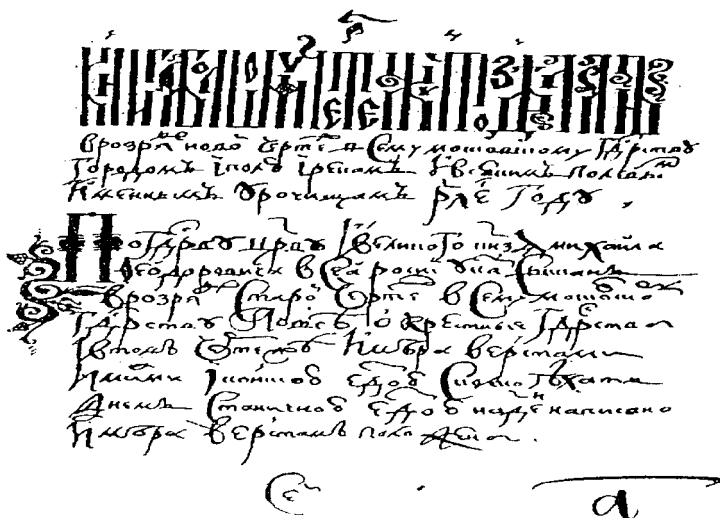
Ел іші – алтын қазына, біреуде болмаса біреуде сақталуы мүмкін, рухани қазынамыздың табылуына үлес қосуларыңызға үлкен үміт артамыз.

*Қолжазба
6 маусым 1995 ж.*

Үлкен сызбаға арналған кітап немесе Ресей мемлекетінің ежелгі картасы

Бұл кітаптың жарық көргеніне төрт ғасырдан асса да көпшілікке әлі де жете таныс емес. Алғашқы нұсқасын Ресей патшасы Михаил Федоровичке дейінгі орыс мемлекетінің басшысының бірі жасатқан. Ол карта тозып, енгізілген мекен атаулары өшіп, кейбіреулері кейін атауын өзгерткендіктен, патша Михаил Федоровичтің тікелей бұйрығымен (1627 ж.) жаңадан карта жасау қолға алынған. Бұл іспен Федор Лихачев пен Михаил Данилов айналысып, аяқтап шыққан. 1680 жылы патша Федор Алексеевич бұл жасалған картаға сол кездегі жағдайға байланысты өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Соңғы екі картаға сипаттамалар жазылды. Бұл екі карта 1773 жылға дейін жасырын сақталды, жарияланбады.

Бірақ, оның біреуін баспагер Н.Новиков 1773 жылы Санкт-Петербургта «Мәскеу мемлекетінің өзендері, оның салалары, басқада су көздері, қалалар мен мекендер, олардың арақашықтығы сипатталған Ресейдің ежелгі гидрографиясы» деген атаумен басып шығарды. Новиков бұған 1680 жылы картаға жазған сипаттаманы пайдаланды. Өйткені, оған 1627 жылы «Үлкен сызбаға арналған кітап немесе Ресей мемлекетінің ежелгі картасы» деген атаумен жарияланған картаның сипаттамасы белгісіз болған болуы керек.

А промежь "рѣки" Сунгурлука и Оиля "рѣки", пали двѣ рѣки въ землю: рѣка *Аспуга*, да "рѣка *Кууей*" [Куей].

А тѣ обѣ рѣки вытекли изъ горы, а "горы [горъ] "прозвище [прозваніе] неописано, а по той горѣ лѣсъ.

А противъ Оиля рѣки, 30 верстѣ отъ Яика, гора *Индеръ*, [а] подъ тою "Индеръ" горою озеро, а въ немъ соль, какъ ледъ.

А противъ той горы, на рѣкѣ на Яикѣ, съ лѣвья стороны, лѣсъ.

А отъ той горы, внизъ рѣкою Яикомъ, до "Боксана [Баксана] протоку 50 верстѣ, "а" Боксана протоку "до моря" 60 верстѣ.

Да изъ Яикажъ рѣки, съ лѣвья стороны, выше *Сорочика* острова 25 верстѣ, "потекла протока въ море [потекъ въ море протока] *Саванлы* [Саванлы]; протоку [его] "изъ Терка" до моря 70 верстѣ, а моремъ отъ усть Яика, до усть тое протоки, 25 верстѣ.

А отъ усть Яика рѣки, берегомъ морскимъ, на востокъ къ *Юргенской* земль, противъ устья рѣки *Килъръ - Сакъызъ*, до конца Хвалымскаго моря, 200 верстѣ.

И всего отъ Астарахани Хвалымскимъ моремъ въ доль, до *Юргенской* земли, 1200 верстѣ.

А промежь озера Акбашлы и рѣки "Саукъ [Сукъ] и озера "Апколь [Апколъ], и "по" объ стороны рѣки *Зеленчика*, и рѣки Кевдерлика, и рѣки "Сарсу [Сарсы], и песковъ Каракумъ, на тѣхъ мѣстахъ, на 600 верстахъ, кочевье *Казацкія* орды.

На рѣкѣ же на "Сырѣ [Сарѣ], отъ Сунака города 90 верстѣ, городъ *Ясырванъ*.

А отъ Ясырвана города 100 верстѣ, городъ *Тюркустанъ*, отъ Сыра рѣки "отъ берега" 20 верстѣ.

А отъ Тюркустана 140 верстѣ, на рѣкѣ на Сырѣ, городъ *Арканъ*.

А отъ Аркана 60 верстѣ, на полуденной сторонѣ, городъ "Янгурганъ [Янкурганъ], отъ Сыра рѣки 10 верстѣ.

А отъ "Янгургана [Янкургани] 70 верстѣ городъ *Акнурганъ*.

А отъ Акнургана 110 верстѣ, городъ "Сайрямъ [Сайрлимъ], отъ рѣки 20 верстѣ.

А отъ "Сайряма [Сайрлима] 160 верстѣ, съ почыня стороны Сыра рѣки, городъ "Ташкуръ [Ташшуръ], отъ рѣки Сыра 30 верстѣ.

А съ полуденныя стороны, противъ "Ташкура [Ташшуръ] города, прилегла къ Сыру рѣкѣ гора [Вдонъ]; вдоль по горѣ 130 верстѣ.

1627 жылғы «Үлкен сызбаға арналған кітап» 1792 жылы Санкт-Петербург Тау-кен училищесінің баспаханасында, кейін 1838 жылы 23 ақпанда Цензорлық комитеттің рұқсат етуі бойынша Д.Языковтың алғы сөзімен қайта басылып шықты.

«Кітапта» Мәскеуден бастап солтүстігінде Двина, Печора, Ақтеңіз, батысында Польша жерімен Дон, Днепр өзендері, оңтүстігінде Кавказ тауы, Қаратеңіз бен Азов теңіздері, шығысында Обь өзені, Тюмен, шығыс түстігінде Түркістан, Сунак, Сайрам, Жаңақорған, Бұқара, Қызылбасқа (Персия) дейін. Сырдария мен Әмудария өзендері, Арал теңізінен Қазақстанның батыс аймағындағы жер, су, таулары мен өзен, көлдері қалай орналасқаны, қайдан бастау алып, қайда құятындығы, олардың бір-бірінен арақашықтығы айқын көрсетілген. Мәселен, «...Жайық өзенінің ұзындығы 1050 верст Хвалин (Каспий) теңізіне құяды» деп жазылған. Жайыққа құятын көп салалардың әрқайсысының ұзындығы, Жайыққа қай тұсынан келіп қосылатындығы көрсетілген.

«Кітапқа» Елек, Ойыл, Сағыз, Ырғыз, Темір, Жем, Қайнар өзендері, Индер тауы, Индер көлі, Жайықтың ең кішкене Боксак саласы, Ойыл өзенінің құярлығында Қаракөл, Көктеңізбен (Арал) Хвалин теңіздері арасында Қаракұм, Бөрсық құмдары бар деген деректер енгізілген. Оларға атпен жүргенде қанша күнде жететіндігі ескерусіз қалмаған.

69 бетінде: «Ойыл өзені Жайыққа жетпей жерге сіңіп кетеді. Осы өзеннің құярлық айналасында 8 (50) Қаракөл деген көл бар (по нашему Черные озера)» деп анықтама берілген.

А противъ горы "Тузтеби [Тузъ-тебъ],
выше Супгурлука, вытекае рѣка Оиль, и
падеа "Оиль рѣка", по дошедъ до рѣки Дика,
въ землю. А на устьѣ той рѣки около 8
[50] озеръ "Караголь [Кыргуль], по нашему
Черные озера.

«Жайық өзені» тарауын қысқаша түйіндегенде Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан облыстарының географиялық жағынан орналасуы түгел қамтылып жазылған. Бұған қарағанда Ресейдің көздеген мақсаты – көрші елдерді, әсіресе Қазақ даласын отарлаудың жоспарын ХҮІ ғасырдың аяғынан бастаған деуге болады. Бұл карта отарлаушыларға кейін пайдасын берді. Олар игілігін көрді.

Қолжазба
«Қызылқоға – құт мекені», 26-30 б.

Тағы да хандар және сұлтандар туралы

Бұл материалды жазуға бізді екі жағдай итермеледі. Біріншісі, Елбасының 1998 жылды «Халық бірлігі және ұлттық тарих жылы» деп жариялауына сәйкес Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архив қорындағы еліміздің тарихына қатысты материалдарды іздестіру үстінде «Сұлтандар мен қожалардың ата-тегі», «Бөкей хандығындағы сұлтандардың тізімі» деген істерге кездестік.

Хандар мен сұлтандардың ұрпақтары жөнінде бұрын мерзімді баспасөздерде жарияланғандықтан бұған онша назар аудармауға болатын еді. Бірақ, бұл деректермен жете танысқанымызда 1830-1860 жылдар арасында үлкен қиындықпен жиналғандығына көз жетті. Сонда Орынбор шекара комиссиясы 30 жыл бойы хандар мен сұлтандардың, қожалардың ата-тегін, ұрпақтарының мәліметін қыр ізінен қалмай жинауының сыры не деген сауал өзінен-өзі туды.

Тарихқа зер салсақ, Ресей отарлаушылары қазақтарды басқару жөнінде талай рет заң, ереже шығарғаны белгілі.

Солардың бірі – 1824 жылғы Орынбор генерал-губернаторы П.К.Эссен ережесі. Осы ереже бойынша Орынбор облысына қарайтын қазақ даласы Батыс (немесе Ішкі орда), Орта және Шығыс бөлікке, кейін 57 дистанцияға бөлінді. Ондағы басты мақсаты – хандық жүйені қиратып (әсіресе, Жәңгір қайтыс болып, орнына Әділ хан болғаннан кейін), Қазақ даласына Ресейдің отарлау саясатын түпкілікті енгізу, қазақтардың тәуелсіздігін жою, отарлау саясатына қарсы халық дүмпулерін өз даласында тез тұншықтыру болды.

П.К. Эссен

Оның тиімді жолы – сұлтандар мен қожаларды ел басқару жұмысына кеңінен тартып, солардың қолымен от көсеуді дұрыс деп тапты. Мұны жүзеге асыру үшін олардың ұрпақтарының мәліметін жинап, «жеңілдік беру үшін» деген желеумен сайқал саясатын бүркеді.

Ең бастысы, бұқара халықты бұғалықтау үшін қажет болды. Бұл саясаттан патша үкіметі ұтылған жоқ. Исатай-Махамбет, тама Есет, Есет Көтібаров, Жанқожа және Кенесары көтерілістері кезінде бірсыпыра сұлтандар мен қожалар патша үкіметінен татқан дәм-тұзын ақтады. Көтерілістерді басуға белсене қатысты.

Орынбор шекара комиссиясы бұл жүргізген саясатының нәтижесіне нақты көзі жеткендіктен сұлтандар мен қожалардың ата-тегі мен ұрпақтары туралы деректерді жинастыруды жалғастыра берді. Алғаш рет 1830 жылы 14 қарашада (№3912 қатынас) Ішкі орда ханы Жәңгір Бөкейханұлына өз құзырына қарайтын елдердегі төрелер мен қожалардың ер балаларының, оның әкесінің, атасының, бабасының есімдерін Орынбор шекара комиссиясына тапсыруды міндеттеді. Онда: «Қазіргі күні патша үкіметінің қазақтардың әр отбасынан алынатын салықтарынан хан, төре, қожа тұқымдарын ажыратып алу үшін қажет» деген сөздер жазылды.

Бірақ, бұл тапсырма Жәңгір қайтыс болғанша, яғни, 15 жыл бойы толық орындалмады. Деректі құжаттарға қарағанда Жәңгір қайтыс болғаннан кейін Шекара комиссиясы бұл іске шұғыл кіріскен. Орынбор шекара комиссиясы бұл кезде хандық жүйені жойып, қазақтарды басқарудың жаңа ережесін енгізуге асығыс дайындалып жатты. Сол үшін Орынбор шекара комиссиясы Ішкі орда уақытша кеңесіне, сол кездегі Орда басшысы Әділ Бөкейхановқа, Орда кеңесшісі Шөкі Нұралыхановқа, төленгіттердің басшысы Бесжан Әбілғазинге, кете руын басқарушы Тоғым сұлтанға, ысық руын басқарушы Тәуке Бөкейхановқа, I-Каспий жағалауындағы қазақтарды билеуші Хангерей Хансұлтановқа, тана руын басқарушы Жаһаншах Шынғалиевке, ноғай руын басқарушы Аранжан Мүшеғалиевке, алаша руын басқарушы Жанбөбек Бекқалиевке, II-Каспий жағалауындағы қазақтарды билеуші Қарауылқожаға, жаппас руын басқарушы Батырғали Шынсұлтановқа, беріш руын басқарушы Балқы би Құдайбергеновке, байбақты руын басқарушы Сұлтанжан Жанмұсағалиевке, жетіруды басқарушы Ахметгерей (кейде Рахметгерей деп те жазылады – З.И.) Хансұлтановқа сұлтандар мен қожалардың тізімін тездетіп тапсыруды міндеттеді.

Солай болса да бұл әмірдің орындалуы жергілікті жерде сөзбұйдаға салынды. Өйткені, зерделі елбасшылары мен ойы жүйрік отбасы иелері Шекара комиссиясының бұл түлкі тәсіл қулығының түпкі мақсатын түсінді де мәлімет беруді ұзарта берді. Сондықтан, отарлаушылар омыраулап ала алмайтындығын сезгеннен кейін айлаға көшті. Хан, сұлтан, қожалардың әр отбасын күміс есебімен алынатын 1 сом 50 тиын салықтан және сұлтандардың шекарадан өтуі үшін берілетін билетке 2 сом салықтан босатты (ҚРОМА 4 қор, I тізімдеме, 2122 іс, 23 б.). Оған қосымша «қамқорлық» жасап, олардың балаларын орыс оқу орындарына қабылдауға «кедергі жасалмайтын» болды. Шындығына келгенде бұл айла, тәсіл де мардымды нәтиже бермеді.

Оған Орынбор шекара комиссиясына Орынбор казактарының Орта бөлігінің билеушісі Жүсіп Нұралыхановтың жазған рапорты дәлел. «Құзырымдағы. - деп жазды ол, - барлық сұлтандар мен қожаларды шақырып, өздерінің ата-тегі туралы мәлімет беруді тапсырып едім. Сонан жергілікті кожа Төрежан Арыстановтан басқа ешкім келген жоқ» (ҚРОМА 4 қор. 1 тізімдеме, 2122 іс, 6-8 б.).

Екінші дерек те осы ойымызды қуаттайды. «1845 жылы 25 қыркүйекте. - деп хабарлады Орынбор шекара комиссиясына полковник сұлтан Б.Айшуақов, - №3 дистанция бастығы Хакім Бабасовтан басқалары сұлтандар мен қожалардың ата-тегі туралы тізімді тапсырған жоқ. Сондықтан заң жолымен жауапқа тартыласыңдар деп қорқытып, тағы да тапсырма бердім» (жоғарыда аталған қордың, істің 43 б.).

Осындай жағдайлардан кейін Шекара комиссиясы ел басшыларына азуын басты. Қаһар шашты. Қорқыту, үркіту саясатына қамшы басты. 1847 жылы 2 сәуірде Орынбор шекара комиссиясының бөлім бастығы Баталин: «...Бұлардың бірсыпырасы әлі де жүгенделмегендіктен *(сөзін қордіңіз бе? – З.И.)* өздерінің ата-тегін жасырып, айтпай келеді. Сондықтан тездетіп оларға қатаң шара көр» деп Ішкі орда уақытша кеңесіне өтініш айтты (ҚРОМА 78 қор, 2 тізімдеме, 945 іс, 1 б.). Сөйтіп, патша отарлаушыларынан қысымшылық басталды. Осыдан кейін басшылардың өзі елге шығып, үйме-үй жүріп тізім алуға кірісті. Оны дәлелдейтін деректің бірі: Орта бөліктің билеушісі сұлтан Арыстан Жантөриннің Орынбор шекара комиссиясына жазған мына рапорты: «...Қарауымдағы дистанция басшыларына, - деп жазды ол, - сұлтандар мен қожалардың ата-тегі туралы қатаң тапсырма бергеніме қарамастан жақын шамада олардың оны тапсыру мүмкіндігі болмай тұр. Сондықтан елге шығып, үйме-үй жүріп тізім алуға тура келіп тұр» (ҚРОМА 4 қор, 1 тізімдеме, 2122 іс, 46 б.).

Оны толықтыратын екінші дерек, Арыстан Жантөриннің орнында қалған Махмұт сұлтанның рапорты. Ол: «Шекара комиссиясының талап еткен сұлтандар мен қожалардың тізімін жинау үшін әскери старшина Арыстан Жантөрин қазір елде іс сапармен жүр. Әмірші сұлтан елден оралысымен оның жасаған тізімі Шекара комиссиясына тез тапсырылады» деп хабарлады (ҚРОМА 4 қор. 1 тізімдеме, 2122 іс, 56 б.).

Міне, сұлтандар мен қожалардың тізімін жинаудың 30 жылға созылуының басты-басты себебіне біздің деректі айғақтарымыз осы.

Мақаланы жазуға итермелеген екінші жағдай қолдағы деректерді бұған дейін жарияланған деректермен салыстырғанда айырмашылықтың болуы себеп болды. Өйткені, оқырмандарға ұсынылып отырған тізімді кезінде ел басшылары «дейді» екендердің сөзіне сенбей, үйме-үй жүріп нақты тізім жасағандықтан мұны шындыққа жақын деп санадық. Тізімді Батыс бөліктегі (яғни Ішкі орда) сұлтандар мен қожалардың ата тегінің тізімін дөңгелек график ішіне араб харпымен қазақ тілінде жазған. Ал қалған екі бөлік (Орта, Шығыс) орыс тілінде, ара-тұра араб харпымен қазақ тілінде көрсетілген. Сондықтан оларды жинақтап, оқырмандардың түсінуіне лайық-ау деген шамаға келтірдік.

Сөйтіп, бұған дейін баспасөзде жарияланған хандар мен сұлтандардың, қожалардың шежіресіндегі кейбір олқылықтың орнын толтырып, бір ізге түсуіне бұл деректердің пайдасы тиер деген ой түйдік.

Олай дейтініміз, біріншіден, дөңгелек график етіп араб харпымен дайындаған шежіреде шежірені жинаушының ба, әлде графикті сызушының қатесі ме, Сөкіғали, Төкіғали, Токкожа сұлтан, Сары сұлтан, Баймағамбет сұлтан, Өтепқали сұлтан, т.б. кімнен тарайтындығы нақты көрсетілмеген.

Екіншіден, Нұрғали ханның (араб харпінде) жазылған шежіреде Нұрғали хан Ерғали хан деп жазылғандықтан біз де солай жаздық. Графикпен жазылған шежіреде – 13, «Ана тілі» ұлт апталығында (25 желтоқсан 1997 жыл, №52) – 25 баласының аты жазылған.

Үшіншіден, басқа хандар мен сұлтандарды айтпағанның өзінде жоғарыда айтқан Нұрғали хан балаларының сан жағынан емес, есімдері жөнінде де айырмасы бар. Мысалы, график шежіредегі Пірғали, Елтай, Жүсіп, Өзбекғали, Жалтыр (ол кейде Ялтыр деп те жазылады), Тынәлі, Қосырау есімдері жазба шежіреде аталмайды. Оның есесіне жазба шежіредегі Ерас. Шөкі. Бөлкей (кейде Бөлке деп те жазылады). Арелан, Артығали. Абылай. Шотыр (Шолтыр деп жүргеніміз осы емес пе екен?). Санғали (кейде Шағали. Шығай.

Сығай, Шығали деп әр түрлі жазылады), Бекқожа сұлтандар график шежіреде көрсетілмейді. Ал, «Ана тілінде» бұл екеуінен тыс Құлтай сұлтан, Есентай сұлтан, Құрқылтай сұлтан, Қожахмет сұлтан, Кәфи сұлтан, Есмағамбет сұлтан, Шорман сұлтан, Жарас сұлтан, т.б. Нұрғали хан балалары деп жазылған.

Төртіншіден, біз ұсынып отырған шежіреде Жаһанша Шыңғали сұлтан мен есаул Бабажан қожа басқарған көшпелі қазақтар арасындағы сұлтандармен қатар Баба сұлтан, Жәнібек сұлтан, Қылышқара сұлтан ұрпақтары туралы деректер де бар.

Оның үстіне осы уақытқа дейін жұртшылықтың көбіне беймәлім ноғайлы мен қарақалпақтан шыққан (шежіреде осылай жазылған – З.И.) Дінасылов, Абдулла Рысқұлов пен Жолбарыс хан тұқымдарының деректері де назар аударарлық. Олай дейтініміз жалпы жұртшылық түгіл кейбір ғалымдардың өзі олардың кім екенінен хабарсыз. Себебі, И.В.Ерофеева Абдулла хан мен Жолбарыс хандарды ата-тегі белгісіз хандар (И.В.Ерофеева «ХҮІІІ-ХІХ ғасырдың ортасындағы Қазақстандағы хандар және хандар әулеті», 1997 ж., 76 б.) деп көрсеткен. Бізше, бұл ғалым осы тұжырымдамасымен қазақ хандарының сүйегіне таңба салып тұрған жоқ, ол қазақ халқына, қазақ тарихына таңба салып тұр.

Себебі, о заманмен бұ заманда ата-тегі белгісіз қазақ хан сайланбаған. Тексізді хан сайлайтындай қазақ бұрын мәңгүрт болмаған. Ата-тегі белгісізді хан сайлау былай тұрсын ата-тегі белгілілердің өзін ақыл таразысына салып (Уәлидің хан сайлауы тарихын еске түсіріп көріңізші – З.И.), саралап хан сайлағанын тарих әлдеқашан дәлелдеген. Хандар мен сұлтандар тарихына бүйтіп күйе жағуға, оларды қорлауға болмайды. Бізді мұншалықты ашындырып, ауыр сөз айтқызып отырғаны ғалым Ерофееваның тарихи деректі көрмегені, не көрсе де оған мән бермегені. Ерофееваның 1969 жылы «Ғылым» баспасынан шыққан «ХҮ-ХҮІІІ ғасырдағы Қазақстан» деген кітапты оқымауы мүмкін емес. Егерде ол кітаптағы М.Бижановтың: «...В Старшем жузе с 1720 по 1739 г. ханствовал старший брат Абулхайра Жолбарыс хан Абдуллаев» деген сөздерін пәтуаға алмаса басқаша жұмсартудың ретін біз таба алмадық. Ойланып көрейікші, ақылға салайықшы. Әбілхайырдың үлкен ағасы Абдулла, оның баласы Жолбарыс болса, олар қалай тексіз, тегі белгісіз хан болады? Ақылға сиымсыз!

Біздің қолымыздағы шежіре бойынша Орынбор шекара комиссиясына Батыс бөліктің билеушісі полковник Мұхамедғали Тәукин (10.IY.1856 ж.). Орта бөліктің билеушісі Арыстан Жантөрин (13.II.1847 ж.). Шығыс бөліктің билеушісі Ахмет Жантөрин

(2.III.1846 ж.) және руларды басқарушы сұлтандар: Шомбал Ниязов, Батырғали Шынсұлтанов. Меңлігерей Бөкейханов. Асфендияр Сүйеуғалин, Жанбөбек Бекқалиев, Махмуд Алғазиев, т.б. әмірші-сұлтандар. 908 адамның есімін нақты анықтап тапсырған. Олардың бәрі де ата тегін, ұрпағын жетік білетін зерделі, құйма құлақ, өмір тәжірибесі бар ақыл иелері.

Ахмет Жантөрин

Оның үстіне дерек үйме-үй жүріп жазылғандықтан жаңсақтық, салақтық жасалуы мүмкін емес сияқты. Сондықтан хандар мен сұлтандардың, қожалардың ұрпақтары туралы бұл дерек бұрынғы жаңсақ пікірлерге тойтарыс береді, әрі шежірені толықтырады, бір ізге түсуге әсерін тигізеді деп есептеп, оқырман назарына ұсынып отырмыз.

Орданың шығыс бөлігінде тұратын сұлтандардың тізімі (2 наурыз 1846 ж., №484):

	Сұлтандардың өз аты	Әкесінің аты	Атасының аты	Арғы атасының (бабасы) аты
1	Орданың Шығыс бөлігінің билеушісі Ахмет Жантөрин Оның ер балалары: Сейтхан, Сақыпгерей, Дәулеткерей.	Жантөре сұлтан	Жаһангер сұлтан, Сарай кеңесшісі	Қайып хан
2	Мұхамет Жантөрин (А.Жантөриннің көмекшісі) Оның балалары: Ғұмар, Баймұхамед, Ғұбайдулла.
3	Махмұт Жантөрин
4	Зұлхарнайын Жантөрин
5	Сермұхамед Жантөрин Оның баласы Сұлтан Ғаби
6	Сұлеймен Жаһангеров	Жаһангер сұлтан, Сарай кеңесшісі	Қайып хан	Батыр хан

7	Ермұхамед Бабин Оның балалары: а) Досмұхамед оның балалары: Сейтмұхамед, Дінмұхамед, Нұрмұхамед, Мұхамед. ә) Ешмұхамед оның балалары: Асқар-Мұхамед, Асқар-Әли. б) Күнмұхамед оның баласы Бермұхамед в) Ғабди	Баба сұлтан	”	”
8	Құлмұхамед Бабин Оның балалары: Аймұхамед, Белмұхамед, Әбежан.	”	”	”
9	Қаратай Бабин	”	”	”
10	Бөкей Бабин Оның ұлы Есенғазы	”	”	”
11	Тоғым Аққанов Оның балалары: Бөрі, Тілеуғабыл.	Аққан сұлтан	Қайып хан	Батыр хан
12	Сарбай Аққанов	”	”	”
13	Мұстафа Аққанов	”	”	”
14	Өтеген Аққанов	”	”	”
15	Әлім Асфендияров Оның балалары: Айтөре, Айтенбай, Мәти	Асфендияр сұлтан	”	”
16	Мәли Асфендияров Оның балалары: Күнтөре, Долан, Қашқын	”	”	”

17	Тұрсын Құдаймендиев Оның балалары: Ертан, Қодарбай, Науым.	Құдайменді сұлтан	Батыр хан	Қайып хан немесе Ер Қайып хан
18	Байшуақ Құдаймендиев Оның балалары: Төребек, Бөгетай, Темірбек, Солтанбек.	”	”	”
19	Түкі Құдаймендиев Оның балалары: Құлбай, Әбен, Әбілқайыр	”	”	”
20	Болатғазы Құдаймендиев Оның балалары: Тоқтас, Бектас, Жантас.	”	”	”
21	Дінтөре Жұмин Оның балалары: Қанай, Шыңғыс.	Жұма сұлтан	Құдайменді сұлтан	Батыр хан
22	Ошақбай Жұмин Оның балалары: Бөрібай, Жолбарыс, Жанарслан.	”	”	”
23	Жаналы Жұмин	”	”	”
24	Жамангүл Жұмин	”	”	”
25	Жаманбай Жаншуақов Оның баласы Сатыбалды	Жаншуақ сұлтан	”	”
26	Жадай Жаншуақов Оның балалары: Нұрғазы, Чунгатай.	”	”	”
27	Бөрібас Жаншуақов Оның баласы Қосақ	”	”	”

28	Жанғабай Жаншуақов	„	„	„
29	Ағатай Жаншуақов Оның балалары: Сейтхан, Сейілхан.	„	„	„
30	Жанқайыр Жаншуақов	„	„	„
31	Көксал Жаншуақов	„	„	„
32	Құлқай Жәнібеков Оның балалары: Есжан, Досжан, Нұрым, Мықан, Тілеке, Юсуф.	Жәнібек сұлтан	Құдайменді сұлтан	Батыр хан
33	Рүстем Жәнібеков Оның балалары: Амантай, Есентай.	„	„	„
34	Бопан Хантөрин Оның баласы Жанмұхамед	Хантөре сұлтан	Жәнібек сұлтан	Құдайменді сұлтан
35	Сейтен Хантөрин Оның баласы Күнмұхамед	„	„	„
36	Тырнақ Хантөрин	„	„	„
37	Исали Қыдырбаев	Қыдырбай сұлтан	Құдайменді сұлтан	Батыр хан
38	Саржан Қыдырбаев	„	„	„
39	Дәржан Қыдырбаев	„	„	„
40	Жәдік Әділғазисв	Әділғазы Сұлтан (ол Сапақ)	„	„
41	Жанәділ Айтөрин	Айтөре сұлтан	Жаншуақ сұлтан	Құдайменді сұлтан

42	Шотай Бақтыгереев Оның балалары: а) Ғабди Оның балалары: Ғұмархан, Батырхан, Махмұд, Солтан Ахад. ә) Әбділфеиз б) Ибрагим в) Хаким Сұлтан	Бақтыгерей сұлтан	Бабак сұлтан	Есім сұлтан
43	Жанболды Бақтыгереев Оның балалары: Мұса, Жошы.	”	”	”
44	Бегәлі Есімов	Есім сұлтан	Бақтыгерей сұлтан	Бабак сұлтан
45	Тоқанай Шыңғысов Оның балалары: а) Бөкеш Оның балалары: Мәди, Ханқожа, Айқожа. ә) Сереш Оның баласы Әбілез б) Тәуке	Шыңғыс сұлтан	Абылай хан	Уәли сұлтан
46	Сарбай Мұхамедғалиев Оның балалары: а) Уәли Оның баласы Пірәлі ә) Шыңғыс Оның баласы Мүсірәлі б) Базар в) Бержан	Мұхамед- ғали сұлтан	Нұралы хан	Әбілқайыр хан
47	Шоңғара Мұхамедғалиев Оның баласы Естек	”	”	”

48	Жиенәлі Мұхамедғалиев Оның балалары: а) Бердәлі Оның баласы Абылай ә) Санкыбай б) Күшік в) Сығай г) Шөнге	”	”	”
49	Баялі Мұхамедғалиев Оның баласы Құдайберген	”	”	”
50	Шынғали Мұхамедғалиев Оның балалары: Миман, Тата.	”	”	”
51	Алтын Мұхамедғалиев	”	”	”
52	Баба-Әлі Мәдиев Оның балалары: Баймұхамед, Рүстем.	Мәді сұлтан	Мұхамед- ғали сұлтан	Нұралы хан
53	Ғұмар Мәдиев	”	”	”
54	Аймұхамед Мәдиев	”	”	”
55	Есмұхамед Мәдиев	”	”	”
56	Шаймұхамед Мадиев	”	”	”
57	Иман Күнәлиев	Күнәлі сұлтан	Мұхамед- ғали сұлтан	”
58	Төрежан Сейдалин Оның балалары: Темір Жұма Шуак	Сейдалы сұлтан	Нұралы хан	Әбілқайыр хан
59	Айтөре Сейдалин Оның балалары: Өтепқали Саналы Тілеумұхамед	”	”	”

60	Күзер Сейдалин Оның баласы Жанғазы	”	”	”
61	Күнтөре Сейдалин Оның баласы Әлмұхамед	”	”	”
62	Кенжәлі Сейдалин	”	”	”
63	Шалтақ Сейдалин	”	”	”
64	Уәли Сейдалин	”	”	”

Орданың шығыс бөлігінің билеушісі Ахмет Жантөрин
(ҚРОМА 4 қор, 1 тізімдеме, 2122 іс, 29-36 п.)

«Қазақ әдебиеті» газеті
28 тамыз, 11 қыркүйек, 20 қараша 1998 ж.

Алдоңғар қажы

Алла берген ғұмыр адам баласының қолына көзді ашып-жұмғандай бір-ақ рет түсетін болғандықтан, істеген жақсылығы мен жамандығын, ізгілігі мен зұлымдығын, адалдығы мен арамдығын, әділдігі мен ғайбатын таразылап, тәубаға келу, Құдайдан кешірім сұрау үшін мұсылман мойындағы басты парызының бірі – Меккеге барып, тәубаға келу.

Кеңестік қызыл империяның кезінде қажылық парызын өтеу былай тұрсын, мұсылманмын деп айтуға да екі елі ауызға төрт елі темір құрсау қойылғаны баршаға аян. Кеңестік дәуірдегі мұсылмандар, әсіресе қазақтар, жүрегімен ғана тәуба келтірмесе, сыртқа шашау пікір шығара алмағаны Құдайға да, адамға да шүбәсіз аян. Осының әсерінен Қазан төңкерісіне дейін Қазақстан Республикасы аймағынан қанша адамның қажы болғанынан нақты деректер әлі жиналмай келеді. Әр облыс, аудан өз өлкесінде Меккеге барып, қажы атанған санаулы адамдардың есімдерін ғана еске түсіруде.

Солардың бірі – әңгімеміздің арқауы Қарақұлұлы Алдоңғар қажы. Алдоңғар қажының кім екенін Ішкі орда – бөкейліктер мен Атырау өңіріндегі аға буын қазақтарға таныстыру артық. Оны

кезінде еңбектеген жас пен еңкейген кәріге дейін «Алдекең» демей, «Қажеке» деп, алдынан кесе өтпей сыйлаған, қадірлеп құрметтеген. Тек Беріш руы ғана емес, Бөкей мен Атырау жеріндегі Кіші жүз еліне ізеттілігімен, ақыл-парасатымен қадірлі азаматтың бірі саналған. Атадан балаға ұласып, үзілмей жалғасып келе жатқан бәтуәлі сөзге қонақ берсек, ол кісі қажыға бір емес, үш рет барған. Бірақ, ол деректердің бәрі де 70 жыл билеген қызыл саясаттың құрбандығына шалынып, ізі жоғалған, естен шыққан. Алдоңғардың өмірі мен адамгершілік қасиеттерін жастарға насихаттайтын құйма құлақ тірі энциклопедия – зерделі карттар кеңестік саясаттың айбарынан жасқанып, нақты деректерді өздерімен бірге ала кетті. Тарихи деректерді архивтерден ізін суытпай іздестіруге Коммунистік партияның саясаты мүмкіндік бермеді.

Сондықтан да ол кісі жөнінде нақты деректен гөрі «дейді» көп. Сол «дейдінің» бірі 1985 жылы Елтайда 97 жасқа келіп қайтыс болған қызының әңгімесіне қарағанда, Алдекең 1871 жылы қайтыс болған. «Әкем Меккеден оралмай, сонда өмірден өткенде мен 17 жаста едім» деп әңгіме етіп отырушы еді», - дейді білетін кісілер. Сол есепке қарағанда Алдоңғар қажының Меккеге болған үш сапарының дерегі әлі де зерттеуді, іздеуді қажет етеді.

Біздің қолымызда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақталған 1862 жылғы Қылышкестен Шеркеш – Ыдырыс Тоқтабаев, Тобыш Адай – Берқали Бегаев, Тағашы Есентемір – Досалы Қыстаубаев пен Беріс Беріш – Алдоңғар Қарақұловтың құжаты (куәлік №391). Осы құжаттың екінші бетінде ат-есімін көрсетпей «*Карагуулов*», бір жерінде «*Карагулов*» деп қате көрсетілген, бірінші бетінде есімі де, әкесінің аты да өшуге айналып, тек арнаулы құралмен оқылғандықтан жөндеп, түзетуге тура келді. «Меккеге баруына қарсылық болмады» деп Орынбор және Самар губерналарын басқарушы генерал-губернатор, генерал-лейтенант Ладжинскийдің 26 мамыр 1863 жылы (№672) Ішкі орданы басқаратын Уақытша кеңеске жазған қатынасы ол кісінің Меккеге барған бір сапарына нақты дәлел деп айта аламыз (ҚРОМА 78 қор, 4 тізімдеме, 302 іс, 76 б.).

Бірақ бұл жерде 1862 және 1863 жыл талас тудырады. Себебі бір парақ қағаздың бетін екіге бөліп, екі түрлі сиямен жазған. Жартысына 1862 жылы көрсетілген де, нақты қатынастың өзі 1863 жылы жазылған. Сондықтан біз алғашқы 1862 жылды негізге алдық. Осыдан басқа тілге тиек етер әзірге еш нәрсе жоқ.

Оның әр түрлі себептері бар. Оны түсіндіру үшін тарихи деректерге жүгіну жөн. Қолда бар деректерге қарағанда Ішкі орда

мұсылмандарының Меккеге сапар шегуі 1811 жылдан басталып, 1914 жылмен аяқталады. Осы бір ғасыр ішінде Бөкей ордасына қарайтын 641 адам қажыға баруға мүмкіндік алған. Қажыға бару әсіресе 1885 (74 адам), 1901, 1903 (жыл сайын 101 адамнан), 1914 жылы (267 адам) ерекше көзге түседі. Оның керісінше 1811, 1812, 1862, 1863, 1879, 1883, 1884, 1911, 1912 жылдары сирексіп, ең көп болғанда 20, немесе, 4-5 адам Меккеге сапарына мүмкіндік алған.

Мүмкіндік алған деуіміздің де бірнеше себептері бар. Олай дейтініміз, біріншіден, патша үкіметі қажыға барушыларға терісінғай пікірде болды. Империялық саясат о бастан-ақ қазақтарды шоқындыру, орыстандыру, оны мұсылмандықтан айырып, христиан дініне енгізу саясатын ұстады. Бұл пікірімізді тарихи деректер толық дәлелдейді. Оған қосымша 1853 жылғы Түркиямен арада болған соғыс Ресейдегі мұсылмандарды түрік, араб елдеріне пікірлес, жақтас деп санауы ерекше әсер етті, әсіресе «Джихад немесе Хазават», яғни «мұсылмандардың дінсіздерге қарсы қасиетті соғыс ашу» деген мұсылмандар ұранына қосылып кетеді деп қауіптенді. «Ислам діні – әрбір христиан мемлекетіне жауыққан дін, дұшпандық әрекет жасайтын дін» деп ұғындырды¹⁶.

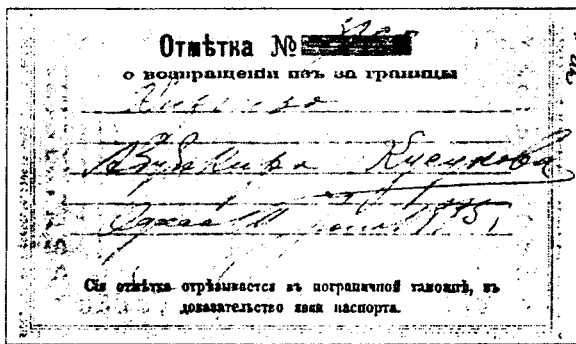
Сондықтан да патша шенеуніктері қажылыққа баруға ашық түрде қарсылық жасамағанымен, көрер көзге Меккеге барушылардың жолына әр түрлі тосқауыл қоярлық айла-әрекет ойластырып, сайқалдық саясат ұстады. Бірақ, патша шенеуніктері қаншама әрекет жасап, құйтырқы саясат қолданғанымен, қажыға барушылардың сапарын пышақкесті тыя алмады. Оны қажылыққа 1814 жылы 70000, 1854 жылы 50000, 1855 жылы 80000, 1856 жылы 120000, 1857 жылы 140000, 1858 жылы 160000 адамның Меккеге қажыға барғаны дәлелдесе керек.¹⁷ Жоғарыдағыдай саясаттың әсері болуы керек, 1865 жылдан бастап қажыға барушылар саны біршама азайғаны анық. Атап айтқанда, 1865 жылы 90000, 1891 жылы 44900, 1892 жылы 53962, 1893 жылы 86489, 1894 жылы 46280 адам Меккеге барып, Мұхамед Ғалайссаламға мінәжат етіп қайтқан. Әрине, бұл да аз цифр емес.

¹⁶ «Мекке мен Мәдинеге қажыға бару» V шығарылуы. 1899 ж.: 1893-1894 жылдардағы Жеддідегі Ресей генерал-консулы Левицкий мырзаның отчеттары негізінде және 1877 жылы Қазан қаласында жарық көрген «Қажылықтың діни және саяси мақсаты» деген М.Мироппевтің және «Мұсылмандардың Меккеге баруы туралы» Феннер мырзаның 1895 жылы материалдары бойынша поручик Яров-Раевскийдің құрастыруымен шыққан жинақ. 29 б.

¹⁷ Жоғарыда аталған жинақтың 2-беті.

Меккеге 40-50 мың адамның бір мезгілде келіп орналасуы оңай шаруа емес. Бұлардың барлығы әр тараптан әр түрлі жолмен арып-ашып жеткендер. Ресей генерал-консулы Левицкийдің отчетында: «...Ресей мұсылмандарының Меккеге Ауғанстан мен Индия арқылы келгендері шамамен 1269, ал Константинополь арқылы келгендері 784, 1892 жылы бірінші жолмен 3043, екінші жолмен 804, 1893 жылы Бомбей арқылы 4328, Суэц арқылы 1808, 1894 жылы бізден барлығы 3349 адам, оның 2931-і Индия арқылы, 418-і Суэц арқылы келді» деп көрсетілген (жинақтың 9 беті).

Олай болса Алдоңғар қажы Ресей шенеуніктерінен паспорт ала алмағандықтан, қажылық екі сапарын ауыр да қиын жоғарыда айтылған екі жолдың бірімен өткізген болуы керек деп шамалаймыз. Ең дұрысы, Кавказ арқылы сапар шегуі ыңғайға келеді. Себебі, ол кезде Бөкей ордасы мен Атырау қазақтары қарашай, құмық, т.б. Кавказ халықтарымен сауда-саттық, зергерлік бұйымдар жасатып, аралас-құралас жүріп, тіл табысқаны тарихи шындық. Олардың арасынан қайырымы мол азаматтармен қатынас жасауы да ықтимал. Олай дейтініміз жоғарыда аталған Жеддідегі Ресей консулының есебінде әр жыл сайын қажыға барғандардың қай жерден барғаны, жасы, кәсібі көрсетілген, талданған. Бірақ, ол есепте Ішкі орда қазақтары жөнінде дерек жоқ.

Әбубәкір Қосуақов (Ішкі орда, Талов жағынан) қажылықтан қайтқанда шекарада соққан белгі. 1885 ж., Одесса.

Екіншіден, Ішкі істер министрлігі тарапынан куәлік алғандар Батумға не Одессаға барып шетелдік паспорт алып, карантин тіркеуінен өтеді. Кемемен аттанарда да, қайтарында да консулда және Одессада карантиннен өткендігі жөнінде паспорттарына белгі соқтырады. Карантиннен өткен адамның аты-жөні, мерзімі көрсетіліп, жолаушының тұрғылықты жеріндегі уезге, губернияға жазба

түрде хабарланады. Өкінішке орай елге келгеннен кейін олар Ішкі орда Уақытша кеңесіне алған паспорттарын тапсыруға міндетті болса да, тапсырмайды. Паспорттың өтеуіне қалдырған ақшаларын да (15 сом) қайтарып алуды қажет етпейді. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде тек санаулы ғана бөкейліктердің паспорттары сақталған. Мұнда да Алдоңғар қажының паспорты көзге түспеді. Сондықтан да біз жоғарыда айтқан пікірге тоқтадық. Бір айта кететін жайт қазіргі қажылармен ол кездегі қажылардың сапарының аспан мен жердей айырмасы бар. Сәресісін Алматыда, кешкі ауызашарын Меккеде ішетін, өмірде сәждеге басы тиіп көрмеген, қажылық сапардың жол азабын, тақсіретін тартпаған, қалтасының қалыңдығымен қажы атанып жүргендей емес, ол кезде Меккеге бару өмір мен өлімнің тайталас бәйгесіне басын тіккен, дін үшін арын да, малын да жұмсағандар қажы атанған. Бұл ауыр, қиын, ұзақ сапар шығынсыз да өтпеген. Бірақ олар да қажы атанып шаһид өлімі деп табылды.

Мысалы, 1885 жылы Ішкі ордан Меккеге аттанғандардың ішінен Бөкей Арыстанұлы, Тәжібай Нұрбайұлы, Токбан Есжанұлы, Шынтемір Жантекин, Ысқақ Өстенұлы, 1903 жылы Қошмұхамед Қалқаманұлы, Сақыпгерей Құнанұлы, Исали Жүнісұлы, Еркінғали Боранбайұлы еліне оралмады. Олардың бірсыпырасы ауырып, бірсыпырасы жасы жеткендіктен ұзақ жолды көтере алмады. Бірақ оларды халқы қаумалап жерлемеді демесе, қасындағы сапарлас жолдастары ақ жуып арулап, мүрдесін жер анасына тапсырды. Олардың қайтыс болар алдында айтқан аманаттарын сапарластары ағайын-туғанына, ел-жұртына жеткізген, өздері куәлік еткен жазба куәліктері губернаторға, Ішкі орда басшыларына тапсырылған.

Оған дәлел – 20 қазан 1885 жылы Ысқақ Өстенұлы қайтыс боларда өзімен сапарлас болған Мұхамед Нұрмұхамедұлына: «Артында қалған дүние-мүлкін екі ұлы Ғабдулла, Ғабдешке, әйелі Зылихаға бөліп беруді тапсырды, жанындағы ақшасын шарифат заңы бойынша сол жерде тараттық», - деп Фазылұлла Өтепғалиұлы, Молдамұрат Бақтыбайұлы куәлік еткен. Осындай хал Шынтемір Жантекин басынан да өткен. 25 қыркүйек 1885 жылы Аманғали Мырзалыұлына: «Артында қалған мал-мүлкін әйеліне, 4 ұлы мен 5 қызына бөліп беруді тапсырды». - деп Шүкірәлі Жарқынұлы куәлік жасайды (ҚРОМА 142-143 б., 147-148 б.). Мұндай дерек Алдоңғар қажы жөнінде кездеспеді.

Ал енді Алдоңғарды Одесса бағытымен баруы мүмкін деудің бір ғана үміті бар. Себебі паспорт беретін шенеуніктер шетелге шығатын адамдардың аты-жөнін көрсетпестен, тек «мына номерлі

паспорттарды иелеріне тапсырындар» деп сүйкей салған. Мысалы, 1911 жылы 3 тамызда №171-176, 1814 жылы 8 тамызда №411-423 «паспорттарды иесіне тапсырындар» деп Ішкі орда басшыларына жолдаған. Оған табан тірей алмадық.

Қалай десек те. Алдоңғар қажының Меккеге үш рет барғанына күмән жоқ. Ел-жұрты оның Меккеге барғанын көздерімен көріп, куәлік еткен. Инабатты, қадірлі азамат деп санаған. Сол үшін де Алдоңғар қажының ұрпақтары Қабижан мен Төлегенді қажының тұқымы деп құрметтеп сыйлайды. Алдарынан кесе өтпейді. Қажыға жұрттың тілегі, қажылық шарапаты тиген болуы керек, артында оты өшпей. өркені жайылған ұлағатты ұрпақтары қалды. Қажының кара шаңырағының иесі Ахметов Төлеген мал шаруашылығының майталманы, білікті маманы. Кезінде Индер ауданының Амангелді атындағы кеңшарын республикаға танытып, есімі Қазақ КСР Алтын кітабына жазылған шебер ұйымдастырушы, басшы. Қажының келіні Хасаева Халила Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі Жарлығымен Мақтау грамотасымен марапатталған білімді, озат мұғалім. Екеуі де берекелі шаңырақ пен өркен жайған отбасының иесі.

Т. Ахметов

Х. Хасаева

«Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні»: қазақта Меккеге барып қажы атанғандар аз емес. Соның ішінде екі рет барғандар сирек, он саусағыңнан артылып жығылмайды. Ал үш рет барған екеу болса, соның біреуі – Алдоңғар қажы (жаның жаннатта болсын, Әмин! – З.И.), біреу болса, онда дәл өзі. Тілегі қабыл болған болар, Меккеге соңғы қажылық сапарында шаһид болыпты. Қажының ұрпағы Төлеген Ахметов: «Менің атамның қабірі Меккеде», - деп отырады. Олай болса үш рет қажы атанған Алдоңғар есімі қастерлеуге де, құрметтеуге де лайық. Ел-жұрты, ел басшылары ескерусіз қалдырмас деп ойлаймыз.

*«Нарын таңы» газеті
8 тамыз 1998 ж.*

Хас шебер Хасай

«Өнерліге – өлім жоқ» екенін нағыз ұғындырған жан, шебер тігінші Есмағанбетұлы Хасай еді.

Ол кісінің ерекше бір қасиеті – тіккен киіміне ешқашан ақы сұрамайтын. Мынаның тігу құны мұнша деп те айтпайтын. Иесі берсе алып, бермесе айтқан алғысына, рахметіне риза болған. Бір қызығы – үйіне бас киімсіз адам келсе, өзінің бас киімін кигізіп жіберетін, жалаңбас қалатын сәттері де аз болмайтын.

Не қасиетінің барын білмейміз, ол кісі тіккен киім жыртылып, тозбаса, ешқашан тігісінен сөгілмейтін. Оған дәлел – Чапаев селосында тұратын Жасмағанбетов Сүлейменнің сол кісі тігіп берген тері плащын қазіргі күнге дейін киіп жүргенін екінің бірі таңданып әңгімелейді. Келіндері «Шебер қайнаға» десе, інілері, ер азаматтар «Хасекең тірі әулие ғой» деп отыратын.

Иманды болғыр атамыз 1916 жылғы 25 маусымдағы патша жарлығына сәйкес майданның қара жұмысына алынып (1916 жылы қыркүйекте комиссиядан өткен) Минскіге, онан кейін Царицынға дейін шегініп келгенін, қандай әскер басшыларын кездестіргенін ұзақ әңгімелеп отыратын.

Болымсыздан өнер шыға ма? Бойға біткен қасиет тігіншілік пен етікшілік өнерінің аркасында онда да зор абыройға ие болған. Қара жұмыста жүрген өз замандастарының жыртылған, тозған киімдерін жамап, тігіп беріп шарапатын тигізген. Тек оларға емес, майданнан азып-тозып шегінген орыс офицерлеріне де шинель, тері тон, тері қолғап тігіп беріп, оларға да өз өнерін көрсетіпті.

Ол ел жұртына 1916 жылдан бастап табаны күректей 60 жыл тігін машинкасымен тапжылмай қызмет етті. 1941 жылдан бастап Новобогат аудандық тұрмыс қажетін өтеу комбинатына шақырылып, тігін цехына мастер болып тағайындалды. Комбинатта тек жергілікті халықтың мұқтажын өтеуден басқа «Бәрі де майдан үшін!» ұранына сәйкес майдан жауынгерлеріне тері тон, қолғап, фуфайка, шалбар, құлақшын, киім-кешек тігіп, айлық, тоқсандық жоспарларын артығымен орындап, зор абыройға ие болды. Күндізгі жұмыс қаншалық ауыр болса да үйге келгеннен кейін түнгі сағат 2-3-ке дейін «кісінікі» дегенде «анау-мынау ісім бар» демей, жұрттың мұқтажын өтеп, киімін тігетін. Шаршадым, шалдықтым, бейнет көрдім дегендей қабак шыту, көңіліне кірбің ұялату болмайтын.

Х. Есмағанбетұлы

Ердің аты еңбекпен шықты, Сол еңбегінің арқасында КСРО Жоғарғы Кеңесінің жарлығымен «1941-1945 жылдары Ұлы Отан соғысындағы үздік еңбегі үшін» медалімен наградталып, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен «Жеңіл өнеркәсібі ісінің үздігі» атағына ие болды. Кәсіптік сала бойынша аудандық, облыстық, республикалық кеңестер мен тұрмыс қажетін өтеу басқармасының мақтау грамоталарымен бірнеше рет марапатталды.

Бұл – халқы, елі үшін бар күшін, бүкіл ғұмырын, ақыл-парасатын сарқа пайдаланғандығының дәлелі.

Бізше, өзі өмір сүрген, еңбек еткен Новобогат селосы ортасында ең болмаса бір көшенің аты ол кісіге бұйыратындай-ақ еңбек сіңірді. Новобогатты «Хасай ауылы» деп атаса, осы артық кетті-ау деп айтар пенде аз болатындығына имандай сенеміз. Бұл атам туралы естелікті жазу және ол туралы ел азаматтарына құлақ қағыс жасау перзенттік парызым, аруағын сыйлау екендігін ел басқарған азаматтар өздері біледі. Олар бұл тілегімізді қолдап, жүзеге асырып, шын мәніндегі «шебердің қолы – ортақ», «өнеріне – өлім жоқ» болды деп ұғынар едік.

*«Нарын таңы» газеті
12 қыркүйек 1998 ж.*

**Хасай
Есмағанбетұлы**

**Жұбайы
Мәрия Изтелеуқызы**

**Ұлы
Серікбай**

Қыздары:

Забен мен Збира

Малика мен Халила

Красное озеро

Интересна и богата природа нашего края, несмотря на внешнюю обделенность. Стоит только повнимательнее взглянуть на ее достоинства и откроется многое. Даже в ставшем привычным и казалось бы ничем особым не выделяющемся. К этой мысли подводит и изучение исторических, архивных материалов, оставленных нам в наследство специалистами и учеными, энтузиастами своего дела, краеведами.

Невдалеке от Баутино есть соленое озеро, которое дилетанту и приезжему может показаться лишь мертвым и никчемным. Ни дерева рядом не посадишь, ни огород влагой из этого водоема не польешь. Но не торопитесь с выводами. В природе все устроено мудро: там, где вроде бы пусто, оказывается, как раз густо.

Вот что писал в начале века, а точнее в 1909 году о Красном озере мировой судья Мангышлакского уезда, он же уездной нотариус, полковник в отставке, человек увлеченный в деле краеведения Александр Иванович Затеplinский, привлекая внимание правительства и общественности к этому водоему (чтобы сохранить историческую достоверность записок А.Затеplinского, имеющих немалое значение и для современников, публикуем их в первоизданном виде, с сохранением былой орфографии):

«...Вода озера представляет по составу весьма редкое явление, вследствие содержания, кроме обычных солей, очень ценную с медицинской точки зрения бертолетовую соль. Анализом определен следующий состав: на 100 частей воды находится хлористого натрия 18,26; бертолетовой соли 53, хлористого магния 2,85, сернокислого магния 1,39, сернокислого кальция 4,72, углекислого кальция 1,78... С наступлением весны в озере развивается значительное количество особых бактерий, дающих воде карминно-красный оттенок, почему озеро и получило свое название «Красное». Весьма эффективен вид озера в летний жаркий полдень, когда сильная зыбь всколыхнет его поверхность, в такое время вода получает интенсивную окраску кровавого цвета, невольно приковывая взор необыкновенным зрелищем... «Озеро крови». К особенностям этого озера надо так же отнести резко-фиалковый запах его воды.

Целебные свойства Красного озера давно известны местным жителям, а в последнее время оно стало привлекать больных из Астрахани и даже Баку. Опыты лечения обнаружили ценные свойства воды при саруфулезе (золотушное худосочие), ревматизме, хроническом артрите, туберкулезе костей, женских болезнях.

По мнению врачей озеро окажется весьма полезным при лечении болезней, требующих усиления обмена веществ и укрепления организма. Мне лично пришлось убедиться в быстром и прекрасном действии воды на больного, страдавшего хроническим артритом простудного происхождения, после непродолжительного втирания воды в пораженные суставы больной почувствовал значительное понижение болезненности суставов, подвижность их восстановилась.

Очень прискорбно, что до сих пор не было произведено научно обставленных и систематизированных опытов лечения водой Красного озера, почему о существовании его неизвестно не только в России, но даже среди больных Закаспийской области¹⁸. Все это надо отнести к недостатку инициативы и к халатности русского человека.

Форт-Александровский существует более сорока лет и приобрел пока известность как место ссылки знаменитого поэта Малороссии Тараса Шевченко. Надо надеяться, что в будущем он будет иметь значение как лечебный курорт. В самом деле, условия в Форте весьма благоприятны в бальнеологическом отношении, обладая здоровым климатом, он имеет прекрасное купанье в открытом море, дешевый степной кумыс весьма хорошего качества (бутылка кумыса стоит 10 копеек). Наконец Красное озеро и грязи содержат йод и бром (возле самого Форта).

К сожалению, года два тому назад мирное существование Красного озера было нарушено каким-то предпринимателем, который занялся расхищением его целебного богатства, извлекая соль в значительном количестве для замораживания рыбы. Конечно, если дать развиваться подобной эксплуатации, то от Красного озера останется через несколько лет лужа негодной воды. Ничем не объясним этот вандализм. Наживаются гроши, а уничтожаются целебные богатства других поколений. Следует обратить на это внимание пока не поздно».

Как актуально для сегодняшнего дня звучат последние строки записок А.Затеплинского, сколько вреда наносится природе из-за бездумного использования ее богатств, которые она создавала и берегла на все времена, но к сожалению, для кого-то при освоении ресурсов полуострова это не имело особого значения.

¹⁸ Наверняка можно сказать и о нынешней Мангистауской, хотя в Форте Шевченко есть грязелечебница – З.И.

Сиюминутные задачи и выгоды сводили на нет создававшееся на протяжении тысячелетий. А пора бы научиться жить в согласии с природой и ее законами.

*(Орыс тіліне аударған В. Николаев)
«Местное время» газеті, 8 қазан 1996 ж.*

Меценат – Захар Дубский

Қайырымдылық, қамқорлық, жомарттық жасау ұлтына, дініне, не жинаған дүние-мүлкіне, қазына байлығына байланысты емес. Қайырымдылық, қамқорлық көрсету – адамгершілік, сүйекке сіңген туа біткен қасиет. Ол қызу қанның, үлкен жүректің әмірі. Міне, осындай адамға деген қамқорлығы, қайырымы мен ізеттілігі мол шапағатшыл жүректі адамның бірі – Захар Кузьмич Дубский. Ол заманында Маңғыстау уезіне ғана емес, берісі Астрахан, Закаспий өңіріне, әрісі бүкіл Ресейге танымал, құрметті азамат атанған. Біздің бұл айтқан ойымызды Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивте сақталған құжаттар толық дәлелдейді.

Денсаулық орындарының мұқтажы тек бүгінгі күннің ғана еншісіне тимеген. Қай дәуірді, қай заманды, қоғамды алып қарасақ та халықтың денсаулығын сақтау орындары мұқтаждықтан шыға алмаған. З.К.Дубский қолынан келген көмегін көрсетуді басты мақсат еткен. Сөйтіп, ол 1904 жылы 27 сәуірде өзінің иелігіндегі қабырғасы мен іргетасы тастан қаланған, төбесін қаңылтырмен түнікелеген көлемі 29 шаршы сажын үйін дәріхана және фельдшер отыратын бөлме етіп тегін берді. Бұл үй екі қабатты, оның бірінші қабатында қабылдау бөлме және асхана, аурулар жататын 7 бөлме және коридоры, екінші қабатында 2 бөлмесі, кіреберістегі ауызүй мен баспалдақтан тұрады (ҚРОМА 40 қор).

Дәл сол жылы Кендірлідегі өз ватагасынан¹⁹ балықшыларға медициналық пункт аштырып, оған үй берді.

З.К.Дубский тұрған Николаевск станицасында да емдеу орны болмады. Захар Маңғыстау уезінің, Закаспий облысының бастықтарына Николаевск поселкесі орталығынан 10 төсектік (қойқа) аурухана құрылымын өз қаржысымен салуға рұқсат сұрап, өтініш жазды. Өтінішінде алғаш рет ашылатын ауруханаға қажетті төсек-орын, дәрі-дәрмек, медициналық құрал-жабдықтарды да өз қаржы-

¹⁹ Ватага – балық аулау, тұз өндіру әртелі.

сына алуға міндетті болатындығын көрсетті. Әрине, бұл өтініш Закаспий облыстық бастығы тарапынан қолдау тапты. Көп кешікпей Николаевск орталығынан 285 сажын жер бөлініп, 60 сажындық аурухана құрылысы салынды. З.К.Дубский бұл ауруханаға 4,5 мың сом ақша жұмсады.

Сол кездегі Форт-Александровскіде қой-ешкі 3-4 сомнан, жылқы 15-20 сомнан, түйе 20-30 сомнан екенін ескерсек, бұл шамамен 1000-даған қой-ешкі, 250-дей түйе, 300 жылқы деген сөз.

З.К.Дубский салған бұл ғимараттың игілігін бүкіл ел, әсіресе, емделуге, не дәріханадан дәрі алуға қаржысы жоқ, кедей мұқтаж-дар көрді. З.К.Дубский салдырған осы 10 төсектік аурухананың 1911-1913 жылдар арасында әрқайсысы 216 сом тұратын төрт төсегінде жарлы-жақыбайлар жатып емделетін.

Бұл төсектердің біреуі генерал-адъютант Александр Николаевич Куропаткиннің, біреуі Кузьма Гаврилович Дубскийдің, енді біреуі Мария Дубскаяның (әйелі), енді біреуі Германия соғысында қаза тапқан ұлы Александр Захарович Дубский есімдерімен аталатын осы төсектерде жатып, емделушілер ұлтына қарай бөлінбеген. Тек олардың мұқтаждығы ескерілген. Емделушілердің ішінде еврей де, армян да, қазақ та, грек те, түрікмендер де, орыстар да бар. Оған дәлел 1910 жылдың мамыр айындағы аурухана дәрігерінің есебінде Тәтім Үмітбаев 10 күн, Көнген Қожбанов 22 күн, Қызылғұл Токбақов 22 күн, Көлбай Шектібаев 24 күн емделген. Маусым-қараша айлары арасында 32 адам 408 керует-күн емделіп, денсаулықтарын жақсартқан (Аталған қордың 928 ісі).

З.К.Дубскийдің халықтың денсаулығын жақсартуды көтеру ісіне жасаған қомақты да өнегелі істері аз емес. Бірде ол қабырғасы мен іргетасы тастан қаланған, төбесін қаңылтырмен түнікелеген 5 бөлме үйді асханасымен аурухана дәрігеріне тегін берсе, 1913 жылы 16 наурызда ауруханаға 7 жәшік төсек-орынды тегін берді.

З.К.Дубскийдің мұндай қайырым, шапағатынан жоғарыда айтқан тегін емделушілерден басқа ауруханада жатып басқа ем алушылар да қағажу қалған жоқ.

Жоғарыда айтқанымыздай З.К.Дубский байлығы асып, қазынасы тасқандықтан, мұндай игілікті істі істемеген. Ол жүрек әмірімен, адамгершілігімен атқарған. Дүние-мүлік, қазына, байлық кімде жоқ, кімде болмаған. Бірақ олардың көпшілігі дәл осы Захардай болмаған. Маңғыстау уезінде байлықты белшесімен кешіп, балық, итбалық өнеркәсібі мен сауда-саттықпен айналысып, тиыннан сом тудырған, жылдық орта табысы З.К.Дубскийден 1,5-2 есе артық алпауыттар аз болған жоқ. Олардың ішінде қазақ та, орыс та.

әзербайжан да, түрік те, грек те, түрікмен де бар. Мысалы, ағайынды Богдан, Егор, Иван Аслановтардың, Аббасқұлы Ибрагимовтың, Артем Назарович Сыгровтың, Барак Тәжіназаровтың, Абдулла Бабаевтың жылдық табыстары 25-65 мың сом аралығында болса, балық, итбалық өнеркәсібінің алпауыттары С.В.Климов, М.М.Абаков, С.А.Афанасьев, Ф.Е.Шараев, М.М.Страховтардың табыстары бұлардан он есе жоғары болса да елге қасық су тамызбаған. Олардың бірде-біреуінің елге З.К.Дубский секілді қайыры тимеген.

З.К.Дубскийді бүкіл Маңғыстау уезінің сол кездегі халқы, әсіресе, қазақтар қатты құрметтеген, сыйлаған. Оған дәлел – мектеп құрылысын салу, әйелдер босанатын үй әзірлеу, майданға кеткендер мен қара жұмысқа алынғандардың отбасына жәрдем көрсету, майдан жұмысынан қазақтарды алып қалу, 1910-1912 жылдар арасында Маңғыстау уезінде болған жұт апатына аштыққа ұшырағандарды құтқару. Оның бұл адамгершілік қасиеттері екінің бірінің қолынан келе бермейтін мәрттілік.

*«Маңғыстау» газеті
30 шілде 1996 ж.*

Кеңсайдағы келеңсіздіктер

Тарихқа көз жіберсек Қожахмет Яссауи зиратына жеткізіп жерлеу үшін ел басқарған хан да, батыр да, би мен шешен де, хазірет те туған-туыстарына, ел-жұртына өсиет жасаған. Жыл мерзімінің, ауа райының жағдайына қарамай жеткізу, мүмкін болмаған жағдайда аманат етіп сақтап, қалайда о дүниелік жанның тілегін орындау артында тірі қалғандардың мойындағы парызы, өтейтін қарызы болған. Бұл біздің қанымызға, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан салттың айнымас, бұлжымас заңының бірі. Себебі «...біздерді мұсылман күйінде өлтір, жақсыларға қоса көр!», - деп Аллаға басы жұмыр мұсылман пенде жалынады (Қалифа Алтай. «Құран әліппесі және иманның шарттары», 35 б.).

Өйткені, «қырықтың бірі – қыдыр», ең болмаса о дүниеде таза орында, жақсы жерде, ел қадірлеген, құрметтеген жандармен қатар жатсам дейтін тірілердің арманы.

Өлмейтін пенде жоқ. «Өзекті жанға бір өлім» бар екені рас. О дүниеде сол «қырықтың бірі – қыдырдың» шарапаты тиер деп үміттенеді, соған сенеді. Діни сенімнің негізі – осы. Сондықтан

да әулие, әнбиелер жатқан жерге, Қожахмет Яссауи сияқты киелі орынға жерленеді, сонан о дүниелік тұрақты мекенді қалайды.

Ал, Алматы тұрғындарының екісінің бірі – о дүниелік жайым «Кеңсай» зиратынан бұйырса екен деп тілейтіні анық. Сол үшін де аталмыш зират қасиетті де киелі орын. Бұл қасиетті зиратта еліміздің ардақтылары Д.А.Қонаев, Б.Момышұлы, Ғ.Мүсірепов, тағы басқа да қырық жарым мыңдай аяулы азаматтарымыздың жамбасы тиген. Алайда, осындай қасиетті орынды аяқ асты еткен кейбір қара ниет, мейірімсіз, жақсылыққа, адамгершілікке жаны қас, ұяттарды сезінбейтін, Құдайдан гөрі құлқынның құлы болған пенделердің іс-әрекетін де айтпасқа болмайды. Бұл өз көзімізбен көріп, ренжіген шындық.

«Кеңсайдың» о жақ, бұ жағына шығып аралап, көз салсаң ойға оралатын бір жай – шығыс жағы мен батысында үлкен айырма бар.

Шығыс беттегі жолдар асфальттанған, машина тоқтайтын аялдама, айналып оралып бұрылатын алаң, егілген саялы, сәнді ағаш көз тартады.

Ал батыс (бөлігінде) бетінде жауынды-шашынды, ылғалды күндері, мұздақ мезгілінде машинаның жүруіне қиындық келтіретін, балшықты, әрі ені тар қара жол. Бұл бетте ағаш жоқтың қасында, бұрынғы ағаштар қурап, қирап қалған. Жаңадан егілген ағаш, гүл сирек. Жолдың екі беті лас. Зират айналасындағы қоршау бұзылып, адам, мал өтетін тесіктер пайда болған. Бір таңғаларлығы зираттың батыс түстігінде кейбіреулер қоршаудан зиратқа еніп көкеніс еге бастаған. Кез келген жерде шашылып жатқан қоқыс, мерзімі өткен гүл дестелер, қаңылтыр, тері-терсек қалдықтары. Бірсыпыра бейіттердің шарбақтарын сындырып, кейбіреулерін төңкеріп тастағандары да кездеседі.

Ең сорақысы батыс беттегі бейіттер үсті айналадағы тұрғындар иттерінің ойнағына, малының жайылымына, балаларының ойын алаңына айналған. Бұған нақты дәлел керек пе? Ол мынау: зираттың батысында бейіттің айналасын бетонмен қоршаған Мусин Сауықұлының үлкен кесенесі мен қазақтың белгілі ақыны Әбдіраш Жәмiшевтің бейіттерін барып көріңіздер. Мусиннің бейіті үстін сиыр толарсақтап кешсе, ал Әбдіраш бейітін есігіне ілген шынжыры болса да (шамасы шынжырды алып, сиырды соған айдап кіргізген болуы керек, әйтпесе шынжырды сиыр аттап өтерлік емес) сиыр кіріп таптаған.

Қай дінде де, қай халықта да өлікті, бейітті, зиратты қорғау, құрметтеу игілікті салт. Жоғарыдағы келеңсіз көріністі көргенде Орталық мемлекеттік архивтегі 1906 жылғы бір құжат ойға оралады.

Ол – Маңғыстау уезі бастығы, подполковник Бялоновичтің сол жылдың 8 маусымдағы қаулысы. Онда Форт-Александровскідегі орыс зиратына тұсаулы мініс аттарының жайылып барғанына мал иелері: Жалмағанбек Шалниязов, Шобдарбай Бекниязов, Жиенбек Төлепов, Құлшар Байғазиев, Есмағанбет Кірбасовтарға әрқайсысына 5 сомнан айып салған (ҚРОМА 40 қор, 1 тізбе, 35 байлам, 738 іс, 83 б.).

Осындай тағы бір дерек осы зиратқа барған Шал Өтебаевтың атын жоғарыда айтылған Бялоновичтің шығарған бұйрығы негізінде атып өлтірген, өзін ұрып, соққыға жыққан.

Әрине, орыс офицері, Маңғыстау уезінің бастығы Бялонович жылқыларды иелері зиратқа әдейі апарып жаймағанын біледі. Оған санасы да, ақыл-ойы да жетеді. Бірақ, орыс ұлтының моласын бұратаналардың малынан аяқ асты болуына намыстанған, екіншіден, орыс зиратын қадірлеген, құрметтеген, қорғағандығы, сол үшін батыл шара жасап, қатаң бұйрық шығарған.

Ал, біз айдың күні аманында, егеменді ел болдық деп бөркімізді аспанға лақтырып, алақайлап жүріп асыл азаматтардың жатқан жерін ит ойнаққа айналдырып, үстіне мал жаюға жол бердік. Бауыржан сияқты бір туған марқасқа тұлғаның аруағынан қорықпай ескерткішін тонаған қарақшылардың жүгенсіздігін де құлағымызбен естідік. Бұл аздай-ақ бейіт үстіне қойылған мәрмәр тасты сұғанақтардың өз құлқы үшін ұрлағандықтары да жария болды.

Соның бәріне шыдап, «төзімділік» көрсетіп келеміз. Бұл төзімділік пе, әлде надандық па?

Жоғарыда айтылған мал жайып жүрген балалы әйелден:

- Қай жерде тұрасың? - деп сұрағанымызда,
- Барнауыл көшесінде, - деп жауап берді.
- Бұл зират, мал жайылымы емес, неге жаясың малыңды, - десек, әлгі орыс әйелі:
- Онда тұрған не бар, мен моланы бастырмаймын, қарап тұрамын, - деп жауап берді шімірікпестен.

Ал, ол жерде ит ойнақ жасап жүрген балалардан:

- Қайдан келдің? Не істеп жүрсің? - деп сұрасақ,
- «Қызыл партизанның» келдік, осы жерде ойнаймыз, - деп ыржаңдайды.

Сонда аруақтардың үстінде мал жайғызып, ит ойнақ жасататын біз кімнің қорымыз? Мұндай жүгенсіздікке бақылау жасап, тыйым салатын тиісті орын жоқ па? Сондай адамгершілігі, ар-намыс жоқ сұмжүрекерді тәубасына келтіретін не қайда? Заң қайда? Рас, калалық әкімнің көшеде рұқсат етілмеген жерге итін серуендетуге

тыйым салған шешімі бар екені белгілі. Ол құптарлық іс. Бірақ, қаулыда «Кеңсай» зираты деген бір ауыз сөз кірістіргенде еш нәрседен ұтылмаған болар едік. «Ештен де кеш жақсы» деген үмітіміз бар.

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» – аруақтардың жатқан жерін қастерлеп, қадірлей білейік. Ол үшін «Кеңсайды» ит ойнақ, мал жайылымы болудан зират басына орнатылған ескерткіштер мен мүсіндерді ұры-қарыдан аман сақтаудың барлық шарасын жасайтын қуатты да нақты шешім қабылдануы керек. Ол – бүгінгі қиын-қыстау кезеңде тірілерге сүйіспеншілік, аруақтарға тыныштық, мәңгілік өмір үшін қажет. Осыған байланысты бір-екі ойда жүрген ұсынысты да айта кеткенді жөн деп санаймын.

Біріншіден, «Кеңсай» зираты басқармасы жанында мұсылман дінінен сауатты молдалар тобы ұйымдастырылса. Олай дейтін себебіміз қайтыс болған марқұмды жерлеу кезінде қабір басына келіп Құран оқуға молданы жеткізу қиын. Оған алдын ала тапсырыс беру, машина жалдау, т.б. шырғалаңдары да жеткілікті. Бұған екінің бірінің мүмкіндігі бола бермейді.

Оның үстіне зиратқа кіре берісте күн сайын Тәжікстаннан босып келген «өзің қайыршы болсаң, кімге пір боласың» дегендей қайыр-садақа жинайтын қанғыбас «молдаларға» кез келген қазақтың туған-туысқандары мен ата-анасының аруағына Құран оқытуына тыйым салынады. Келімсек қайыршы молдалар кірер жолда отырып алып, өз білгенінше Құран сүрелерінен Алласын Тәжікстаннан, Ақбарын Алматыдан шығарып жатады. Олардың тойынғандығы сонша, ақшадан басқаны алғысы жоқ. Әсіресе сенбі, жексенбі күндері «Кеңсай» зиратына барушылар өте көп. Олардың барлығы да жанағы қайыр-садақа сұраған молдаларды ақшамен жарылқап жатады.

Олай болса, бұл табыс көзі. Ал осы табыс көзі осы уақытқа дейін алым-салық жинаушы инспектордың, не аудандық, не қалалық қаржы бөлімінің, не мешіт имандарының көзінен тыс қалып келеді. Егер зират басынан молдалар тобы ұйымдастырылса не болмаса қалалық, аудандық мешіттердігі молдалардан, имандардан кезекшілер тобын ұйымдастырса да зиратқа барғандардың мәйіті басына барып, Құран оқытуына толық мүмкіндік туар еді. Соған лайық тапсыратын қайыр-садақасында зират басында ұйымдастырылған кассаға тапсырса бұл қаржы зират мұқтажын өтеуге, жолдарды асфальттау, айнала қоршаудың бүлінген жерлерін жөндеуге елеулі үлес болар еді деп ойлаймыз. Ал, қазір мұндай қаржы келімсек, босқындардың жанқалтасына түсуде. Ол үшін салық та төлемейді.

Екіншіден, зират басында жерлеу рәсімдеріне қажетті заттармен қатар гүл дестелерін сатуды ұйымдастыру керек. Мұндай цех орталықта бар, дегенмен өзінде болса, зират басқармасына да, қазалы жандардың туысқандары үшін де игілікті іс болатындығы сөзсіз. Себебі орталықтан тасу, тиеу, түсіру оңайға түспейді. Ал, зираттың өз басында ұйымдастырылса экономикалық жағынан екі жаққа да тиімді.

Үшіншіден, зират басында жыл маусымына қарай қаланы көркейту, көгалдандыру жөніндегі игілікті істі неге зиратта да ұйымдастырмаса? Қаланың басқа тұрғындарын есептемегенде осы зиратқа орналасқан қырық жарым мыңдай адамның туған-туысқаны, жақын-жекжаты, баласы, аға-інісі дегендей арнаулы күн белгілеп хабарландырса, одан бас тартатын пенде болмас. Ондай күнге арнаулы қоқыс шығаратын машиналардан басқа, гүл тұқымдарын сату (тапсырыс бойынша) қандай ғанибет іс болар еді.

Ең бастысы зираттың батыс, шығыс, терістік және оңтүстік бағыттарына су жеткізу мәселесі ойластырылса көгалдандыру жөніндегі көп мәселе шешілетіні сөзсіз. Ал, кіре берістегі жалғыз су құбырынан су тасу жаяулар үшін тірідегі тозақтың бірі. Су арқалап, төбеге өрмелеу қарттар түгіл қайратты жігіттерге де оңайға соқпайды.

Тағы бір жүрекке қолайсыз әсер қалдыратын көрініс: кіре берістегі Ғабит Мүсірепов ескерткішінің жайы. Әрине, ескерткіштің қойылу, орналасу, жасалу жайына біздің теріс пікіріміз жоқ. Тек жолға жақын болғандықтан әрі-бері су шашатын машина күшті қысыммен жол жиектеріне су шашқанда көрікті мүсін (алдына тосқауыл болмағандықтан) балшық-балшық, сатал-сатал болып шыға келетіні ыңғайсыз екен. Зират басшылары осы мәселенің тиімді жолын ойластырса, Ғабекен аруағы риза болар еді-ау деген ойға қалдық.

Соңғы сөз, қалалық, аудандық халыққа білім беру бөлімдері «Кеңсай» зиратын қорғау, күту жөнінде оқушыларға ұғындыру, түсіндіру шараларын түпкілікті, жүйелі жүргізуді ойластырса, сонда балалардың бейіт үстін ойын алаңына, ит ойнаққа айналдырмай, ескерткіштермен суреттерді қиратпай, гүлдерді жұлмай, ағаштарды сындырмауларына себеп болар еді. Әрине, бұл бір күннің, бір шешімнің ісі емес. Бүкілхалықтық іс. Біздің «Кеңсай» жөніндегі жанайқайымыз осы. Жұртшылық, қолында билігі бар лауазымды азаматтар не айтар екен?

*«Алматы ақшамы» газеті
12 тамыз 1996 ж.*

Ғасыр дерті

Арақтың зиянды әрекеттері туралы өткен ғасырда да, осы ғасырда да аз айтылып, аз жазылған жоқ. Ұрпақ басына төнген қияметті күнді бұрын сезген зиялы азаматтар толғана жазған. Әсіресе «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі» газеттерінің бұл салада көтерген жанашырлық материалдары жеткілікті.

Соның сүбелісі – 1994 жылғы 28 сәуірдегі бір топ интеллигенция өкілдерінің «Ұл-қыз азбасын, тұқым тозбасын» деген бүкіл қазақ халқына арнаған хаты саналы азаматтарға, келер ұрпағы үшін жаны ашыр жандарға терең ой салды. Дегенмен, жоғарыдағы зиялы азаматтардың жанайқайы, көтерген құнды мәселесі жекелеген азаматтардың тарапынан қолдау тауып, пікір айтуынан әрі аспады. Қоғамдық ұйымдар, мекемелер, оқу орындары, үкімет тарапынан қолдау таппады. Кезекті газет материалының бірі есебінде қалды.

Бізше, осы хат республикадағы барлық мекемелерде, ауылда, өндіріс, құрылыс ұйымдарында, шаруашылықтарда, оқу орындарында кең түрде талқыланып, жұрт назарын аударарлық шешімдер алынғанда пайдасынан басқа зияны болмас еді. Амал не, игі бастама «баяғы жартас, бір жартас» болды да қалды, нәтиже құрдымға кетті. Сондықтан, бұл мәселе жөнінде қалам тартамын деген ойдан аулақ едім. Бірақ ойда жоқта Алматы қаласындағы Орталық архивтегі құжаттарды қарап отырғанда Түркістан генерал-губернаторының 1909 жылғы бір қаулысына кез болдым. Ол – 1892 жылғы заңдар жинағының II-томының 236, 421-бабтарына сүйеніп шығарылған құжат. Шын мәніне қарағанда патша ағзамның генералы (бұратана халықтың ұрпағы көркейсін, өссін деп бұл қаулыны шығармаған болса да) орыс ұлты ұрпағының келешегін ойлап, оған ерекше мән бергені көрініп тұр. Онда спиртті ішімдік сатуға және тәрбиеге жат әдебиеттер мен суреттерді, карточкелерді, плакаттарды сатуға тыйым салынған.

Түсінікті болу үшін осы құжатты қаз-қалпында бергенді жөн көрдім:

1. Жезөкшелер үйлерін, ішімдік сататын қонақ үйлерін, ресторандар мен сыра, шарап қоймаларын, буфеттер мен биллиард ойындарын өткізетін орындарын ұстаушыларға және сондай-ақ қоғамдық масқаратты ұйымдастырушылардың басшыларына аталған орындарға оқу орындарының оқушыларын және жалпы жасы жетпегендерді жіберуге тыйым салынсын;
2. Түркістан өлкесіндегі Орта Азия және Ташкент теміржолы бойындағы станциялар мен поезд буфеттерінің басшыларына

төменгі және орта оқу орындарының оқушыларына, жалпы жасы жетпегендерге спиртті ішімдік сатуға тыйым салынсын;

3. Лекция, спектакль, концерт, кинематография және басқа да көңіл көтерерлік орындарға оқу орындары басшыларының жазба түрде берген рұқсаты болмаған жағдайда оқушыларды, жасы жетпеген жастарды жіберуге тыйым салынсын;
4. Оқу орындары басшыларының оқушылардың қоғамдық жиналысқа, концертке, спектакльге, лекцияның аяқталуына дейін қатысуына жазба түрде рұқсаты болса да жастарға буфеттерден спиртті ішімдік босатуға тыйым салу жауапкершілігінің клуб, қоғамдық жиналыстарды ұйымдастырушы әкімшілік басшыларынан алынбайды.

Ескерту: Каникул кездерінде оқушыларға арналған жиналыстар мен кештерге оқу орындары басшыларының жазбаша рұқсаты болмаса да оқушылар мен жасөспірімдер қатыстырыла береді. Бірақ олардың кешкі сағат 11-ге дейін ғана болуын қадағалау кешті ұйымдастырушы әкімшіліктерге жүктелсін.

5. Арнайы, әдепсіз, жезөкшелік қасиеттерді дәріптейтін әдебиеттер мен суреттерді, карточкелерді, ашық хаттарды сатуға тыйым салынсын.

Бұл міндетті қаулыны орындамағандар кінәлары жазалау мен жауапқа тартудың басқа статьяларында көрсетілген шараларға жатпайтын болса, біріктіруші сот шешімімен жазалау шаралары жөніндегі Уставтың 29-бабы бойынша жазаға тартылады.

Түркістан генерал-губернаторы,
генерал-адъютант Мищенко
(ҚРОМА 40 қор, 1 тізбе, 837 іс, 43 байлам, 19 б.)

Екінші құжат Түркістан генерал-губернаторының 12.ҮІІ.1913 жылғы №9803 Закаспий облысының бастығына лото ойынын өткізу ережесін бекіткен қатынасы мен тапсырмасы. Ол ереже 17 пункттен тұрады.

Оның ішінен:

2. Лото ойыны басқарма мүшесінің біреуінің немесе кезекті старшинаның, ол болмаған жағдайда кезекші полицейдің қатысуымен өткізілсін. Солардың бақылауында болсын;
3. Лото ойыны өтетін орынға жасөспірімдер, оқушылар, төменгі шендегі әскерлердің қатысуына тыйым салынсын, - деген нұсқау ерекше назар аударады.

Себебі жоғарыдағы сияқты бұл құжатта да ұрпақ тәрбиесіне тікелей жауапкершілік басшылардан талап етіліп тұр.

М. В. Д.

Циркулярно.

Департаментъ Полиціи.

Губернаторамъ, Градоначальникамъ и Варшавскому

Оберъ-Полиціймейстеру.

По 2 Дѣлопроизводству.

28 Февраля 1907 г.

№ 1439.

Циркулярномъ Департамента Полиціи отъ 10 Ноября минувшаго года за № 7969, предложено было Вашему Превосходительству принять самыя рѣшительныя мѣры къ прекращенію торговли, какъ на улицахъ, такъ и въ магазинахъ, открыти письмами, фотографическими снимками и другими произведеніями безнравственнаго содержанія.

Между тѣмъ нынѣ Министръ Народнаго Просвѣщенія сообщаетъ, что за послѣднее время къ нему стали поступать заявленія и жалобы отъ родителей учащихъся, отдѣльных педагоговъ, родительскихъ комитетовъ и даже отъ самихъ учащихся на необыкновенное распространеніе порнографическихъ изданій, беззастѣнчиво выставляемыхъ въ витринахъ магазиновъ, торгующихъ картинками, учебными пособиями и письменными принадлежностями.

Вслѣдствіе изложеннаго Департаментъ Полиціи, по приказанію Г. Товарища Министра Внутреннихъ Дѣлъ, вновь проситъ Ваше Превосходительство принять всѣ мѣры къ прекращенію торговли упомянутыми выше произведеніями безнравственнаго содержанія и къ привлеченію виновныхъ въ томъ къ установленной въ законѣ ответственности.

Подписаль: За Директора З у е з ъ .

Сондықтан бұл құжаттарды оқыған сәтте-ақ көп назарына ұсынуға ой кетті. Бірақ ойлана келе бастағы ойдан бас тартуға тура келді. Оның басты бір себебі бұл материалды оқығандар: «Арақтың дәмін татпаған адам сияқты жазыпты ғой, періште болмаған шығарсын», - деп айтуы сөзсіз-ақ деген ой келіп, ұзақ толғандырды. Дегенмен, ойымды көпке жеткізуді ақыры мақұл көрдім де осы шешімге келдім. Жасыратыны жоқ, аға ұрпақтың арақтың дәмін татпағаны, онан үлесін алмағаны кемде-кем. Арақ ішпей, періште болдым, етегіне намаз оқығанның бірімін деп те айтпаймын. Көппен бірге адасқанның бірімін. Бұл – көпті жамандау, оған тіл тигізу емес, не көрсем де көппен бірге болдым деген ұғым. Сондықтан арақ жөнінде ақыл айтудан, көсемдік көрсетуден аулақпын.

Расында арақ ішу 1941-1945 жылдардан кейін етек алды. Ауылдық жердің өзінде дүкендерге түскен арақтар пышақ үстінен отбасыларына бөлінді. Кімнің үйіне неше бөтелке арақ барды, кімдер ішті, енді қаншасы қалды деген есеп алынды. Мектепке мұғалімнің арақ ішіп баруы әдетке айналды. Тексерушілер мен келген өкілдер ішімдіктің түр-түріне шомылып, қаздай қалқып, үйректей жүзді. Жайылған ақ дастарханың, оның бетіне құс сүтінен басқа қойған тағам түрлері, қазы-қарта, сойылған марка көзге ілінбейтін. Арақ ісінді қара, қара ісінді ақ жасайтын қуатты күшке айналды. Ата-бабаларымыз «жынды су» дегенмен ол «құнды су» болды. Біз соның куәсі болдық. Оған халық ағарту саласында өткен ширек ғасырлық өмірде көз жетті.

Арақтың құдіретті күшке айналғаны сонша, қызмет бабындағы мәселе былай тұрсын, ол болмаса бір бау пішен, бір бұрау отын, бір пұт астығың отбасына жетпейтін болды. Қонақ шақырсаң нешеуінің еңбектеп, құда шақырсаң қаншасының қалжырап, арақтың қанжығасында кеткенін айту мақтаншылық дәрежеге жетті. «Құдағидан қалғанша Құдайдың алғаны жақсы» деп «мен» деп төсін ұратын жігіттер сұлап жатты. Арақ ішуге сылтау көп. Носки сатып алсаң да әйелің ұл тапқандай қуанып, жабыла жуу етек алды.

Шайтанның бұл зәрі – не дарынды жұтпады? Талай ақын да, композитор да, жезтаңдай әнші де, ғалым да арақтың құрбандығына шалынды.

Бірде мынадай дөрекілік бастан өтті. Жұбайымызбен Орал қаласына баруға тура келді. Барған үй – өзінше мәдениетті, қаладағы институттарда оқытушы болып еңбек ететін интеллигенция өкілдері. Біз барған үйдегі қонақтар арақ ішіп, карта ойнап отыр екен. Бізге де өздерімен мойынқос болуды ұсынды. Бұл ұсыныстан бас тартқанда, отырғандардың көзқарасынан «арақ ішпей, карта ойнамасаң

несіне келдіңдер?» деген салқындықты аңғарғанда не істерімізді білмей, абдырап қалдық.

Соңғы кезде қыз-келіншектер арақ ішуден жігіттерді жолға тастап, арақ пен коньяктің түр-түрлерін еркін меңгере бастады. Шампан мен шарапты шөл басатын сусын ретінде бағалады. Статистикалық мәлімет бойынша соңғы кезде ерлерге қарағанда әйелдердің арақ ішуі 2-3 есеге немесе 18-20%-ке өскен. Әр нәрсенің әділдігін айту керек, кезінде М.С.Горбачев маскүнемдікпен күресу жөнінде қаулы қабылдап, жер-жерде арақ пен шарапты өндіретін заводтарды қысқартып, жүзім шаруашылықтарын жойып, өзінше төңкеріс жасамақшы болды. Салауаттылық қоғамдары құрылып, маскүнемдікке қарсы күрес ашты. Алайда, арақ ісуге тоқтау да, тежеу де болмады. Қайта «дұға алған күні отырып қойыпты» дегендей «Атаң өлсе сойылар, атам өлсе қойылар, енді мұндай арақ қайдан табылар» деп есі кетіп ерегесіп, тойып ішті.

Сөйтіп, салауаттылық қоғамы құрылғаннан кейін ішкіштер саны бұрынғыдан да көбейіп, өркен жая түсті. 1990 жылдары ойын-той, мереке, құда шақыру, қыз ұзату үшін жұмсалатын арақты бөлу ісіне тікелей ауданның, шаруашылықтың басышылары араласатын болды. Солардың жасырын берген ішірткі рұқсат қағаздары болмаса екінің бірінің қолына арақ тимеді.

Біз осы материалды оқыған азаматтар мен қыз-келіншектер арақ ішуден пышақ кескендей тыйылады деуден аулақпыз. Тыйым салуға біздің құқығымыз жоқ. Ондай билік те берілмеген. Бірақ бүгінгі таңда еліміз есін жинап, ұлттық сана-сезім, әдет-ғұрып, дәстүрге бетбұрыс жасап жатқанда бұл мәселеге тағы да назар аударуды жөн санадық. Әсіресе, отбасының қазығы, баланың анасы, адал жар дегенге әйелдердің лайық ізеті мен қасиеті болса екен деген үміт артамыз. Олай болмағанда ерлермен жарыса ішіп, «еркек басыңмен арақ ішпейсің, әйел мен де былай ғып ішемін» деп стаканды қылқылдата жұтып, дастарқан үстіне лақтырып тастайтын дарақы қыз бала мен әйелде қандай аналық қадір-қасиет қалсын?

Республикамыздағы тастанды жетім және мүгедек балалар – тек осындай орынды, орынсыз жерде жыртақтап, ет қызумен жас жігіттерге қосылып жарыса ішкен бикештердің көрсеткіші. Сәбет-қазы Ақатай республикамызда 20000 қыз-келіншектің, 40000 жігіттің маскүнемдердің тізімінде тұрғанын («Ана тілі», 23 маусым 1994 ж.), жылына 4500-5000 тастанды бөбектің өмірге келетіндігін ашына жазды. Республикадағы 69 жетімханада 56 мың әкесіз баланың өмір кешуін де осы газеттегі дерек қуаттайды. Арақты ғасыр дерті дейтініміздің екінші себебі осы.

Дерттің тағы бір көзіне назар салайық. Бұрынғы жылдарға қарағанда қылмыстық әрекеттің өскендігіне 1994 жылғы мәліметтің өзіне зер салсақ көп нәрсеге көз жетеді. Атап айтқанда, өткен жылы республика бойынша 201796 қылмысты әрекет тіркеуге алынған. Қазақстан Ішкі істер министрлігінің мәліметі бойынша 1994 жылы 11199 қылмысты істерге жасөспірімдер қатысқан. Машинаны ұрлап айдап әкетушілердің әрбір үшіншісі, тонау және қорқыту әрекеттерінің әрбір төртіншісі, жеке үйлерді тонау ісінің әрбір бесіншісі жасөспірімдердің үлесіне тиеді.

Статистикалық мәліметке қарағанда өткен жылдың алғашқы жеті айында анықталған 60,5 мың қылмыстық әрекеттің 35% еш жерде жұмыс жасамайтын, не оқымайтындардың, 13%-тен астамы әйелдердің үлесіне тиеді. Күн сайын қасақана адам өлтіру немесе әдейі адам өлтіруге әрекет жасау әрекеті – 7, қасақана жарақат салу – 12, зорлау және соған әрекет жасау – 5, тонау және қарақшылық әрекеттер – 38 және қорқыту (рәкет) – 4 фактысы жүзеге асырылған («Кешкі Алматы», 1994-1995 ж.).

Жалпы республика бойынша жасалған қылмысты әрекеттердің 6,9 мыңына қатысқандардың 6000-ы кәмелетке жасы жетпегендер. Олардың ішінде мыңнан астамы 14-15 жастағы сары ауыз балапандар. Тек өткен жылдың алғашқы жеті айында 5,1 мың жасөспірім жауапқа тартылды. Ғасыр дерті дейтініміздің тағы бір дәлелі ол жақтан оңан тәрбие, үлгі-өнеге алып келе қоюы екі талай. Сонда жыл сайын осындай балалар өз орнын өмірден дұрыс таба алмай, салынды болып шетқақпай болса олардың түрмеден келгенде от жағып, отан болып, отбасын құрап кете салуы да күмәнді. Олай дейтініміз ішімдіктің салдарынан жасалған қылмыс бүкіл қылмыстық әрекеттің 26% құрайды. Ол жаққа барғанда бұған қоспаса арақтан алда-жалда ажырап келуіне негіз аз.

Араққа арын сатқан мұндай жастар обал-сауапты, ар-ожданды, адамгершілікті сезінбейді. Қазақ «қасқыр да қас қылмайды жолдасына» десе, шайтанның зәрін мейірі қанғанша сіміргендер өзінің туған әке-шешесін, аға-інісін өлтіруге, өзінің туған қызын зорлауға, ар-намысын төгуге, қорлауға шімірікпестен баруда. Ұят та болса олардың бірсыпырасын тілге тиек етейік. Өткен жылы Жамбыл облысының «Майтөбе» кеңшарында өз әкесін баласы соғып өлтірсе («Советы Казахстана», 13.09.1994 ж.), Павлодар облысы Екібастұз қаласында оқуын тастап кеткен екі жас арақ ішіп, өз құрбысының үстіне бензин құйып, өртеп жіберген. Таяуда астананың Алатау ауданында 16 жасар немересі өз әкесін өлтіріп, жіліктеген. Ал энергетика институтының студенті пышақпен қорқытып 11 мың

долларды тартып алу үстінде ұсталғанын газет бетінен оқыдық («Кешкі Алматы», 27.02.1995 ж., 25.01.1995 ж.).

Әй, арақ кімге не көрсетпедің, не істемедің? Кімді мүсәпірлікке салмадың? Сен істеткен мұндай қылмыстар мен маскаралықтың қайсы бірін айтып тауысарсың?

1994 жылы Алматы қаласының әкімі болып тұғанда Заманбек Нұрқаділов мырза ұлттық сана-сезімізді қорлайтын суреттер мен әдебиеттерді, плакаттарды таратуға, сатуға және арақ пен шарапты сатуды тәртіпке келтіруге батыл қадам жасап, арнаулы қаулы алды. Азаматтық көрсетті. Бұл қаулыны қуаттамаған, «тусан-ту, ә, бәре-келді» деп құптамаған, алғысын айтпаған жан шамалы.

Бірақ осы қаулының өмірі қысқа болды. Әділдігін айту керек, шешімі қағаз жүзінде қалды. Қоғамдық ұйымдар мен ұжымдардан, басшылардан қолдау таппады. Тіпті, істің сорақы жағдайға барғандығы сондай аты шулы «Караван» газеті осы қаулының текстің бір жалаңаш бикештің бөкесіне жапсырып, жариялады. Бірақ сонда да «Караван» газетінің осы қиқарлық әрекетіне бірде бір заң орны, не ақпарат құралдары, немесе, зиялы, лауазымды үкімет орындары тойтарыс бермеді. Ұлт жандымыз деп даурығатын азаматтар да үнсіз қалды. Не сиқырының бары белгісіз «Караванға» қарап ешкім еш нәрсе айтпады. Қалалық газет «Кешкі Алматы» өзі жариялаған шешімнің тағдырын қорғамады. Қалалық әкімшіліктің де өз шешімін қорғауға батылдығы жетпеді.

Мұны ашына айтпасқа шара жоқ. Өйткені Алматы қаласының көшелеріндегі жарнамалар, дүңгіршіктердің, автобустар мен басқа да транспорт құралдарының төрінде жалаңаш бейнелер, әдепсіз көріністер талғамсыз болса да орын алуда. Ал киноэкрандар мен телеэкрандарда шетелдік көргенсіз бейнелер, көріністер көбейіп барады. Бізше бұл ұлттық тәрбиеге жасалған қиянат қана емес, қастандық. Шетелдік жезөкшелерді, ішімдікті насихаттау – ұлттық тәрбиені әлсірету, ата-ана өнегесін таптау, ұлттық дәстүрді қорлау.

Мұндай әрекеттерге тосқауыл қоймау біздің кеңпейілдігіміз бе, кеңдігіміз бе? Әлде кемдігіміз бе?

Арақ ішуді, әдепсіз бейнелерді, жезөкшелік жүріс-тұрысты, жалаңаш, жалпы ашық-тесік жүруді, ұрлық пен қорлықты, ата-анасын қорлауды, зорлауды, адам өлтіруді насихаттаудың ең негізгі көзі – жеке телеарналар. Қазіргі телеарналар шетелдік арзан қолды фильмдер – адам тонау, ату-асу, өлтіру әрекеттерін, оны жүзеге асырудың жолдарын, құтылу тәсілдерін күндіз-түні бірдей көрсетеді. Оның үстіне отбасы болып бірге көре алмайтын, ұлттық салт, әдеп-ғұрпымызға жат көріністер беріледі. Мұны, әсіресе,

жастар есі кетіп ұйықтамастан көреді. Теледидардың осындай толғаусыз, талғамсыз көрсетуінің зияндылығын Ақселеу Сейдімбек «90 сағат бойы санамызды бомбылайтын. ұр да жық, жүгенсіз өнімдердің етек алуына, ұлттың мәдени-рухани тағдырын қайдағы бір қарабастың коммерциясын күйттеген жекеменшік телеарна-лардың додасына беріп қойғанымыз қалай?» деп ашына жазды. Жоғары басшыларға шағына отырып, ел тілегін жеткізді.

Қысқасы, келешек ұрпақтың тағдырына жоғары орындар әлі де бетбұрыс жасамай, бар айкай-дода, айтыс-тартыс тек экономика айналасынан аспай отыр. Бұл – қауіпті жол.

Ғасыр дерті болып тұрған теріс тәрбие беретін телеарналарға, плакаттар мен жарнамаларға, әдебиеттерге тыйым салатын заң керек. Телекөріністер, жарнамалар, әдебиеттер саласына талғаммен қарамасақ еліміздің ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, азаматы, бір сөзбен айтқанда, ұлтымыз сауықпайды. Дені сау, қаны таза, адамгершілігі жоғары, ұлтжанды ұрпақ өспейді, қалыптаспайды. Барлық телеарналар, әдебиеттер мен жарнамалар, мемлекеттік бақылауға алынбай шет елден келген әдепсіз баспа, телеөнімдер ұлтымызды көктетпейді.

Қазір кез келген дүңгіршектердегі әр қорабы 160-250 теңге тұратын (ең арзаны) «Bond», «Kent», тағы басқа алуан түрлі әсем де сәнді безендірілген темекілерге көз сүрінеді. Ал, олардың сапасы қалай дейсіз ғой. Ол ойлантады. Себебі оның бетінде «Tax exempt for outside USA» деген сөз жазылса қауіпті. Оның еркін аудармасын түсіндіргенде «Құрама Штаттар территориясында сатуға тыйым салынады» деген сөз болып шығады («Кешкі Алматы», 06.01.1995 ж.). Неге? Оның басты себебі бұл темекілерде адам ағзасына зиянды заттардың көп болуына байланысты мұхиттың ар жағындағы миллионерлер өз ұрпағының денсаулығын сақтауды көздеген.

Жалпы, дамыған шет елдерде өнімді үш категориямен шығарады. Оның біріншісі, яғни сапасы жоғарысын, тазасын өз мемлекетінің ішінде сатуға, екіншісін, алғашқыдан гөрі сапасы төменін басқа дамыған елдерге экспортқа, сапасы төмен үшіншісін, дамуға бет алған елдерге сатуға шығарады.

Соңғы үшінші категорияға сыртқа шығаратын өнімдердің 80% тамақ өнімдері, сусындар мен темекі 70%, 90% дәрі-дәрмектік өнімдер. Солтүстік Америка, Батыс Европа елдерінен Шығыс Европа мен Тәуелсіз одақтастар еліне (бұрынғы КСРО-ға) таратылады. Олардың сапасы қорап сыртындағы белгілерден айырылады. Мысалы, E103-105, E121, E123, E125, E126, E130, E131, E142, E152, E210, E211, E231-237, E240, E330, E477 белгілері бар қораптағы

өнімдер адам ағзасына қатерлі ісіктер тарататын, Е221-226, Е320-322, Е338-341, Е407, Е450, Е461-466 іш құрылыстарының ауруын қоздыратын, Е171-173, Е320-322 бүйрек, бауыр ауруларын тудыратын теріс қасиеттері бар өнімдер сақталған қораптар екенін «Караван» газеті ашық жазды (24 желтоқсан 1993 ж.). Шындығына келгенде мұндай белгілері бар өнімдердің маңайынан шетелдіктер жүрмейді, жоламайды.

Ал, шетелдік бизнесмендер біздің елімізге мұндай өнімдерін біз көктесін деп контейнермен, аспанмен де, жермен де, сумен де, тасып жатпағаны белгілі. Республикамыздан шыққан бизнесмендерді келешек ұрпақтың тағдыры түгіл, бүгінгі өзімен бірге жүргендердің денсаулығы да толғантпайды. Шет елдегі жоғарыдай белгілері соғылған өнімдердің арзандығына қызығып, отандасының қалтасын қағу үшін олардың ағзасына арылтпастай ауру таратып жүргеніне, алыпсатар саудагерлердің қылмысты әрекетіне ғасырдың жаңа дерті деп қарамасқа шара жоқ.

Адам табиғатынан теріс әрекетке, қолайсыз іске қызыққыш, еліктегіш. Жаманшылық, зұлымдық қасиеттер де арамшөп сияқты бап таңдамай-ақ тез өніп, өседі. Сол сияқты арақ пен темекіден туындап тұрған дертті көре-біле тұра құмартамыз. Сондықтан да болар қазіргі оқушылар, студенттер, әсіресе қыздар Алматыдан шығатын «Қазақстан», «Беломор-канал», «Медеуге» пыскырып та қарамайды. Зияндылығына қарамастан балаң үйректі ортаң терекке мінгестіріп, мейірі қанғанша сіміре сорып, көкала түтінді жұтып тұрады. Нанбасаңыз Ұлттық кітапханаға бас сұғыңызшы! Оларға мұның не дейтін бір жан, не хабарлама, жарнама, ескертпе жоқ. Ескертпе дегеннен шығады, астанадағы жоғары оқу орындарынан тек Теміржол транспорты институтынан басқа жерде «Институт қабырғасында темекі тартуға болмайды» деген ескертпені кездестіре алмайсыз.

Десек те «Қызға қырық үйден тыю» деп халқымыз бекер айтпаған ғой. Олардың оқитын кластарында, аудиториясында, жатақхана бөлмелерінде, асханаларында арақ пен темекінің зияндылығын насихаттайтын жарнамалар, плакаттар, суреттер, ескертпелер ілулі тұрса, жетісіне ең болмаса бір рет осы тақырыпта лекция, әңгімелер өткізіліп жатса, теріс әрекеттер өріс алмаған болар еді.

Біз, жасыратыны жоқ, теріс тәрбие беруден өзбек, түрікмен, чечен, әзербайжан, тағы басқа ұлттардан «көш ілгері» жүрдік. Асыра сілтеудің асқынғандығы сондай арақ ішу, карта ойнау былай тұрсын, шаш қоймағандығымыз үшін де талай басшылардан сөз естідік. Осы сияқты бақай есептен теріс тәрбие қалыптасты, ұлттық

нәрден айырылдық. ең арғысы ұлттық киімнен де жұрдай болдық. Ол тек мұражай мүлкі болды. Шындығын айтқанда әлі ескі сарынмен «күріш арқасында су ішетін күрмек» болып, ұрпақ тәрбиесінде де жеткілікті мән бермедік. Олай дейтін себебім, жоғарыда айтылған халықтар қонақ келгенде не зиялы қауым бас қосқанда айтылатын әңгіме, құрылатын кеңес, ішілетін ас түріне қарай балаларын қатыстырады. Ал, қыз балалар тіпті араласпайды десе де болады.

Бізге келсек бәрі де керісінше. Қайта арақ ішетін жерде олар бірге араласып, той үстінде, шақырыста, отырыста айтылатын орынсыз әңгіме, әзіл-қалжың, оспадарсыз сөздер мен ішулерді көздерімен көріп отырады. Біз балаға дастархан үстінде қолымыздан арақ беріп, ауыздандырмаймыз. Бірақ бала табиғатынан сезімтал, ұғымпаз, ескергіш. Миының таза, тұнық кезінде естігенін, көргенін сол күйінде көшіреді.

Қазақ – қашан да кең, ақ жарқын, көңілі ашық. Қонақ шақыру, қыдыру, құда-жекжат, қыз ұзату тойлары, туған күндерін атап өту салтанаттары жиі өтіп жатады. Сылтау көп. Ас көп те кәде көп. Осының бәрі арақсыз өтпейді. Дастархан үстінде әрбір тост көтерілгенде бай болу, бақытқа жету, денсаулықтың мықты болуы, зор абырой, атаққа ие болуы неше түрлі мәнерлі сөздермен, әр түрлі мақал-мәтелдермен тоғысып айтылады. Міне, осы сөздерді дастархан басындағы бала естіп, біліп, жадына түйіп, әр қимыл сәтті бағып, бақылап отырады.

Міне, біз осы жағдайдың зиянды жерін ескере бермейміз. Арақ ішсе бақытты, абыройлы, денсаулығы мықты болатын болса, ол арақты бала неге ішпеске? Дәмін неге татпасқа? Осы үшін баланы кінәлай аламыз ба? Бала көргенін, естігенін қайталайды ғой. Көргенін істемесе көргенсіз деп тағы сөгеміз. Әке-шешесі мен үйге келген қонақтардан көргенін істеп, неге ол шапқыламасқа?

Аға ұрпақ бала тәрбиелеуде дастархан басын тәрбие көзіне айналдыра алмады. Бұл дерттің мәдениетті түрі болды.

Бірде мынадай жағдай болды. Аупарткомдегі бір аяулы қызметтес жолдасымыз науқастанып, Алматы қаласындағы ауруханада ұзақ жатып емделіп, өкпесінің 65% бөлігін алдырып келді. Дағдылы әдет бойынша операциядан аман-сау оралғанына қуанып, көңілін сұрап, бүкіл аппарат қызметкерлері бардық. Сол кеште дәстүрлі шәй үстінде арақ ішу басталды да, қызметтес бір келіншек қалай болғанда да отырғандарға арақ ішкізуді мақсат етіп «кім де кім осы арақты ішпесе алға қойған мақсаты мен тілегі орындалмасын» деп сарнап қоя бергенде операциядан жаңа келген жолдасымыз өкпесінің үштен екісінің жоқтығына қарамастан тілек айтқандардың

тосына ниетін білдіру үшін алдына құйып қойған рюмкасын қағып салғанда ұяттан кіретін тесік табылмады. Әрине, одан әрі дастархан басындағы отырыстың қандай сәні болсын? Мұндай сорақылықты тәрбиемен біріктіре аламысыз?

Арақ ішуді кінәлау тек қағаз жүзінде болды да іс жүзінде кешеге дейін бес уақыт намаздай орындалды. Сондықтан да «арақ» деген сөздің өзі құрметтелді, әр әрпіне айдар тағылды. «А»-айқайлап, «Р»-рахаттанып, «А»-ауылға, «Қ»-қайтамыз деп мадақталды.

Сондықтан да бір кезде мұғалімдердің де арақ ішіп, карта ойнауын басшылар кезекті бір қателік, кемшіліктің бірі, «ондай-ондай хан қызында да болады» деп жуып, шаятын келенсіз көріністерге де жол берілді. Ауданның бір орта мектебінде түнімен арақ ішіп, карта ойнаған «А» деген мұғалім 45 минутке шыдамай, сабақ үстінде ұйықтап қалып, түс көрген болуы керек «Менің қолым үш түз!», - деп ұшып тұрғанда балалар күлген. Ұйқысынан ояңған мұғалім оқушыларға «Неге күлесіңдер!», - деп жекіріп, жер-жебіріне жеткен.

Бұл бұл ма, бірге оқыған, кезінде коллектив басқарған, өзінше зерделі азаматпын деп жүрген жігіттің алты баласының анасы, өзінің Құдай қосқан қосағы, сүйген жарын жерлеп келгеніне бір-бір жарым сағат өтісімен қазаға жиналғандарды арақпен суғарып, арақтан бас тартқандарды «Менің қайғыма ортақтаспадыңдар» деп үйінен шығып кетуге мәжбүр еткені күні бүгінге дейін көз алдымда. Бұл ісінің тек мұсылманшылықтан безу емес, адамгершілік ардан аттау екенін сабазың сезінбей-ақ кетті. Оспадарсыз ісіне кешірім де сұрамады.

1993 жылы Орал облысының бір ауылында қаза болған жанның үйінде мәйітті күзеткендер арақ ішіп, карта ойнап, қайтыс болған жанды иесіз, бақылаусыз тастағандықтан мәйіттің бет-пердесін мысық жеп кеткенін («Ана тілі», 4 ақпан 1993 ж.) естігенде жағасын ұстап, тебіренбеген, күзетшілерге лағнет айтпаған адам кемде-кем шығар! Мұны ғасыр дерті демеске шара бар ма?

Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – арақ ішу, маскүнемдікке қарсы, халқымыздың салт-сана, әдет-ғұрып дәстүріне жат жарнама, әдебиеттер мен телехабарларға, әдепсіз көріністерге қарсы күресетін тегеурінді де қуатты заң керек.

Ертең жағдай, экономика жөнделген соң қалыпқа келтіремін деудің келер ұрпақ үшін қаншалықты зиян екенін ескерер күн туды. Бұл үшін келер ұрпақ қазіргі аға ұрпаққа алғысын айтпай, қарғысын жаудырмасына кім кепілдік береді? Сондықтан да әр от басынан бастап бүкіл халықтық ұмтылыс, аттаныс жасайтын

ұлы жорық керек. Олай болмаса, келешекте арақ қонағына төрін бермейтін аңшының итіндей әр қазақтың төрін жайлайтынына имандай сеніңіз. Патша ағзамның генерал-губернаторы қабылдаған жоғарыдағыдай құжаттарды бүгін қабылдасак ертең кеш қалатынымызды республика басшылары ойланса дейміз.

*«Қазақстан мұғалімі» газеті
4 сәуір 1995 ж.*

Әр нәрсені өз атымен атайық

Мұғалім атына айтылып жатқан сый-құрмет қандай! Ол – қоғамдағы биік, беделді тұлға. Болашақ жөніндегі үмітін еліміз едәуір дәрежеде мұғалімнің талантымен, творчествосымен, жан-қиярлық еңбегімен байланыстырып отыр.

Бірақ осы құрмет бәріміздің атымызға айтылған ба? Мұндай жоғары атаққа лайық еместер қайтпек? Қандай жолмен болсын, қандай шешім қабылдансын, қабілетсіз мұғалімдерден мектепті тазартатын кез жеткені сөзсіз.

Осыған орай мұғалімді аттестаттаудың қазіргі ережесін өзгертіп, оны мектептің өзінде емес, облыстық оқу бөлімі мен мұғалімдер білімін жетілдіру институты жанынан өткізуді ұсынамын. Неге? Себебі, бір мектепте, әсіресе, селолық жерде әріптестері аттестаттаудан өтетін мұғалімнің кемшілігін жасырады, кейбіреуіне сын айтуға батылы жетпейді. Аттестаттаудың ауруы – көңілжықпастық.

Екінші ұсынысым, қазіргі кезде ұзартылған күн тобын ұйымдастырудағы формализмнің салдарынан мектептің қыруар қаржысы жұмсалуда. Өйткені, жоспарды жергілікті жерде емес, жоғарыдан жасау практикасы ағарту саласында әлі жойылған жоқ.

Ұзартылған күн тобын ұйымдастыруға жағдай жоқ екені айдан анық болса да, әйтеуір, жоспар орындау мақсатымен ашуға тыйым салынса екен. Сонымен қатар мұндай топтар туралы ережені қайта қарауға тура келеді. Мысалы, оған қамтылған балалар үшін тамақ ұйымдастыру толық шешілмеген. Алты жастан мектепке қабылданғандар, мұқтаж балалар, айлық табысы аз семьялардың, еңбек және соғыс мүгедектері мен пенсионерлердің балалары ережеге сәйкес ақы төлеуге 10-15 процент жеңілдікті пайдаланулары керек.

Бірақ қаржы олардың бәріне жете бермейді. Ауылдық жерлердегі бес-алты балалы ата-аналардың көбі ұзартылған күн тобына ақша төлеуге келісім бермейді. Оның үстіне село тұрғындарының тұрмыс-тіршілігіне байланысты бау-бақша, отын-су, мал ұстау жұмыстары балалар қолғабысынсыз болмайтыны белгілі. Ондай семьяға ұзартылған күн тобы тиімсіз.

Бұл топтарда балаларды тегін тамақтандыру мәселесі де шешілмеген. Қаржы бола тұра ешбір шаруашылық, мекеме басшысы өзіне жауапкершілік ала алмайды. Мысалы, 1986 жылы «Таң» совхозының директоры Т.Ізтелеуов ұзартылған күн тобына қатысатын 300 баланы тегін тамақтандыру инициативасын көтеріп, ауданда игі бастама жасады. Ақырында тексеруші, бақылаушы органдар бұл қамқорлықты заңсыздық деп шешіп, директор қолайсыз жағдайда қалған.

Ұсынысым: мектепке байланысты алда қабылданатын бір документте «ұзартылған күн тобын жергілікті жердің ерекшелігіне сәйкес ұйымдастыру, тамаққа жұмсалатын қаржының мөлшерін белгілеу, тегін және жартылай тегін тамақтану жеңілдіктерін нақтылау жергілікті советтерге міндеттелсін», - деген пункт енгізілсе жөн болар еді.

Еңбек тәрбиесі мен мамандыққа баулу жөнінде бір пікір. Кәсіптік бағдар ісінде мектеп пен орта кәсіптік-техникалық училище бірін-бірі қайталауда. Екеуі де тракторист пен шоферлік мамандықты оқытады. Айырмашылығы: мектеп – куәлік, училище – жүргізуші правосын береді. Орта мектептен куәлік алғандар енді училище жанындағы курста ай сайын мемлекеттен тағы да 105 сомнан стипендия алып, бір оқығанын қайтадан оқып «право» алып шығады. Бұл мемлекет үшін қаржыдан да, жұмыс қолынан да, уақыттан да қыруар шығын екенін ескеретін уақыт жетті. Сондықтан селолық училищедегі мамандық түрлерін мектептегіден өзгеше профильге көшіру керек, немесе, ол мамандықты онсыз да сағат саны жетпей жатқан мектептен алып, тек училищеге қабырғасында оқытқан жөн.

Қазіргі жариялылық жағдайында тек ой толғап қана қоймай, әр нәрсені өз атымен айтқан дұрыс қой. Мұндай кемшіліктерді ағарту ісіндегі тоқырау кезеңінің орнығып қалған кейбір көріністері дер едім.

«Социалистік Қазақстан» газеті
27 наурыз 1988 ж.

Қайран Ғибатолла!

Дәл осы сөзді Ғибатолланы білетіндердің бәрі де айтады. Сонда жұрттың бәрін тамсандырып осы сөзді айтқызатын Ғибатолланың не күдіреті бар еді?

Ондай күдірет, ондай сиқырлы керемет оның он саусағынан тамған өнер шеберлігінен гөрі тыңдарман қауымның сай-сүйегін шымырлатып, жан жүйесін тербетіп, жүрек қылын шертіп қос шектен төккен мөлдір сезімдері болса керек. Бұған онымен аз уақыт болса да бірге қызметтес болып, ойын-күлкіміз, мінез-құлқымыз, сырымыз жарасып, сыйласқандарының бірі болып көзім жеткен.

Ғ. Мәсәлімов

Қызылорда педагогикалық институтын 1950 жылы бітіріп, Қазақ КСР Оқу министрлігінің жолдамасымен Гурьев облысына Мұнарбаев Сейдуәли екеуіміз келдік. Ол Новобогат аудандық «Тұшықудық» мектебіне мен Амангелді атындағы орта мектепке жұмысқа орналастым. Амангелді атындағы орта мектепті Бекбергенов Махмуд (директор), Қайыров Жұмағали (оқу ісінің меңгерушісі) екеуі басқарады екен. Үлкен коллектив ішінде аға буын кадрлардан Жәңгіров Ғылымғали, Щербаков деген мұғалімдер болды да, қалғандары менен 4-5 жас үлкен, немесе шамалас жастар еңбек етті. Сол жылы Ақтөбе мұғалімдер институтын бітіріп Хасаева Збира, Мұхитова Үміт те осы мектепке орналасты. Мектеп коллективінің ыстық ықыласы, аялы алақаны мені бөтенсіретпеді, қайта сол ауылдың бір азаматындай көріп қамқорлық жасады. Солардың ішінде жастарының үлкендігіне қарамай Бекбергенов Махмуд, Қайыров Жұмағали, Ғұбашев Әбіл, Мәсәлімов Ғибатолла өздерімен тең дәрежеде қатынас жасады. Күндіз әңгімеміз, кешкі ойын-күлкіміз, ас-суымыз бір болып жұбымыз жазылмады.

Ғибатолла шын мәніндегі тума талант иесі еді. Кешкі отырыстың сәні еді. Сондықтан да ұзақ таңдарды көз ілместен өткізіп лайсаң жауын-шашынды, не боранды күндері Новобогат базарының батыс бетіндегі Ғибекен үйіне жұбымызды жазбай, мезгіл-мекенге қарамай шұбап баратын сәттер аз болмайтын. Сонда Ғибекеннің жары Ажардың қабақ шытпай қарсы алып, жылы шырай танытып, ас-суын даярлап, бәйек болып жүретіндері күні бүгінге дейін көз алдымда тұрады.

Ең алдымен Ғибатолланың менің есімде сақталған портреті мынау: ат жақты, сұңғақ бойлы, бетіндегі шешек дағы, қыр мұрыны

өзіне жарасып тұратын. Қатты ашуланғанда (эринен ондай жағдай сирек кездесетін) көзі алашабырттанып, бетіндегі шешек дақтары бүршік атып, оң қолын оқыс сермейтін дағдысы болатын. Ондай кезде «һе» деп таңдайын бір қағып, көзін тез-тез жыпылықтатып, қасын керіп, бір жөткірініп, басын бір қырындатыңқырап алып ұшқыр да шебер сөздерді түйдектете төгетін. Өзінен үлкенмен де, жасы кішімен де, қызметіне, лауазымына қарамай қарапайым қалыпта сөйлесетін. Оның мінезінде, не ісінде көлгірсу, жалпақ шешей болу, алалаушылық сезілмейтін. Жасы үлкенге іні, жасы кішіге аға боларлық қасиеті болды. Оның сұсы баса ма, әлде айбары бар ма, әйтеуір ол сабақ беретін класта баланың дыбысы шықпайтын, шыбынның ұшқан ызыңы білінетін, алдынан бір бала кесе өтпейтін.

Алғашқы жылы мен екі оныншы класқа класс жетекшісі, әрі мектеп оқушы комсомол ұйымының хатшысы, мектеп жанындағы интернаттың меңгерушісі болып жұмыс істедім. Мектептегі, интернаттағы тәрбие жұмысының басым көпшілігі менің үлесіме тиді де, Ғибатоллаға кластан, мектептен тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру жүктелді. Соған байланысты Ғибатолланың сабақтан тыс уақыты үйірме жұмыстарын ұйымдастыруға, қабырға газеттерін шығаруға кететін. Мектеп қабырға газеттеріне салынатын суреттер Ғибатолланың қолынан шығатын да, оның текстің жазу менің үлесіме тиетін. Сондай бір салған сурет «Мынау тұрған Билан ғой!» еді. Осы сурет және оған жазылған сөз сол кездегі мектеп оқушыларының аузында ұзақ уақыт сақталып жүрді десек артық айтқандық емес. Шындығында, Билан сабақты тым-тәуір оқитын, қабілетті бала еді. Тек бір бет, қикарлау мінезі болатын. Естуімше, сол қикарлық мінездің тақсіретін әлі де тартып жүрген сияқты.

Бұл біздің өзара түсіністігімізді нығайта түсті, пікірлес, сырлас болдық. Осындай шынайы сырластықтың белгісі ретінде маған елге кетерімде өз қолымен домбыра жасап беріп еді. Өкінішке орай ол домбыраны мен сақтай алмадым. Елге көшіп келгеннен кейін немере ағай Нұрғали сұрап алып еді, ол кісіден біреу қалап алып кетіпті. Қазіргі күні кімнің алғанын ешкім білмейді. Сөйтіп, Ғибатолланың өз қолымен жасап берген домбырасынан көз жазып қалдым. Ғибатолланың он саусағынан өнері тамған шеберлігін мадақтаумен қатар, оның маған деген ыстық ықыласының белгісі ретінде айтып отырмын.

Ғибатолла тек шебер, өнер иесі ғана емес, ұйымдастырушылық қабілеті мол, коллективтің қадірлісі еді. Оны мен сол кездегі Амангелді атындағы орта мектепте болған бір оқиғамен нақты дәлелдеп айта аламын.

1952 жылы тамыздың 30 күні әдеттегідей интернатқа бала қабылдау рәсімін өткіздік. Балалардың кешкі тамағын беріп үйімізге тарадық. Интернаттың бас аспазшысы балаларды тамақтандырып болғаннан кейін ыдыс-аяқты жинап, жиыстырып, жуып-шаюды көмекшіге тапсырып кетіп қалған. Ол тапсырманы орындап, қараңғыда есікті құлыптау үшін шырпы жаққан кезде оның ұшқыны коридорда қақпақсыз тұрған үлкен 2 бөшке мазутқа түсіп, өрт лап ете түскен. Бұл хабар үйде отырған маған жетті. Бүкіл қыстақ тұрғыны, аудан мен мекеме басшылары бәрі жиналды. Өрттің маңынан адам жүруге мүмкіндік болмады. Өрт сөндіретін машина мен командадан қайран жоқ. Өгіз арбамен өзеннен, жеке үйлерден шелектеп тасыған суға өрт айылын жимады. Асхана, қоймалар, ондағы есік-терезе, шкафтар, ыдыс-аяқ түгел өртке кетті.

Аудан басшылары: «Бұл қолайсыз жағдай болды, жаңа оқу жылы басталмай қалуы мүмкін» деген қынжылыс білдірді.

Ғибатолла екеуіміз сол түні ұйқысыз өткіздік. Интернат асханасын қалпына келтіріп, жаңа оқу жылын қалайда мерзімінде бастауымыз керек деп, істейтін жұмыстың жоспарын жасадық, өзара жұмыс бөлістік. Сол күрделі жұмыста Ғибатолла әрі шебер құрылыс бригадирі, әрі саяси басшы-ұйымдастырушы болып ерекше қабілетін көрсетті. Мектептің оқушы ер балалары мен ер мұғалімдерін: тас қалаушы, лай жасаушы, ағаш шебері, сылақшы; қыз балалары мен әйел мұғалімдерін: әктеуші, сырлаушы, бояушы; звено, бригада жасақтап, оларды өзара жарыстырып, әр сағат сайын сатиралық бюллетень шығарып, небір қызықты, күлкілі бейнелерді салып, жұрттың шаршау шалдығуын сездірмеді. Орталық алаңға орнатқан радио торабында өзі де анда-санда күй тартып, ашық аспан астын концерт пен той думанға айналдырды.

Ғибатолланың сондай шебер ұйымдастырушылығының арқасында 3 бөлме интернат асханасын өртелген күл-қоқыстан тазартып, іші-сыртын ақтап, төбесін жауып, есік-терезесін қондырып 31 тамыз күні сол қираған асхананы қалпына келтіріп, балалардың кешкі асын бергендігімізді аудан басшылары естігенде аңыздағы істей көрді. Орайы келгендіктен айтайын, сол өртте бүлінген асхана үйін қалпына келтіру үшін қажетті құрылыс материалдар мен есік-терезесін еш мүдірсіз қамтамасыз еткен ауылдың жол бөлімінің бастығы Айтбаев Қаракес пен коммуналдық шаруашылық бөлімінің бастығы Ш.Шахаевтың қамқоршылықтары ерлікке тең болғандығын еске алу парызым деп санаймын.

Ғибатолланың музыка саласындағы қыры да елеулі әңгіменің арқауы. Халқымыздың майталман музыка зерттеушісі, академик

Ахмет Жұбановтан бастап талай таңдаулы музыканттар мен журналистер қалам тартты. Бұл жерде оның байқауларда жүлде алғанын тәптіштеп айтып жату артық. Дегенмен «жақсылығын айт иманы тассын» деп дана халқымыз бекер айтпаған болар.

Ғибатолланың өзінше белгілі кейбір қасиеттерін елге таныстыруды жөн деп санаймын. Кейбір өнер адамдарында кездесетін тәкаппарлық, менмендік, кеудемсоқ, мақтаншақтық, қызғаныштық, іштарлық дегендер мен білетін Ғибатоллада кездеспейтін «Ғибатолла бір күй шертіп жіберші» деген сөзді естісімен екі айттырмай домбыраны қолына ұстап, өңі өзгеріп, тыңдаушыны баурап, терең сырға бөлейтін сиқырлы құбылысы – қозғалысы болатын. Басқа домбырашы-күйшілерден оның бір ерекшелігі осы құбылыс – қозғалыстарында болуы керек. Ол ең алдымен тартатын күйінің атын атап, оның шығу тарихын әсем де қысқа әңгімелеп барып тартатын. Сонда қолына домбыра ұстамаған, музыка сауаты жоқ адамның өзі де күйдің мән-мағынасына түсініп, әуеніне еліктеп жан жүйесімен күйге беріліп, сезінетін, ұғынатын. Күй тартушы мен бірге тыңдаушының сезімінде сәт сайын құбылып, өзгеріп отыратын. Бұл екінің бірінен қолынан келмейтін, ерекше дарындылықтың бір көрінісі еді. Әсіресе, Ғибатолла күй тартып, Шәмшиден ән шырқаған кештер менің жүрегімде өшпес із қалдырған сүйкімді сәттер. Сондай сәттер аз болған жоқ.

Соның бірі 1953 жылдың қаңтар айы. Ол кештің қалай өткендігіне қазіргі атақты домбырашы, Дина күйлерін насихаттаушы, бүкіл республикамызға ғана емес, алыс шет елдерге де аты әйгілі, Дина Нұрпейісова атындағы оркестрдің ұйымдастырушысы, дирижері Рысбай Ғабдиев былай еске алады:

«1953 жылы қыстың бір күнінде Шойдағы *(қазіргі Махамбет ауданында)* балалар үйінің директоры Бекбергенов Махмуд: «Бала (мен ол кезде жетінші класта оқитынмын және соның алдында ғана домбыра тартудан аудан оқушылар арасында I-орын алғанмын) Новобогатқа сені керемет өнерпаз домбырашы ағаларына алып барамын. Мен сондағы Амангелді атындағы орта мектепте директор болғанмын. Менен кейін менің орныма қызылордалық Ижанов Зияда деген жігіт болды. Хозяйка да сол ауылдың қызы. Қазір біз сол үйге барамыз», - деді.

Бардық. Біздің келуімізге байланысты үйге 15 жігіт жиналды. Мынау – Ғибатолла, мынау – Шәмшиден, т.б. деп 15 жігіттің аты-жөнімен, өнерлерімен таныстырып жатыр. Бұл кеште музыкалық аспаптың бірінен кейін бірі кезек ойналып, кейде бірнеше музыкалық аспап қосылып ойнап, нағыз өнер мерекесі болды.

Мені өнерге алғаш рет сол үйден бастау алғандай өзіме сезім ұялап, өнерге мейірім қанып, сусындап едім».

Оның үстіне тағы бірде Рысбай телефонмен хабарласқанда: «Ой, ол бір естен кетпес, балалық шақта жүрекке жазылған музыкалық өнер кешінің қайталанбас, өшпес іздері ғой», - деп еді.

Шындығында, Ғибатолла балғын жас Рысбай сияқты тума талант жастарға әсер етерліктей, жас жүрегіне ұмытылмас, өмірлік із қалдырарлықтай арқалы домбырашы еді. Ол көңілденіп, жаны рахаттанып, арқа-жарқа болып, домбыра тартқан сәттерінде бір орында отыра алмайтын. Жылжи-жылжи отырған орнынан әлде қайда ұзап кеткендігін өзі де сезбей қалатын. Ондай сәттерде күй сазына елтіп отырған тыңдаушыларда оның қозғалысын, орнынан жылжуын елемейтін, ескермейтін, ескертпейтін, тіпті оны айтып еске салудың өзін айып, кінә деп сезінетін.

Қысқасы, музыка құдіретін, адам баласы ауызбен айтып жеткізе алмайтын музыканың зергерлік бейнесін, өмірден өшпес, жарқын бояуын Ғибатолладай сезініп, тыңдаушысын баурап алып, оларға музыка тілін жан дүниесімен ұғындырып беретін өнерпаз сирек. Сондықтан да жұрттың бәрі де «Қайран Ғибатолла!», - дейді. Бізде «Қайран Ғибатолла», - дейміз. Тек өмірі қысқа болды-ау. Қайран Ғибек! Амал не? «Жазмыштан озмыш жоқ». Қазақ сұлулыққа танданса «мүсіндей екен» дейді ғой. Сенің мүсінің – қалған өмірің – өз атыңдағы мектепте оқып, білім алған ұрпақпен мәңгі-бақи жалғасып, өмірден өшпейтін тұлға болуын көңілге медеу.

*Қолжазба
15 ақпан 1998 ж.*

Ақ тілек

Еліміздің тәуелсіздігіне «Бала би» журналы қазақ балаларына үлкен тарту болды. Балаларға арналған өзге журналдарға қарағанда атына мазмұны мен мәні де, тілі де, көркемдігі де, әріп-өрнектері де балаларға тартымды шыққан. Мұқабасымен қоса есептегенде 16 беттік журнал оннан астам айдармен әдемі беріліпті. Бір сөзбен айтқанда редакция алқасы келешек бала билерге ой саларлық тұшымды еңбек шығарған. Елеулі еңбек еткен, еселі тер төккен.

Бұл игілікті істің келешекте тамыры тереңдеп, өркені өсіп, жапырағы мол жайылып, балаларға шапағатының тиюіне ізгі ниет, ақ тілек білдіреміз.

Әрине, біткен істі бұдан да жақсарту жөніндегі өз өтініштеріңізге орай пікірді ұсынуды да жөн көрдік. Әңгімені басынан бастасақ, біріншіден, келешекте журнал бояуының түсін таңдауға баса назар аударған жөн. Олай дейтініміз журналдың мұқаба беті қызыл түспен берілген екен. Педагогикалық ереже бойынша қызыл түс онша қолайлы емес. Себебі қызыл түс әдетте жас балалардың көзін қарықтырады, көру қабілетін төмендетеді. Сондықтан оның орнына көк байрағымыздың түсін бергенде ұтымды шыққан болар еді.

Екіншіден, журналдың атауы «Бала би» болғаннан кейін журналдың екінші бетіндегі тас мүсіндердің бейнесін сәл өзгертіп, қазақтың үш биін бала биге ақ батасын беріп тұрған кейпіне келтіргенде ақылға қонымды, жүрекке жылы қабылданар еді. Неге? Біріншіден, бұл билер журналдың алғашқы санына ақ батасын, ақ ниетін беріп тұр деп ұғынады жұртшылық. Екіншіден, бірінші бетте берілген үш баланы келешек бала билер бейнесі деп ұғып, олардың буындары бекіп, қатарының молаюына ынта-ықылас білдіріп ақ батасын беріп, сәт сапар тілеп тұр деген ұғым туар еді. Сонда осы екі ұғымды біз айтқан суреттің жұртқа берері сөзсіз еді деп түсінеміз.

Тағы бір айтайық дегеніміз бұл журнал асыл сөздің зергері, ақылдың мөлдір бұлағы, ойдың көрігі, тілдің қайқы қылышы болғанын қалар едік. Ол үшін жаңа талант, жас билер ең алдымен өзінің адам екенін, келешек кісі екенін, өз ортасын, айналасын жете танып, білуі қажет. Өйткені өзін танымай, өзгені білмейді, сезбейді, сезінбейді, ойы өрбімейді. Біздің бұндағы айтпағымыз журналда жарияланатын сөздер, ойлар, пікірлер жалқыдан көпке, белгіліден белгісізге, қарапайым көзге шалынған, елестеген сезімнен терең ойға, логикаға бағыттталып, баланы еріксіз еліктіріп отырса дейміз. Сондықтан да бала күн сайын өзі көріп, біліп жүрген ортасына қатысты сөздерді жас күнінен бойына сіңіріп, оның мәйегін, астарын, қалтарыстарын, құпияларын, бүгімен шігін жете айыратындай дәрежеде меңгергенде ғана келешек мақсатына даңғыл жол аша алады. Осы бағытта ең алдымен бала өзін тануы керек. Біздің өзін тануы деп тұрғанымыз «адам» сөзі екендігі түсінікті болар.

Мәселен, «адам», «кісі» сөздерінің ұғымы жақын. Бірақ түсінік екі басқа. Қазіргі сары ауыз балапандар түгіл орта жастағылардың өзі де осы екі сөзді жете айыра бермейді. Өйткені бізде «адам», «адамзат» деген сөздерді орысша оқып, ұғынғаннан кейін «кісі» сөзіне мән бермедік. «Адам» сөзінің «кісі» сөзінен әлде қайда қатқылдау, керісінше «кісі» сөзі құрмет, дәреже, ізеттілік екенін ескермедік.

Міне, осындай түсініктен кейін бір ғана «адам» атауымен тұрған жанның басынан аяғына дейінгі тұла бойында, әдетіне қатысты мың жарымдай атау ескерілмеді, қолданудан қалды. Мәселен бір ғана «бас» деген сөзді алып қарайықшы: қазан бас, бақа бас, шүйке бас, сопақ бас, шой бас, жалтыр бас, қасқа бас, шөже бас, қисық бас, қыңыр бас, тықыр бас, дұдар бас, тақыр бас, т.б. шұбатылып кете береді. Осы секілді көп атауларды шашқа, көзге, қасқа, кірпікке, мұрынға, бетке, ауызға, ерінге, кеудеге, аяқ-қолға да келтіруге болады.

«Бала бидің» оқырмандары, келешек бала билер өзіне етене жақын сөздерді ерте сіңіріп, тіл байлығын молайтып өссе, өскеннен кейін ол сөздерге қалауынша ұғым, түсінік, ой, түр беріп сөзді мәнерлеуге, айшықтауға машықтанады. Міне, осындай сөздер төркініне, мәніне назар аударылмағандықтан күні бүгінге дейін телерадиохабарларында «ауа райы құбылмалы болып тұр» деудің орнына «күн құбылмалы болады» (Құдай күннің құбылмалы болуынан сақтасын) деген сөздерді жиі естіміз.

Журналдың 10-11 беттерінде киіз үй туралы түсінік берілген екен. Өте дұрыс. Бірақ бұл үйдің көрінісі елде өскен бала болмаса қала балалары үшін жеткілікті ұғым бермейтіні көңіл қобалжытады. Сол үшін баланың киіз үй жөніндегі ұғымын молайту үшін шаңырақтан бастап, кереге, ши, есік, туырлық, үзік, түндік, сағанак, баушу, т.б. атаулары үй нобайында көрсетілсе баланың өзі-ақ мынаны былай атайды екен, мынаның атауы мынау екен деп ешкімнің көмегісіз-ақ ұғына алар еді. Әйтпесе, қазіргі балалар түгіл орта буындағы жастардың өзі туырлық пен үзіктің, таңғыш пен құрдың, бау мен шоқтың, немесе, кепіл ағаштың, адал бақан, адау бақанның айырмасын, не екенін айыра білмейді.

Сондықтан да жарияланатын материалдар баланың ой жүйесін дамытуға, оның айналасына, қоршаған ортасына қатысты болуы шарт деуіміздің бір себебі де осы. Мәселен, бала өзі күнде көріп жүрген торғай, құс, мал түрлері, табиғат көріністеріне сәйкес болса, бала оны күнде көріп, көзі қанығып жүргендіктен «бұ қалай?» деген қосымша сұрақты туғызбайды. Олардан алған әсерін, түсінігін, ой түйінін бейнелуге ұмтылады. Белгіліден белгісізге жетелеудің төте жолы осылар деп білеміз.

Реті келген соң айта кетейік, баланың тіл, ой байлығын молайту, зеректігімен зердесін ұштау үшін жаңылтпаш, жұмбақ, тақпақ, мысал, ертегі, аңыз-әңгіме, күлдіргілердің ерекше мәні бар екендігін дәлелдеп жату артық. Бірақ, көбінесе, жұрт құлағы үйренген, шиыр болғандардан гөрі қысқа да, нұсқа, оқуға, жаттауға, айтуға

қолайлы, ыңғайлы, жеңілдеріне баса назар аудару жөн секілді. Әсіресе көнермес, ескірмес өнегесі мол Аяз би, Жиренше, Асан қайғы, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, т.б. билердің сөздерінен нәр бергенді қалаймыз. Осыған карама-қарсы, «қырық өтірікке», өтірік өлеңдерге, өтірік айтыстарға жол бермеу қажет дер едік. Өйткені тазшаның өтірігі, «қырық өтіріктер» кезінде байлар мен хандарды ақымақ етіп көрсету үшін қолданған саясаттың туындысы. Оның үстіне, өтірік айтудан, бірімізді-біріміз алдап, арбаудан мүйізіміз қарағайдай болатын болса, әлде қашан-ау оған жететін мезгіл болды. Амал не, өтіріктің зардабын халқымыз тартудай-ақ тартып келеді. Бірақ «өтірік өлең» тіл байлығын, ой тереңдігін арттырады деп телехабарларында арнайы жарыс ұйымдастырып, марапаттаушылар аз емес. Сондықтан «Бала бидің» бұл дерттен аулақ болуын қалар едік. Оның есесіне ердің құнын екі ауыз сөзбен түйіндеген қырғи сөздер, дөп басқан асыл ойларға кең жол ашса дер едік.

«Бала бидің» келешекте дана би дәрежесіне көтерілетін балалардың зерек ойы, ұшқыр таланты, кестелі сөзі болуымен қатар олардың хас шебер болуын да көздеген жөн. Бұл жөнінде ең алдымен бұрынғы хұсни жазу (кезінде көркем жазу деп аталған) журнал беттерінде үлгілері берілсе, немесе, сол хұсни жазу әріптерімен кейбір шағын материалдарды жариялап отырса, балалардың оған қызығушылығы артады, оны келешекте өздері-ақ жетілдіріп алары сөзсіз.

Екіншіден, журнал бетінде жарияланатын аппликация, не өздері қиып, сызып, ойып, бояп жасайтын суреттерді балалардың пайдалануына ыңғайлы етіп, қосымша бет ретінде жарияланса журналдың қалған беттерін оқушылардың бүлдірмей сақтауына, күтіп ұстауына, журнал беттерінің орынсыз қиылмауына, журналды сатып алған балалардан басқа да балалардың бұл журналдың игілігін көруіне мүмкіндігі мол болар еді. Олай дейтініміз журналды барлық қазақ балаларының алуына мүмкіндігі шамалы. Сондықтан журналдың көпке ортақ құрал болуын ойластырған жөн.

Тағы бір ойға оралған мәселе – балалардың творчествосын дамыту. Бұл салада редакция алқасы үнемі дайын ертегі, әңгіме, жаңылтпаш, жұмбақ, тақпақтарды жариялаудан гөрі: «Адам айланынан түлкі айланы көп пе?», «Аңдыған жау ма, алысқан жау ма?», «Ой тереңдігінің өлшемі не?», «Өтіріктің құйрығы неге бір-ақ тұтам?», «Тура биде неге туған жоқ?» деген сықылды тақырыптардан оқушыларға арнайы тапсырма беріп отырса, жүзден жүйрікті таңдау, олардың ой өрісін байқау болары хақ. Сонда талай таланттың қайнар көзі ашылары сөзсіз...

Жоғарыдағы айтқандарымыз журналды сынау үшін емес, оның келешекте жақсаруына білдірген ақ тілегіміз деп ұғынуды жөн санаймыз. «Бала би» өмірлі болсын! Бала биден дана билер өсіп өркенін жайсын!

*Қолжазба
4 қаңтар 2002 ж.*

Балалардың тілегі

Оқырмандарға ұсынылып отырған «Балалардың тілегі» ХХ ғасырдағы қазақтың алдыңғы қатарлы ағартушыларының бірі – Таһир Жомартбаевтың 1912 жылы Семейде жарық көрген «Балаларға жеміс» кітабынан алынды.

Таһир Боқайұлы Жомартбаев²⁰ 1884 жылы бұрынғы Шыңғыстау ауданының Мұқыр селосында өмірге келген. Алғашқы білімді отбасында алған, кейін Семейде қазақ мектебінде оқыған. Білімін толықтыру үшін Уфадағы мұғалімдер даярлайтын татар медресесіне түсіп, оны 1911 жылы бітірді.

Ұзақ жыл мұғалімдік қызмет атқарды. Таһир қазақ жастарына білім мен тәрбие беруде елеулі үлес қосқан өнегелі ұстаз, жазушы, ақын. Оның жұртқа белгілі «Қыз көрелік» романы мен «Балаларға жеміс» деген екі кітабы кезінде жұртшылықтан жақсы баға алған. «Балаларға жеміс» кітабы 1912 жылы араб әрпімен жарық көрген. Оған «Мектеп ішінде», «Мектепке шақыру», «Балаларға насихат», «Жалқау бала», «Балаларға өнеге», «Балалардың тілегі», «Жетім баланың мұңы», «Рахымды кемпір», «Үлкен әке һәм немере», «Рахымды жолдас», «Иждаһатлы баланың атаға айтқан сөзі», т.б. сияқты тақырыптарынан көрініп тұрғандай бала тәрбиесіне, ата-анаға арналған шағын өлеңдер енгізілген.

Ия, Алласы насірет
Дін исламға бер құт

Т. Жомартбаев

²⁰ 1912 жылы «Балаларға жеміс» кітабында Таһир деп жазылған. Ал зерттеушілер Тайыр деп жазып жүр. Біз өзі шығарған кітапты негізге алдық – З.И.

Көңілімді Алла рушын²¹ қыл!
Әмірінде кіл зат.
Бәрше мүмин мұсылман,
Пайғамбарға салауат.
Ия, Құдай ғылым бер!
Қылма мені арам тер.
Бұрынғы өткен машайық
Әулиелер қолдай гөр!
Ғылымға көңіл талпынды
Жас ғұмыр оттай жалынды.
Алдымды Алла өзің аш!
Ұмыттырмай артымды.
Ата-анамды жарылқа,
Аман сақта халқымды.
Ішіме жарық нұр беріп
Наданнан айыр парқымды.
Михмет бер жастарға жасарға,
Көңілге салма салқынды.
Көңілімді ашқын ой салып
Қарайып көзі бек талып. =
Халқыма Алла бақыт бер,
Дұшпаныңа қыл ғалып.
Салдырып берген мектеп жай
Тәрбие қылып осындай
Ағатлы* байларға
Береке бер бір Құдай!
Қыс күні жылы үй болмаса
Оқырма едік біз мұндай.
Қатын-еркек, кәрі-жас
Туысқан, туған, қарындас.
Жарылқа деп бәршесін
Сажда қылдым қойып бас.
Дархамыңа* жайдым қол
Қайырма бос, рахымың мол.
Тафиғлы бізге ғұмыр бер!
Баста өзіңе тура жол.
Біз шәкірттер дұғасын
Оңға баста, қылма сол.

Қолжазба, 14 тамыз 2001 ж.

²¹ Мәтінде осылай жазылған – З.Н.

Жалмауыз кемпір мен хан қызы

Еске түспес ерте заманда бір хан болыпты. Ол ханның бір әйелі, бір сұлу қызы бар екен. Қызының есімі Тойдым екен.

Бір күні хан ерігіп отырып «Осы қызымның есімін тапқан адамға жасауымен тегін беремін, ал таба алмағандардың басын аламын», - деп жар салыпты. Хан қызына үйленемін деп батырлар да, жайсаң жігіттер де, байдың мырзалары да келіпті. Бірақ олардың бір де біреуі хан қызының есімін дәл тауып айта алмай бастарынан айырылыпты.

Сонан ай өтіпті, жылжып жыл өтіпті. Ақырында хан ол жерден қоныс аударып бір тау етегіне барып қоныпты. Хан ауылы жайғасып болған кезде хан ордасына бір жұпыны киінген қарт келіпті:

– Хан ием, қызыңыздың есімін дәл тауып айтсам маған бересіз бе? - депті.

Хан:

– Егерде дәл тауып айтсаң, уәдем уәде, қызымды жасауымен беремін, ал таба алмасаң, өз обалың өзіңе, онда басынды аламын, - депті.

Сонда қарт ойланбастан:

– Хан ием, қызыңыздың есімі Тойдым, - деп жауап беріпті.

Хан:

– Айтқаның дұрыс, қызымды үш күннен кейін жасауымен аласын, - деп уәделі мерзімін белгілейді.

Уәделі күні шал хан қызын алатын күйеу болып келіпті. Хан қызын жасауымен ұзатып салады. Қыз бұрын болашақ күйеуін көрмеген. Жолда келе жатып күйеуім қандай екен, нендей қасиеті бар жан екен деп көз қырын салып қараса аузында бір тісі жоқ, сақалы беліне түскен мыжырайған кемпір бет, қаусаған шалды көрген қыз:

– Әкем ерігіп есімімді тапқан адамға қызымды тегін беремін деп қаншама адамның басын алды, олардың өмірін жойды, жазықсыз жандардың өркенін қиды, уәдемді орындаймын деп ақырында олмелі шалға берді. бүкіл жастық өмірім қорлықпен отетін болды. гүнім солды. - деп зарлайды.

Бұл зарлаған дауысты естіген көшпен бірге келе жатқан тұлпар қызға:

- Сен несіне жылайсың? Жылама, ендігі іс өзіңе байланысты. Ол сен айтқандай қаусаған шал емес, құбылып келе жатқан жалмауыз кемпір. Сен астыңдағы атыңның ер-тоқымын маған ауыстырып сал да, әкеннің қылышын беліңе байла және көште келе жатқан қара бураны жетегіңе алып, қасыңнан қалдырма, қалған істі кезінде көрерсің, - деді.

Тұлпардың айтқанын хан қызы бірден ұғынды да, орындады. Көш ілгері жылжый берді.

Бірнеше күннен кейін алдынан тігулі тұрған бір ақ боз үй, бір қараша үй көрінді. Бұл жалмауыз кемпірдің алдандырып хан қызының көзін жою үшін тіккен үйі еді.

Хан қызының әрекетін күні бұрын біліп отырған жалмауыз кемпір ақ боз үйден айдаһар болып шықты да: «Мен сені жұтамын», - деп қызға ұмтылды. Сол кезде қыз жетегіндегі қара бура аузынан көбігін бұрқырата шашып, шабынып айдаһарды жұтты да жіберді. Құдай бұл пәледен құтқарған шығар деп тұрғанда қараша үйден жеті басты алып жылан шығып қызды құйрығымен орап алып жұтуға жеті басынан бірдей от лапылдатып шашып, ысылдап жылжыды. Мұны көріп тұрған қара бура лапылдаған жеті отты көбігімен өшірді. Қыз қылышпен жыланның екі басын бірден турап жерге түсірді. Бір басты қара бура қырқып жұтты. Тағы бір басты тұлпар таптады. Жыланның қалған бастары шабуылын бұрынғыдан да қатты өршітіп, қызды бұйындыруға ұмтылды. Тұлпарға жармасқан жыланның бір басын қыз қылышпен қағып түсірген сәтте, қара бура бір басты тағы жұтып үлгірді.

Алып жыланның соңғы басы қалған сәтте тұлпар қызға: «Көзінді жұм, мен сені құлақ естімес, көз көрмес жерге алып ұшамын. Енді жалғыз басты жылан болған жалмауыз кемпір ол жақтан сені таба алмайды», - деді де көзді ашып, жұмғанша тұлпар самұрық болып көкке көтерілді.

Бірнеше теңіздер мен таулы өлкелердің үстінен, бұлттың ар жағына өтіп, елсіз, кең жазық жерге түсірді.

Айдаһар, жеті басты жылан болып мың құбылған жалмауыз кемпірдің зұлымдылығынан құтылған қыз айдалада шөптен күрке соғып, тұлпарымен аң қуып алып күн көріп жүрді. Сондай аң аулап жүрген сәттерінде бір жігітке кездесті. Ол да аңшы екен. Екеуі тіл табысады. Жігіт өз еліне хан қызын әкеліп, отыз күн ойын, қырық күн тойын жасап үйленеді. Хан қызы «ай десе – аузы, күн десе – көзі бар» ұл туыпты.

Сөйтіп, хан қызы еріккенде ермек еткен әкесінің мазағынан, жалмауыз кемпірдің зұлымдылығынан құтылып бақытты өмір сүріп, мұратына жетіпті.

*«Бала би» журналы
№5, 2006 ж.*

Саудагердің қызы мен Үкікөз молда

Ертеде, сонау пайғамбар заманында кең сахарادا бір хан тұрыпты. Ол үнемі нөкерлерімен серуендеп, саят жасап, қызық дәурен сүріпті. Күндердің бір күнінде неше түрлі қырандары бар қосынымен бір тау етегіне келіп саят құрып жүргенде тау бауырындағы бұлақта ақ шалмалы, сәлдесі бар молда кездесіпті.

Хан:

– Бұл жерде неғып жүрген жансың, қайдан келесің, не кәсіп етесің, - деп сұрапты.

Молда:

– Мен жолаушымын, алыс жерден келемін. Кәсібім мұсылман дінін уағыздау, елге иман нұрын шашу басты міндетім, молдамын, - дейді.

Хан:

– Олай болса, сен анау жүрген жігіттер тобына қосыл. Ертең елге ораламын. Сен біздің шаһарға молда бол, - депті.

Сонымен: «Құп тақсыр», - деп ол хан қосынымен шаһарға келіп, діни уағыз айтып, шаһардың молдасы болыпты. Ұсқынына қарай шаһар халқы оны «Үкікөз» молда атап кетіпті, абырой даңқы асып, ел құрметіне бөленіпті.

Сол шаһардағы атақты бір саудагердің көрген жанның жүрегін балқытар көркем қызы болыпты. Саудагер науқасқа шалдығып, бір күні бақилық өмірге аттаныпты. Оны шаһар халқы ақ жуып, арулап жер анасына тапсырыпты. Мұсылман рәсімі бойынша атаулы күндерін өткізе беріпті. Сондай күндердің бірінде саудагердің қызы терезеден көшеге қарап тұрса Үкікөз кетіп барады екен.

Қыз далаға жүгіре шығып:

– Молда ата, бүгін әкемнің атаулы күндерінің бірі еді. Үйге кіріп дұғанызды оқын. Тамақ ішіп кетсеңіз, - деп қиыла өтініш жасайды.

Молда:

- Жарайды балам, бірақ мен жалғыз емеспін, дұғаға қатысатын адамның көп болғаны жақсы, сауабы мол болады. Мен қырық кісімен кешке келермін. Соған жетерлік ас әзірлеп қоярсың, - деп жөнімен кете берді.

Айтылған мерзімде келе жатып молда қасында еріп келе жатқан топ басшысына: «Сен менен көз жазба, әр қимылыма назар салып, бақылап отырғайсың, иегімді қакқан сәтте саудагердің қызын тауып ал да, бір жерге қама, сонан кейін бұрынғыдай ана жігіттер саудагердің үйіндегі барлық мүлікті, қазынаны тасуға кіріссін», - деп тапсырма береді.

Молда саудагердің үйіне келіп бақилық болған жанға дұғасын оқып, батасын жасап, даярлаған асын ішіп, әңгіме-дүкенін қыздырды да бір кезде елеусіздеу етіп иегін көтерген болды. Әмірді күтіп отырған топ қас-қағым сәтте жүгіріске түсіп, молданың айтқанындай қызды елеусіз кепеге қамады да саудагердің қазынасын қырық жігіт тонап алып, қараңғыға сүнгіді де кетті.

Ертеңіне саудагердің қызы ханға барып:

- Хан ием, түнде бізді жау шауып, әкемізден қалған бар қазынамыз бен мүліктерімізді алып кетті, - деп еңіреп, болған жағдайды баяндайды.

Хан:

- Жау кім, оны танысың ба?

Қыз:

- Жауды танымын. Ол сіздің Үкікөз молданыз, қасында қырық жігіті бар.

Хан:

- Сен ағуа²² болма. Ол хақ жолындағы, Алла Тағаланың сүйген құлы – абыз. Айтып тұрғаның ажуа²³ сөз. Біреумен шатастырып тұрған боларсың. Үкікөз жау болуы, ел тонауы мүмкін емес, ол тақуа адам.

Қыз:

- Хан ием, сөзімнің шындығына басымды иіп, тағзым етіп, пітіне²⁴ жан еместігімді білдіремін, жанымды ақтығыма пида қылуға бармын, әкемнің мұраға қалдырған қазынасын тонаған Үкікөз екені шүбәсіз.

²² Ағуа – араб сөзі – азғын, алаңғасар деген ұғым.

²³ Ажуа – араб сөзі – мысқыл, келеке деген ұғым.

²⁴ Пітіне – араб сөзі – қара ниет, бүлікті деген ұғым.

Хан уәзіріне қарап:

- Мына мәжнүн²⁵ Үкікөзге жала жауып тұр. Сондықтан оның көзін жой, өлтір, - деді.

Уәзір:

- Тақсыр, бұл бишараның қанын мойныңызға жүктегенше оны шаһараныздан қуып жіберсеңіз дұрыс болмас па екен?

Хан:

- Бұл ойың да дұрыс болар. Қызды шешесі мен екеуін шаһардан аластап шығарып, елсіз далаға апарып тастаңдар, өз бетінше өлсін. Халқыма сабақ болсын, өтірік айтып пірәдарға тіл тигізген пәни дүниеде жазасыз қалмасын халқым білсін, мына қыздың тұрған үйін жермен жексен етіп қиратыңдар, - деп бұйырды.

Хан бұйрығы бойынша саудагердің үйі қиратылды. Қазына, мүлкі тоналып, қиратылған үйден қыз бен шешесін хан нөкерлері шөл далаға апарып тастады. Қыз бен шешесі күн жүрді, түн жүрді. Азып-тозды. Өлер халге жетті. Екеуі де: «Құдай-ау не жазығымыз бар еді, не пиғылымыздан жақпадық, өмірде көрмегенімізді көрдік, табанымыз ойылды. Адам баласына қылдай қиянатымыз жоқ еді, бұ күйге қалай душар болдық», - деп зарлап жылап-жылап келіп су жағасында бір бәйтеректің түбіне демалуға жатты.

Екеуінің зарын естіген бәйтерек басындағы екі торғайдың бірі:

- Мына бишаралар неге жылайды? – деп екіншісінен сұрайды.

Екінші торғай:

- Бұларды хан жазалап, шаһарынан қуып жіберіпті, неге қайғырып жыламасын, - деді.

Сонда бірінші торғай:

- Олай болса, бұлар қалай күн көреді, аштан өлмей ме?

Екінші торғай:

- Өздері жатқан осы бәйтеректің астында жеті патшаның қазынасына тең асыл тас жатыр. Соны алса екеуі де өлімнен құтылады, бұрынғы қалпына қайта келеді.

Бірінші торғай:

- Оны қалай алады?

Екінші торғай:

- Шешесі жақын жердегі елдің біріне барып бір күрек, бір шапашот²⁶ сұрап алып келіп өздері жатқан жерді кісі бойындай етіп қазса, астынан бір асыл тас шығады. Сол асыл тасты

²⁵ Мәжнүн – араб сөзі – жынды, шақұрыс деген ұғым.

²⁶ Шапашот – кей жерде мұны шот немесе балта шот деп те атайды.

шапашот шүйдесімен ұрып сындырса сонда жеті қазынаның кілті ашылады. Сонан кейін таяу жердегі шаһардың біріне барып әбзелімен ат арба және ат сатып алып тапқан қазынаның бір бөлігін арбасына тиеп өзін қуып жіберген ханға жолаушылап жүрген саудагер болып барып: «Біз алыстан келе жатқан жолаушымыз, құдайы қонақпыз, шаһарыңызға түнеуге рұқсат етіңіз», - десе, хан ойланбастан: «Қонындар», - деп рұқсат етуі мүмкін. Егер хан бұларға күмәнданбай рұқсат бере қалса, онда түнеп шыққаннан кейін ертеңіне тағы: «Тақсыр хан сіздің шаһарыңыз сауда жасауға қолайлы екен. Біз осы шаһарға үй салып, сауда істеуді ойладық. Сондықтан бізге үй салуға рұқсат етсеңіз», - десе, хан: «Е, бұларың игілікті іс екен, үй сала беріңдер», - деп келісімін берер. Сөйтіп, ел қатарына қосылар, - дейді.

Торғайлардың өзара әңгімесін тыңдаған қыз әбден шаршап ұйықтап жатқан шешесін қуанышпен тұр-тұрдың астына алып тез-тез оятты да, торғайлардың әңгімесін баяндайды. «Жақын елден бір күрек пен шапашот сұрап әкеліңіз», - деп шешесін жұмсап жіберді. Қыздың шешесі жақын жердегі ауылға барып, күрек пен шапашот сұрап алып келді. Сонан екеуі іске кірісті. Өздері жатқан бәйтеректің түбін кісі бойындай етіп қазған шамада асыл тас шықты. Екеуі қуанып, шапашот шүйдесімен асыл тасты ұрып сындырған сәтте торғайдың айтқанындай жеті патшалықтың қазынасына тең алтын мен гауһар тастар төгілді. Қуаныштарында шек болмады. Жақын жердегі бір шаһарға барып ат, әбзелімен арба сатып алды. Өздері де әсем киімдер сатып алып, саудагер ер болып киінді.

Елден ел, шаһардан шаһар асып, бірнеше ай жүріп, өздерінің туып өскен жеріндегі баяғы ханға келді.

Хан жігітке:

– Қайдан келесің? Кімсің? - деді.

Жігіт:

– Алыс шаһардан келемін. Саудагердің баласымын, сауда жасауға шыққан едім. Барар жерім қашық, көлігім болдыруға айналды. Кеңшілік етсеңіз осы шаһарыңызға үй салып, сауда жасайын.

Хан:

– Е, олай болса үйлеріңді тұрғызып, саудаларыңды жасай беріңдер.

Жігіт:

– Тақсыр, шаһарыңыздың ортасында бос тұрған бір алаңқай орын бар екен. біз сол жерге тұрғызсақ саудаға да, халық-

тың келуіне де ыңғайлы екен, - деп баяғы өздерінің тұрған байырғы үйінің орнын сұрады.

Хан:

- Жок, шырағым, бұл бір қайырсыз орын, ол жерге өздеріңдей адамдардың игілікті орын салуына болмайды, бұрын бұл жерде тұрған үйдің иесі ібілістік іспен айналысқандықтан үйін қиратып, өзін шаһарымнан қуып жібергенмін.

Жігіт:

- Тақсыр, біз неде болса осы жерге ынсап²⁷ етейік. Осы орынға ынтызар болып тұрмыз. Мүмкін бізге ырыс әкелер, бізге мархамат етіңіз, - деп қиылды.

Хан:

- Мейілдерің, ықыластарың ауып, саламын десендер үйді салыңдар, бірақ ертеңгі күні шерменде болып жүрмендер, - деп ескертті.

Сонымен күн артынан күн, ай артынан ай, жыл артынан жылжып жыл өте берді. Бәйтерек түбінен алған қазынаға сәулетті үй тұрғызып, жігіт болған қыз саудасын жасай берді.

Бір күні үйінің терезесінен көшеге қарап тұрса, баяғы Үкікөз кетіп барады екен. Қыз жігіт болып киініп тездетіп көшеге жүгіріп шықты да, Үкікөзді қуып жетіп: «Молда-еке, мынау тұрған менің үйім, мен бұ шаһарлық емеспін. Сізді атақты дуалы ауыз адам деп естимін. Қонақ болып, сауда харакетіміздің оң болуына батаңызды беріңіз», - деп құлдық ұрды.

Үкікөз:

- Е, қарағым, барайын, бірақ мен жеке бармаймын, қасымда шамасы алпыстай адам болар, асыңды соған жетерліктей етіп әзірлерсің, - деді де, бағытымен кете берді.

Жігіт:

- Жарайды, пірәдар, тапсырмаңыз айтқаныңыздай болып орындалады, - деп уәдесін берді.

Жігіт үйіне келіп күтуші жігіттерінің бастығына: «Алпыс кісіге жетерлік әр түрлі дәмді тамақ әзірле, тек мен барабан соққанда осы үйдің қырық есігін бірден бекітіп таста», - деп тапсырады.

Сол күні айтқан уәделі мезгілде Үкікөз саудагер жігіттің үйіне келді. Үкікөз көңілденіп, көздің жауын алатын әсем бөлмеде отырып әр түрлі дайындалған тамақты ішіп-жеп, салтанатты сөздер сөйлеп, жігітке бақыт тілеп, батасын берді де: «Шырағым бұдан артық көп отыруға болмайды. Қазір не көп, дұшпан көп, кетуге рұқсат ет», -

²⁷ Ынсап – араб сөзі – қанағат деген ұғым.

деді. Сонда жігіт: «Сәл кідіре тұрыңыз, сізге арнаған аздаған сый-құрметім бар, соны әкелуге тапсырма беріп келейін», - деді де сыртқа шығып барабанды қағып-қағып жіберді. Қырық есіктің әр қайсысына қойылған күтушілер тапсырма бойынша есіктерді бірден бекітіп, қарауылдап тұрды.

Үкікөз нөкерлерімен үйде әрі отырды, бері отырды, жігіттен хабар болмады. Қой, енді далаға шыға берейік деп есікке келсе есік ашылмайды, құлыпталып қалғанын білді. Үйдің басқа жағынан сыртқа шығатын есіктерге барса олардың бекітілгеніне көздері жетті. Сөйтіп, Үкікөз саудагер үйінде қамалды да қалды. Ертеңіне жігіт хан ордасының есігін қағып, кіруге рұқсат сұрады.

Хан:

– Бұ кім екен, мезгілсіз жүрген, біліп кел, - деп уәзірін жұмсады.

Уәзір:

– Тақсыр, бұл шаһарыңызға келіп сауда жасап жүрген жігіт, сіздің өзіңізге ғана фаш²⁸ етерлік сөзім бар, соған пұрсат²⁹ етсін деп келіп тұр, - деді.

Хан:

– Олай болса кірсін, мәнісін білейік, - дегеннен кейін уәзір жігітті ханға әкелді.

Жігіт:

– Уа, хан ием, шаһарыңызға пайда келтірмесем, зияным тиген емес еді. Марқұм әкем де солай өмірден өткен. Солай болса да қарауыңыздағы пірәдар Үкікөз менің үйімді шапты. Сіз оны кезінде ақтап, үйімізді қираттыруға, анамызбен екеуімізді қаңғыртуға себепші болдыңыз. Біздің Құдайға да, адамға да һеш жазығымыз жоқ еді. «Ақтың отын ақымақ өшірмейді» деген аталы сөз ақиқат екен. Оған бүгінгі таңда көзім жетті. Оның тонаған заттарын таптым. Сол қазынамен шаһарыңызда үй салып, сауда жасадым, - деп сөзін жалғастыра бергенде,

Хан:

– Сен Үкікөздің қазынасын қалай таптың, Үкікөзді әрекеті үстінде ұстадың ба, әлде бұрынғы өсегіңді тағы да қайталап тұрсың ба? Оны немен дәлелдейсің? – деді.

Қыз:

– Хан ием, бұл айтқанымда мысқалдың³⁰ қарасындай да жалғандық жоқ, шындық, - деп баяғы ханның өзі шаһардан қуып

²⁸ Фаш – парсы сөзі – жасырын сырды ашып айтамын деген ұғым.

²⁹ Пұрсат – араб сөзі – мүмкіндік, рұқсат бер деген ұғым.

³⁰ Мысқал – араб сөзі – 4,25 гр. тең өлшем.

жіберген қыз екенін шешесімен екеуінің елсіз далада қаңғып жүріп екі торғайдың әңгімесінен бастап бастарынан өткен хал-жағдайды түгел баяндап берді.

Қыз:

- Хан ием, қасықтай қанымды қиыңыз. Үкікөз қасындағы алпыс нөкерімен қазір менің үйімде тұтқында отыр, оның бұған дейін жеті хандықтың қазынасындай байлықты, жазықсыз жандарды тонағанын, өлтіргенін ол сіздің алдыңызда мойындауға тиісті. Оны мойындатар айғақ менде жеткілікті. Мойындамаған жағдайда менің басым сіздің қылышыңыздың астында тұратындығына имандай сеніңіз.

Сонан кейін хан:

- Қасыңа батырлар мен нөкерлерді алып Үкікөзді осында тез жеткіз, - деп уәзіріне бұйрық берді.

Уәзір саудагердің үйінде қамауда тұрған Үкікөз бен оның карауындағы алпыс адамды хан алдына айдап әкелді.

Хан:

- Сөйле, пірөдар Үкікөзім, мына алдында тұрған міскінді³¹ танысың ба? Оның үйін тонағаның рас па? Шыныңды әшке-реле. Жалғаншыға жаназа шықпайтынын біл. Ана алпыс жендеттеріңнің де басы кесілетінін ұмытпа.

Хан алдында кешегі жігіттің бұ сәтте баяғы үйін тонаған қызы екенін көргеннен кейін Үкікөздің бұлтаруға шамасы келмеді:

- Хан тақсыр, бүгінгі күнге дейін зайығ³² өмір кешіппін. Мені кара басты. Дүние қоңыздық түбіме жеткенін қазір сезіп тұрмын. Алдыңыздағы жігіт емес қыз екенін енді білдім. Айтқандарының бәрі рас, қасық қанымды қиыңыз, - деп зарлады.

Хан:

- Сен бұрын бұл шаһарға келгенше қайда болдың, қандай кәсіппен айналыстың?

Үкікөз:

- Тақсыр, мен сіздің шаһарыңызға келгенше жеті ханның жерінде болдым. Олардың сеніміне ие болу үшін молдалықты кәсіп еттім. «Ашсам алақанымда, жұсам жұдырығымда» жүретін жүз сойыл соғар жігітім болды. Соларды кісі өлтіруге, қазына тонауға жұсап мол қазынаға ие болдым. Бірақ қанағатта шек болмады. Дүние-мүлік, қазына молайған сайын

³¹ Міскін – араб сөзі – мұңлы-шерлі, мүсәпір деген ұғым.

³² Зайығ – араб сөзі – құр, бос, бекер деген ұғым.

тойымсыздық, ашкөздік өрістей берді. Күн сайын көзіме қазынам аз көрінетін дағды пайда болды. Ананы өлтірсең мол байлыққа кенелесің деген сезім миыма мықтап орнықты, - деген сәтте,

Хан:

- Тоқтат мылжың сөзіңді қаныпезер, фәлакәт³³. Күнәкарга құн жоқ, жамағат мұнан ғибрат алсын. Мына фәлакәттің басын шап та, көзін ойып, өз қанын көзі толғанша құйыңдар, байлыққа сонда кенелер. Ал Алла атын жамылып, харам жолмен оның жинаған қазына, мүлкі иелеріне қайтарылсын, жазықсыз жандарды бақилық өмірге аттандырған Үкікөздің қарауындағы жүз қаззабы³⁴ да өлім жазасына кесілсін, бүкіл шаһар халқын бұл жендеттерден құтқарған саудагердің мына қызына тағылған айып ғафу етілсін, - деп хан үкім шығарды.

Хан бұйрығы орындалды. Үкікөздің басы шабылып, көзіне өз қаны құйылды. Оның баскесер жүз жендеті де дарға тартылды. Ел уайым-қайғысыз бейбіт өмір сүретін болыпты. Халық санасында «көзіне қан толсын» деген қарғыс сөз осы оқиғадан қалыпты деген аңыз сақталған.

«Бала би» журналы
№6-10, 2006 ж.

Оразбай³⁵

Ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөрте де, өз заманында атағы елге жайылған бір байдың отыз ұлы болыпты. Оның ең кішісінің есімі Оразбай екен. Дәулетіне мейманасы тасыған бай отыз ұлына отыз жермен құда болғанымша, өзім секілді отыз қызы бар бір адаммен құда боламын деп, отыз ұлын қасына алып ел араламақшы болыпты. Бірақ Оразбай бұл сапарға шығудан бас тартып: «Әке, мен бұл сапарға бармай осында қалып шаруаңызға қарайын, бір-ақ өтінішім бар, құдалықтан қайтарда жолдағы таудың бөктеріне қонбаңыз. Ол тауда айдаһар бар. Сізге залалы тиер», - дейді.

³³ Фәлакәт – араб сөзі – бәле салушы, апат әкелуші деген ұғым.

³⁴ Қаззаб – араб сөзі – сұм, отірікші, баскесер деген ұғым.

³⁵ Қолжазбада «Бір кісінің 30 ұлы хақында» деген тақырыппен жазылған. 30 ұл туралы ешнәрсе айтылмағандықтан Оразбай деп өзгертілген.

Сонымен бай жиырма тоғыз ұлын, нөкерлерін қасына алып отыз қызы бар адамды іздейді. Бірнеше ай, күн жүріп, іздеген құдасын табады, онымен құда болады. Көңілі тасып еліне құдасы берген тарту-таралғысын артынып-тартынып елге бет алады.

Көңілі көл дария шалқыған бай Оразбайдың өтінішін есінен шығарады. Қосын тігіп түнейді. Таңертең тұрса алтын, күміс, асыл бұйымдарын артқан түйесі жоқ болыпты. Байдың көңілі су сепкендей басылды. Тасыған көңілін үрей алды. Атқа қонып іздеуге шығады. Оразбайдың ескертпесі ойына түседі. Сонан әрі іздеп, бері іздеп, күні бойы іздеп, кештетіп тауға жақындап барса түйесінің шөгіп жатқанын көреді. Түйесін бұйдасынан іліп алмақшы болған кезде, түйе тасасында жатқан айдаһар аузынан от шашады. Байдың зәресін алып, құтын қашырады.

Айдаһар сасқан байды құйрығымен бір орап алады да:

- Не іздеп жүрсің? Сені ажал айдап келді ме? Менің мекеніме неге бас төрелік жасап кірдің? Иманыңды айтқызбай жұтамын, - дейді.

Бай:

- М...м...мен, түйемді, жетегім...е-е..а-а-алайын деп келіп е...е...едім, - әр сөздің берекесін қашырып, қалтырап зорға дегенде ойын айтты.

Сонда айдаһар:

- Ол түйе кеше сенікі болса, бүгін менікі. Оны тегін береді екен деп ойлама, - деп байдың кеудесін құйрығымен тағы бір орап сығымдады.

Сонда бай:

- Ойбай жаным шықты, не қалайсыз? Мал керек пе, жан керек пе? Мал керек десеңіз үйір-үйір жылқым бар, келе-келе түйе бар, өріс толған қойым бар, бәрін айдап әкеп алдыңа саламын.

Айдаһар:

- Маған жылқың да, түйең де, қойың да керек емес, оны өрісте жүргенде қажетіме қарай сенен сұрамай-ақ жұта саламын. Жақында маса мен сонаның қызықты әңгімесін тыңдадым. Олар: «Дүние-жүзіндегі аңдар мен құстардың, жан-жануарлардың қандарын сорып, дәмін таттық. Бірақ олардың ешқайсысы да адам қанына тәтті емес», - деп мені тамсантады. Сол әңгімені естігеннен бері мен де адам қанының дәмін татуға құмартып жүрмін. Күндіз-түні миымнан кетпейді. Сона мен масаның айтқандары рас болса, үйленген тойымда адам егін қанына бөктіріп тойыма жиналғандарды таң қалдырсам, ерекше шаттандырсам, сонан кейінгі өмірімде өрістегі өріп

жүрген малдарды қоя тұрып, күн сайын түстігіме бір, кештігіме бір адамның қанын сорып, етіне тойып жатсам деген ойым бар еді. Ал сенің қаның не оңып тұр дейсің?

Бай:

- Мені қарт десең құда түсіп қыз айттырып келе жатқан жиырма тоғыз ұлым бар. Қалағаныңды ал. - деді.

Айдаһар:

- Сенімен саудаласып тұруға жайым жоқ. Оларды тауысқанша қаншама алтын уақытым босқа кететінін сезесің бе? - деп байды құйрығымен тағы бір орап қысып қойды.

Бай:

- Өмірімде бір-ақ рет қуанып, жиырма тоғыз ұлыма жиырма тоғыз қызды бір үйден тауып, құда түсіп келемін. Оларды жиырма тоғыз үй етіп қызығын көремін бе деп едім, енді оны да көре алмайтын болдым-ау. Шыбын жан не еткен тәтті едің, сен үшін жиырма тоғыз ұлымды да құрбандығыңа қидым, - деп еңіреді.

Айдаһар байдың өкпе тұсынан тағы бір орап сығымдап алды да:

- Жоқ, маған жиырма тоғыз ұлың керек емес, жаныңды олжа еткің келсе сол жиырма тоғызыңа тұратын Оразбайды бересің, болмаса көретінің мынау, - деп онан сайын қыса түсті.

Байдың жаны көзіне көрінді, буыны кетіп әлсіреді, борша-боршасы шықты.

Сонда бай:

- Көзімнің ағы мен қарасы, жиырма тоғызымның панасы шыбын жаным үшін Оразбайды бердім саған, - дегенде, айдаһар байды босатып:
- Оразбайды қалай, қашан әкеліп беретініңді айт та түйенді алып жөніңді тап, - деді.

Оразбай үйде жатып әкесінің өзін айдаһарға жаны үшін беріп келе жатқанын білді де қос атпен жолға шықты. Әкесімен жолыққысы келмеді. Айдаһар жатқан жерге төте тартты.

Келе жетегіндегі ту биесін айдаһардың аузына тосқауыл жасап көлденең тосты да қылышымен айдаһардың басын шабуға ұмтылды. Бірақ асығыста айдаһардың құйрығы қалай шапшаң орап алғанын Оразбай сезбей қалды.

Сонда айдаһар:

- Сені әкең маған берген. Сенің жаның енді менің қолымда, бұ дүниеде тірі жүремін деген үмітің болса, менің айтқанымды орындайсың. Тоңмойындық көрсетсең, өз обалың өзіңе, осы тұрған қалпыңда тіршілікпен қош айтысасың. - деді.

Оразбай:

- Әкем мені үйлендірмек ойымен құда түскен қалыңдығымның кім, қандай жан екенін де көргенім жоқ. Ең болмаса оны көруге мархабат ет, - дейді.

Айдаһар:

- Менің тапсырмамды орында, сонан кейін өмірді кіммен, қалай өткізесің өз еркінде, олай болмаса айтқаным айтқан, екі сөз жоқ. Тапсырмам – айшылық алыс жолда бір ханның сұлу қызы бар, соны әкеп бересің. Сонда тілегің орындалады, - деп ойын түйді де Оразбайды тағы бір орап алып, кеудесін қыса түсті.

Оразбай бұл жағдайда айдаһардан құтылудың жолы жоқ екенін білді, лажсыз көнді. Айдаһар тілегін орындауға жолға шықты. «Мені жаны үшін өлімге қиды», - деп әкесіне ренжіді. Асу-асу белдерден өтті. Құс қанаты талатын шөлдерді артқа тастады. Арыды, ашықты. Әбден қажып, кездескен бұлақ жағасына ат шалдырып отырып, маужырап ұйқы құшағына енді. Керемет түс көрді. Түсінде Қызыр ата: «Ей балам, тарықпа, Алла көз жасыңды көреді. Тілегің қабыл болады, «ақтың отын ақымақ өшірмес» болар, үмітіңді үзбе», - дейді. Оразбай қуанышы қойнына симай атқа қонып, бағытымен жолға шықты.

Сәске түс кезінде көктен самғап самұрық құлдилап келіп:

- Мен саған жолдас боламын, мен саған жолдас боламын, - деп саңқылдады.

Оразбай оны тұғырға қондырып ілгері жүре берді. Жолда келе жатса үлкен тауды бір алақанынан екінші алақанына қақпақыл етіп ойнатып тұрған бір адамға кез келеді.

- Уа, азамат, сен кімсің? Істер жұмыс таппадың ба? Мына тауды бір алақаныңнан екінші алақаныңа салып ойнағаннан не ләззат табасың? Мынауың еріккеннің ісі ғой, - дейді.

Сонда ол:

- Мені жұрт «Тауатар» деп атайды. Күшімді көріп тұрған жоқсың ба? Мұндай алапат күшке жұмыс шақ келе ме, - дейді.

Оразбай:

- Е, олай болса маған серік бол, мен алыс сапарға тапсырмамен кетіп барамын, босқа шығындайтын күшінді, сол жақта көрсетерсің, - дейді.

Тауасар:

- Мақұл, - деп келісім береді.

Сөйтіп келе жатқанда Оразбайларға бір көлдің суын ұрттап, екінші көлге ауыстырып құйып тұрған адам жолығады. Оның есімі Көлұрттар екен.

Оразбай оның бұл қасиетін ұнатып, өзіне мұның да бір пайдасы тиер деген оймен серік болуға көндіреді.

Бірнеше күн жүріп келе жатқанда кең саһарада жайылып жүрген киіктерді жалғыз аяғымен қуып жүріп ұстап, еміп тұрған желаяққа тап болады.

Оразбай:

- Не істеп жүрсің? Бір аяғыңды неге қайырып байлап қойдың? Неге киіктің бауырында отырсың? - дейді.

Сонда ол:

- Мені жұрт «Киікемер» деп атайды. Тіршілігім осы, киік еміп күн көремін. Ал бір аяғымды қайырып байлап қоймасам, киіктен озып кетіп, ұстай алмай қаламын, еме алмаймын, - дейді.

Оразбай бұл да керек болатын адам-ау деп, өзінің қайда, неге бара жатқанын түсіндіріп, оны да өзімен бірге бұл сапарға бірге аттануына тілек білдіреді. Киікемер де Оразбайдың тілегін қабыл алады.

Сонымен Оразбай қолында самұрығы бар, саяшы болып бірнеше күн жол жүріп баяғы айдаһар айтқан ханның шаһарына келіп, ханның үйіне ат басын тірейді. Ханға шаруасын, қызын алуға келгендігін баяндайды.

Хан өз дәрежесіндей емес салт атты, сабау қамшылы адамға қызын беруге арланады, намыстанады.

Бірақ оларға сырын ашпай, қалайда көздерін жоюдың шарасын ойластырады.

- Тілегіңізді ойланып шешейік. Қош келдіңіздер, бүгін жайғасып жата беріңіздер, - деп жақсылап қонақ етіп арнайы үйде күтуге кіріседі.

Хан уәзірлері мен нөкерлерін шақырып, ақылдасады. Ақыры Оразбайлар отырған үйді өртеуге шешім жасайды да, түнде бұлар жатқан үйге от қойып кетеді. Қастандықпен қойылған өртті Көл-ұрттардың бір ұртында сақталған сумен-ақ Оразбайлар өшіреді де тып-тыныш, еш нәрсе сезбегендей жата береді.

Ертеңіне хан бас уәзіріне:

- Сен барып келші, маған күйеу болатын неме қуырдақ болған шығар, - дейді.

Бас уәзір Оразбайға барып келіп ханға:

- Қуырдақ болмапты. Дін аман. Қайта көңілдері шат, жайғасып тамақтарын ішіп отыр, - деп хабарлайды.

Хан састы. Оразбайдың осал адам емесін білді. Қызын Оразбайға бермеудің басқа айласын ойластырды да оған:

– Мен осы елдің ханымын. Қызымды жетім баладай етіп саған жетектетіп жібере алмаймын. Ел-жұрттың есінде қалатындай той жасап беруім керек. Сол тойда жарыс, күрес, тағы басқа сайыстар өтеді. Сонда жеңіске жетсең қызымды халық алдында беремін. Уәдем уәде, - дейді.

Сонан белгіленген күні той басталды. Хан жаяу жарысқа өз құзырындағы жүйрік мыстан кемпірді шығарды. Оразбай мыстан кемпірмен жарысуға Киікемерді жіберді. Киікемер мыстан кемпірден оқ бойы озып келді.

Хан түйе палуанын алаңға шығарды да: «Белдесуге жарайтындарың келіндер!», - деп жариялады. Сол кезде Оразбай Тауатарға иек қақты. Ол түйе палуанды белінен ұстап алып екі алақанына кезек-кезек салып асықша ойнатып, доп қып аспанға лақтырып жіберіп, қайта қағып алып, құтын қашырды. Ханның палуаны жеңілгенін мойындады, «Жанымды аман қалдыр», - деп жалынды.

Мұнан кейін жамбы ату басталатындығы хабарланды. Хан құзырындағы елден шыққандардың бірде-бірі күміс теңгені садақпен атып түсіре алмады. Кезек Оразбайға келді. Ол өз атымен шауып келе жатып садағымен тартып жіберген көк жебесі көз ұшына зорға ілігіп тұрған күміс теңгені ұшырып түсірді. Хан оны бір көзі ағып түскендей сезінді.

Сайыстың барлық түрінен хан жеңіліс тапса да уәдесінен тайды. Қызын Оразбайға бермеске бекінді. Ханның арам ойын Оразбай толық ұғынды да самұрыққа айтты: «Сен ханның қызын ханға көрсетпей сыртқа шыққанда аспанға алып ұш, артыңнан мен де жетемін». Самұрық Оразбайдың айтқанындай хан қызын серуенге шыққан сәтте аспанға көтеріп алып ұшты да кетті. Хан қызы үштікүйді жоқ болды. Оны бүкіл ел іздеумен сарсылып аласапыранға түскен сәтте Оразбай жолдастарымен еліне қайтты. Оған ерген Тауатар мен Көлжұрттар, Киікемер әрқайсысы өз жеріне жетіп қалып қойды. Оразбай еліне келіп самұрықты хан қызы етіп киіндірді де айдаһарға барды. Айдаһар қуанып: «А, келдің бе, әкелдің бе», - деп ұмтылған сәтте самұрық айдаһарды бүріп алып аспанға көтерілді де кетті. Самұрық сол кеткеннен мол кетті.

Ел айдаһардан құтылды. Тау бөктерінде ел мамыра жай өмір сүре бастады. Оразбай хан қызына үйленіп, еліне ұлан-ғайыр той жасады. Ата-анасымен, туысқандарымен табысты.

Қызыр ата айтқандай «Ақтың отын ақымақ өшіре алмады». Бүкіл ел мыңдаған жылдар бойы бақытты өмір өткізді.

*Қолжазба
16 маусым 2006 ж.*

ҚОСЫМШАЛАР

Нәзипаның өлімі
немесе
шайтан мен Құлғара сопы

I

Құлғара Танабайдың³⁶ қариясы
Кісі еді өсіп-өнген мал мен басы.
Ежелден елдің салты сол еді ғой
Бай болса болатұғын дәулет масы.
Азулы адам еді айбыны зор
Сестінен сескенетін айналасы.
Алпыста сопы болды тахуа-таза,
Қылмады бес намаз ешбір қаза.
Өзгеден оздырам деп сопылығын
Ұдайы неш күн өткермей тұтты ораза.
Қай жерде көре қалса молда, қожа
Жүгірді көрісуге қолды соза.
Естіген шарифатын есте сақтап
Іс қылмақ ақыреттік жұрттан оза.
Бір күні жолыққанда молда Оспан
Құдасы Құлғараның Құдай қосқан.
Шайтанды мұқатудың жолын айтты
Бұл сырын жасырсын ба жақын, дастан.
«Құлғара! - деді, - бір сөз айтам саған
Кей пенде Құдай сүйген көрер шайтан.
Сұлу қыз суретінде азғырады
Тәтті ұйқы, саһар кезі атарда таң.
Бұрандап жақын келіп наз қылады,
Есіртіп есінді алып мәз қылады.
Қалайда бір күнәні бастыруға,
Ол сені түрлі жолмен азғырады.
Егерде көрсең қорқып саспау керек,
Шап беріп білегінен ұстау керек.
Алқымын аямастан езіп, мыжғып,
Тепкілеп «Теңге бер» деп қыстау керек.
Белгілі, қанша ұрғанмен өлмейді ол
Қолдан жазым шықпасын қатты сақ бол.
Қылғынтып жұтқыншағын дем алдырмай

³⁶ Танабай – ел руының аты

Қинасаң теңге-жүзік береді жел.
Бұдан кейін еш сені шайтан-дұшпан
Қалады азғыруға жарамастан.
Сен түгіл кейінгі ұрпақ әулетіңнің,
Дейді екен бұл жалғанда ізін баспан».
Бұл сөзді көкірегіне құйып алып
Құлғара жүрді ішінен ұмытпастан.

II

Қыс қыстауы – Телікөл Құлғараның
Нудың бойы, қау ажырық, қамыс қалың.
Боранда малға ықтың, жері жылы
Шығатын малы күйлі шаруаның.
Сарала тұздық – жері ұйық, шөбі шүйгін.
Балық көз, торғай оты, түйе қарын,
Бұйырғын, саған, боз қонақ, ала бота,
Күйреуік, көппек... болама санап бәрін.
Қыс тебінімен тоздырып – тұяқ шиыр
Қашырып ауыл маңы шалқуларын.
Март туса ертесінбей ел көшеді
Жатсын деп жайылым от жазға салым.
Көшерде екі жерге отты жағып,
Өткізіп ортасынан айдап малын.
«Алас, алас, бәледен қалас!» - деуші еді
Қалдырмай бұрынғы істеп ырымдарын.

III

Бір жылы Құлғарада күйлі, дейлі,
Көңінен көшіп шығып жер шенейді.
Ел көшкен, малдар ішкен, иттер ішкен
Көңіліне көп қақ суы қош келмейді.
Тазарақ табам ба деп тұнық бір қақ
Шапқылап олай-бұлай су іздейді.
Қақ таппай күн кешейіп түнге айналып,
Адам қажып, мал шаршап жүргізбейді.
Құлғара енді қонбақ тапса бір қақ
Әйтеуір су да болса, арам мейлі.
Мұндайда тахуа-сопы белгілі ғой
Өрескіл өзгеден де құлқы-пейілі.
Қараңғы түн. адасты. қаңғып лақты
Сонымен ойға-қырға желді-шапты.

Ауғанда түн ортасы өліп, талып
Тауыпты бір көлшімек лай қақты.
Қарны ашқан бала-шаға, қажыған мал
Зорға жетіп келді де шөге жатты.

ІҮ

Бұл қақта екі ауыл ел – Бадана
Бұрын келіп қонған ед бұлар жаңа.
Нашар ата баласы болушы еді
Қойдан қоңыр, жуас, момын ғана.
Екі ауыл бірін-бірі шақырысты
Сол күні бір қатыны туып бала.
Түнімен шуылдасып өлең айтып,
Жастар ойын қылыпты шілдеhana.
(Сол күні түн қараңғы, күшті еді жел,
Білмепті қонғанына үстіне ел.
Құлғара да сезбепті елдің барын
Бұйығып ит үрместен, маңырамай төл.)
Бір кезде жақындапты таң атуға
Шырылдап торғай сайрапты оятуға.
Күзеткен шілдеhana ойын бітіп,
Қам қылды келгендерді таратуға.
Қайтарда беретұғын теңге-тебен,
Сақина, жүзік, тананы ретімен.
Бұрыннан ел ішінде әдет бар ғой
Әркімнің келгенінше құдіретінен.
Нәзипа сол ойында артық сұлу
Көркіне көз тоймаған суретінен.
Сұлуға бір жүзікті әкеп берді
Қосымша шәй орамал құрметімен.
Нәзипа жүзікті алып қайтты аулына
Кешқұрым өзі келген сол бетімен.

Ү

Нәзипа ауылына қайтты жалғыз
Таң сызып қалыпты деп сиреп жұлдыз.
Түнде қонған ауылға келіп кірді
Қайдан білсін көрмеген кеше күндіз.
Құлғара дәрет алып жүрген еді.
Көреді жақын келген бір сұлу қыз.
Шолпысы сылдыр қағып сыландаған,

Үстінде шәйі көйлек, бөркі құндыз.
Айтқаны молда Оспанның келді ғой деп
Құлғара тұра қалып нақ жүзбе-жүз
Шап беріп білегінен ұстай алды.
Нәзипа шошып қалды, жүрегі мұз.
Нәзипа сол кездерде он бес жасар
Майысқан тал шыбықтай, нәзік-нашар.
Бір сұлу, ел еркесі туған ерек
Ерініп екі аяғын әрең басар.
Қолына Құлғараның түсіп қалды
Әл барма қару қылып қарсыласар.
Білекке бес бұрым шашын орап алып
Құлғара теуіп жатыр салып асыр.
Қылғынтып, жұтқыншағын буындырып,
Жығып алып жектекеп теуіп, ұрып,
Өзі ентігіп, алқынып, есі шығып,
Дем алып арасында тұрып-тұрып.
Біресе шықшытты езіп мығымдайды,
Есіркеп, аяп жүрек мызғымайды,
Анда-санда дыбысы талып шығып,
Жалынып «Әкежан», - деп қыз жылайды.
«Ей, шайтан атекеңе жүзікті бер тезірек,
Ойбайың мен байбайың неге керек.
Мені ұйықтатып, намазды қаза қылып,
Келдің ғой азғыруға мені ертелеп»,
Дейді де аямастан тепкілейді,
Алқымын бар күшімен езіңкіреп.
Талмаусырап қыз айтты: «Жарықтығым,
Күнәм қайсы? Ешкімге жоқ жазығым.
Теңге, жүзік десеңіз мә, алыңыз!
Болмасын сорлы басым текке шығын.
Әкетай бұл не сұмдық, өлдім ғой мен
Мұндай күйге мен ұшырап қалдым неден?
Бұл қай жер? Қайда келдім? Қайда жүрмін?
Айналып аспан мен жер дөңгеленген.
Ойбай-ай! Өліп барам, көзім тұнып»
Деді де сәл қылғынып, бір ұмтылып,
Айтуға шама келмей басқа сөзді
Өліктей шалқасынан жатты сұлық.
Қыз жатты қимылдамай есін танып,
Құлғара тұр ақырып айқай салып:

«Тұрындар!» - деп оятып ауылдарын
Мекем қысып қолына жүзікті алып.
Құдай сүйген бір пенде болғандай-ақ
Қоқиып, қоразданып, қодиланып.
«Шайтанды ұстап, жүзігін алдым», - дейді.
«Тез келіңдер, қолымда жүзік анық».
Ауыл жаны жиылды апыр-топыр
Шашы жұлынған жаралы «шайтан» отыр.
Бисмилла деп біреуі, лахуалла деп
Әркім өз білгенінше дұға оқыр.
Жан-жаққа сасқалақтап салса көзін
Екі ауыл екі жақта көрініп тұр.
Қосбол деген інісі Құлғараның
«Байқандар, - дейді, - азырақ
сабырлық қыл

Деуші еді Бадана отыр осы қақта
Болмасын соның қызы осы құрғыр».
Қыз сонда өлімсіреп жауап қатты
Көрген соң төңірегінде адамзатты.
Сөйлеуге келмей мұрша тағы талып,
Жығылды бейне өлік, сұлап жатты.
Аңырайып аң-таң болып жұрт тұрғанда
Сарғайып сәуле беріп таң да атты.
Мұрыны қақ, бас жарылған, беті жара
Жыртылған киімдері пара-пара.
Түрінде бір жері жоқ адам қарар
Сұлық жатыр өлейіндеп қыз бишара.

ҮІ

Жұрт білді шайтан деген адам шықты
Кім көріпті дүниеде бұл қызықты.
Сасқалақтап Құлекең «Жүріңдер!», - деп
Көтеріп қызды апарып үйге тықты.
«Көрдім, білдім демендер бір де бірің»,
Деп аулына ақырып бұйрық қыпты.
Ешкімде қарсы айтуға бата алмайды
Құлекең дәулетті адам, өзі мықты.
Әйтсе де аулын жиды, ақылдасты
«Қыз өлсе қайтеміз», - деп қорқып, састы.
Бірі оны, бірі мұны айтып келіп
Қызды тығып, құртуға мақұлдасты.

Ырысбек Қайбарұлы болыс кезі
Туысы Құлғараның ірі басты.
Жететін екі қонып жерде еді
Бір адам шапты оған, асу асты.
Боларма қыз өлтірген ел еру деген
Әр түрлі далбасалап қам қарасты.
Жақыпбек барған адам еді ағайын
Жігіт ед барып келге тұрған дайын.
Ат сабылтып, түн қатып, түсі қашып,
Келді де баяндады қыздың жайын.
Ырысбек құлақ салып тыңдап отыр
Бүк-шігін, бірде-бірін шет қалдырмай.
Бар сөзді бастан аяқ тыңдап болып
«Қорықпа, - депті, - Баданадан жеме уайым.
Жалғыз-ақ қызды құртып көм аулаққа
Аузына мекем болсын ауыл-аймақ.
Түбінде жан иманға сөз байланса,
Жан берер көрмедік деп Шалабайым.
Шалабай, Танабаймен екі арыс ел
Жалған жан беріп ек қой біз талайын».
Осылай кеңес берді Ырыс-екең
Адам ед қарны жуан, өңеші кең.
«Бадана нашар ата баласы ғой»,
Деп ойлап, - «Сәті болса өзіне жем».
«Жан берем де артынан айып алам,
Дедім ғой қызды жоғалт, аулаққа көм
Тек өлім сезіліп, білінбесін
Аузына ауыл-аймақ болып мекем».
Ырысбек бұлайша деп ойланғанмен
Көрген көз көп жасырып бола ма екен.
Жақыпбек қайта айналып келгенінше
Қалған елде іс түрі болды бөтен.

ҮІІ

Құлғараның жігіті – жалшылары,
Түйеші, қойшы, жылқышы – малшылары,
Қынжылып, қызды аяп, жандары ашып,
Көздерінен жастары тамшылады.
Күбірлесті, сырласты, сыбырласты,
Бармақ басты, көз қысты, жымындасты.
Ымына бір-бірінің түсінгендей

Әлде неге «мақұл» деп сөз байласты.
Түйеші бір атанға мініп жайдақ
Өргізді түйелерін өріске айдап.
Тым онша жиыстырып қайырмайды,
Түйені шашау шыққан одағайлап.
Ауылдан өте беріп бір қатынға
Оқиға болған істі айтты жайлап:
«Мен айтты дей көрмендер, қызың жатыр
Өлімші жүк артында соры қайнап»,
Деді де өз жөніне малшы кетті,
Жүгіре басып аулына қатын жетті.
Көрді де Нәзипаның үйде жоғын
Білгенін, естігенін баян етті.
Жұматай қыз әкесі асып-сасып,
Аң-таң болып ақылдан қалды адасып.
Ұмсындық қыз шешесі «Не сұмдық?» деп
Үйден шыға жөнелді, жүгіре басып.
Әні-міні дегенше ауыл жаны
Құлақтанып жиылып қалды бәрі.
Білелік, барып-көріп рас па, жоқ па
Жүріңдер деп жөнелді жасы-кәрі.
Біз-ғыз адам барлығы қатын-еркек,
Ішінде жігіттер бар телі, тентек.
Рас болса сойқан соғыс салу үшін
Кейбірі қолдарына алған келтек.
Аулына Құлғараның келіп бәрі
Аптығып сұрап жатыр қыз хабарын.
Құлғара: «Көрмедік те, білмедік», - деп
Сұрланып жауап берді тартып қанын.
Ұмсындық үйге кірді шыдай алмай,
«Нәзипа бармысың?», - деп салып ойбай.
Ұмтылды кірген жерден жүкке қарай
Білгендей басқа жаққа көзін салмай.
Жатыр ед жүк артында қыз тығулы,
Өлі-тірі белгісіз, тұншығулы.
Ыңыранған жүк артынан шықты дыбыс
Мұң қылған бір демалысты, тыншығуды.
Құлақ салса дыбысы Нәзипаның
Ыңырсып «Сен бе? - деген, - апа жаным».
Басқа сөзді айтуға әлі келмей
Білдірген жатқан күйін, дерті қалың.

Ұмсындық келе сала жүкті аударды,
Лақтырып кебеже мен сандықтарын.
Көреді жүк артында Нәзипаны
Сау жер жоқ бар денеге қан жұққанын.
Құшақтай құлады да салды ойбай
Білген соң бір пәлеге шалдыққанын.
Сол кезде келіп кірді сырттағылар
Айқай-шуды көтерді тағы бұлар.
Біреуі ұрып сындырды бір қазанды
Тай асар, алты жерден құлағы бар.
Жігіттер жұлқынғанмен төбелеске
Шалдары нашарлығын алып еске
Қой, қойлап жібермеді жігіттерін
Түбінде іс келер деп бір кеңеске.
Құлғара деді: «Ағайын көңілім таза,
Білмеген жазым іске бар ма жаза?
Қыз екен деп білмедім, шайтан дедім,
Істеген бір ісім ед ниет қаза.
Ел едік арада жоқ өкпе пана
Бұл іске дұшар қылды ақ тағала.
Тек әрі жамандыққа айта алмаспын,
Жәрдемші болсын Құдай өзі пана.
Іздесіп бір тәуіпті таптырыңдар,
Емдетіп ықыласпен бақтырыңдар,
Аққара бас қошқарды мен берейін,
Бауыздап өкпесімен қақтырыңдар!»
Деді де ауылына айқай салды.
Шақырып інілерін жинап алды.
Керегеден тең шешіп, іштен төсек салып,
Көтеріп қызды аулына алып барды.

ҮІІІ

Баданалар кеткен соң ауыл-халқы
Жиналып қатын-қалаш, жасы-қарты.
«Білдірген Баданаға кім?» - дегенде
Ауады түйекешке сөздің арты.
Басына түйешінің таяқ жауды
Басын жарды, білмеді оны аяуды.
Қамшы тиіп бір көзі ағып түсіп.
Күрек тісі тағы сынды, естен ауды.
Осылайша ұлғайды істің түрі

Құрып кетсін әлсіздің көрген күні.
Бадана да, малшы да кемшілікпен
Қала берді байғұстар көріп мұны.
Нашар ата баласы Бадана кем,
Қай күннен күшті тапқа болушы ед жем.
Бата алмай сөз қылуға жата берді
Күштімен болмаған соң терезе тең.
Әйтеуір қыздың жаны кеудесінде
Жазар деп бақсы-балгер шын қылса ем.
Төсекте Нәзипаны баға берді
Айналдырып бір қошқар, үмітпенен.
Арада айлар өтті талай-талай
Қыз түзеліп кетпеді бұрынғыдай.
Соққы жеген денеде дерт ұлғайып,
Сүзіліп жүрді тірі алты-жеті ай.
Сол дерттің зардабынан ақыры өлді
Қанша бағып қақса да оңала алмай.
Ағайын-туыс жерлеуге Нәзипаны
«Ой, бауырым!», - деп жыласып келді бәрі.
Күңіренісіп, гулесіп, іште сұмдық
Бел бүгілді, жыласты жасы-кәрі.
Жасын төгіп көзінің, жайып шашын,
Сондағы Ұмсындықтың шаққан зары:

-----*³⁷

-----*

Аямай бердің ақырет,
Айналайын Құдайым.
Басыма түсті қасірет,
Ішім толған уайым.
Жиылып келген әлеумет
Жаны ашыған ағайын.
Іштегі қайғы, зарымды
Сіздерге айтып шағайын.
Нәзипамнан айрылдым
Іздеп қайдан табайын.
Барып кімге даттайын
Қаңырап тұрған үй мынау
Құлазып қалды маңайым.
Қуанышым, базарым

³⁷ *Мәтінде осылай

Жоқ болды, мәңгі батты айым.
Жетпей қыршын қиылдың
Балауса, балғын аққайың.
Тұр екен ажал дап-дайын.

-----*

-----*

Сәлем деп кетті бәріңе
Қалдырмай жасың, кәріңе.
Қолымен түртіп көрсетті
Жараны түскен тәніне
Айтуға тілі келмеді,
Жақын келіп мәніне.

-----*

-----*

Мұны естіп Баданалар жылап-сықтап,
Кетті естен Танабайдан қорықпақ, бұқпақ.
Елеуресіп, ерленіп, екіленіп
Аттанысқа бел бұды сертті мықтап.
Өлікке тие берсін батасын қып,
Жұрт шықты антын ішіп, суын ұрттап.

IX

Баданалар бас қосты сұрауға құн.
Көндік деп қай бір түрлі болса шығын.
Шуылдасып боз қасқасын шалып жатыр
Бата қып, бәрін істеп ырым-сырым.
Шал шалдан салық салып, жігіт жинап,
Қалдырмай ат айғырдың бірде-бірін.
Барымта, мал қууға аттандырды
Жігіттің сайлап, таңдап ірілерін.
Мал қуды отыз жігіт түнде тиіп,
Ел торып, күндіз көріп байқап жерін.
Алдырып 90 жылқы аман-есен
Әр ауыл алып кетті үлестерін.
Осылайша жауықты ел арасы,
Сақ сақа ия* күзетте кәрі-жасы.
Тәтті ұйқыдан, күлкіден маза кетіп
Күндіз-түн ат үстінде боз баласы.
Адам көрсе «Аттандап!» тұра шауып
Елді елертіп, еңтігіп қызу жасы.
Шаңдауыл салып, жер шолып, елді торып

Бойға тарау болмады ішкен асы.
Алайда екі араға жүріп адам,
Көрмекке дауды қарап адал-арам.
Қарындас, қалыс, бітімші ара ағайын
Жөнінде бас қостыру жол қараған.
Құныкер құнды екі жақ беріп басын
Сөзін сөйлер сырт елден би қалаған.

Х

Ақтас болды үй тігер межелі жер
Екі жақ еңтігіп жүр боп қара тер.
Үй тігіп, малды сойып, жұртты жиып,
Айрықша Танабай жоқ, қатты әбігер.
Бетке ұстап құда, жекжат, ілік-жілік,
Билерді таңдап жатыр екі жақ ел.
Тайпың-тұйпың текешік көбейіпті
Ет жейтін ел қыдырып атқа мінер.
Шыңғысбай би болды Баданадан
Алғыр, жүйрік адам ед, бір айлакер.
Танабай алып келді Ырысбегін
Адам ед қара балта, қисар, безер.
Екеу-екеу көбейді, күбір-сыбыр
Билерге жолығып жүр білуге сыр.
Екі күн сөз басталмай ырың-жырың
Осылайша өткізді күндерді құр.
Үшінші күн екі жақ қосты басын
Сарапқа салу үшін сөз таласын.
Айтысып ерсең-қарсаң екшеп сөзді
Билерге сынға берді өтірік-расын.
Тыңдап болып екі би шықты шетке
Шайға қанық, қымызбен тойған етке.
Ыңқылдап қарындарын сипап қойып
Ырғасып, бірін-бірі тартып епке.
Ырысбек сөз сөйлейді: «Құлағың сал!
Жол болса айтқан сөзім қош көріп ал!
Ежелден бұрын-сонды шықпаушы ме ед
Төбеге би шыққанда, төскейге мал.
Әуелі малды қайтар сөзден бұрын
Артынан қыздың құны бола жатар».
Шыңғысбай сөз сөйлесі борай-борай
«Ырысбек, - деді, - сөзің келмес қолай.

Айдарлы аруы өліп Бадананың
Ашумен сойылып кетті малдар талай.
Мал көзін бермей бітім бермес болсан
Бұл салған кергіш сөзің тимес оңай.
Қолға алып құнның сөзін бітірелік,
Құрыған малдар болса жетер орай.
Мұндай дау ел ішінде талай болған
Жолдары бәрінің де болған солай».
Арада анау-мынау көп сөз болды
Айтыс-тартыс, әр түрлі оңды-солды.
Ырысбек құр күжілге зор бергенмен
Шыңғысбай сөз сөйледі айтып жолды.
Көрсетті елде болған ескі дауды
Із қуып келе жатқан бұрын-соңды.
Ырысбек сөзден мұқап ақырында
Сөзіне Шыңғысбайдың билік қонды.

XI

Сөз көп қой айта берсек бәрін теріп,
Қысқасы Нәзипа өлді бейнет көріп.
Кесімі екі бидің мынау болды:
Қырық жылқы, белі жуан бесті керік,
Елу қой мен он түйе, бәрі жүз бас
Тындырмақ Бадаһаға алып беріп.
Мәлім ғой құнның малын жұрт олжалайды
Басында құныкердің болмайды ерік.
Тигені Жұматайға жеті қара
Тұра ма о да өзінде мықты-берік?
Қарасак іс бағдарын біз тексеріп
Осылардың бәріне Оспан серік.
Қыз өлді, сынды бір тіс, шықты бір көз
Оспадарсыз молда Оспан сөзіне еріп.
Айтқандай қан жууға қазан кетті
Сынған тіс пен шыққан көз сөйленбепті
Жан тартып жарлы сөзін кім сөйлесін
«Өз бейіліңнен тауыпсың, сазаң». - депті.

Мұстафа Оразаев, 1912 ж.

*Аран әрпінен көшірген З. Пужанов
Қолжазба, 27.11.1999 ж.*

Қисса
Сеид Жағыпар
Әулне Сұлтан Сеид

Әуеніңнен айналайын әуелі Алла
Сан қиял тұғыры бұл бәрше жанға.
Салауат пайғамбарға хақ сәнә*³⁸
Досты* іс Алла разы шаһариарға.
Сахаба отыз үш мың оған серік
Дөрт* мазһап он екі имам кетті-ау келіп.
Ұрығы ер Ғалидың Сеид баттал
Язарға* Ақат фақыр* болар жүйрік.
Ғарібің* мұны язған* Ақат атты
Баубекте Үлімжі атам муақы затлы.
Өр Керей қазақтағы болсамдағы
Затынан пайғамбардың яздым* хатты.
Пайғамбар Мәдинеде мекен еткен
Жәбірәйіл күнде-күнде келіп кеткен.
Падшасы екі жиһан нұр Мұхамед
Өтетін бұ дүниядан уақыты жеткен.
Мешітке хақ пайғамбар бір күн барды,
Ертерек намаз бамдат оқып алды.
– Біреуің бір әнгіме айтындар, - деп
Сахабаға хақ пайғамбар жарлық салды.
Естіді бұ жарлықты жанның бәрі
Жиылғанның отырған жас пен кәрі.
Бір жігіт ұзын бойлы тұра келді,
Сұрасаң Ғабдалоһаб дейді-ау оны.
– Ай тақсыр, рұқсат болса, - дейді бізге,
Айтайын бір шаһарды енді сізге.
Ғеш жерді Рум жұртындай көре алмадым
Жүрсемде неше барып жапан түзге.
Ай тақсыр, жапан кезіп жүрдім, - дейді.
Мәнісін көп шаһардың білдім, - дейді.
Рум жұртындай жақсы жер көре алмадым,
Мен оны көп тамаша қылдым, - дейді.
Тамаша ағашы көп, су мен бұлақ,
Шаһары бәрі жақын, емес жырақ.

³⁸ * Мәтінде қалай жазылса сол қалпында алынды – З.И.

Миуалы бағы-бақша һәр бір жері
Өзінде кәпір жұрты қылған тұрақ.
Ғариб дост* адамдары, һауасы хұп*
Жалғыз-ақ кәпір жұрты болар бірақ.
Қылады адамдары күнде сауық
Кәпірлер мекен еткен шаһар жайып.
Мақтады сонша қиын Ғабдалоһаб
Көңілі пайғамбардың кетті ауып.
Сол сағат Жәбірейіл жетіп келді
Нәбиге сүйеншілеп сәлем берді.
– Сен Румге мейіл* қылдың нұр Мұхамед
Бір Алла сәлем айтты. - дейді-ау енді.
Алланың бұ бұйрығы жоқ мұнда саған
Дүниядан ғұмырың бітіп болар тәмәм.
Сенің қызың Фатима ұрығынан
Шығады әулатыңнан бір ер адам.
Екі жүз жылдан кейін туар, - дейді.
Кәпірді жер жүзінен қуар, - дейді.
Сол балаңның Жағыпар болар аты
Малатия шаһардан шығар, - дейді.
Рум шаһарын мұсылман қылар, - дейді.
Қай жердегі кәпірді қыар, - дейді.
Бір Алла үмметіне берді сенің
Ай тақсыр, сіз болмаңыз құмар, - дейді.
Һайбатлы* арыстандай ер болады,
Қызметі, палуандығы тең болады.
Баба Ғұмар Ғайсардан артық болар
Жалғыз жүріп кететін жел болады.
Таурат, Забур, Құранды алады жат
Інжіл оқып кәпірді қылады мат.
Һәуезіне* ұшқан құс жиылады
Ондай зирек болмайды һеш адамзат.
Сол жігіт Рум шаһарын алар, - дейді.
Көңілің енді қылсын қарар, - дейді.
Бұтхананың бәрін де харап етіп
Мешітпенен медресе салар, - дейді.
Бұ дәурен бәріңізден кетер, - дейді.
Сахаба төрт шаһариар өтер, - дейді.
Қалмайды һеш бір адам оған шейін
Жалғыз-ақ Ғабдалоһаб жетер, - дейді.
Сәлем айт сол балаңа енді. - дейді.

Бұ сөзге хақ пайғамбар қуаныш етті
Бұ сөзді сахабаларға айтып еді
Мешітке қуанғаннан симай кетті.
Хақ пайғамбар Уоһабты шақырып алды
Басын сипап, аузына бәрін салды.
Сол жерде тарих жазып берді хатты
Ғабдалоһаб бекітіп тығып алды.
Ол жігітке аманат бер, - деп айтты.
Жолдасы болып қасына ер, - деп айтты.
Төрт шаһариар, сахабалар айтты сәлем
Сол заманға жетесің сен, - деп айтты.
Ғабдалоһаб бата алып алды хатты
Көмекейге пайғамбар бәрін сапты.
Аз күн тұрып дүниеде хақ пайғамбар
Алладан әмір келіп опат тапты.
Әбубәкір патшалық енді құрды
Екі жылда опат боп сапар қылды.
Артынан халифа боп таққа отырып
Он екі жыл патша боп Ғұмар тұрды.
Болған соң Ғұмар шаһид мінді Ғұсман
Он үш жыл халифалық тақтың құшқан.
Ғұсманнан соң Арыслан таққа отырып,
Кәпірмен қарсыласты һәр бір тұстан.
Төрт жыл жүріп Арыслан дүние салды
Тақтыны байлығымен Иазид алды.
Хасенменен Хүсейін шаһид болды
Имамзин Алмабдин ұғлы қалды.
Хүсейіннен ұл қалды жалғыз бала
Кәпірлер үстем болды, бар ма шара?
Хатабте* Арысланды кетті ұмытып
Жаранлар* бұ қылықпен қара сәнә.
Имамзин Алмабдин де дүние салды
Зайдалла Нуар дейтұғын ұғлы қалды.
Зайдалла Нуар тағы да өткенінде
Хүсейін Акбар дейтұғын бала қалды.
Акбардан бала қалды Яхия атты
Аз жыл тұрып Яхия һәм опат тапты.
Яхияның артында ұрық болып
Мұхамед Ардшер дейтін қапты.
Мұхамед Ардшер тағы да өтті
Бұл ортада бір қатар заман кетті.

Ардшердің артында бір ұл қалды
Оның атын сұрасаңыз Заид депті.
Заидтен Ғали деген бір ұл туды
Мәдинеде мекен қып Ғали тұрды.
Атасы Заид өтіп кеткеннен соң
Дұшмандар Мәдинеден мұны қуды.
Малатия шаһарын келіп тапты
Ол күнде патшасы бар Зияд атты.
Осы бек шаһариардың ұрығы екен
Тараған арғы атасы Ғұмар затты.
Хош көріп Зияд оған орын берді
Төрт жыл тұрып ол жігіт тағы да өлді.
Рабиғ атты ұғылы молла болды
Шаһарының імамлығын оған берді.
Отыз жыл імам болып дүние салды
Артында Ғали дейтін ұғлы қалды.
Ол жігіттің артында екі ұл қалды
Ажал жетіп дүниеден о да барды.
Бұ жігіттен қалыпты екі бала
Екеуін асыл қылды Хақ Тағала.
Үлкенінің Хасен деп қойды атын
Хұсейін деп кішісін қойды есімін.
Хасен бала бек ұлығ молла болды
Алыпты хатаб оқыған імам жолды.
Інісі ол Хұсейін батыр туып,
Ғаламға аты шығып әуез толды.
Сер ғаскер тура болды жорық басы
Кәпірдің құтылмайтын болды қасы.
Кәпірге кез келгенде ойран салды
Жиһанда жаннан асты тамашасы.
Ерлігі Хұсейіннің жаннан асты
Румға неше барып араласты.
Жеті шаһар, он екі халифаны алды
Рум патшасы Қайсармен жағаласты.
Кәпірге ер Хұсейін қорқу салды
Кәпірден жеті қайта хараж алды.
Шаһар бегі ол Зияд опат тапты
Орнында Нұғман атты ұғлы қалды.
Нұғманның Ғұмар атты ұғлы туды
Хұсейін күнде кезер жер мен суды.
Бір күні ер Хұсейін аңға шығып

Тірідей ұстайын деп киік қуды.
Ойлады тек ұстап алайын деп.
Мойнына зыржыр* арқан салайын деп.
Патшаның баласына тарту қылып,
Өлтірмей ұстап алып барайын деп.
Жеткізбей Хұсейінге қашты киік
Жоғалды бір үңгірге барып кіріп.
Аузына мағсардың* атын байлап
Палуан мағсаріге келді жүріп.
Адамзат бармайтұғын осы жайда
Бір сары ат ер тоқымды болды пайда.
Осы аттың төңірегі толған сайман
Хұсейін ұстайын деп қылды хайла*.
Бұл атты ұстайын деп жақын барды,
Үңгірге қамап тұрып жолын алды.
Үшбу ат неше қамап ұстатпады,
Палуан ұстай алмай қайран қалды.
Ғайыптан үшбу атқа әуез келді
– Ай асқар, сенің иең туар енді.
Енді қашпа, туады Жағыпар батыр
Саған мініп көп соғыс қылар, - дейді.
Мұны естіп Асқар сонда тұра қалды
Хұсейін жан-жағына көзін салды.
Палуан ат қасына жетіп барып
Асқар диюзаданы* қолына алды.
Бір найза қадалып тұр қара жерге,
Жан бармас сақталыпты тұйық күрке.
Хазірет Әмір Хамзаның жау жарағы
Жазылған бұ нәсіп деп Жағыпар ерге.
Хазірет адам шашы бар екі бөлек
Бір үлкен күрзісі бар тағы керек.
Исқақтың шынжыры бар Дауд Зарһы*
Жазылған һәр біреуі бөлек-бөлек.
Хұсейін қуанады мұны көріп
Алады бірін қоймай жиып теріп.
Ойлайды: – Жағыпар кім? - деп келе жатып
Ұйықтады бір араға жетіп келіп.
Түсінде ақсақалды біреу келді
Келді де Хұсейінге аян берді.
– Ай палуан, Жағыпар сенің балаң
Рум шаһарын мұсылман қылар, - дейді.

Хүсейін оянған соң қылды шүкір
Басында ойлап еді талай пікір.
Қуанып атты алып үйге келді
Сабахшам хамдсәнә* айтар зікір.
Көп заман мұныменен болып кетті
Шаһардың патшасы Нұғман өтті.
Патша боп ұғлы Ғұмар таққа мінді
Беклерге* қадархалі* құрмет етті.
Келді де Хүсейінге хабар салды
Тауәбіл Ромы деген құлы бар-ды.
– Ай палуан, бір ұғлың туды, - дейді.
Тауәбіл айттыдағы кетіп қалды.
Сұрады Әмір Ғұмар: – Палуан, - деп
Не жауап айтты сізге Тауәбіл кеп?
Хүсейін жауап берді: – Ай патша ием,
Біз құлыңның бір ұғлы туған-ды, - деп.
Әмір Ғұмар қолына кітап алды
Астарлап ғылымына көзін салды.
– Бұл балаң зерек болар һәм палуан,
Патша толғана қайран қалды.
Баланың Жағыпар деп атын қойды
Үш күндей қуанышымен қылды тойды.
Үш жасқа соныменен бала жетті
Түзеді күннен күнге нәзік бойды.
Қолынан тастамайды алған адам
Үш жасқа бала жетті есен-аман.
Көргендер алты жаста деп ойлайды
Жас бала сондай сұлу болды тәмәм.
Кәпірге ер Хүсейін қорқу салған
Рум жұрты халифаға береді алман.
Хүсейіннен кәпірлер бек қорқады
Қайсардан жыл-жыл сайын тарту алған.
Палуан күнде-күнде аң аулайды
Кез келсе сахарада жау жаулайды.
Кез келіп ер Хүсейін араласса
Болса да қанша кәпір сау қалмайды.
Аң аулап бір күн жалғыз шықты аңға
Көрді де бір киікті қалды таңға.
Безеген гауһар тасымен үсті басын
Ұмтылды салайын деп батыр шалма.
Қуған соң Хүсейіннен киік қашты

Бара-бара бір үлкен белден асты.
Жағыпарға тірі апарып ойнатайын
Атына жетемін деп қамшы басты.
Ол шаһардың жанында қырық мың ғаскер
Ғаскерге қашқан бойы киік барды.
Жаранлар Мағмүри* екен шаһар аты
Қараған Рум шаһары арғы заты.
Маһариаил Қайсардың қайны екен.
Мұның да патша болған салтанатты.
Маһариаил Қайсардың батыры екен.
Шерік* жиып шет жерде жатыр екен.
Маһариаил, Маһаран, Шамсып деген
Үшеуі бір ағайын кәпір екен.
Соныкі асыранды қуған киік
Киігін кәпір көріп кетті күйіп.
– Басын кесіп әпкел, - деп айғай салды
Қандай адам қуса да бұған тиіп.
Аттанып жаранлары шауып келді
Тұрғанын Хұсейіннің көзі көрді.
– Киігін патшаның неге қудың?
Ай байғұс, тез өлесің, - дейді-ау енді.
Хұсейін кәпірге айтты ашуланып:
– Патшана айт, ит кәпірлер жылдам барып.
Менім* атым Хұсейін қырармын тез
Ол киікті мен алам, келсін алып.
Маһариаил кәпірге хабар барды
Есіткен соң бетінде қан қалмады.
«Аттан!» деп ғаскеріне жар шақыртып,
Жияды бір кісіге тәмәм жанды.
Батырды қырық мың ғаскер ортаға алды
Ғазының жау-жарағы үйде қалды.
Түкдиіп* кеп ақырып кіріп еді
Ағызды салған жерден қызыл қанды.
Кәпірге шоқпар ұрып, қылыш шапты,
Қырылып талай кәпір қаза тапты.
Кәпірді жалғыз өзі шөптей шауып
Қызыл қан сахарада судай ақты.
Маһариаил кәпірге шоқпар салды.
Бір салғанда омалмастан* құлап қалды.
Тақсырдың тұла бойы жара болып
Хайласыз құтқаруға ғазиз жанды.

Кәпірді кешке шейін қырды қатты
Кәпірлер кешке таман меңдетті.
Ерді қаза қоя ма ағаларым
Тор жайып шынжыр арқан ұстап апты.
Алладан тағдыр бітіп қаза жетті
Кәпірлер тақсыр ерді шаһид етті.
Кәпірлер неше жаһад қылсадағы
Ұстатпай топтан шығып аты кетті.
Жаранлар Малатияда отыр екен
Үшбу ат қызыл қан боп жетіп келді.
Халайық фариадайлап афған* салды
– Аһ дүние, кім өлтірді есіл ерді?
Иамши атты бір жігіт білген еді
– Мағмүриде өлді, - деп хабар берді.
Ол заманда Тауамақ халифа аты
Халифа көңіл білдіріп зар еңіреді.
Жеті күн Малатия қара киді
Халифа үш күн жылап қатты күйді.
Халифа көңіл айтып жазды хатты
Тон беріп ғазиларға қылды сыйды.
Ғазилар қуаныш етті хатты көріп,
Сөзіне халифаның көңілі еріп.
Болсын деп Ғабдалсалам ғаскер басы
Қойдылар Хұсейіннің жолын беріп.
Жағыпар осы күнде жас, - деп айтты
Ғаскерге бола алмайды бас, - деп айтты.
Жамағат бұрынғыдан сақтаныңыз
Қылмасын Қайсар кәпір қас, - деп айтты.

Жағыпар үш жасында қалды жетім
Атасы ер жеткізбей болды шетін.
Сағида Хұсейіннің қатыны еді
Зар еңіреп жасымен жуды екі бетін
Сағида жылай-жылай жаман болды.
Бір қатар бұл ортада заман болды.
Бұ Жағыпар ғылым оқып жасқа жетті
Он үш жыл мұныменен тәмәм болды.
Бұ Жағыпар сонда жетті он үш жасқа
Бекзатым қадкамст* шекті басқа.
Таурат, Забур, төрт кітап алды жатқа

Симайды сипат қылсам қалам хатқа.
Шаһардың хатиблығын оған берді
Болмапты ондай молла адам затта.
Мешітке жұма күні халық барды
Бұ Жағыпар мұнараға шығып алды.
Хатибты оқып хұп әуезбен уағза айтты
Халайық фариадайлап афған салды
Күніндей қияметтің ғұғы* толды
Көрсетті халайыққа түзік жолды.
Үйренді найза, қылыш, мылтық, садақ
Ойынға ғаламдағы ұста болды.
Үйренді атқа өнер астын-үстін
Хайланы жанға керек һәр бір істің.
Болыпты жиырма кез толған бойы,
Жаһанда бола бермес ондай һешкім.
Сахараға Сеид Жағыпар бір күн барды
Қасына жаранларын ертіп алды.
Насихат бір азғана айтып еді
Отырған жамиғаттар қайран қалды.
Жаранлар тағы бір ат қазір* қылды
Бұ Жағыпар ойын ойнап атқа мінді.
Әрі-бері жеке өзі ойнап еді
Көрсетті неше өнер жүз мың түрлі.
Халайық барақалла дейді бәрі
Отырған тамашаға жас пен кәрі.
– Атаңның жолын Жағыпар неге алмайсың?
Сен барда Ғабдалсалам неге дәрі?
Жүресің аш-жалаңаш сен бишара
Болыпсың бек һөнермен* бара-бара.
Атаңның Ғабдалсалам жолын жойды
Бүйткенше сенің өзің сұрап қара.
Бала айтты: – Сұрамаймын осы күнде
Жетеді айтқаныммен датым кімге?
Бір өнер халайыққа көрсетемін
Сонан соң атам жолын қояр білсе.
Халық айтты: – Өнерің осы емес пе?
Атаң жолын алғаның хош емес пе?
Дәл өзіндей өнерлі бұ жерде жоқ
Сұрауға өз көңілің бос емес пе?
Жаранлар һәр бір сөзді көп айтады
Білмесе көп жамағат неге айтады.

– Асылзат бұ жүргенің келіспейді
Атаңның мансабын ал, - деп айтады.
Көп айтып жамағаттар қозғау салды
Халық қайтып, бұ Жағыпар үйге барды.
Ана сүйсе баласы жылап отыр
Анасы: – Не болды? - деп қайран қалды.
Жағыпар айтты: – Меһербан ғаріп анам
Ер болған ғаскер басы менің бабам.
Аш-жалаңаш күн көріп мен жүремін
Атамның жолын жойды Ғабдалсалам.
Анасы есіткен соң қылады зар
– Ай балам, енді көрген күніміз тар.
Қайсардан хараж алған сенің бабаң
Тыныш түнде жата алмайтын кәпірлер хар*.
Баласы айтты: – Жылама анам, - дейді.
Ертең Әмір Ғұмарға барам, - дейді.
Отырған халайыққа жайын айтып
Атамның жолын қоймай алам, - дейді.
Анасы айтты: – Ай балам, айтып өнбес
Һеш адам сенің сөзің қабыл көрмес.
Күшті атаның баласы Ғабдалсалам
Әсте де атаң жолын қайтып бермес.
Бұ Жағыпар төсегіне жатады енді.
Бір қайғы көңіліне батады енді.
Мешітке азан бірлән жиылады
Намаз оқып, таң әбден атады енді.
Ұлығ-кішік жамағат қазір* еді.
Жағыпар айтты: – Ай патша әмір, - дейді.
Сізден рұқсат боларма екен тақсыр бізге?
Біз құлың бір сөз айтсақ алдында енді.
– Сөйле - деп рұқсат берді Әмір Ғұмар
Бұ сөзге Сеид Жағыпар болды құмар
– Жамағат қабыл көрсе бұ сөзімді
Атамның жолын алсам көңілім тынар.
Бұ сөзім жамағатлар* көрсеңіз жөн
Ұлығ боп Ғабдалсалам алыпты шын.
Атамның мансабын бер, ай жаранлар,
Ғөнерге* Һеш біріңнен болмаймын кем.
Мен өзім аш-жалаңаш күн көремін.
Алмасам атам жолын мін көремін.
Жүремін аш-жалаңаш күндіз-түні

Бабамның жолын алмай кімге еремін?
– Шын айтасың, - дейділар* көп жамағат
Құм болды жігерлері бек қабахат.
Отырған халайықтар һәр біреуі
Сөйледі тұс-тұсынан көп ғазамат*.
Бала айтады: – Алармын атам жолын
Мәдәт айлап жол болса Хақ Тағалам.
Ғабдалсалам айтады: – Жарар сөзің
Ер болып талап қылған міні кезің.
Ер болып сенің бабаң алған жолды
Бабаңдай һөнер көрсет сенің өзің.
Өлтірген Маһариаил сенің бабаң
Әкең қанын алуға келсе шамаң.
Бабаңның кегін алып, кәпірді өлтір
Өз қолымнан берейін сонда саған.
Бабаңның қаны сіңбей қара жерге
Неңді алған, бекершік мансап қуған.
Мен білсем сенің теңің сабақ оқып
Отырсаң жарасады көшелерге.
Көшеде сабақ оқу сенің теңің
Келмейді атқа мінер һеш бір ебің.
Істі айтып жараспайтын неғыласың
Отырсаң өз жайыңа болар жөнің.
Халайық сөз сөйледі екі тараф
Біреуі оған, біреуі бұған қарап.
– Көз жасын тыя алмай жүрген жетім
Несін алған - деседі мұндай талап.
Халайық бұл сөзімен тарап кетті
Ол Жағыпар анасына баян етті.
Анасы қайғырады: – Ай жан балам,
Болмас істі айтбай-ақ қойсаң нетті.
Тауәбіл тағы да айтты: – Айттың неге?
Баласы күшті атаның сөз бере ме?
Анасы мен Тауәбіл ренжісе де
Сеид Жағыпар айтпады һеш біріне.
Жағыпар айтты: – Тауәбіл, Лалам,* - дейді.
Маһариаил жайын айт маған, - дейді.
Халықтың сөзіне шыдай алман
Кәпірге неқылса да барам, - дейді.
Лаласы айтты: – Ол кәпір түсі жаман
Қолынан жан құтылмас есен-аман.

Кәпірге барамын деп ойыңа алма
Келмейді барғанменен сенің шамаң.
Ол кәпір ұзын бойлы түсі қара
Жеңбекке һешбір адам таппас шара.
Інісі Қайсар ханның қатынының
Қайсардың палуаны осы ғана.
Өлтірген көп мұсылман жаман кәпір,
Салады барған жанға заман ақыр.
Шырағым, мұндай істі ойыңа алма,
Келмейді оған шамаң сен бір пақыр.
Тауәбіл бұ сөзді айтып барып жатты
Ұйқының шаһар халқы дәмін татты.
Болғанда түн ортасы Жағыпар бала
Шығарды ақырдағы тұрған атты.
Сары атқа бабасының ерін салды
Найза, күрзі, қылышты байлап алды.
– Ай жан балам, қай жерге барасың? - деп
Анасы зар еңіреп жылап қалды.
Анасына мойынды бұрмайды енді.
Көп кешігіп тағы да тұрмайды енді.
– Дұғаңнан тастама ғаріп анам,
Біз ғаріпке жар болсын Құдай, - дейді.
Аттанып Сеид Жағыпар жүріп кетті
Таң ата бір мешітке келіп жетті.
Таһарат түзіп, бамданы* оқып алып
Аттанып Рум тарапқа қойды бетті.
Мешітке муазин кеп оқыды азан
Әмір Ғұмар бастығы келді тәмәм.
Бұ Жағыпар не себептен келмеді деп
Сұрата анасына жіберді адам.
Анасы жөнін айтты келген жанға
Келген адам ол қайтып барды енді.
Намазды тез оқытып әмір Ғұмар
– Қара! - деп әмір қылды мұсылманға.
– Тап! - дейді жамағатқа шапшаң қарап,
Кәпірдің жайын білмей қылды талап.
Ұрығы ер Ғалидың үзілмесін
Кәпірге барғаннан соң болар ғарап.
Екі жүз атты кісі қарадылар*
Тау тастың бәрін тінтіп арадылар*
Таба алмай қайғырысып келді қайтып.

Анасы күні-түні заригылар*.
Анасы күні-түні қалды жылай
Ерлерге жәрдем берсін патша Құдай.
Сеидтен Ақат фақыр сөз сөйлейді
Шаһарда қайғырысып тұрсын бұлар.

Бұ Жағыпар намаз өтеп жүріп кетті
Кешке жақын бір бөлек тамға жетті.
Ақ мәрмәрдан жабылған кірпіштері
Сеид хазірет бинасин* тамаша етті.
Бір ғабд* осы тамнан шыға келді
Жақындап Сеид оған сәлем берді.
– Хұсейіннің ұғлы Сеид Жағыпар
Есен-аман келдің бе, балам! - деді.
Сеид Жағыпар сол жерде қалды таңға
Сұрамай аты-жөнін танығанға.
– Мені нешік сұрамай білдің? - деді.
Раһб* жауап берді тағы да енді.
– Түсіме кірді балам сенің атаң,
Сөзімде менің айтқан жоқ-ты қатам.
Ол менің ұғлым Жағыпар келеді деп
Қонақ қылып бер деген неше батаң.
Хұсейінмен бұл достас таныс екен.
Маканы һәр бір елден алыс екен.
Өзі сопы пір жаһангер Самас деген
Жасырынып дінін күткен дәруш екен.
Мұны естіп Сеид Жағыпар қайран қалды
Құрметтеп маканына алып барды.
Құранды Хұсейін жазған екен
Бабасы жазған хатты қолына алды.
Құран оқып тафсірін етті бала
Бір Алла зиһан* берген сондай дана.
Самас пір есіткен соң қалды қайран
– Сақтасын сені балам Хақ Тағала.
Самас пір Рум жұртының барын айтты.
Маһариаил кәпірдің жайын айтты.
Насихат таң атқанша айтып-айтып
Жөнелтті дұға қылып асыл затты.
Жас бала қатты жүріп кетеді енді.
Бір Аллаға тәуекел етеді енді.

Құдайға мінәжат қып жүре-жүре
Жалғыз жүрген бір ерге жетеді енді.
Кез болды бір батырға алтын киген
Қару-жарақ сайманды атына үйген.
Іздеген дұшмандары кез келеді
Қабыл ғып тілегенін Құдай иген.
Кәпір айтты: – Ай бала, кімсің? - дейді.
Қай жақтан жап-жас бала жүрсің? - дейді.
Сеид айтты: – Келемін Шын шаһардан
Менің атым – Қанатос біл сен, - дейді.
Ойынға жас та болсам болдым құмар
Естідім Рум жұртында ойыншы бар.
Мен жүрмін үйренем деп ойын қуып,
Көңілім Рум жұртына барсам тынар.
Кәпір айтты: – Ай бала, көңілің тәуір
Атағым желдей ескен мен бір дауыл.
Шамсып деген палуан мен боламын
Маһариаил туысқан маған бауыр.
Көп өнер үйретемін маған ерсең,
Көп болар батырлығым айта берсем.
Жағыпар айтты: – Сынайын өнеріңді
Меніменен кішкене ойнап көрсең.
– Ендеше көрсетейін саған, - дейді.
Көрген соң құл боларсың маған, - дейді.
Мен ойнасам жаныңды қорғап кара
Ашулансам қалмайсың аман, - дейді.
Сол кәпір көрсеткелі шоқпар салды
Шоқпарын Сеид Жағыпар ұстай алды.
Шыңғыртып тартып тұрып алып еді
Кәпірдің қол терісі сапта қалды.
Бұ ерге күрзі салды Жағыпар батыр
Құлады жеті құлаш жерге кәпір.
Атып түсіп мініп ап қанжар қойды
Кәпірге енді туды заман ақыр.
– Хұсейіннің баласы мен, - деп айтты.
Тез мұсылман бола көр сен, - деп айтты.
Тілімді алып мұсылман сен болмасаң
Қор болып бәлем кәпір өл, - деп айтты.
Көріңіз Жағыпар батыр тамаша ісін
Кәпірдің тез бітірді ғұмыр жасын.
– Бәлем кәпір атамның қаны міне.

Мұсылман болмаған соң кесті басын.
Кәпірдің жаһаннамға кетті жаны
Көмеді Жағыпарғазы жерге оны.
Намысын салған жерден алды батыр
Кәпірге атасының кеткен қаны.
Аттанды Жағыпар бала көңілі өсіп
Сахарадан неше-неше келді кешіп.
Аң аулап бір күн, бір түн тамаша етіп
Бір төбеге кеп шықты желдей есіп.
Қараңыз жас баланың ерлігіне
Кеп шықты Мағмүрияның* белдеріне.
Сеид Жағыпар келеді Құдай бастап,
Бабасы шаһид болған жерлеріне.
Бір халғ* бір шаһарды көрді тұрып
Қарайды неткен жер деп мойын бұрып.
Бір адамнан сұрады Жағыпар батыр
Шаһардан тысқарада келер жүріп.
Кәпір айтты: – Мағмурия үшбу шаһар
Қырық мың кісі жиылып қылар сапар.
Хүсейіннің шаһарын қырамын деп
Маһариаил бармақ боп қылды қаһар.
Бұл жатқан қырық мың шерік кәпір екен.
Маһариаил күші көп батыр екен.
Сол жерге неше мың ғаскер жиып
Барғалы Малатияға жатыр екен.
Келеді Сеид Жағыпар бау шарбаққа
Түкдийіп*, сыйынып Жаппар Хаққа.
Неше түрлі бағ шарбақ, күшті сарай,
Құрулы бала шықты алтын таққа.
Құрулы тақыт үсті алтын шатыр
Көлінде балықтары ойнап жатыр.
Ішінде сөйлесетін тірі жан жоқ
Ұйықтады таққа жатып Жағыпар батыр.
Маһариаил бұл жерде тұрады екен.
Тамаша етіп ойынды құрады екен.
Маһариаил сол уақыт тағы келді
Күнде сондай тамаша қылады екен.
Көп бимен Маһариаил келеді енді.
Баланы ұйықтап жатқан көреді енді.
Жолаушы ғаріп болған бала гой. - деп,
Жайын кісі бұл жерге келер ме еді?

Сонда бала оянып ұшып тұрды
Бұларға қол қусырып тағзым қылды.
Сескеніп бала сасып қалғаннан соң
Маһариаил бастығы таққа келді.
Таққа шығып баладан сұрады сөз
– Жасырмай сөзің маған білдірші тез.
Келесің қай тараптан жаным бала
Адамға, мендей жақсы жолықтың кез.
Бала айтты: – Шын шаһардан келдім мұнда
Менім* атым Сержайыл тақсыр танысқанда.
Шығып ем ойын өнер үйренгелі
Өнер көп деп естумен бұл Румде.
Маһариаил есіткен соң қарқ-қарқ күлді
– Ай бала, желкең сенің қиылады.
Маған құл бол, көп өнер үйретейін
Өнерлі палуан жоқ өзім сынды.
Соны айтып көп кәпірлер арақ ішті
Кәпірдің жас балаға мейірі түсті.
Өздері әбден тойып болғаннан соң
Шақырып Жағыпарға ұсынысты.
Жағыпар айтты: – Антым бар бұ өмірде
Сақал шықпай ішпейтін үйімізде.
Сүйтсе дағы аяқшы мен болайын
Кеселерді беріңіз қолыңызды*.
– Жарар, - деп ол кәпірлер берді қаса
Жағыпар берді көп құйып баса-баса.
Мас болып Жағыпарға ғашық болып
Маһариаил жөнелді іздеп таса.
Тасаға Жағыпарды алып кетті
Кәпірді ажал қуып тентіретті.
Жан жағына қарады Жағыпар батыр
Кісі жоқ таса жерге барып жетті.
Бетін сүйіп мойнына қолын салды
Бұ Жағыпар жан-жағына қарап алды.
Бабам қанын алатын шақ болды деп
Кәпірді жұмырығымен салып қалды.
Сонда кәпір құлады жерге барып,
Құлатты жұмырықпен жалғыз салып.
Кәпірдің тамағына қанжар қойды
Сақалына жабысып мініп алып.
Ол кәпір есін жнып көзіп ашты

Тыпырлап не етесің деп жағаласты.
– Мен Хұсейін ұғлымын мұсылман бол
Әйтпесе, кесем кәпір мына басты.
Ол кәпір күпір сөзге бастады енді.
Бұ Жағыпар жаннан қорқып саспады енді.
Атам қаны міне деп кесті басын
Құр денесін тулатып тастады енді.
Онан кейін билерге қайтып барды
Маһариаил іздер деп хабар салды.
Екі биді шақырып ертіп барып
Таса жерге түскен соң басын алды.
Онан кейін шақырды тағы бірін
Қараңыз бек тамаша қылған түрін.
Орнында жалғыз-ақ құл тірі қалған
Сезген жоқ неш бір адам мына сырын.
Сонымен өлтірді он төрт биін
Кәпірлер жас баладан көрді қиын.
Екі-екіден шақырып басын кесіп
Айтады қалған құлға жайы, күйін.
Афалахүн деген бір құл тірі қалды
Шақырып мұны тағы алып барды.
Тез мұсылман бола ғой дегеннен соң
Ол Афалахүн мұсылман болып қалды.
Афалахүн пәк мұсылман енді болды
Иманның көңіліне нұры толды.
Он бес бас, жау-жарақ, атын алып
Екеуі ыңғайлады жүрер жолды.
Даярлап кеш болғанша алды жөндеп
– Құдайа біз ғаріпке мәдәд бер, - деп.
Түн ортасы болғанда жүре берді
Тастамай он бес бастың бәрін теңдеп.
Түгендеп бет түзеп жүре берді
Шамсыптың басын көмген жерге келді.
Ол басты жандарына тағы байлап
Малатияға қарата жөнелді енді.
Күні-түні демалмастан жүріп кетті
Үш күнде Малатияға барып жетті.
Қойды да Афалахұнды бау шарбаққа
Үйіне таңға жақын жетіп кепті.
Анасы күнде жылап есі кеткен
Баласы есен-амаң барып жеткен.

Жалғыз ұғлын көрген соң өбіп, құшып,
Тауәбілмен екеуі шүкір еткен.
Қуанды Тауәбілмен анасы енді.
Аман келіп қуаныш-данасы енді.
Екісі* бек қуанып қылды шүкір
Құданың* нағылса да панасы енді.
Жаранлар есіткен соң бәрі келді
Сеид Жағыпар дидарын есен көрді.
Әмір Ғұмар алдынан қарсы шықты
Сеид Жағыпар Ғұмарға сәлем берді.
Шат болды көп жамағат есен көріп,
Көңілі көргендердің кетеді еріп.
– Атаның қанын алдың ба? - дейді патша
Сен Румға есен-аман барып келіп.
Жағыпар айтты: – Ай патша, бардым, - дейді.
Кәпірлерге мүскіны* салдым, - дейді.
Маһариаил інісі Шамсып бірлән,
Он бес бектің бастарын алдым, - дейді.
Бабамның кәпірлерден алдым қанын
Дозаққа ұшыраттым кәпір жаңын.
Он бес басымен бір құлын алып келдім
Көзіңізбен көрсін деп Ғұмар ханым.
Мұны естіп қарқ-қарқ күлді Ғабдалсалам
Ол күлген соң күлділер* барша тәмәм.
– Мұнша өтірік айтқаның неге керек
Өзінді Маһариаил қоймас аман.
Сен түгіл сенің бабаң онан өлген
Бара алмас маңайына түсін көрген.
Басың аман келгенге шүкірлік қыл
Ұялмай мұнша өтірік айтып келген.
Жағыпар сонда: – Тұра тұр сен, - деп айтты.
Өтірік айтқан болмайды ер, - деп айтты.
Он алты бас, бір кісі ат тонымен,
Тауәбілге: – Бері алып кел, - деп айтты.
Тауәбіл алып келді жетіп барып,
Ортаға тәмәм басты қойды салып.
Бәршасы дұға қылып, бек шатланды*
Шамсып пен Маһариаил басын танып.
Үні өшті Ғабдалсалам қаны құрып
Сөйлерге жарамады жүні сынып.
Асты олар дарбазаға тәмәм басты

Қуанды көп ғазилар көңілі тынып.
Қуанып халифаға жазды хатты
«Құдайым мұсылманға берсін бақты.
Кәпірден кегіңізді алып келді
Баласы Хүсейіннің Жағыпар атты».
Халифа көп қуанып шүкір қылды
Дұшманын мұқатқан соң Қайсар сынды.
Қайтадан нама жазды жаранларға
Сый қылды бәршесіне һәр бір түрлі.
Қуанды халифаның хатын көріп
Шад болды көп ғазилер көңілі еріп.
– Мықты болып тұрындар, - деген екен
Жүрмесін қасты қылып Қайсар келіп.
Жазады Ақат кеңес һәр бір жерден
Кәпірлер қаза тапты Жағыпар ерден.
Ғаскері Маһариаил не болады
Азырақ сөз бастайын кәпірлерден.

Таң атқан соң жиылып келеді енді.
Маһариаил өлгенін көреді енді.
Басы жоқ, құр денесін табысады,
Бір-біріне хабарды береді енді.
Таппады билерінің тәмәм басын
Фариадайлап төктілер көзін жасын.
Кім қылғанын білместен қайран қалды
Қызыл қан қайғы қылды ішкен асын.
Хат жазып білдірді олар Қайсар ханға
Қайсар хан зар еңіреп қалды таңға.
Басындағы тәжін ап жерге ұрып,
Тауықтай жұмарланып батты қанға.
Ол Қайсар есі кетіп болды наза
Аяулы Маһариаил тапты қаза.
Үстіне тәмәм кәпір қара киіп,
Қырық күндей Рум шаһары қылыпты аза.
Кәпірлер жансыз бақылап елші салды
Ақырда Жағыпардан хабар алды.
Баласы Хүсейіннің қылыпты деп
Қайсарға осылайша хабар барды.
– Бір бала Хүсейіннен қалған, - дейді.
Сол алып тәмәм басты барған, - дейді.

Он төртке жасы жаңа жеткен екен
Болады әкесінен әрмен, - дейді.
Тегінде бүйте берсе қанға тоймас
Иә, патша, осы күннен ғамынды* ойлас.
Өлтірер амалын тап ер жеткізбей
Тіпті де өскеннен соң жанды қоймас.
Ол Қайсар есі кетті мына сөзге
Қызыл қан жас толтырды екі көзге.
– Соғысып ғаскер жиып өлтірелік
Ақыл жоқ ойлағанда мұнан өзге.
Қайсардың төрт ұғлы бар, бәрі келді
Бәрі де нағашыға налиды енді.
Шамғұн, Самас, Константин балалары
Төртінші ең кенжесі Равиғ еді.
Равиғ айтты: – Ғаскер бер барайын, - деп
Қыйынлық* шаһарына салайын, - деп
Болғанда о да бала, мен де бала
Нағашымның кегін мен алайын, - деп.
Ол Қайсар мына сөзін қабыл көрді
Қырық мың ғаскер қасына щерік берді.
Бірианус, Кирианус екі палуан
Серік қып баласына қосыпты ерді.
– Баламменен батырлар ерің, - дейді.
Тірі алып сол баланы келің, - дейді.
Өз көзіммен бітеудей сойдырып ап
Сабан тығып қояйын терің,* - дейді.
Аттанып қырық мың кәпір кетті, - дейді.
Жұртына Малатияның жетті, - дейді.
Ғұмарға елші салып жазды хатты
«Ана балаң көп жаза етті», - депті.
Әмір Ғұмар алдына елші барды
Хатты оқып бәршалары қайран қалды.
Ғабдалсалам көтерді енді басын
– Ояттың сұм жетім жатқан жанды.
Айдаһардың құйрығын басқан өзің
Мынаған жауап берер келді кезің.
Жағыпар хатты жыртып фәре қылды
Тыңдамай Ғабдалсалам айтқан сөзін.
Хат жазды кәпірлерге Жағыпар батыр
«Мен салдым кәпір саған заман ақыр.
Тағы жеке барармын бұ соғысқа

Қолыңнан келсе аяма мені кәпір».
Ғабдалсалам айтады: – Ай сұм бала,
Кәпірге бара алмассың жеке-дара.
Үлкендер өзін біл деп жалынбасаң
Түспейді һеш бір адам саған ара.
Жағыпар айтты: – Сөйлеме енді маған
Бар еді таба қылған сөзің жаман.
Сыйынып бір Аллаға мен барамын
Қиналма менің үшін жалғыз адам.
Жағыпар бұл сөзімен үйге кетті
Сайманын қару-жарақ түзік етті.
Түн ортасы болғанда атқа мініп,
Дарбаза есігіне келіп жетті.
Күзеткен дарбазаны кісі барып
– Кетпе, - деп, - ай Жағыпар, жалынады.
Аштырып зорлығымен дарбазаны
Кәпірге түн ішінде тура салды.
Таң ата бір мешітке келіп жетті
Сол жерде аттан түсіп таһарат етті.
Сол жерде намаз бамдат оқып алып
...**³⁹ оқып аттана жүріп кетті.
Муазин таң атқан соң оқыды азан
Мешітке жиылдылар жамиғ* адам.
Күзеткен дарбазаны Ибраһим
Кеткенің Жағыпардың қылды баян.
Әмір Ғұмар топқа айтты: – Кетті бала,
Кәпірге не қылады жеке-дара.
Өстіп жүріп кәпірден өлсе жаман
Жамағат тез жиналып барып қара.
Ғабдалсалам тағы айтты: – Жағыпар қашты,
Кәпірден жаны қорқып жаман састы.
Шақырып бір бүлікті арамызда
Құтқарды өзі қашып, жеке басты.
Тауәбіл жауап берді: – Қашқан емес,
Білмейсің таба сөзден басқа кеңес.
Оның ата-бабасы, арғы тегі
Дұшманнан өзі жүріп сасқан емес.
Не керек Ғабдалсалам таба сөзің

³⁹ ** Сөз оқылмайды – Д.И.

Соғысқа бармастай-ақ мына кезің.
Жолын жеп Хұсейіннің күн көресін
Жарамай дәнемеге бекер өзің.
Тауәбіл бұл сөзімен кетті жүріп,
Қарамай неш адамға мойын бұрып.
– Не болса да сонымен бір көрем, - деп
Жөнелді Жағыпар жаққа ғам* қылып.
Бұл топта бір кісі бар Жағдағазы
Бір тараф Жағыпармен намыс назы.
Сүлеймен, Ахмет, Мұса һәм Мұхамед
Бір жүрген балалары – қайсар жары.
Орнынан бұлардағы тұра келді
Садақтанып, аттарын мінеді енді.
– Жағыпармен біз бірге өлеміз, - деп
Бесеуі атқа мініп жүре берді.
Бәрінен Жағыпар батыр бұрын кеткен
Самасқа орта жолда барып жеткен.
– Қарағым Жағыпар балам хош келді, - деп
Самас пір тағам беріп құрмет еткен.
Көзіне сол арада көрінді шаң
Жиылған кәпірлерден бір қатар жан.
– Дұғада болыңыз, - деп атқа мінді,
Самас пір ерлігіне қалады таң.
Аттанып бір төбеге Жағыпар барды
Кәпірге тамаша қып көзін салды.
Қырық мындай ауыр әскер келе жатыр
Бұ Жағыпар мұны көріп қайран қалды.
Кәпірге берген хаты жеткен екен.
Ашуланып әнің* ғақылы кеткен екен.
Қайсар ұғлы Рабиғ енді қаһарланып,
Аттанып, міне келіп жеткен екен.
Кәпірлер сонда көрді жалғыз ерді
– Қай несің, кімсің? - деп біреу келді.
Кәпірге жөнін айтып берді жауап,
– Маһариаил, он төрт би менен өлді
Хұсейін ұғлымын мен, - деп айтты.
Тез мұсылман бола көрсін, - деп айтты.
Тілімді алып мұсылман болмасаңдар
Қиынлық* іс сен кәпір көр, - деп айтты.
Ол кәпір мына сөзге ашуланды
– Таныс Рум ері мен, - деп қаһарланды.

Басың кесіп Қайсарға апарайын
Сол жерде тақсыр ерге қылыш салды.
Қылышын Жағыпар батыр алады енді.
Кәпірді қолтығынан шабады енді.
Бір қолы басыменен көкке шықты
Самас пір таң тамаша қалады енді.
Самас пір мада* қылады, тәмда* құрып,
Кәпірден зарлық шықты фариад қылып.
Жамһәр деген белгілі кәпір екен
Жағыпарға жетіп келді бамһар* ұрып.
Жағыпар тағы кәпірді ұрады енді.
Қаза жетіп ит кәпір құлады енді.
Кирианус дейтұғын үлкен палуан
Бұ Рабиғ оған әмір қылады енді.
Майданға келді кәпір Құдай атқан
Шоқпары иініндегі бес жүз батман.
Жағыпарды шоқпарменен келді де ұрды
Кәпірден тақсыр ерді Құдай қаққан.
Бұ кәпір оны көріп ашуланды
Шоқпарын ұрайын деп жұлып алды.
Шоқпарын мықтап ұстап алды тартып
Малғұнның қол терісі сапта қалды.
Айланды енді кәпір қолын орап
Өлімге мына кәпір келді жуық.
– Ия Алла, ия Мұхамед Мұстафи, - деп
Кәпірді күрзіменен кетті ұрып.
Құлады сонда кәпір жерді қауып,
Күрзіден ошал* ұрған қаза тауып.
Бірианус палуан інісі енді
Тақсырға ашуланып келді шауып.
Келді де тақсыр ерге шоқпар салды
Шоқпардан Сеид Жағыпар есен қалды.
Кәпірді ат үстінен Жағыпарғазы
Көтеріп бір алмадай жұлып алды.
Жіберді аспанға атып жұлып алып
Көргендер есі кетті қайран қалып.
Қайтып жерге түсерде ол кәпірді
Қылышымен фәреледі жалғыз шалып.
Екі бөлек боп түсті майдан жерге
Кәпірлер қайран болды Жағыпар ерге.
Тауәбіл жанында бірлән алты кісі

Оларда қайран болды батыр шеріге.
Майданға келе алмады һеш бір кәпір
Ат қойды кәпірлерге жеке батыр.
Кәпірге тиген жері дал-дал болып,
Көдедей өртке күйген бара жатыр.
Алтауы тамаша етті қарап тұрып,
Бәршесі тақсыр ерге тахсин қылып.
Қылышын суырып ала бұл алтауы
Кәпірге араласып кетті кіріп.
Ғайраты Жағыпар ердің тез келеді
Бір заһар кәпірлерге кез келеді.
Соғысып бұл батырлар тұра тұрсын
Әмір Ғұмар патшадан сөз келеді.

Пайғамбарым көп хакім құрған екен.
Үмметке насихатын қылған екен.
Пайғамбардан бата алған Ғабдалоһаб
Сол күнде Малатияда тұрған екен.
Соғысқа бұл батырлар кетіп қалды
Ғабдалоһаб Ғұмарға жетіп барды.
– Мұсынманлық патшалық өсте ме, - деп
Әмір Ғұмар патшаға қозғау салды.
Мен өзім пайғамбардың көрдім нұрын?
Өстіп кісі ұстарма діннің жолын?
Оларды өсек қылып үйде отырып,
Ай тақсыр, мынау іске бола ма орын?
Әмір Ғұмар бұ сөзді қабыл алды
Шаһарға жар шақыртып, хабар салды.
Жиылды бір сағатта бес мың кісі
Бәрі де атқа мініп даярланды.
Әуелі һасімұғлы Ғали шықты
Соғысқа өз заңынша болған мықты.
Қасына бір мың кісі ғаскер алып
Бұ дағы мың кісінің басын тұтты.
Сол күнде Ғабдалоһаб болыпты шал
Шал да болса соғыста қылады дал.
Жөнелді кәпірлерге қолды бастап,
Қасында бір мың кісі ғаскері бар.
Артынан жөнелгені Ғабдалсалам
Мың кісі жолдас қылды бұған* тәмәм.

Аттанды бұдан кейін Әмір Ғұмар
Екі мың өз қасында жолдас адам.
Әуелі Ғали Насім барып жетті
Жағыпардың ерлігіне тамаша етті.
Көрген соң тақсыр ерін тұрсын неге
Тоқтамай кәпірлерге кіріп кетті.
Артынан Ғабдалоһаб тағы кірді
Кәпірге тұс-тұсынан қылыш ұрды.
Мың кісімен кеп жетті Ғабдалсалам
Кәпірмен о да тұрмай соғыс қылды.
Артынан тағы жетті Әмір Ғұмар
Бәршесі соғысуға болды құмар.
Мұсылман бес мың кісі қырық мың кәпір
Ат қойып араласты ұмар-жұмар.
Жағыпар батыр кәпірге шапты қылыш.
Кітаптан үшбу сөзім емес бұрыс.
Бір шетінен кіреді, бірге шығып,
Неш адам қыла алмайды оған тұрыс.

Жағыпар сонда ақырды
Аруақ, пірін шақырды.
Шөптей шауып кәпірдің
Қанын судай сапырды.
Ақырып күрзі салады
Күшін қолға алады.
Күрзі тиген кәпірлер
Күл-күл болып қалады.
Ақырып қаһар салыпты
Кәпірден кегін алыпты.
Бұл не деген дауыс деп
Мұсылман, кәпір екі жұрт
Таң тамаша қалыпты.
Адамдар естен жаңылды,
Өкпелері қабынды.
Тәубесінен кәпірлер
Есі кетіп жаңылды.
Бір шетінен кіреді,
Бір шетінен шығады.
Есік қылып ғаскері
Шөп шапқандай жығады.
Ақырып күрзі салғанда
Жерге апарып тығады.

Найза тағы салады
Кәпірлер құлап қалады.
Қырық мың ауыр ғаскерді
Ақырып тобын жарады.
Қуаңнан жанған өрт дейін
Қырылып кәпір барады.
Қайсарұғлы Рабиғ
Есі кетіп қарады.
Тақсырға атты зеңбірек,
Сақтаған соң Құдайым
Атқан оғы не керек.
Канд* салып батырға
Мылтық, садақ атады.
Атқан оғы кәр қылмай
Қырылып кәпір жатады.
Неше кәпір дал-дал боп
Өлімнің дәмін татады.
Мінген аты Сеидтің
Қызыл қанға батады.
Кәпір қаны сел болды
Сахарада ағып көл болды.
Қырғын тауып кәпірлер
Фижаншының* жолындай
Көбі құлап, жер болды.

Бұлайша Сеид Жағыпар қырғын салды
Кәпірлер есі кетіп қайран қалды.
Кәпірдің Жағыпарғазы туын жығып
Қасына Рабиғтың жетіп барды.
Атынан Рабиғты алды жұлып,
Талдырды Қайсар ұғын жерге ұрып.
Афалахүн мен Тауәбіл жетіп келіп
Байлады ол екеуі мәкам қылып.
Кәпірлер қырғын тауып енді қашты,
Бәрінен Сеид Жағыпар ғайраты асты.
Артынан мұсылмандар қырып қуды
Кәпірлер құтыла алмай жаман састы.
Орнына мұсылмандар қайтып келді
Құдайға шүкір қылып отырды енді.
Отырып кәпірлердің шатырына
Алдына алып келді Рабиғ ерді.
Сеид айтты: – Ай жігіт, мұсылман бол

Пендеге тәңірі берген бұл түзік жол.
Болмасаң сен мұсылман тілімді алып,
Алармын басың кесіп айтқаным сол.
Рабиғ иман айтып кірді дінге
Шаһадат кәлимесін алды тілге.
Бес мың кісі байлауға түскен екен
Рабиғпен мұсылман болды бірге.
Жүздерін иман айтып қойды жерге
Бәршесі тағзым қылды Жағыпар ерге.
Сый қылып шатыр-мүлкін берді өзіне
Қосылды мұсылман боп мынау елге.
Үлесті көп ғазилар қанша малды
Шаһид боп екі жүзі өліп қалды.
Іштілар* шәкар-шарбат сұхбатайлап*,
Самас пір ер тамуынан* о да барды.
Самасқа көрісті олар қарсы барып,
Бәршесі отырдылар* араға алып.
Самастың діндарлығын айтты Жағыпар
Танданды жамағатлар қайран қалып.
Жағдағазы мұсылман тұра келді
Уахид, Насім дегендер тағы да ерді.
Қол қойды Жағыпарға олар келіп
– Енді біздің басшымыз Жағыпар, - дейді.
Қосылды ықыласымен олар келіп,
Жағыпар да құрмет етті оны көріп.
Отырды қуанышпен енді бұлар
Оларға хал-халінше хылафат* беріп.
Ғабдалоһаб орнынан енді тұрды
Жаранларының алдында дұға қылды.
– Жаранлар, мына сөзім тында, - дейді.
Өткіздім ғұмыр шегіп неше жылдай.
Мұхамед Мұстафаның жүзін көрдім
Тақсырдың неше заман қасына ердім.
Бұл макам бұл орынға келмек қайда
Тақсырдың дұғасымен мұнда келдім.
Жәбірайыл пайғамбарға бір күн келді
Тақсырға сүйінші хабар берді.
Жағыпар атты бір бала мұнда туып
Рум шаһарын мұсылман қылар, - дейді.
Сол белгісін мен көрдім бұл баладан
Мұнан басқа таба алмадым бұл арадан.

Екі жүз жылдан кейін туар, - деген
Малатия шаһары бұл қаладан.
Көп шаһарды мұсылман қылар, - деген.
Кәпірді жүндей сабап қырап, - деген.
Соның үшін мен күттім бұ шаһардан
Малатия ішінде туар, - деген.
Шығарды пайғамбардың жазған хатын
Салауатымен оқыды есім, затын.
Бәршесі тәкпір айтып тіке тұрды
Расулының бергеннен соң аманатын.
Ғазилар үшбу хатқа болды құмар
Оқыды жазған хатты Әмір Ғұмар.
Пайғамбар Арусланға жаздырыпты
Бәршесі есіткен соң көңілі тынар.
Масик ғұнбар* қаншасы дүние толды
Көңілдері нұр толып қайран болды.
Хақ пайғамбар сәлем ғып жазған екен
Үмнатларым тұтсын деп түзік жолды.
Әуелінде Алла деп жазған бұрын
Екінші үр Мұхамед шашқан нұрын.
Сахаба отыз үш мың, төрт шаһариар
Жазыпты туады деп тарих жылын.
Үмнатларым бәріңе депті сәлем
Зуалжалал* тәбәрік Хақтан қалам.
Жағыпар атты бір балам туар менім*
Менен соң екі жүз жыл болса тәмәм.
Сол бала қызыл жүзді, бойы ұзын
Қараса бір мың барсағ* жүзін.
Бұ шаһарға жарық боп жол ашады
Сахараның кіргізер депті тақ түзігін.
Үмнатларым Жағыпарға ерсін, - депті.
Не деген хұкіміне көнсін, - депті.
Сол балаға Ғабдалоһаб жетер, - депті.
Ағзым иарын* аманат берсін, - депті.
Ол балаға разымын өзім, - депті.
Бәріңе сәлем айтқан сөзім, - депті.
Бұ жігітке тапсырдым сәлем айтып
Дүниеден баратұғын кезім, - депті.
Ғабдалоһаб сол жерде тіке тұрды
– Аузыңды аш! - деп балаға әмір қылды.
Расулінің ағза суы мұбарак иар*

Ағзүіне* Жағыпардың барып кірді.
Расулінің Сеид Жағыпар етті иарын*
Қорытты көп ғазилар, етті сөзларын.*
Он екі фэн ғылыммен Жағыпар батыр
Біліпті жетпіс екі тілдің бәрін.
Мұсылмандар шат болды оны көріп
Жағыпарды мадақтады бәрі келіп.
Бәршесі ғашық болды үшбу хатқа,
Дост* болды Жағыпарға көңілі еріп.
Сеид Жағыпар сол жерде наманы алды
Бекітіп өз бойына тығып салды.
Батырлар көңілі өскен желдей есіп
Малатия шаһарға қайтып барды.
Жаранлар халифаға жазды хатты
Мадақтап Жағыпар сынды асыл затты.
Жеті жүк алтын артып халифаға
Екі жүз жіберіпті түскен атты.
Жағдағазы, Рабиғ бұған барды
Халифа есіткен соң бек шатланды.
Той қылып Шам жұртында мұсылмандар
Атырапқа қуанышымен хабар салды.
Жеті күн халифада бұлар жатты
Сегізінші күн халифа жазды хатты.
Атасының мансабын берсін, - дейді.
Батырға Сеид Жағыпар аруақты.
Ғаскер басы қылсын деп Жағыпар ерді
Жағыпарға Арысланның туын берді.
Мұхамед Хафиенің* қылышымен
Хұсейіннің сәллесін береді енді.
Андоһа* күрзисін берді тағы
Бұрынғы батырлардың жау жарағы.
Жіберді мұның бәрін Жағыпар ерге
Қараңыз тақсыр ердің біткен бағы.
Сый қылып һәр біріне киім берді
Бастығы Әмір Ғұмар һәр бір ерді.
Қолхат беріп қайтарды екеуіне
Жол жүріп Малатияға бұлар келді.
Тарқатты халифаның берген сыйын,
Көңіліне Ғабдалсалам түсті түйін.
Ғаскер басы болды енді Сеид Жағыпар
Халайық тамаша етті ұлы жиын.

Қуанды көп ғазилар шадлық қонып,
Көңілі кәпірлердің қалды солып.
Сейд Жағыпар ер болып туған жері
Осы екен шыққан жері батыр болып.
Мұсылман шадлығымен тұра тұрсын
Көп кеңес ақылдасып құра тұрсын.
Ана жақтан – Қайсардан кеңес айлап
Жаранлар қандырайын құлақ құрышын.
Білгенше ғаріп Ақат кеңес еткен
Кәпірге қисса жазып есі кеткен.

Бағанағы қырылып қашқан кәпір
Қайсарға зар еңіреп барып жеткен.
Жаралы қалғандары жетті барып,
– Балаңды мұсылман ғып қойды алып.
Есі кетіп жығылды енді Қайсар
Жеті күндей жылады ойбай салып.
Зар жылап есі кетіп болды жаман
Татпады жеті күндей лықм* тағам.
– Ай тақсыр, жылай бермей таққа мін, - деп
Жиылып уәзірлер келді тәмәм.
Олар айтты: – Көп жылап бітпейді ісің
Келеді не қылсаңда сенің күшің.
Ғаскер жиып соғысып біз қыралық
Ай патшам, жылама әнің* үшін.
Мұны естіп кәпір Қайсар мінді таққа
Елшімен хат жүргізді һәр тарапқа.
Ахмар таран дейтұғын батыры бар
Ер екен қамал бұзған һәр бір сапта.
Үшбу Ахмар батырды алып келді
Қосылты бір өзіне жүз мың ерді.
Батырлығың бір көрсет Ахмар балам
Насрат* қылышын оған берді.
Және Шамғұн аттанды үлкен ұғлы
Екі жүз мыңмен шығарды тағы мұны.
Аттанды ортаншы ұғлы және Самас
Екі жүз мың ғаскермен қанша құты.
Бес жүз мың ғаскер болды міне кәпір
Фарайдүн, Сержайыл мен Маһаруан батыр
Ахмар, Шамғұн. Самас бастық болып

Малатия жұртына бара жатыр.
Кәпірлер Малатияға жақын келді
Келеді қайыстырып қара жерді.
Мәжи деген елшісі мұсылманның
Келді де Малатияға хабар берді.
Жар салды шаһарына Әмір Ғұмар
Ғазилар соғыспаққа болар құмар.
Ақ туын пайғамбардың көтерісіп
Шаһардан он екі мың шықты бұлар.
Он екі мың аттанып қырға шықты
Соғысқа жанын қиған бәрі мықты.
Тағы да үш мың кісі жаяу келді
Жой фарақип канарин* олар тұтты.
Жағыпар атқа мініп бұрын кетті
Кәпірді көріп тұрып тамаша етті.
Кәпірге ат салғалы тұрғанында
Кешікпей Әмір Ғұмар ғаскері жетті.
Әмір Ғұмар тоқтатты Жағыпар ерді
– Бұрынғыдай көрмеңіз мынау елді.
Күн кеш болды ғаскерді түсірелік
Қонатұғын лайықтап жақсы жерді.
Мұсылман бір ақылды қылайық, - деп.
Құдайға мәдәд бер деп жылалық,* - деп.
Ғабдалоһаб пір айтты: – Ор қазалық
Ор ішінде өзіміз тұралық, - деп.
Ғабдалоһаб айтқанын мақұл көрді
Тау түбіне жаранлар ғаскер келді.
Төңірегін ор қазып есік қылып
Бекініп ор ішінде тұрады енді.
Шамғұнда Балқас деген палуан бар-ды
Шақырып ол Балқасты қасына алды.
Қасына қырық кісіні бірге қосып
Хат жазып жаранларға елші салды.
Хатында «Әмір Ғұмар білсін, - депті.
Қайсардың әмірімен жүрсін, - депті.
Баласын Хұсейіннің ұстап берсін
Халифасы кішілік қылсын, - депті.
Жеті жылдық хараж берсін маған
Жаным ашып айтамын мұны саған.
Әйтпесе, киіміңді отқа жағып
Салармын бастарына ақыр заман».

Әмір Ғұмар оқыды хатын алып
Жаранлар тыңдап отыр құлақ салып.
Қырық кісіге ен салды Сеид Жағыпар
Сөзіне кәпірлердің ашуланып.
– Шамғұнға айт бұ сөзімді кәпір жәллап
Қылармын бүйте берсе елін харрап.
Қайсарынды дарға асып өлтірем, - деп
Кәпірдің құлақ, мұрнын алды тонап.
Шамғұнға ойбай салып жетіп барды,
Кәпірлер есі кетіп қайран қалды.
Таң атқанша ұйықтамай шықты кәпір
Шамғұн, Самас «Аттандап!» жарлық салды.
Таң атып кәпір қолы атқа мінді
Көкпеңбек бәршелері темір киды.
Сырнай, қарнай, барабан ойын салып,
Сап түзеп майдан жерге барып тұрды.
Құдықтан мұсылмандар шығып алды,
Сап түзеп майдан жерге тұра қалды.
Майданға Жағдағазы барып кіріп
– Кәпірлер, кел бері, - деп қаһарланды.
Бір кәпір қаһарланып бұған шықты
Жағдағазы палуан қолы мықты.
Кәпірді бір салғанда ұрып жығып,
Атымен күлдей жаншып жерге тықты.
Бір кәпір оны көріп шықты шауып,
Ұрмақ боп қаһарланып, көңілі ауып.
Кәпірді Жағдағазы ұрып еді
Жөнелді сонда кәпір қаза тауып.
Бір-бірлеп бұған кәпір келе берді
Келгені кешікпестен өле берді.
Сүйте-сүйте жиырма кәпір болды
Келгені қаза тауып өледі енді.
Ілияс деген бір кәпір келді жетіп,
Атына қамшы басты екпіндетіп.
Кешке шейін соғысты Жағдағазы
Ол кәпір қылыш ұрды қаһар етіп.
Атының белі үзіліп Жағда батыр
Құлады сонда батыр жерге жетіп.
Аты өліп Жағдағазы жаяу қалды
Баласы ер Сүлейман жетіп барды.
Жағдағазы ат мініп қайтып кетті

Сүлейман ол кәпірге қылыш салды.
Қылышы бір қарыстай кетті жарып,
Ол кәпір топқа кірді қашып барып.
Мұсылмандар қуанды оны көріп,
Бір кәпір тағы шапты ашуланып.
Фарайдүн Ғажми деген кәпір екен.
Ішінде кәпірлердің батыр екен.
Келді де Сүлейманды салып қалды.
Қалқаны Сүлейманның басында екен
Жығылды тұтқан қалқан сынып қалып.
Шабады екі інісі айғай салып,
Азғана ол кәпірмен соғыс қылып,
Ағасын есен-аман шықты алып.
Ғали деген бір жігіт оған барды
Ғалиға үшбу кәпір қылыш салды.
Кәпірдің ұратұғын келді кезек
Күрзіден Ғали батыр есен қалды.
Кәпірге үшбу Ғали қылыш ұрды
Кәпірді екі бөліп пәре қылды.
Кезегімен кәпірлер келе берді
Өлтіріп келгендерін Ғали тұрды.
Өлтірді үшбу Ғали жеті кәпір
Бір-бірлеп келгендері өліп жатыр.
Қайсардың дәл өзінің палуаны
Майданға енді кірді Ахмар батыр.
Ахмар ашуланып қалды салып
Жығылды күрзісімен Ғали талып.
Майданда Ахмармен соғыс қылды
Артынан Ғабдалсалам жетіп барып.
Азғана Ахмармен соғыс қылды
Ашуланып күрзімен Ахмар ұрды.
Ғабдалсалам қалқаны талқан болып
Омақатып атынан бұл жығылды.
Құлдары Ғабдалсалам барады енді.
Майданнан есен-аман алады енді.
Ахмар ол майданда ер боп шықты
Барғандар мыжырық* болып қалады енді.
Қырық кісі бір-бір бастан оған барды
Кейі жара, кей бірі өліп қалды.
Майданға һешбір адам бара алмады
Ахмар оның тарапына ойран салды.

Кеш болып сол уақытта қайтып кетті
Шамғұнға өз ғаскері барып жетті.
Алдынан көп кәпірлер қарсы шығып,
Шашу шашып, құрметтеп шадлық етті.
Ахмар айтты: – Таң ертең барамын, - деп.
Мұсылманға қиынлық саламын, - деп.
Өтірікші кәрі шал мен ол Жағыпарды
Екеуін бірдей ұстап аламын, - деп.
Ішті олар мақтанысып арақ-шарап
Қайғырып мұсылмандар отыр қарап.
Зікір тасбиғ* көп айтып таң атқан соң
Соғысқа екі ғаскер қылды талап.
Ғабдалоһаб майданға жетіп барды
Ғабдалоһаб мен-мен деп айғай салды.
Мен өзім пайғамбардың жүзін көрдім
Ағызам кәпір келсе қызыл қанды.
Ахмар мына сөзге келді жетіп,
Келе найза жүгіртті қаһар етіп.
Ұрысты найзаласып кезек-кезек
Жамағат қайран болды есі кетіп.
Бұ Ахмар күші басым, қолы қатты
Соғысы бұл қожаға жаман батты.
Бір-біріне он екі кезек берді
Ахмар ашуланып салып қалды.
Жығылды Ғабдалоһаб барып жерге
Кез келді өзінен зор жаман керге.*
Шыдамай мұны көріп Әмір Ғұмар
Жүгіртіп жетіп барды Ахмар ерге.
Әмір Ғұмар шыдамай жетіп келді
Таң көрді Ахмардағы Ғұмар ерді.
– Сен кімсің? - деп сұрады Ахмар батыр.
– Сұрасаң Ғұмар патша менмін, - деді.
Ғаскердің басшысымын деп найбатланды.*
Мұны естіп Ахмардағы ғайратланды.*
Ол екеуі соғысып тұрған шақта
Ғабдалсалам Жағыпарға жетіп барды.
– Ай сұм қадам,* сұм болып тудың, - дейді.
Адамға бітпес бүлік қылдың, - дейді.
Көп кісі сол малғұннан өліп қалды
Ғаламды харрап қылып қырдың, - дейді.
Әмір Ғұмар шығарма мұнан олмей.

Барғандар өліп жатыр қайтып келмей.
Таба сөз Ғабдалсалам айтсадағы
Отырды Сеид Жағыпар жауап бермей.
Әмір Ғұмар Ахмарға күрзі салды
Күрзіден Ахмар батыр есен қалды.
Ахмар ұрғач* қалқаны сынып кетіп
Патшаның аты жығылып естен танды.
Жығылды Әмір Ғұмар жерді қауып,
Ұмтылды Сеид Жағыпар тұра шауып.
Кәпірге ашуланып бір ақырды
Кәпірлер қайран болды есі ауып.
Қараса мінген аты ұшқан кепті*
Найбатынан* Ахмардың есі кетті.
Таң қалды екі ғаскер екі жақтан
Ахмарға көз жұмғанша барып жетті.
Келгенін Сеид Жағыпар Ахмар көрген
Қараса бір жас бала мына келген.
– Ай жас бала, жоқ па еді басқа кісі
Сен байғұсты жіберіп рулы елден.
Сол жерде Сеид Жағыпар сөйледі сөз
Іздеген душар болып жолықты кез.
– Маһариаил биіңді мен өлтірдім
Ай кәпір, дәмең болса қимылда тез.
Ахмар мына сөзге ашуланды
Ондай болса міне деп найза салды.
Сеид хазірет бұған да ашуланып,
Найзасын қамшымен салып қалды.
Найзасы быт-шыт болып сынып кетті
Ахмар бұған дағы ашу етті.
Қолына күшін жиып найбатланып*
Күрзисін көтеріп ап тағы жетті.
Күрзімен тақсыр ерді ұрды бастан
Батырды өлтірмек боп жерге жастап.
Кәпірдің күрзисіне Жағыпар батыр
Бұйракин* қарсы тұтты жалаңаштап.
Бұйрактан* күрзі тиіп шықты тайып
Мағжаза* пайғамбардан, Хақтан бабық.*
Мұсылман кәпірменен екі ғаскер
Болдылар* есі кетіп таңғажайып.
Муминлар тәкпір айтты мұны көріп
Шақырды Ғабдалоһаб жақын келіп.

– Баракалла палуан зада, - дейді.
Бәршасы мадақтады қуат беріп.
Тауәбіл айтты: – Ай балам, жігер күшім
Жарайды баракалла қуат күшің.
Шірісін дұшманыңның тілі, - дейді.
Сөйлесе жаман сөзді сенің үшін.
Кәпірлер көзін салды қарап тұрып
Батырға түк қылмады Ахмар ұрып.
Шамғұн, Самас көрген соң есі кетті
Қаны қашып қорықты олар дымы құрып.
Ол Ахмар бұған тағы қаһарланды
Тағы да ұрайын деп оңтайланды.
Күрзісін салғанында бекем тұтып
Қолынан Сеид тартып жұлып алды.
Жіберді аспанға атып жұлып алып
Ұстады түсерінде қайтып барып.
– Ай Ахмар, өз басыңа берік бол, - деп
Сыртынан қалқанының кетті салып.
Қолында пәре болды тұтқан қалқан
Жоғалып аузы, мұрны болды талқан.
Жағыпарғазы енді ұрмай тұра қалды
Ғаскерден көкке шықты қылған ағлан.
Аты өліп, аузы қан боп қалады енді.
Бір атқа тағы мініп алады енді.
Кеш болып осы күні екі батыр
Қайтысып ғаскеріне барады енді.
Орнына екі ғаскер қайтып қонды
Көңіліне муминлардың шадлық толды.
Бұл бала неткен жан деп есі кетіп
Кәпірлер жүрегі ұшып көңілі солды.
Ахмар ол Шамғұнға қайтып барды
Ерлігін жасырмай-ақ айтып барды.
Япырмай бұ не деген бала екен деп
Бек қатты Ахмар батыр ғажайыпланды.
Мұсылмандар отырды ақшам оқып
Көңіліне бір Алланың атын тоқып.
Ромына* тон киді Сеид түнде
Кәпірден тоқтамайды көңілі қорқып.
Кәпірге жаһат қылды атқа мініп
Жолықты Тауәбілге жолда жүріп.
– Кәпірге, ай Жағыпар, барма, - дейді.

Өзіңді ұстап алар кәпір біліп.
– Аузыңа жаман сөзді алма, – дейді.
Біздерді көңіліңізден салма.* - дейді.
Алланың не болса да жазуы бар
Біз құлға жәрдем берсін Алла, – дейді.
Бұ сөзбен Сеид Жағыпар жүре берді
Не болса да Хақтан деп біледі енді.
Бір жерге мінген атын жасырды да
Кәпірге жансыз барып кіреді енді.
Жаранлар таң қаларсың батырыңа
Самастың барып кірді шатырына.
Сеидті ол Ахмар отыр мақтап
Жасырынып Сеид тұрды жанында.
– Япырмай неткен бала бұ күн тұрған
Күрзімен қалқанымды бір-ақ ұрған.
Ер екен деп мақтайды ол баланы
Өнері адамзаттан артық туған.
Шамғұн, Самас Ахмарды құрмет етті
Көп отырып ол Ахмар шығып кетті.
Қайтарып қасындағы жанның бәрін
Сахарада бір шарбаққа барып жетті.
Көрінбей Сеид хазірет барады еріп
Бау шарбаққа кеп түсті Ахмар келіп.
Ол Ахмар бау шарбақты аралады,
Отырды Сеид Жағыпар бәрін көріп.
Неше түрлі тамаша бау шарбақта
Беті айдай бір қыз отыр алтын тақта.
Қыз тұрып мойнын құшып құрмет етті
Шарбаққа Ахмар кіріп барған шақта.
Қыз айтты: – Мұнша неге кешіктің көп,
Ахмар айтты: – Шамғұнмен бірге едім деп.
Құшақтасып қызбен ойын ойнап
Отырды бір жас қозы етлерін* жеп.
Қызға айтты ол Жағыпарды Ахмар тағы
Ерлердің тәңірі берген артық бағы.
Ол баланың ғашығына ішем - дейді
Толтырып һәр қадақты* ішкен шағы.
Сөзіне Сеид тұрып құлақ салды
Болар деп бұл мұсылман көңіліне алды.
Сеид Жағыпар ақырып барды жетіп
Ахмар сонда: – Кімеің? - деп сасып қалды.

Жағыпар айтты: – Мен жүрген ермін, - дейді.
Мұсылман бол деп саған келдім, - дейді.
Кімің үшін қадақты* іштің? - дейді.
Ғашық болған сол бала*менмін, - дейді.
Ахмар айтты: – Сен мұнда қайдан келдің?
Менің мұнда екенім қайдан көрдің?
Жағыпар айтты: – Әзір боп мен тұрамын
Атымды айтып әңгімелер қандай жерде.
Болармын атымды айтса сонда даяр
Һәр жерде даяр тұрармын бір ғаяр.*
Дұшман болмай дост* бол мұсылман боп,
Болмайды бұ сөзімде сыбыр аял.*
Ахмар атты: – Ай Жағыпар, сөзім тыңла*
Хош келдің олай болса сенде мұнда.
Жығылған дінімізге күреселік
Уағдаға мынау айтқан хилаф қылма.
Әгәрде мені жықсаң өзін, - дейді.
Болмайды һеш қарсылық сөзім, - дейді.
Әгәрда өзің жығылсаң Жағыпар бала
Сендағы өз дініңнен бездің, - дейді.
Жағыпар: – Жарайды, - деп қабыл көрді
Хас таман* киіп Ахмар келді.
Түн ішінде алысып екі айдаһар
Айырды қазған ордай кара жерді.
Ахмар әуелінде қуат етті
Үш сілтеп қозғалта алмай есі кетті.
Жұмырықпен ұрмаққа оңтайланды,
Жағыпарға ашуланар кезек жетті.
Ақырды ашуланып Жағыпар батыр
Ерлігі Сеид Жағыпар толып жатыр.
Ақырған нағыресінің* һайбатынан
Қыз бірлән ол Ахмардан кетіпті ақыл.
Көтеріп бір тымақтай жерге салды.
Лашындай кеудесіне шығып алды.
Жағыпар есін жиып, көзін ашты.
Сеидтың қуатына қайран қалды.
Сеид айтты: – Ай Ахмар, енді қалай?
Иманлыға* пейіш ұрмақ сегіз сарай.
Уағдаңа хилаф қылсаң енді батыр
Жаныңды құтқаруың екі талай.
Ахмар үшбу сөзді қабыл көрді

Үстінен Сеид Жағыпар тұра келді.
Қыз екеуі мұсылман болады енді
Иманды Сеид хазірет айтып берді.
Екеуі қол ұстасып шықты таққа
Отырды шүкір қылып Жаппар Хаққа.
Арақ-шарап харам деп ислам дінде
Білгізді әдеп өркен асыл затқа.
Жеді олар өзге тағам бір аз енді
Бұрынғы дұшмандығы ойдан кетті.
Ахмар айтты: – Жағыпар қабыл көрсен
Бір бөлек ат қояйын саған, - депті.
– Жарар, - деп мақұл көрді Сеид Жағыпар
Кәпірге қылған ісі заһар қатал.
Ахмар айтты: – Ай палуан, мұнан кейін
Атыңыз болсын сенің Сеид баттал.
Сеид айтты: – Бұл атың жарар, - дейді.
Күні біткен дүниадан барар, - дейді.
– Сенің атың мен қойдым Ахмад таран
Дүниеде бұл атымыз қалар, - дейді.
Ақат фақыр оқиды жазған хатын
Ыбырайхан жұртқа түзген* салтанатын.
Сеид баттал атанып шыққан жыры
Ахмад таран қойыпты үшбу атын.
Шат болды екеуі де қабыл көріп,
Тамаша Сеид көрді мұнда келіп.
Майдан жерде қасыңа барайын деп
Жөнелді Ахмад таран уағда беріп.
– Амалдап майдан жерде ұрысалық,
Ұрысып әрі-бері тұрысалық.
Жеңілген боп мұсылман мен болайын,
Кәпірді сонан кейін қырысалық.
Екеуі екі жаққа барады енді.
Таң атып намаз оқып алады енді.
Екі ғаскер сап түзеп екі жақтан
Халайықтар* көзлерін салады енді.
Сеид баттал барады майдан жерге
Шақырды: – Кел бері, - деп Ахмад ерге.
Майданға Ахмад таран келді жетіп
Кетіпті уағда сөзі бекер желге.
Ахмад айтты: – Мен түнде болыппын мас,
Есіріп арақ-шарап ішумен ас.

Түндегі уағданың керегі жоқ, - деп
Шынымен тақсыр ерге ойлады қас.
Ахмад таран қаһарланды найза салып
Найзаны қамшымен қалды салып.
Жіберді жалғыз теуіп кеудесіне
Аяғын үзеңгіден суырып алып.
Атынан Ахмад сонда кетті құлап,
Кәпірлер есі кетіп тұрды жылап.
Ғалік үн* Алла деп мұсылмандар
Тұрдылар* шүкірлік қып мәдәд сұрап.
Түсірді Ахмад ерді аттан жығып,
Үстіне атып түсіп алды шығып.
Сол жерде тамағына қанжар қойды,
Жеткен соң кеудесіне аттай мініп.
Ахмад енді тұрады иман тілеп,
Сеидке әзір айлап қылды тілек.
Айғайлап кәпірлерге иман айтты
Ағарды бұрынғыдан енді жүрек.
Жеңіліп иман айтты шыныменен
Шын көңіл, ықыласы, дініменен.
Сеидтен рұқсат алып атқа мінді
Мен де енді соғысам деп мұныменен.
Ғаскерге Сеид баттал қайтып барды,
Ол Ахмад майдан жерде тұрып қалды.
– Кәпірлер мықты болсаң кел бері, - деп.
Бәріңді қырармын, - деп айғай салды.
Мұсылман менің өзім болдым, - дейді.
Көңіліме иман нұры толды, - дейді.
Қойылды Ахмад таран менім* атым
Жаңа таптым түп-түзік жолды, - дейді.
Шамғұн, Самас қарады қайран қалып
Фариад* қылып жылайды ойбай салып.
– Ахмарды ана Жағыпар жадылады*
Біреуің шапшаң барып келші алып.
Саһлас деген бір уәзір келді жетіп,
– Ай Ахмад, жолдан аздың елді нетіп.
Кел бері, сені апарып ем қылалық
Ұйыдың жәдігерге есің кетіп.
Ахмад айтты: – Ай кәпір, мұсылман бол,
Мен таптым иман айтып шын түзік жол.
Әйтпесе кесіледі сенің басың

Бәріңе, ай кәпірлер айтқаным сол.
Ол кәпір мына сөзге ашуланды
Ахмад да қаһарланып жетіп барды.
Саһластың жұлып алып атты басын
Кәпірдің заһар қылды ішкен асын.
Бетінде кәпірлердің қан қалмады
Көл қылды фариадайлап* көзін жасын.
Матаран деген бір кәпір тағы келді,
– Ай Ахмад, жаным, саған нағылды енді?
Оны да аман қоймай Ахмад батыр
Бір салып қылышымен екі бөлді.
Кәпірлер келе берді бірден-бірі
Қайтпады келген кәпір тіпті тірі.
Сүйте-сүйте өлтірді қырық кәпірді
Батырдың қаһарланып келді жыны.
Таң болды көп халайық Ахмад ерге
Баһадүр қайраты асқан абзал шерге.
Сеидке Ахмад батыр қайтып келді
Һеш адам келмеген соң майдан жерге.
Алдына жүзін* қойды тағзым қылып,
Өзім соғысам деп кәпірге ұрып.
Сеид баттал рұксатын берген екен
Кәпірге қылыш салып кетті кіріп.
Ат салды Ғабдалоһаб оны көріп
Соғысты көргеннен соң кетті тұнып.
Сеид баттал ат салды онан кейін
Талай-талай кәпірлер қалды-ау өліп.
Кетісті екі ғаскер араласып
Қырылды талай кәпір қаза басып.
Қызыл қан жер жүзінде сел боп ағып
Бөгелді мұсылмандар жаман сасып.
Мінәжат Сеид қылды Жаппар Хаққа
Мұсылмандар бөгеліп тұрған шақта.
– Бұ соғысқа мен себеп болып едім
Құдая мұсылманды өзің сақта.
Аққан қан көл боп тұрды жер бетінде
Һеш адам тоқтамады ер бетіне.
Ашуланып жүгіртті Сеид баттал
Кәпірлер тоқтамады келбетіне.
Ақырып бір шетінен кірелі екен.
Есік қып кірген жерін тіледі екен.

Есік қылып шығады бір шетіне
Кәпірге ойран салып жүреді екен.
Жел шығып сол уақытта боран болды
Батталгазы қиратты онды-солды.
Құданың* құдіретіне қараңыздар
Көзіне кәпірлердің топырақ толды.
Кәпірлер әлек болып есі шықты
Ол Сеид қырып жүріп жерге тықты.
Көп кәпірді сапырды бір-біріне
Кәпірдің Сеид хазірет туын жықты.
Кәпірлер енді қашты туы жығылып,
Соғысқа тұра алмады дымы құрып.
Соғыстың қызығына түскеннен соң
Кәпірді үш күнге шейін қырды қуып.
Жиылып үш күннен соң келді бәрі
Шад болып мұсылмандар бәршелері.
Жау жарақ, ат тон бірлән, шатыр, сайман
Ғаламның жүзін тұтты кенішләрі.*
Жетпіс мың кәпірлерден өлген екен
Бәрі барып тозақты көрген екен.
Мұсылмандар қуғанда қырып, жойып
Жеті мыңды байлап ап келген екен.
Бәрі сонда мұсылман болып қалды
Көңіліне иман нұры толып қалды.
Тапсырды Рабиғқа оның бәрін
Бастарына көп дәулет қонып қалды.
Кітаптан көрген сөзім еміс-еміс
Жаранлар бұ сөзімде жоқ ты соқүс.*
Ие болған мұсылман адамдарға
Ат, киім, қару, сайман берді тегіс.
Қуаныш көп ғазилар көреді енді.
Ғазилар Малатияға келеді енді.
Самас, Шамғұн кәпірдің шатырларын
Ахмад таран батырға береді енді.
Қалғанын ғазиларға берді бөліп
Аттанған Малатиядан тәмәм шерік.
Алмады бір тиынды Сеид баттал
Жіберді халифаға малдан беріп.
Жағдағазы ол малды алып кетті
Халифаға көп малмен барып жетті.
Қуанып атырапқа елші салып,

Халифа тойлар қылып шадлық етті.
Хат алып Жағда қайтты сауыт киіп,
Сый қылған батырларға үйіп-үйіп.
Ғұмар, Батталғазылар сауыт киді.
Намасы халифаның қолына тиіп
Ғазилар хатты көріп шадлық етті.

Арада соныменен бір қыс өтті.
Бір күні Әмір Ғұмар, Сеид баттал,
Жаранлар бір күн шығып тамаша етті.
Бір судың жағасына шатыр құрды
Жаранлар тамаша етіп онда тұрды.
Суға түсіп шығайын деді дағы
Өзгеден бір тасаға Сеид жүрді.
Бір жерде суға түсті Сеид келіп
Бір Алла сүйген құлға болар серік.
Қайта шығып киімін киген шақта
Тамаша етті бір жақсы сарай көріп.
Сеид хазірет астына мінеді атын
Сарайға тамаша етіп келді жақын.
Терезеден көрінді сонда бір қыз
Тілмен айтып болмайды нұр сипатын.
Сеид хазірет қарады көзін ашып
Нұрына қайран болды көңілі тасып.
Жаһанда онан сұлу тумағандай
Бір көріп Сеид баттал болды ғашық.
Ол қыз да бұ жігітке көзін салды,
Көрген жерден ғашық боп іші жанды.
Екеуі жан діл* бірлән болды ғашық
Үшбу қыз диуана боп естен таңды.
Сеидтің ер Хұсейін бабасы еді.
Хұсейіннің Хасен атты ағасы еді.
Сарайдағы осы қыз Зинап атты
Ол Хасеннің фарзанды* баласы еді.
Осы қыз диуана боп есі кетті
Ғашық от ғазиздардың жанына өтті.
Осы қыз талиасынан* сұрап еді.
Батталды ол талиасы* мағлұм етті.
Ғашық боп амал жоқтан Зинап қалды
Батталғазы Ғұмарға қайтып барды.

– Ар жақтағы сол сарай кімдікі? - деп
Әмір Ғұмар патшаға сұрау салды.
Ғұмар айтты: – Ол Хасен сарайы, - деп.
Өзіңмен жақын туған ағайын, - деп.
Зинап атты бір сұлу қызы бар, - деп.
Адамның ғашық болған талайы, - деп.
Ғашығы Сеид баттал болды қатты
Жанына ғашық оты жаман батты.
Соныменен арада кырық күн өтті
Бір түні Әмір Ғұмар ұйықтап жатты.
Түсінде хақ пайғамбар: – Ғұмар, - дейді.
Сеид баттал Зинапке құмар, - дейді.
Мен Зинапті Батталға бұрып қойдым.
Неках қылса көңілі тынар, - дейді.
– Сөзімді ая Ғұмар тыңла*, - дейді.
Хасенді шақырып ал мұнда, - дейді.
Неках оқып қосыңдар* ол екеуін
Бұ сөзіме неш хилаф қылма, - дейді.
Ұйқыдан Ғұмар патша тұра келді
Хасенді шақырып алып хабар берді.
Хасен де бек шатланып: – Жарайды, - деп,
Пайғамбарым әмірін қабыл көрді.
Той қылды халайықтар* жұртты жиып,
Жеті күндей той қылды ұлы биік.
Сеид батталғазы мен Зинап бану
Қостылар* ол екеуін неках қылып.
Мұратқа Баттал сұлтан енді жетті
Жетімдік жасындағы ойдан кетті.
Қағазға қисса жазған ғаріп Ақат
Жаңалап өлең бірлән тасниф етті.
Өлеңге жазылған жоқ мұнан бұрын
Кітаптан қарап жаздым асыл сырын.
Сұлтаннан мәдәд тілеп қылдым тасниф
Жасымды жиырма-ақ, жылан жылым.
Жаздырған талап етіп Ыбырайым хан
Киссасын Сеид баттал көремін таң
Ядгар* бастырылса қалар, - дейді.
Дүниадан бір күн кетсе бұ ғазиз жан
Баласы Сапарғали Ыбырайханым
Салтанат байлығымен асқан сәнің.
Иншалла үмітім бар басылар деп

Есен-аман болса егәр ғазиз жаның.
Белгілі кисса жаздым атың үшін,
Һәр кімге таныс болдым хатым үшін.
Ноғай көрмей жүргенім жоқ сізден басқа
Тапсырдым сұңқар текті затың үшін.
Мақанлы* мұсылманға Мекке тәуаф
Жарасар алдыңызға жақсы жауап.
Ядғар* пайғамбардан сөздің басы
Бастырсаң Құдай үшін болар уәп*.
Мың үш жүз он үшінде жазған хатым
Хат жазған қалам алып Ақат атым.
Талап қылып бастырсаң Ыбырайханым
Иншалла уәп* болар асыл затым.
Тапсырған Ақат пақыр сізге аманат
Дұға қыл палуанға көп ғазамат*.
Жарылқа, - деп ғаріпті есіңе алып
Оқыңыз пайғамбарға көп салауат.

Тәмәм еттім

А.Қарымсақов

*Араб харінен көшірген З.Ижанов
Қолжазба
21.10.2000 ж.*

Ақат Алтай ғазалы

Бисмилла кеңес сөз басы
Қызыл тілім сайрашы.
Құлақ салсын жаранлар
Аз әңгіме қозғашы.
Қозғаған да нені айтар
Құдайдан мәдәд деп айтар.
Зар заманда ғарібің
Әңгімені көп айтар.
Ай, зар заман, зар заман,
Зарлап өткен тар заман.

Осы күнде адам жоқ
Ақылдыны барлаған.
Ақылдыны барласам
Неш адам жоқ алманған*.
Ғаріп Ақат сен түгіл
Мұхамед те қалмаған.
Бауыры суық қара жер
Көрінгенді жалмаған.
Жалмамай да не етеді
Адам ғафыл кетеді.
Дүние қуып жан шіркін
Тентіреп жүріп өтеді.
Баяны жоқ дүниенің
Кім түбіне жетеді.
Опасы жоқ жалғанның
Септігі жоқ қалғанның.
Тіріде қамың жемесең
Өлгеннен соң өкінсең
Пайдасы жоқ арманның.
Арманда болма өлген соң.
Кеудеден жаның берген соң.
Мұндай еркін күн қайда
Қара жерге көмген соң.
Өлген адам жер болар
Жерің тек көр болар.
Әуре сарсаң жора кім
Ойлай берсем шер болар.
Діні биік ғайратты
Жүректі туған ер болар.
Ер екенін кім білер
Ауызда сөзі шын болар.
Уағдасы жоқ жігіттің
Өз басына мін болар.
Шежіре деген кім болар
Сөйлегенде дүр болар.
Дүр дегенім жаранлар
Шаршы топтың ішінде
Сүрінбеген тіл болар.
Тілге де серік ғақылын*
Жаңылмай айтқан мақалың.
Жамандыққа жан қияр

Бауырлас, туған жақының.
Жақын кім деп ойласаң
Өзіңе серік туғаның.
Бір анадан бүтінді
Аят сумен жуғаның.
Ілінерсің ілгекке
Көп жамандық қуғаның.
Құр қалмассың ақырда
Түзікке мойын бұрғаның.
Түзік деген сол болар
Намазға ерте тұрғаның.
Қырық парызды тәрк қылмай
Хақтың әмірін қылғаның.
Бәрін қой да бірін айт.
Өліні қой да, тіріні айт.
Тілегім деп бейішті айт.
Бермесін жаман кей істі айт.
Алтын тақыт үстінде
Алуан-шекер жұмысты айт.
Өлімнен аман тұрғанды айт.
Өрнегін бөлек құрғанды айт.
Аш-арыққа аға боп,
Жанына қоңсы жиғанды айт.
Харамға көңіл салмастан,
Нәфсіні басып тыйғанды айт.
Ақ, қараны аңғарған,
Шаригатқа сиғанды айт.
Не десем де ақырда
Аман қылса Құдайым
Жан жолдасың иманды айт.
Жан жолдасың иманың
Харамнан нәфсі тыйғаның.
Сеп болмайды иманға
Дүниедегі жиғаның.
Сақтамаса Құдайым
Залымның ісі қиын-ды.
Қабыл көрсе ғалымдар
Көрген соң қорқып сыйынды.
Тура қара болсаңда
Заманыңа жараса
Есеп болады түйінді.

Иінің жыртық болған соң
Кетірет күй мен сиыңды.
Өзіңнен қайыр кеткенде
Кім есітеді мұныңды.
Байдың ойы – дау, базар,
Ертеден кешке жиынды.
Малың кетсе қолыңнан
Жан танымас үйінді.
Замана мұндай болған соң
Шатадан қойдың биінді.
Қартайып алған жас қатын
Біле алмайды күйінді.
Залиғ* дерсің жаранлар
Жаманға қылған сыйыңды.
Қадір кетсе басыңнан
Ойламаған кім табар
Жүректегі түйінді.
Мына заман кезінде
Көрген күнің тар еді.
Жанның бәрі дүниеқор
Нәфсі шіркін қарайды.
Жеке басың тоймайды
Малдансаң да* талайды.
Тақуалардың орны бар
Сегіз ұрмақ сарайды.
Кәпір орны – дозақ-ты
Жылан, шаян талайды.
Дін күтпеген залымдар
О да дозақ жанайды.
Күнәлі болған ғалымдар
Оның жайы қалай-ды.
Алладан мәдәд болмаса
Адамнан құт, күш кетті.
Санаменен сарғайып,
Ер жігіттен түс кетті.
Ғаділ туған ерлердің
Қолдарынан іс кетті.
Пірлерден мәдәд болмаса
Мұсылманнан хал кетті.
Шаруаға пайда байдан жоқ
Елден закет. заң кетті.

Ғаріп Ақат ойласа
Жапан толған ақ бөкен
Жайлы жерден ол кетті.
Ер жігіттер мінетін
Тұлпар аттан жал кетті.
Менменсінген билерден
Билік пен заң кетті.
Күнкөршілік болмаса
Көп еліңнен мал кетті.
Әдеп, өркен қайда бар
Адамзаттан ар кетті.
Опа жаққан сұлудан
Ойы бұзылып, көрік кетті.
Кәпірге болып кіріптар
Мұсылманнан ерік кетті.
Жерің тұйық болған соң
Амалдайтын еп кетті.
Алатұғын тендік жоқ
Барынды кәпір жеп кетті.
Сүттен тәтті ағайын
Сыйлық пенен сеп кетті.
Бұрыңғы күнде ағайын
Мінеді екен ат майын.
Енді жанда ұят жоқ
Ата бөлек жат-дайын.
Бір елтірі сұрасаң
«Не бересің маған?» - деп
Саудаласар сарт дайын.
Қырда шүршіт, ойда орыс,
Мен өтірік айтпайын.
Қорлығымен енген қу заман
Қай күніңді мақтайын.
Кедей қайтіп оңалсын
Бай кісі өлі жүн сатты.
Кедей алып қояр деп
Қабына тығып қымтапты.
Сонымен тұрмай тағы да
Анау менен сараң деп
Біріне-бірі сын тақты
Мұсылман ісі бұл емес.
Өз жолына көндіріп

Кәпір өстіп жұмсапты.
Бұрынғыдай заң қайда?
Ғаділ туған хан қайда?
Жамандыққа қарамай
«Құдай» деген жан қайда?
Байың закет бермейді
Адалдаған мал қайда?
Берекелі жай қайда?
Таңдамай қонар сай қайда?
Таңдап сойған бағланда
Ренжімей кесер май қайда?
Ала болды ағайын
Ат мінбектен тай қайда?
Жан қиналып келгенде
Қатының киіз салмайды.
Кер* қайырға жұмсаған
Балаң тілді алмайды.
Қасиеті азайып,
Шашы ағарған үлкенді
Қадір-құрмет қылмайды.
Дінін күткен дәруіштер
Ғаріп жанды қинаған.
Бармағын шайнар ұрғанда
Жалғанда нәфсін тыймаған.
Адал сүт емген зайып жоқ
Алған ерін сыйлаған.
Атаны күткен бала жоқ
Әмір сөзін тыңдаған.
Бәріңізге ұқсын деп,
Шарифат әмірін тұтсын деп,
Ғаріп Ақат жырлаған.
«Сіздер» деген келін жоқ
Сыйлап күткен атасын.
Ренжіген соң үлкендер
Ғеш бермейді батасын.
Мұндай қылық болған соң
Сол пиғылдан татасың.
Ендігі көрген қызығың
Бір жаныңның тірлігі.
Береке қолы дегенің
Ағайынның бірлігі.

Зар заманның заңы осы
Бір Алланың бұйрығы.
Ғаян болар Аллаға
Залымның қылған ұрлығы.
Ауыз айтқан сөзіңнің
Еш болмайды шындығы.
Мына жүрген адамнан
Жақсы ниет таусылды.
Ит құлақ жаға тон киіп
Өңірін теріс қаусырды.
Алла иар* деген әзелден
Ақ сүйек ұғлы асыл-ды.
Қара сүйек шатадан
Уйез мәнді би қойып,
Оған енді жігіттер
Еңкейіп құллық бас ұрды.
Сол билікке шақырды
Мынау қара масылды.
Ғалымның қылған зинасы,
Залымның қылған күнәсі,
Ойлағанда жаранлар
Жақсыны басып жасырды.
Зар заманның тұсында
Бай кедейді көрмейді.
Атасы бір фақырға
Пайдасыз сауын бермейді.
Жақынды, туған жақсының
Ағайын қадірін көрмейді.
Азаматтар, жігіттер,
Айғыр айтып сойсаң да
Әзелгі заман келмейді.
Жаманның көңілі өр болды
Кедей біткен кер болды.
Санасы бар жақсының
Жүрегі толып шер болды.
Қайыр, закет, заң кетті
Дәулеті асқан байлардан.
Қонатұғын жай кетті
Арқада күнгеі сайлардан.
Кедейдағы адасты
Байдан мінер тайлардан.

Неше түрлі жаманат,
Замана ақыр ғаламат,
Мынадай болған жайлардан.
Жақсыны басты жаранлар,
Кінә қуды жамандар.
Халі мүшкіл деп айтар
Қайыры жоқ сараңдар.
Бес намазын жігіттер
Оны да күтіп қылмайды
Оған да мойын бұрмайды.
Көңіл бөліп намазға
Ертерек күтіп тұрмайды.
Жақсылыққа адамзат
Жүрегімен ниет бұрмайды.
Би, қазы болып кейбірі
Соларды Құдай ұрмайды.
Шариғат орнын ұқпайды,
Харамнан шошып шықпайды.
Отыз күнді ораза
Шөлдеймін деп тұтпайды.
Көңілі қара болған соң
Жамандығын ұмытпайды.
Иманды көбі білмейді
Түзік жолмен жүрмейді.
Мен ойласам жаранлар
Мына қылық тұрғанда
Хақтық дінге кірмейді.
Байлар қажыға бармайды.
Шариғат әмірін алмайды.
Опасы жоқ дүниеде
Парызын өтеп қалмайды.
Қатының болса некесіз
Күнде зина етесіз.
Закетсіз мал арам жеп
Өле-өлгенше кетесіз.
Қылған ісің бұл болса
Не мұратқа жетесіз?
Өзіңе керек өлгенде
Бай да болсаң бір басың.
Жеке – күнә ғаріп жан
Кедей де болсаң бір басың.

Мағлұм шығар өзіңе
Жалғанда тіпті тұрмасың.
Он екі құйрық, қырық шалғы
Қияда сұңқар таранды.
Кім мұсылман, кім кәпір
Бір Аллаға ғаянды*.
Мына сұмырай жалғанда
Кім көреді баянды?
Қайырсыздың көп малы
Жылан менен шаянды.
Руза, намаз дегенің
Жаныңа серік – саянды.
Пірлерден кетіп керемет,
Патшадан кетіп ғәділет,
Байдан кетіп сахауат*,
Замана ақыр таянды.
Басыңа тиді жаранлар
Бұл күнәнің сұмдығы.
Арқаның ақ қойы
Төрт түлік малдың кіндігі.
Әуре сарсаң заманның
Қатынында билігі.
«Билігі не?» - деп сұрасаң
Киімдік мата күндігі.
Үш су ен-ақ шылауыш**
Қуырдақтай кең күлкі.
Жанынан жанды жүргізбес
Дүниеде болмас теңдігі.
Жағаласып өкшесін*
Қарыстан артық дыр айтып*.
Беті, басын моншақтап
Тәніне маржан көбейтіп,
Бойын сылап жүргенде
Боз бала кетер сүйретіп.
Һәр адаммен күлісер,
Кез келгенмен жүрісер,
Жамандығы асқан соң
Һәркім сырын білісер.
Онымен тұрмай тағы да
Ақсынады байына.
«Өзімдей адал зайып жоқ»

Таза жүрген жайына.
Көпіргенде көк айыл
Симайды таудың сайына.
«Тілеуім сен – күйеуім
Менен тіпті айрылма».
Тіліне сенер алғаны
Мұндай болғанда ағалар.
Күнәдан пәнде таяр ма
Ауыл үймен ұрысар.
Күндесімен жұлысар.
Абысынмен ел болмас.
Қылған ісі жөн болмас.
Дәл өзінің көңіліне
Неш бір адам тең болмас.
Күйеуі айтса: «Бұ сөзін
Айтпатұғын жаман», - деп.
Байымен тұра ұрысады
«Не деп айттың маған», - деп.
Үндемесе ас бермес
«Сақтап едім саған», - деп.
Кешке шейін атысар
Ол күн бөлек жатысар.
Ертең тағы тұрады
Тағы да ұрыс қылады.
Шыдай алмай байлары
Тұра сала ұрады.
Ұрғаннан соң «Өлэ», - деп
Тұра сала қашады.
Бишара жігіт «Өлэ», - деп
Тағы да жаман сасады.
«Енді саған тимен», - деп
Жалынып тағы басады.
Шайтаны оның семіріп,
Көңілі қатты желігіп,
Тағы да күйлеп асады.
Сүйте-сүйте кеш болар,
Кешке шейін өш болар,
Бишара жігіт нағылсын
Еңбегі көшіп еш болар.
Жатар мезгіл болғанда
Отын ерте сондіріп.

«Енді саған тимен», - деп
Барын айтып сендіріп,
Асқан долы болған соң
Айтқанына көндіріп.
Күйеуі жазып төсегін,
Тартқан болар қолынан.
Арқаға қағып, иіскеп
Құшақтайды мойнынан.
Оған қылар шара жоқ,
Шықса да біреу қойнынан.
Таң атқан соң жатады.
Күйеуі тұрар орнынан
Жаман еркек жантаңдап*,
Алдырар сырын бұрыннан.
Таң атқан соң тұрады
Бетін шала жуады.
«Ағайының сондай», - деп
Тағы әңгіме құрады.
«Ағайының, күйеуім,
Дұшмандық саған қылады.
Менен басқа дұшман», - деп
Ыңырысып * кеп тұрады.
Күйеуі оған сенеді
Айтқанын мақұл көреді.
Төңірекке жан қоймай
Ауыл-үйді бөледі.
Анық арсыз болған соң
Ақырда барып жеңеді.
Жақсы болса алғаның
Ерінің әмірін бұрмайды.
Аманатың болған соң
Қиянат тағы қылмайды.
Күйеуінен әдеп қып
Күн шығарып тұрмайды.
Еткеніңе кең болса
Тілі тиіп ...йді**.
Бұлар байға айтпайды
Шайтан кеулел тұртпейді.
Ондай катын һәр кімге
Мен ойласам ағалар
Тілессе де бітпейді.

Балаң жаман болғанда
Үй арасын аңдиды.
Ақылыңды алмастан
Өз алдына қаңғиды.
Іс бұйырсаң шалқақтап
Бас асау малдай қарғиды.
Ұлы, қызың тіл алмас,
Жақсылығың бола алмас.
Бала атадан ұялмас
Ата байғұс қия алмас.
Аға тілін іні алмас
Тату болып жүре алмас.
Дараз* мәнді ағайын
Аттың майын міне алмас.
Қадір білмес жаманды
Жан екен деп сыйлама.
Бір сынаған жаманды
Екі қайтып қинама.
Ақырында ғазап* бар
Момынның сөзін ұрлама.
Қайыры жоқ сараңға
Ғақылы* жоқ наданға
Қайта-қайта жырлама.
Мен ойласам жаранлар
Бұ сөзіме қарандар.
Тәңірім жазған дозаққа
Нағылатын шараң бар?
Бес намазды оқыңыз,
Көңілге иман тоқыңыз,
Рузаны һәм тұтыңыз,
Дінін ді таза күтіңіз,
Малдан закәт беріңіз,
Шарифат іске көніңіз,
Байлар Мекке барыңыз,
Насихатым алыңыз,
Опасы жоқ дүниеде
Парыз өтеп қалыңыз.
Ұғылыңның кескен сүннетін,
Қызыңның неках**,
Моллага оқыт жаңылмай.
Өлгеннен соң қалады

Осы күнің табылмай.
Шариғат ісін сұраңыз
Білетұғын молладан
Білмеймін деп аңғармай.
«Бисмилла» деген әуелден
Мұсылманның панасы.
Жерге пана дегенің
Алтайдың күнгеі саласы.
Кеңес еткен жел сөзді
Керейдің Ақат баласы.
Мекенді жерім өр Алтай
Бұрылтоғай Өлеңкер*
Салбұрты Сауыр даласы.
Ертістің басы Қара Дің
Тамаша қылып қарадым.
Қайырты, Құсты, Қаранұр
Жайлау қылып жинадым.
Қысылып кетіп аз Керей
Алтайға кіріп тарадым.
Қобданың жері тас еді.
Кеноттың жақын қасы еді.
Бұрылтоғай өзеннің
Бұлғын Шіңгіл басы еді.
Алтай тауы бел екен.
Өлеңкер* бойы көл екен.
Қобда беті Делуін
Ұлан, Ғосун*, Тұлбе* көл
Бәрі де Қобда жері екен.
Онан әрі көп кәпір
Еженке* тарап ел екен.
Қорымты мен Бала Ертіс,
Жаманаты мен Қара Ертіс.
Алтайдан төмен тараған
Аяғы мекен Дала Ертіс.
Ала айғырмен Арасан
Бәрінде айтып санасам
Ғаріп Ақат сайраған.
Саянда өскен балапан
Сүбіті, Күрті даласы
Бұлағына тарасам
Коктоғай тұрғын мекенім.

Қарасеңгір, Арғытай.
Өр жағына қарасам
Тұманды Ертіс қаранды
Алтайға Керей құралды
Бұйыршын Қара Ертісте
Азғана Керей ұранды.
Жайлауы – Жолты Азубай
Тыңдаңыздар назымды-ай.
Ақсала мен Үшшілік*
Олар да қалмас жазылмай.
Өрмекті* бел еді.
Алтайдың асу жері еді.
Арғы беті Қобдалық
Дайын* деген көл еді.
Қобда суы аяғы
Ондағы елдің жайлауын
Жыланды Қ.....н** дер еді.
Мөңке, Қойлық жайлауы
Мағзұм хазірет тұрағы.
Сүмза айрықтың аралы,
Қабаның жеті бұлағы.
Онан әрі Ақжайлау
Арырақ барған жырағы.
Қабаның басы жетеу деп
Біз ғаріпің жылады
Һәр тараптан құлағы.
Ащылы* Күрті дала екен.
Бұйыршын ағаш тал екен.
Шымыр*, Шекмен*, Сапсоке*
Қожырты* Шұңқыр*, Калотан*
Деген жері бар екен.
Ертісте өзен аяғы
Халыққа мағлұм баяғы
Алқабек пен Білезік
Еженке тарап жер екен.
Онан әрі барғанда
Ақ патшаның елі екен.
Бұрылтоғай аяғы
Өлеңкер * көне көл екен.
Сауыр Құбық* дегенің
Қонысы тәуір жер екен.

Онан әрі барғанда
Жайыр* жері қараған
Тарбағатай дер екен.
Қобы деген құм екен.
Панасы жоқ сұм екен.
Онан әрі көз салсам
Боғдо тауы тұр екен.
Бауры Шонжы Манасты
Үрімжі қатар жанасты.
Турфан, Құмыл, Улы* Кшин*
Бәрі Еженкеге* қарасты.
Арманты* Құтыш* жоғарғы
Қуарып шөбі жоғалды.
Қарама бұл қу тақыр
Қысқы малға обалды.
Сарытоғай қыстау даламыз
Жылында көшіп барамыз.
Жапсар, Төлек, Қарбұлақ
Қора, Күрші, Шауқарды
Қағазға тағы саламыз.
Айта берсек бігер ме
Көкіректегі санамыз.
Көгедай, Ажы, Қожамжар
Бұрын да елге панамыз.
Олар келіп кеткен-ді.
Опасыздан өткен-ді.
Жеңісхан Жәңгір орнында
Керейге хакім еткен-ді.
Жұртбай ғаділ болған-ды.
Төрт би деген қозғанды*
Көкен, Туфан, Құлыбек,
Бір еді оның Бисембі
Шын аруақ қонғанды.
Жуанған муақы би ол еді.
Мұрындық би боп жүр еді.
Шежіре туған мәмилер
Төрт орынның бірі еді.
Тарақай менен Жылқышы
Байбосын. Майты дүр еді.
Өміртай. Оспан. Байғазының
Төрт ұрығымен жүр еді.

Ендігі бидің көбінің
Іші толған кір еді.
Майырбек жатыр Жайүрде*.
Тыныш жатпайды айында*.
Меркіт Жаке Сауырда
Мекен етіп заңынша*.
Жатыр екен жайында*.
Өстіп Керей тарадың
Бір кәпірге қарадың.
Әңгіме қылып ағалар
Алдыңа келіп жинадым.
Мұсылманнан әл кетті
Мына кәпір алғалы.
Тұйыққа келіп қамалдың
Мекен етіп қалғалы.
Өсіп кәпір көбейді
Жерге дуан салғалы.
Хаттап алды басыңды
Есебінді алғалы.
Басыңды хаттап, малыңды
Патшалыққа салғалы.
Оған қылар шара жоқ
Бұхарға жетіп өлмедік
Деген болар арманы.
Арман емей немене
Өткен дәурен келе ме?
Сақтасын жеке қайғыдан
Бұл уайым ағалар.
Көппен көрген сұлама
Талапты туған жігіттер
Мұндайды ести ала ма.
Ойлағанмен не келер
Патша Құдай дем берер.
Зар еңіреген ғаріп бас
Бұ жаһаннан не көрер.
Күні бітсе заманым
Бір күн өтіп жөнелер.
Бұ дүниенің мысалы
Ұшып жүрген құспен тең.
Ғұмыр көрген мысалың
Ұйқыңда көрген түспен тең.

Атадан мирас ақылың,
Көңілге дұрыс мақұлың,
Ләзім болған іспен тең.
Жаманнан көрген қорлығың,
Жуаннан көрген зорлығың,
Мен ойласам жаранлар
Кәпірден көрген күшпен тең.
Ғазал сөйлеп жыр еткен,
Есіткенді мұң еткен
Ғаріп Ақат ағалар.
Қадірін білер досты жоқ
Қапастағы құспен тең.
Туысқаның көп болса,
Бірлігі оның бек болса,
Жамандық ісі кез келсе
Біріне-бірі сеп болса,
Оның өзі, жаранлар
Бүтін тұрған босамай
Отыз екі тіспен тең.
Айдынды жақсы аймен тең.
Жомарт жігіт баймен тең.
Шежіре жігіт дүрмен тең.
Иманды көңіл нұрмен тең.
Түзік жолдан адассаң
Жамандық іске жанассаң
Ол ғұмырын ағалар
Адасып жүрген қумен тең.
Нәсілі жөн..к** адамдар,
Іс бітірмес жамандар,
Жүз де болса бірмен тең.
Жақсыны жалғыз деменіз,
Хақын оның жеменіз,
Жеке басы жақсының,
Бір де болса мыңмен тең.
Өнер алды қызыл тіл,
Мынау істі жақсы біл,
Опасы жоқ дүниенің
Қызығы бар, қызыл гүл.
Гүл секілді көңілім
Өңгіме жазған шын гүлім.
Бере көрме жасаған

Жігіттіктің өлімін.
Өлім берме жасымда
Не күнә жоқ басымда.
Күнәмді Тәңірім кешірсін,
Дәптерімнен өшірсін.
Не күнәдан қайтпаған*
Ғаріп басым тегінде
Ғақылың жоқ есерсің.
Мұхамед нәби пайғамбар
Оларға үммет көп жандар
Біздер түгіл қалған жоқ
Оған серік шаһариар,
Он екі имам, төрт мазһап,
Имам Шафих Мәлік Ахмад,
Имам Ағзам муслимин*
Артықша дейді мадхалаб*
Тағлым алған олардан.
Табиғин бірлән разуанлар*
Көрмесем де естідім.
Өткен екен көп жандар
Опа таппай кетіпті
Неше әулие имамдар.
Онан бері таралған
Неше ғаділ төрелер,
Ата менен енелер.
Мен ойласам пенденің
Ғұмыры өтіп жөнелер.
Бәрі де шіріп күл болған
Абзал алтын денелер.
Жан өлімге жеткенде,
Есімен ғаһыл кеткенде,
Пенде шіркін не көрер.
Бар қызығың жаранлар
Аз күн ғұмыр көргенің.
Қаза жетсе бір күні
Ғазиз жанды бергенің.
Опасы жоқ дүниеде
Ойлағанда жаранлар
Құлшылық үшін келгенің.
Желдей өтер күніміз
Неге сөкпәс дініміз.

Қой көңілім, тәубе қыл
Бес ауыз сөз айттым деп
Асылық қылма тіліміз.
Ақ қағазға көзім сап
Білгенімше жаздым хат.
Бастырар деп үміт еттім
Ыбырайхандай асыл зат.
Мұны жаздым бір күні
Үш жүз он үш бұ жылы.
Атым Ақат Өр Керей
Қарымсақ байдың ұғылы.
Қалам болды қауырсын.
Ыбырайханның бұлбұлы
Атын Ақат демесең
Өз заңынша ғаріпің
Өр Керейдің дүлдүлі.
Екі қисса мен жазып
Баспашыға арнадым.
Бастырар деп Ыбырайхан
Иншалла фарладым*.
Қаламымды жүгіртіп
Орақ-сорақ қарамадым.
Асығыс болып заманым
Көп бәйітті сала алмадым.
Құдай үшін басылса
Мағлұм қылып жарладым.
Қолға алдым қаламды
Үлгі қылдым заманды.
Ғайып* етпе жаранлар
Жиырма алты жасымда
Міне сөзім тәмәмды.

Жазылды Румияның 1894 жылында 7 ағұста тәмәм еттім.

А. Қарымсақов

*Араб әрпінен көшірген З.Ижсанов
Қолжазба
27.05.2000 жс.*

Мазмұны

Құнарлы топыраққа түскен дән	3
Ақ патша заманындағы қазақша іс қағаздарының бастауы	10
Алтынсарин – білікті заңгер	19
Ыбырайдың кесімі	24
Өсиет	26
«Шоқынды», «крест тақты», «әйкәпір» деп	33
Алтынсарин өмірінің кей сәттері.....	35
Абайдың қолтанбасы	39
Тағы да Абайдың қолтанбасы туралы.....	39
Махаббатсыз – дүние бос емес, дос	46
Мұрағатта 100 жыл жатқан мұра	49
«Шын қазақ ұлы» – Орынтай Құрымбайұлы кім?	54
«Нәзипаның өлімі».....	57
Атадан қалған асыл ой.....	62
Қазақ басылымын қолдау туралы құжат.....	69
Жанайқай	71
«Ауыл тілі» газеті.....	72
«Маңғышлақ» журналын кім біледі?	74
Отыз бестің тағдырын кім біледі?	75
«Жаңа әдебиет» журналы.....	78
Тіл жұмған ауыз ішінде	79
Әліпби туралы мұрағат құжаттары не дейді?.....	81
Қаулылар не дейді?.....	89
Өлеңмен өрілген тарих	95
Құнды кітап кемшіліктен арылуы керек.....	112
Жазушы Мұхтар Әуезов ағартушы Ыбырай Алтынсаринді өсектен қалай қорғады?	117
Ахмет Баржақсының бағы ашыла ма?	123
«Исатай батыр» драмасын кім жазған?.....	130
«Исатай батыр» драмасының авторы.....	135
«Алматы» деп аталуы орынды әрі ережеге сәйкес	140
Петропавл атауы неліктен өзгермей қалды?	142
Отыз үйден құрылған аудан.....	146
Ескерусіз қалмаса екен	151
Мирзоян домбыра сыйлаған Нағима кім?	155

Қайдасындар, көсемнің тебіренбес жүрегін елжіреткен өнерпаздар?.....	164
Бір сурет, екі тағдыр	166
«Осы сурет өмірдегі Біржанға қатты ұқсайды...»	168
Ескерусіз қалған «Қазақстанға еңбегі сіңген әртіс»	170
Ой өрнектері	175
«Ана тілі» газетінің үш сұрағына жауап.....	177
Архив бар жерде ақиқат бар.....	179
Архив – халықтың асыл қазынасы	192
Іздеу саламыз.....	197
Үлкен сызбаға арналған кітап немесе Ресей мемлекетінің ежелгі картасы	202
Тағы да хандар және сұлтандар туралы.....	206
Алдоңғар қажы	217
Хас шебер Хасай	223
Красное озеро	226
Меценат – Захар Дубский	228
Кеңсайдағы келеңсіздіктер.....	230
Ғасыр дерті	235
Өр нәрсені өз атымен атайық.....	246
Қайран Ғибатолла!	248
Ақ тілек	252
Балалардың тілегі.....	256
Жалмауыз кемпір мен хан қызы	258
Саудагердің қызы мен Үкікөз молда.....	260
Оразбай ³⁵	267
Қосымшалар	273
Нәзипаның өлімі немесе шайтан мен Құлғара сопы.....	274
Қисса Сеид Жағыпар Әулие Сұлтан Сеид.....	286
Ақат Алтай ғазалы	330

ИЖАНОВ ЗИЯДА

АСЫЛ ҚАЗЫНА

Құрастырушы: *Ижанова Дина*

Редакторы *Өміргалиева Қ.Ө.*

Компьютерде беттеген: *Ижанова Д.З.*

Мұқаба дизайнері *Бультрикова А.Т.*

Басуға 29.09.2015 ж. қол қойылды. Формат 60×84¹/₁₆.

Баспа табағы 22. Шартты баспа табағы 20.5.

Есептік баспа табағы 16,7. Тапсырыс №3/59-15

Офсеттік басылым. Таралымы 200 дана.

«Экономика» баспасы» ЖШС

050063, Алматы қаласы, Сайын көшесі, 81-үй.

ISBN 978-601-225-835-6

9 786012 258356

ҚЫСҚА ЖАЗБАЛАР ҮШІН

